В. В. НІМЧУК

СТАРО-УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКО-ГРАФІЯ

В ЇЇ ЗВ'ЯЗКАХ З РОСІЙСЬКОЮ ТА БІЛОРУСЬКОЮ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА ІНСТИТУТ
МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

В. В. НІМЧУК

СТАРО-УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКО-ГРАФІЯ

В ЇЇ ЗВ'ЯЗКАХ З РОСІЙСЬКОЮ ТА БІЛОРУСЬКОЮ

КИЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1980

Монография посвящена истории староукраинской лексикографии со времени ее возникновения в XV в. до конца XVII в. В ней детально анализируются украинские словари XVI—XVII вв., в том числе сочинения выдающихся филологов Л. Зизания, П. Берынды, Е. Славинецкого, показывается творческое взаимодействие русской, украинской и белорусской лексикографий. Изучаются лексикографические и литературные источники памятников, исследуется их сло́вник и переводная (толковая) часть, рассматривается их значение в развитии украинской, восточнославянской и зарубежной лексикографии. Много внимания уделяется глоссам XV—XVI в., подготовившим почву для первых украинских словарей.

Для филологов-исследователей, историков науки и просвещения, преподавателей, аспирантов, студентов и учителей школ.

Монографія присвячена історії староукраїнської лексикографії з часів її виникнення в XV ст. до кінця XVII ст. В ній докладно аналізуються українські словники XVI—XVII ст., в тому числі твори видатних філологів Л. Зизанія, П. Беринди, Є. Славинецького, показується творча взаємодія російської, української і білоруської лексикографій. Вивчаються лексикографічні і літературні джерела пам'яток, досліджується реєстр і перекладна (тлумачна) частина, розглядається їх значення в розвитку української, східнослов'янської і зарубіжної лексикографії. Багато уваги приділено глосам XV—XVI ст., які підготували грунт для перших українських словників.

Для філологів-дослідників, істориків науки й освіти, викладачів, аспірантів, студентів і вчителів шкіл.

Відповідальний редактор *І. П. Чепіга*

Рецензенти *А. М. Залеський, В. І. Крекотень*

Редакція мовознавства

$\text{Н}\frac{70101\text{-}360}{\text{М}221(04)\text{-}80}$ 491-80 4602000000

ВСТУП

Останнім часом у нашій країні [напр., 86, 9—11, 6, 153, 94, 26, 112, 90, 158] й за кордоном [напр., 192, 212, 190, 181, 191, 211, 218, 219] помітно зросла зацікавленість проблемами історії науки, в тому числі й історії лінгвістики та окремих її галузей, пожвавився інтерес до творчості видатних мовознавців, до визначних мовознавчих праць, адже з грунтовним вивченням історії дослідження й пізнання об'єкта поглиблюється розуміння його суті на сучасному етапі розвитку науки, бо «теоретичне мислення кожної епохи, а значить і нашої епохи,— це історичний продукт...» [1, *344*].

В. І. Ленін історії науки надавав великого значення: «Продовження справи Гегеля і Маркса має полягати в *діалектичній* обробці історії людської думки, науки і техніки» [2, *123*].

Історія науки — невід'ємна частина історії культури, розвиток якої тісно пов'язаний із суспільно-історичними умовами життя й духовними запитами народу. Важливим знаряддям культури є мова. Засвоювана з дитинства, вона дана в усій своїй повноті для спостереження кожному її носієві [6, *8*], і структура її загалом сприймається як сама собою зрозуміла, тому людський розум спервовіку цікавили насамперед питання походження мови, відношення між словом і позначуваним ним предметом, первісне значення етимологічно непрозорих слів та фразеологізмів. Над питаннями, пов'язаними з мовою, людина задумувалась ще далеко до виникнення писемності. Але власне лінгвістика виникає тоді, коли мова тривалий час фіксується за допомогою письма й старовинні тексти потребують пояснення, а сучасна літературна мова— встановлення норм. Саме зазначені чинники стимулювали появу й удосконалення перших граматик та словників у давній Індії, в елліністичній Греції та в арабському халіфаті [152, *9, 22*; 86, *6, 20, 26*; 6, *21, 28*]. Отже, прогрес у лінгвістиці певним чином пов'язаний із розвитком самого її предмета — мови, особливо писемної, залежить від спостережень над змінами в ній. Він стимулюється вивченням іноземних мов та запозичених елементів у власній літературній мові. Дослідники відзначають, що з погляду історії лінгвістика формулює свій об'єкт і будує теорію ніби в два етапи, перший з яких називають етапом граматичного мистецтва (ars grammatica), що в різних модифікаціях і з різними теоретичними наро-

щеннями представлений в античних та середньовічних ученнях, другий — етап лінгвістичної (граматичної) науки (scientia grammatica), який починається з універсальної граматики [6, *22—23*]. Однак у загальних історіях мовознавства звичайно розглядається тільки «граматичне мистецтво» античного світу, бо вважається, ніби основний теоретичний зміст шкільних граматик викладений уже в давню епоху [6, *27*], а історія лексикології й лексикографії оминається зовсім або викладається побіжно. Опубліковані недавно спеціальні дослідження старовинної граматичної думки й лексикографії, здійснені радянськими [напр., 6, *32—256*; 5, 68, 69] й зарубіжними мовознавцями [напр., 211], спростовують такий погляд на історію лінгвістики.

Мовознавча думка більшості народів до етапу «граматичної теорії» виявляється насамперед у вдосконаленні свого «граматичного мистецтва» й словникарства, тому ці ділянки лінгвістичної творчості мають бути предметом уваги історика науки. Як і в галузі інших знань, в лінгвістиці нове виростало на грунті найкращих досягнень старого, відбувався обмін і взаємозбагачення надбаннями різних народів у пізнанні механізму мови. Спадковість і контакти в духовній культурі (в тому числі й лінгвістичній) не може оминати ні загальна історія мовознавства, ні історія лінгвістики окремого народу. А загальна історія лінгвістики повинна базуватися на історії цієї науки окремих народів.

У контексті історії східнослов'янського мовознавства староукраїнській лексикографії найбільше уваги приділив у дореволюційний період К. Ширський, що коротко описав «Лексис» Л. Зизанія й порівняно детально розглянув «Лексикон» П. Беринди [172]. Дуже стислі відомості про лексикографічні праці Л. Зизанія, П. Беринди та Є. Славинецького наводить О. Чудінов [165]. Лексикографічну спадщину Є. Славинецького у кінці XIX — на початку XX ст. досліджували С. Брайловський [19, 20] та В. Погорелов [126, 127]. Скупі відомості про староукраїнські словники подає С. Булич у своїй об'ємній книзі з історії вітчизняного мовознавства [22, *164—166*].

У зв'язку із вивченням всієї творчості Л. Зизанія значну увагу його «Лексисові» приділив М. Возняк [30]. Стислі дані про староукраїнські словники виклав Б. Грінченко [42, Гр., I, XI—X]. Без спеціального аналізу пам'яток про словники Л. Зизанія, П. Беринди та Є. Славинецького писав В. Ягич у своїй капітальній праці з історії славістики [176].

Однак у дореволюційний період не було створено більш-менш повної історії староукраїнської лексикографії. Всі названі праці мають одну методологічну хибу — вони розглядають історію мовознавства у відриві від історії народу та його літературної мови. На нових методологічних засадах ця галузь історії лінгвістики вивчається в радянську епоху.

До перших радянських праць із досліджуваної проблеми належать дві студії З. Веселовської над «Лексиконом» П. Беринди, при-

урочені до 300-літнього ювілею пам'ятки [24, 25]. У них авторка вивчала працю П. Беринди головним чином із точки зору історії української мови, а не лінгвістики. Для свого часу досить детальне дослідження життя і творчості П. Беринди й його «Лексикона» зробив Г. І. Коляда [74]. Зв'язки «Лексикона» П. Беринди з тлумаченням імен Максима Грека вивчав Ф. Я. Шолом [174].

Належне місце розглядові старих словників відведено у відомих працях із історії української лексикографії А. А. Москаленка [96] та П. Й. Горецького [38, 39, 40; 41]. Староукраїнська лексикографія у А. А. Москаленка викладена дуже стисло. Автор дає основні відомості і з давньоруської лексикографії, здобутки якої пізніше були використані українськими вченими. П. Й. Горецький порівняно детальніше вивчає кожен староукраїнський словник, його джерела, склад, але починає своє дослідження прямо з лексиконів XVI ст. Однак дослідження обох авторів — неповні. В них зовсім не показано праці лексикографічного характеру, що виявилась у глосах, яка на початковому етапі (XV — перша половина XVI ст.) підготовила грунт для словників. А. А. Москаленко та П. Й. Горецький навіть не згадали видатного лексикографа XVII ст. Є. Славинецького та його словників, не зробили аналізу української частини семимовного словника XVII ст.

Про староукраїнські лексикони писав М. В. Павлюк у монографії «Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду» [112] та в брошурі «Історія українського мовознавства XIV—XVIII ст.» [111]. У його твердженнях про староукраїнські словники багато дискусійного. Заголовок брошури обіцяє ознайомити читача з українською лінгвістикою починаючи від XIV ст., та про цю галузь науки в XIV—XV ст. не сказано жодного слова.

Староукраїнське словникарство, особливо «Лексикон» П. Беринди, привертало й привертає увагу зарубіжних славістів, передусім польських — Я. Янова [193—196], В. Вітковського [221—228], М. Дідіакін (Лімінг) [185, 186, 202].

Отже, стара українська лексикографія вже понад сто років є предметом наукових досліджень, але чимала кількість публікацій з цієї галузі не дає цілісної й повної історії її виникнення й розвитку як складової частини староукраїнського мовознавства. Вивчення (1959—1972 рр.) текстів основних староукраїнських словників у зв'язку з підготовкою їх до видань і перевидань (Зиз., Бер., Син., Сл. Лекс. І, Сл. Лекс. ІІ) переконало нас у тому, що староукраїнська лексикографія являє собою систему, елементи якої тісно пов'язані.

Стара українська лексикографія починалася не прямо з створення словників, а з пояснень окремих слів і виразів у текстах — глос. Глоси як вид лексикографічної роботи не втратили актуальності й у часи розвиненої лексикографії. Оскільки глоси нерідко засвідчуються вже текстами XV ст., історію старої української лексикографії розпочинаємо з цього часу, а не з XVI ст., як це робили попередні дослідники. Глоси були будівельним матеріалом для перших східнослов'янських словників.

Звичай пояснювати незрозумілі лексичні елементи за допомогою глос українські філологи, як і російські та білоруські, успадкували від давньоруських книжників. Матеріалом для новостворюваних українських словників XVI—XVII ст. служили також успадковані всіми східнослов'янськими народностями давньоруські словники. У зв'язку з цим ми не могли не зробити короткого дослідження мовознавчої думки часів Київської Русі, особливо пояснень лексем за допомогою глос, та характеристики найголовніших давньоруських словників.

Історія староукраїнського словникарства досліджується в нерозривному зв'язку із суспільно-історичними умовами, в яких воно розвивалося, й культурно-освітніми потребами, особливо з мовною ситуацією на Україні в XIV—XVII ст.

Створюючи свої оригінальні праці, українські вчені XVI—XVII ст. творчо використовували лексикографічні надбання інших народів, особливо російського та білоруського, а російські та білоруські — українського. Українсько-російські й українсько-білоруські взаємозв'язки в галузі філологічної науки, в тому числі й лексикографії, були дуже важливою складовою частиною культурних зв'язків між братніми народами, виявом їх духовного єднання.

У монографії детально аналізуються всі відомі староукраїнські словники. Дослідження кожної пам'ятки охоплює з'ясування лексикографічних і літературно-текстових джерел, аналіз реєстрової та перекладної (тлумачної) частини як з погляду лексикографічної обробки матеріалу, так і з погляду історії української мови взагалі й літературної зокрема, вивчення значення її в розвитку вітчизняної та зарубіжної лексикографії. Окрема увага звертається на наукову вартість найвидатніших старих словників, створених П. Бериндою та Є. Славинецьким, для доказу того, що перед нами справжня лексикологічна й лексикографічна наука, яка була на рівні часу, а не так зване донаукове мовознавство, яким дуже часто несправедливо (за молодограматичними традиціями) називають усю лінгвістику до появи порівняльно-історичного методу. На жаль, досягнення старої української та інших слов'янських лексикографій ігноруються західноєвропейськими істориками мовознавства. Старе українське мовознавство, в тому числі й лексикографія, відіграли помітну роль в історії славістики на першому етапі її розвитку. Чимало уваги приділено вивченню життя і діяльності найвидатніших представників давнього українського словникарства, бо факти біографії дозволяють глибше вникнути в лексикографічну творчість ученого, з'ясувати її характерні особливості.

При вивченні історії науки важливе значення має її періодизація, що робиться не для зручності викладу дослідження, а для показу основних етапів її розвитку. Перша спроба періодизації старої української лексикографії належить А. А. Москаленкові [96]. Виклад історії українського словникарства він починає з розділу «Перші тлумачні словники старослов'янської мови», де розглядаються лексикографічні спроби й найдавніші східнослов'янські

словники. Після цього розділу він подає «Перші тлумачні словники старослов'янської мови на Україні», в якому йдеться про «Лексис... просто» й «Лексис» Зизанія, «Лексикон» П. Беринди та розділ «Словники української мови II половини XVII — I половини XIX ст.», що охоплює матеріал від «Синонімів словенороських» до «Словаря малороссійського нарѣчія» А. Метлинського. Запропонована автором класифікація явно не досконала, бо старого періоду в ній не відділено від нового.

Струнку періодизацію лексикографії відповідно до поширеної періодизації історії української літературної мови запропонував П. Й. Горецький [40]. Старі українські словники в його монографії вивчаються в першому розділі «Українська лексикографія кінця XVI — другої половини XVIII ст.», який поділено на дві частини: «Лексикографія кінця XVI — середини XVII ст. («Лексис... просто», «Лексис...» Л. Зизанія, «Лексикон» П. Беринди, «Синоніми словенороські») й «Лексикографія другої половини XVII—XVIII ст.» (згадується семимовний словник Бодлеанської бібліотеки, досліджується словничок Ф. Туманського).

Близьку до цієї періодизацію висунув М. В. Павлюк [112], який українське мовознавство XIV—XVIII ст. поділяє на два періоди: перший охоплює історію його від XIV ст. до возз'єднання України з Росією, другий — від возз'єднання до кінця XVIII ст. Однак і таку періодизацію не можна вважати вдалою. Історія лінгвістики тісно пов'язана з історією літературної мови, однак етапи їх розвитку не збігаються повністю, бо розвиток науки зумовлюється не тільки суспільними факторами, але певною мірою й творчістю окремих учених.

Стара українська лексикографія пройшла три етапи в своєму розвитку — 1) підготовчий (глоси); 2) становлення; 3) розквіт. Виникла вона на давньоруському грунті. Відповідно до цього дослідження її в монографії ведеться в розділах: I. «Мовознавча думка Київської Русі», II. «Зародження української лексикографії в XV ст.», III. «Українська лексикографія XVI ст.», IV. «Українська лексикографія XVII ст.». Українська лексикографія XVIII ст., особливо кінця його, якісно відрізняється від лексикографії минулих епох, тому її дослідження виходить за рамки нашої монографії.

МОВОЗНАВЧА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Давньоруська лінгвістика, що знайшла своє органічне продовження в науці східнослов'янських народностей, вивчена недостатньо. Історики східнослов'янського мовознавства звичайно починають його від словників-глосаріїв, що збереглися від XIII ст. Проте лінгвістична наука наших давньоруських предків яскраво викреслюється давнішою, багатшою, різноплановішою. Певне уявлення про інтерес до питань походження людської мови взагалі і власної, давньоруської, дає визначна оригінальна пам'ятка цієї доби «Повість временних літ». У ній, щоправда, не відбито давньоруських народних уявлень про походження людської мови, а лише викладено біблійну легенду про те, що «наре(ч). Адамъ скотомъ и птицамъ имѧна. звѣремъ и гадомъ. и самѣма англъ повѣда имѧна» (ЛЛ, 88), що спочатку «бы(с)[ть] ӕзыкъ єдинъ», проте як кару за намір єдиного роду людей побудувати вежу заввишки до неба й місто Вавілон «съмѣси Бъ ӕзыкы. и раздѣли на. о. и в ӕзыка и расъсѣӕ по всеи земли» (ЛЛ, 5). Ця версія про походження людської мови й різноманіття мов була панівною протягом усього середньовіччя. Руські книжники вважали, що однією з цих 72 мов, отже прадавньою, «бы(с)[ть] ӕзыкъ Словѣнескъ. ω(т) племени Афет(о)ва» (ЛЛ, 5).

На Русі добре усвідомлювали спорідненість слов'янських народів і їх мов: «Во мнозѣхъ же времѧнѣ(х). сѣли суть Словѣни по Дунаєви. гдѣ єсть ныне Оугорьска землѧ. и Болгарьска. [и] ω(т) тѣхъ Словѣнъ разидошасѧ по землѣ. и прозвашасѧ имены св(о)ими. гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ» (ЛЛ, 6).

Вказівка літописця на творення слов'янських племінних етнонімів — за ознакою місця проживання їх носіїв — грунтується без сумніву, на лінгвістичних спостереженнях: «пришедше сѣдоша. на рѣцѣ имѧнемъ Морава. и прозвашасѧ Морава... такоже и ти Словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру. и нарекошасѧ Полѧне. а друзии Древлѧне зане сѣдоша в лѣсѣ(х)... [инии... нарекоша(с) Полочане] рѣчки ради... имѧнемъ Полота. ω (т) сеӕ прозвашасѧ Полочане» (ЛЛ, 6), «Бужане зане сѣдоша по Бугу» (ЛЛ, 11), «Полѧми же прозвани быши. зане в поли седѧху» (ЛЛ, 28—29). Літописець підкреслює мовно-етнічну єдність руських племен: «се бо токмо

Словѣнескъ ѩзыкъ в Руси. Полѧне. Деревлѧне. Ноугородьци. Полочане. Дреговичи. Сѣверъ Бужане» (ЛЛ, 11).

Імовірно, лінгвістичні спостереження призвели до записаної Нестором легенди про походження двох давньоруських племен: «Радимичи бо и Вѧтичи ѡ(т) Лѧховъ. бѧста бо .в҃. брата в Лѧсѣ(х). Радимъ. а. другому Вѧ(тко) и пришедъше. сѣдоста Радимъ на Съжю. [и] прозв[а]шасѧ Радимичи. а Вѧтько сѣде съ родомъ своимъ по Ѡцѣ. ѡ(т) негоже прозвашасѧ Вѧтичѣ» (ЛЛ, 12). Археологи та антропологи обгрунтовано заперечують західнослов'янське (лехітське) походження цих давньоруських племен [154, *245*; пор. 77, *99*]. Літописна версія твердить про родоначальників Радима та Вятка на основі того, що в племінних етнонімах виділяється продуктивний у давньоруській мові патронімічний формант *-ичь*. А здогад про польське походження, мабуть, виник унаслідок помічених діалектних особливостей мови радимичів та вятичів, які чимось нагадували властивості польської мови. Можливо, це була більш м'яка вимова приголосних перед *е*, *и*, ніж у мові деревлян або полян, дуже палаталізована вимова м'яких приголосних *д*, *т*, поплутання *ж* та *з*, *ш* та *с*, *ч* та *ц* (так зване мазуріння) — риси, що розвинулись в окремих давньоруських діалектах незалежно від польської мови. О. О. Шахматов [167, *37—39*; 168, *28*] деякими зазначеними рисами в білоруській мові та російських говірках прагнув підтвердити літописну легенду.

Немає підстав ототожнювати мовну ситуацію в добу Київської Русі й донаціональну епоху в Росії, на Україні й Білорусії зі становищем у Західній Європі, де різко протиставлялися два аспекти розвитку мови — функціональний і структурний [143, *159*], адже церковнослов'янська мова тут ніколи не була абсолютно панівною, як латинь в романських, германських і деяких західнослов'янських народів. Та й сама система церковнослов'янської мови не так різко протиставлялася давньоруській і пізнішим окремим східнослов'янським мовним структурам, як латинська романським і, поготів, германським та західнослов'янським. Вживання церковнослов'янської мови на східнослов'янських землях було зумовлене не функціональною непідготовленістю місцевих давньоруських і пізніших східнослов'янських говірок і мов [143, *159*], а культурно-релігійними традиціями.

Як відомо, в давньоруському письменстві паралельно функціонували дві літературні мови — старослов'янська й руська, що постійно взаємодіяли. Фонетична й граматична системи їх на перших порах були дуже близькі. В міру розвитку звукової, морфологічної й синтаксичної структури давньоруської мови до кінця XIII ст. ці дві літературні мови дедалі більше розходилися. В лексиці літературних мов із самого початку були помітні відмінності. Проте читання старослов'янських текстів згідно з артикуляційними особливостями звукової системи живої мови, близькість граматичної будови, багато однакових елементів у лексичній системі сприяли виробленню в освічених людей погляду на старослов'янську мову

як на свою (власне як стильовий різновид рідної мови). У зв'язку з цим літописець прагне довести, що писемність була створена для всіх слов'ян і Русь як частина Слов'янщини є спадкоємницею культурних надбань попередньої доби. Він твердив: «Словеньску ꙗзыкоу оучитель є(с)[ть] Павелъ. ѡ(т) нєгоже ꙗзыка и мы єсмо Роу(с)... а Словеньскыи ꙗзыкъ и Роу(с)кыи: ѡдно є(с)[ть]... аще и Полѧне звахусѧ но Словеньска рѣ(ч) бѣ» (ЛЛ, 28).

Погляд на старослов'янську (пізніше — церковнослов'янську) мову як на різновид власної мови тримався дуже довго, навіть тоді, коли церковнослов'янська мова стала напівмертвою й малозрозумілою, а на основі давньоруської розвинулися три окремі східнослов'янські мови. Виступаючи проти поширеної в середньовічній Європі думки про виключність трьох «святих» мов — єврейської, грецької, латинської — літописець при викладі (за житієм св. Кирила) історії виникнення слов'янської писемності наголошував: «[и въсташа нѣции на нѧ ропщюще и] глще. ꙗко не достоить никоторому же ꙗзыку имѣти букъвъ своихъ. развѣ Еврѣи. и Грекъ. [и] Латинъ по Пилато[в]оу писанью. еже на кр(ст)ѣ Г(с)ни напи(с). се же слышавъ папежь Римьскии. похули тѣ(х). иже ропщуть на книги Словеньскиꙗ. река да сѧ исполнить книжноє слово. ꙗко въсхвал(ѧ)ть Ба вси ꙗзъци [!] другоє же вси възглють ꙗзыки величьꙗ Бжьꙗ... да аще хто хулить Словѣньскую гр(а)моту да будеть ѡ(т)лученъ ѡ(т) цркве. донде сѧ испр(а)вать...» (ЛЛ, 27). Можна припускати, що в Давній Русі відомий був трактат чорноризця Храбра (X ст.) «О письменехъ», де автор переконливо захищає від нападок слов'янську писемність. Думки про рівноцінність мов підтримувалися подібними твердженнями окремих візантійських письменників, зокрема Георгія Амартола, хроніка якого була перекладена в XI ст.: «ꙗко тоу же [съвѣсть] има(т) всѧкъ ꙗзыкъ, ꙗдино бо всѣ(х) чловкъ ꙗстьство, искоушениꙗ дидаскалъ. ꙗсть бо ѡбрѣсти в варварѣхъ хытрости и козни и въ бранехъ храборьствиꙗ... нѣции же в нихъ многажды и ѡбрѣтають хытростю паче Ꙗлліньскыꙗ премдр(с)ти и словеса лоучьшаꙗ и лаꙗньꙗ превседѣиствьнаꙗ. соуть же иже Ꙗллиньскоꙗ наказаниꙗ и многогланиꙗ малословиꙗмь ѡдалающе. сего же вѣдѣти и Персѧне свѣдѣтельствоую(т)...» (ХА, 73).

Інтерес до слова ще в дописемний період відбивається в легендах, що виникли навколо топонімів, походження яких уже тоді було темне або не зовсім зрозуміле. Деякі такі легенди залучено до «Повісті временних літ»: «сѣдѧще Кии на горѣ гдѣже ныне оувозъ Боричевъ. а Щекъ сѣдѧше на горѣ. гдѣже ныне зоветсѧ Щековица. а Хоривъ на третьєи горѣ. ѡ(т) негоже прозвасѧ Хоревица. и створиша градъ во имѧ брата своєго старѣишаго. и нарекоша имѧ єму Києвъ» (ЛЛ, 9), [після перемоги, що її здобув руський юнак над печеніжином] «Володимеръ же радъ бывъ. заложи городъ... и нарече и Переꙗславль. зане переꙗ славу ѡтроко тъ» (ЛЛ, 124), пор. ще:

«по семь скажемь о Галицинѣ могилѣ и о начатци Галича» (ЛІ, 722). Літописець використовує топоніми для підтвердження своєї оповіді про події, сучасником яких він не був: [Олега поховано на Щековиці і] «є(с) могила є(г) до се(г)дни. словето могыла Ольгова» (ЛЛ, 39), «Идоша Угри мимо Києвъ горою. еже сѧ зоветь нн҃ѣ Оугорьскоє» [25], [за порогами вітер Перуна викинув із Дніпра на рінь «и ω(т)толѣ прослу Перунѧна Рѣнь» [117]. Топонімічну аргументацію він використовує при викладі своїх поглядів. Спростовуючи твердження деяких своїх сучасників, що, мовляв, Кий був перевізником на Дніпрі й у сиву давнину казали «на перевозъ на Києвъ», Нестор пише, що Кий насправді був князем, який, повертаючись із походу на Царгород, облюбував собі місце біля Дунаю, заклав невеликий городок і хотів там залишитись із родом своїм, але «не даша єму ту блїзь живущии. єже и донынѣ наречють Ду[на]ици городище Киевець» (ЛЛ, 9—10).

Як додатковий матеріал для підтвердження викладених фактів літописець залучає народні приказки: «єсть притъча в Руси. и до сего дне погибоша аки Ѡбрѣ» (ЛЛ, 12), «тѣмъ и Русь корѧтсѧ Радимичемъ глюще. Пищаньци волъчьѩ хвоста бѣгають» [84], «єсть притча и до сего дне. бѣда аки в Роднѣ» [77]. Все це свідчить про те, що літописець усвідомлював важливість лінгвістичної аргументації, тієї інформації, яку дають топоніми та фразеологізми.

У давньоруських літописах зустрічаються також пояснення етимологічно прозорих назв. Літописці пояснюють читачеві причину саме такої номінації об'єкта, напр.: «зроуби горω(д)... и наре(ч) имѧ єму Каменець, зане бы(с) камена землѧ» (ЛІ, 925, пор. і 876), «бѧшеть Ворота прошли. се же бѣшеть мѣсто твердо. зане немощно бы(с) ωбиити его никоуда же. тѣм же нарѣчахутьсѧ Ворота тѣснотою своею» [866], пор. ще: «Стополкъ же повелѣ рубити городъ на Вытечевѣ холму в своє имѧ. нарекъ Стополчь городъ» (ЛЛ, 229), «И се да скажемъ что ради прозвасѧ Печерьскыи манастырь» (155) [далі викладається початкова історія Київських печер].

Незабаром після офіційного прийняття християнства в Києві (988 р.) на Русі розпочалося інтенсивне поширення писемності. Передумовою цього була освіта. Великий князь Володимир «нача поимати оу нарочитоє чади. дѣти и даѩти нача на оученьє книжноє» (ЛЛ, 118—119). Як бачимо, освіту діставали насамперед представники панівного феодального класу. Але численні графіті, зокрема на стінах Софії Київської [32, *138—139*] і Софії Новгородської [92, *199*; 93, *3*], берестяні новгородські грамоти (НГБ) свідчать про те, що письменність була досить розповсюджена й серед інших верств населення [151, *21—32*; 76, *9—14*].

Система освіти в Київській Русі, мабуть, була дуже подібною до освіти в Візантії, де граматиці відводилось значне місце [61,

50—51, 57]. Про навчання граматики прямо говориться в житії Феодосія Печерського (пом. 1074 р.), в якому Нестор писав, що той «изволи... дати сѧ на оучениѩ бжствьныхъ книгъ єдиномоу ѡт оучитель ѩкоже и створи. и въскорѣ извыче всѧ граматикиѩ» (Усп. зб., 75). Але що це була за граматика, можна тільки здогадуватися. Крім слов'янського письма в добу Київської Русі вивчали, напевне, перекладені візантійські посібники з грецької граматики, студіювали науку про вісім частин мови. Адже в середньовічну епоху категорії граматичного мистецтва пов'язувалися не стільки з мовною формою, скільки зі змістом [6, *120*].

Особливого розквіту освіта набула за великого князя Ярослава Мудрого, що «собра писцѣ многы. и прекладаше ѡ(т), Грекъ н(а) Словѣньскоє писмо. и списаша книгы многи» (ЛЛ, 152). Немає сумніву, що перекладацьку роботу здійснювали самі русини. Знання грецької мови вони здобували в освітніх осередках на Русі й у Візантії (в одному з візантійських джерел XII ст. говориться, що в притулку для сиріт поруч із греками та латинянами вчилися й скіфи, під якими можна розуміти східних слов'ян — 61, *57*). Князь Володимир Мономах згадує, що його батько Всеволод Святославич «дома сѣдѧ. изумѣѩше. е҃. ѩзыкъ. в томь бо ч(с)ть есть ѡ(т) инѣхъ земль» (ЛЛ, 246). Існують різні припущення, про які мови тут ідеться. Б. О. Рибаков вважає, що Всеволод Святославич володів грецькою, половецькою, латинською й англійською мовами [133, *123*]. Знання іноземних мов вимагали широкі культурні, торговельні й династично-політичні зв'язки Київської Русі. Варто відзначити, що дружина великого князя Володимира Святославича чешка назвала одного з своїх синів іменем *Вышеславъ*, яке тільки раз фіксується в давньоруських літописах (Ук. Л., 198—199), а болгарка— іменем *Борисъ*. Ці антропоніми були популярні на батьківщинах княгинь. Княгині-іноземки, мабуть, навчали своїх дітей і своїм рідним мовам. Іноземними мовами володіли не тільки представники панівного класу й духівництва, але, можливо, й окремі прості люди. Про одного юнака, що «бѣ бо оумѣѩ Печенѣжьски. и мнѧхуть и своєго» (ЛЛ, 66) згадує «Повість временних літ».

Використовувалися на Русі досягнення грековізантійської філології. Наприклад, в Ізборнику 1073 р. вміщено цілу статтю Георгія Хіровоска про тропи й фігури (Ізб. 1073, 237 зв.— 240 зв.). Високий рівень філологічної освіти спостерігається в оригінальних творах давньоруського письменства — літописах, повчанні князя Володимира Мономаха, творах митрополита Іларіона, Кирила Туровського, Данила Паломника, Данила Заточеника, в «Слові о полку Ігоревім» та ін.

До письменства на Русі ставилися з величезною повагою. Справжньою одою книзі й освіті, що поширюється через неї, звучать слова літопису: «велика бо бываєть полза ѡ(т) оученьѩ книжного. книгами бо кажеми и оучими єсмы... се бо суть рѣкы напаѩюще вселеную. се суть исходищѩ м[удр]ости. книгамъ бо єсть неищетнаѩ

глубина... аще бо поищеши въ книгахъ мдр(с)ти прилѣжно. то ѡбращеши велику ползу дши своеи» (ЛЛ, 152).

Як уже зазначалося, лексика старослов'янських книг значно відрізнялася від давньоруської. Малозрозумілі чи незрозумілі для ширшого читача слова (вирази) старослов'янських текстів пояснювались давньоруськими відповідниками — глосами. А це — вияв власне мовознавчої роботи, зародження лексикографії. За зовнішніми ознаками — місцем розташування — глоси поділяються на внутрішньорядкові (рядкові), міжрядкові (інтерлінеарні) й покрайні (маргінальні). За кількісним складом наявних у них лексичних елементів глоси можна поділити на однослівні й неоднослівні (багатослівні). Неоднослівні глоси можуть бути перекладом кількох слів основного тексту або багатослівним тлумаченням однієї його лексеми. Зміст глос дозволяє поділити їх на перекладні, пояснювальні (тлумачні), етимологічні, що розкривають значення слова через з'ясування його етимології, та порівняльно-зіставні, або текстологічні, в яких подаються лексичні відповідники різних мов до одного й того ж місця перекладу [1]. Останній тип глос не притаманний давньоруським пам'яткам (він з'являється тільки в староукраїнських текстах). Найпоширенішими в давньоруських книгах були внутрішньорядкові глоси, які вводилися словами *рекомыи* (-аꙗ, -оѥ), *рекъше*, *еже ѥсть*, *ѥже ѥсть съказаѥмъ* (-а, -о) та ін. Зрідка зустрічаються в пам'ятках цієї епохи покрайні (маргінальні) глоси. Міжрядкові (інтерлінеарні) глоси в давньоруських книгах були винятками.

Внутрішньорядкові глоси були вже в грецьких текстах святого письма, де окремі іншомовні слова залишено без перекладу й пояснено грецькою мовою. Такі глоси перекладались старослов'янською мовою як звичайний канонічний текст. Показовим щодо цього є такий приклад із Євангелія від Марка: и приведоша и на мѣсто голгоѳа *ѥже ѥсть съказаѥмо краниѥво мѣсто* [2] (ЄО, 188, пор. ще СК, 11, ЄД, 84).

У старослов'янських перекладах із грецької мови (та в їх давньоруських копіях) іноді також залишалися іншомовні слова, що пояснювалися за допомогою внутрішньорядкових глос, напр.: єнваръ *рекомы просинецъ* (SJStSl, I, 574), априлъ *рекомы брѣзенъ* (47), маи *рекомы трѣвенъ* (176), июнъ. *рекомы изокъ* (757), июлъ. *рекомы чръвены* (845), ѡктєвръ. *рекомы листопадъ* (123), ноѩвръ. *рекомъ гроуденъ* (438), М(с)ца єноуара. *просиньца рекомааго* (ЄО, 256), априль *рекомыи брѣзьнъ* (Ср., I, 186), маи *рекомыи травьнъ* (III, 985), м(с)ца иоуниꙗ *изока* (I, 1075), июль, *ре(к)мыи червенъ* (III, 1555), сьмтѧбрь, *рекомыи рюѥнъ* (III, 228), октѧбрь, *рекомыи листопадъ* (II, 23), коньчаша литоур'гиꙗ, *рекъше слоужьбоу*

[1] А. Й. Журавський [49, *216*] умовно виділяє чотири типи глос: тлумачні, текстологічні, етимологічні й відсиланнєві. Але помітки на полях, що вказують на якій сторінці вже пояснено те чи інше слово або вираз, не є власне глосами.

[2] Тут і далі в монографії глоси виділяються курсивом.

(СП, 213), съврьшивъ же слоужьбѫ *рекъше литоур'гиѭ* (361), четыри кератиꙗ. *рекъше златицю* (294), въ келиꙗхъ, *рекъше въ клѣтьхъ* (369), ѡжени сѧ коупетрою своѥю. *рекъше ятръвью* (Усп. зб., 196), номоканонъ *рекше законоу правило* (197) та ін.

Іноді в текстах, перекладених на слов'янському півдні, зустрічаються глоси, що пояснюють, уточнюють старослов'янські ж слова, напр.: ни запрѣти никомоу же жестокостию. *рекъше лютостию* (Усп. зб., 475), иѡана прозвутера... потроужениѥ. *рекъше изложениѥ житиꙗ* и градьства (269) та ін., пор. ще: врѣмѧ *рекъше часъ дьнь и мѣсяць и лѣто,* глѣни. *рекъше гнѣвьноє* (Ізб. 1073, 232). Нерідко в перекладених із грецької мови старослов'янських текстах (і їх давньоруських копіях) зустрічаються символічні, переносні значення слів тексту, напр.: и не весели сѧ о снъхъ ненаказаныихъ. *рекъше нечьстивыихъ* (Ізб. 1076, 357), пиѥть чашѫ. *рекъше кръвь гнѭ* (501), рѣкы отъ чрѣва ѥго потекоуть воды живы. *сирѣчь дарове животворѧщаго дха* (Усп. зб., 200), на горѣ живоуть *рекъше на нбси* (431) та ін. Необхідно відзначити, що внутрішньорядкові глоси засвідчуються і в оригінальних південнослов'янських текстах, переписаних на Русі, напр.: съ стою мъшею *рекъше съ слоужьбою* (Усп. зб., 194), да не поють мъша *рекъше слоужьбы* (195), акы снъ члвчь въсходѧ. *рекъше грѧдыи* (432) та ін.

Прикладом покрайніх глос є пояснення на берегах визначної пам'ятки Ізборника Святослава з 1073 р. Переписувач Ізборника дяк Іоанн (людина, без сумніву, освічена) власною рукою подав пояснення окремих слів. Отже, покрайні глоси зроблені вже в одній із найдавніших східнослов'янських книжок, причому в збірнику енциклопедичного характеру, в неканонічному тексті. Кількість глос невелика — 13, пояснено 12 слів (одна лексема тлумачиться двічі, див. нижче), але вони є свідченням високої філологічної культури Київської Русі. Лише чотири неслов'янські слова пояснено давньоруськими — до слів *и мамонѣ* подається глоса *и несытьствоу* (30), мамоноу наричеть — *несытьство* (30 зв.), чоужеєпіскѡпъ — *съблюстель* (66 зв.; пояснення стосується власне другої частини цього слова, гр. ἐπίσκοπος мало значення «наглядач, інспектор»), въ номосѣ — *въ законѣ* (95 зв.), на [асари]и[3] продаєтьсѧ — *на пѣнязи* (108 зв.). Окремі старослов'янські слова пояснено вже, мабуть, узвичаєними відповідниками грецького походження: по б(л)говѣштениѩ — єуаггєлиѩ (46 зв.), лихновьца — *сотоны* (110).

Подано глоси й до п'яти старослов'янських слів: штуд(ь) — *исполинъ. гигасъ* (68), съ растьмь — *съ лихвоѭ* (77), растоимьца — *прирѣзоимьца* (82 зв.), тєрѣсхомь — *рємєньмь. дѧгъмь* (56), въ сасызѣ — *въ гърньци* (64 зв.) (останні два пояснені слова не мають певної етимології — Фас., IV, 45; *сасыгъ,* можливо, є староболгарським тюркізмом, пор. тур. sası «що має гнилісний запах, гнилий, смердю-

[3] Так відновлюється слово, стерте в рукописі пам'ятки (пор. Ср., II, 1785).

Рис. 1. Берегова глоса в Ізборнику 1073 р.

чий», «гниль, сморід»). Привертають увагу й інші пояснення на берегах рукопису: до ушидъ пояснення (виправлення?) — *уходивъ* (67 зв.); мнѫ — *виноу* (98 зв.), въздьржиса отъ афродисия — *ω(т) многыихъ брашенъ* (251), иѥремиас — *еремии* (257).

Уже в цих найранніших давньоруських глосах спостерігається прагнення пояснити слово синонімами (*исполинъ, гигасъ; ремень мь, дѧгъмь*).

На Русі велася значна перекладацька робота. Серед перекладних пам'яток важливе місце посідають візантійські хроніки — тексти світського змісту. Давньоруські перекладачі творів цього типу з різних причин інколи залишали іншомовні (в першу чергу грецькі) слова неперекладеними. Переважна більшість таких лексем була вже засвоєна тодішньою літературною мовою (особливо лексика, вживана в конфесійній літературі) [55, *198—199*]. Проте в перекладах нерідко зустрічаються незасвоєні іншомовні апелятиви (здебільшого грецькі) з наступним перекладом чи поясненням давньоруською мовою. Деколи перекладач уважав за потрібне поряд із грецькою власною назвою (особливо прізвиськами і прізвищами), яка певним чином характеризує носія або об'єкт, дати давньоруський її переклад. Нерідко для більшої ясності давньоруські слова (питомі й запозичені), якими перекладено грецький апелятив, уточнюються давньоруськими ж словами. Все це — своєрідні внутрішньорядкові глоси. Особливо характерні глоси для здійсненого в Києві (40-і рр. XI ст.) [55, *268—309*; детальніше — 150, *10—11*] перекладу хроніки Георгія Амартола.

Найчисленнішими тут виступають глоси, що пояснюють неперекладені грецькі слова — їх налічується коло 60 (не враховуючи пояснень, що повторюються), напр.: диалектікию, *рекше съвопросы* (ХА, 5), лимѣнь, *рекше пристанище* (17), фис(и)ологию, *рекше родословью* (27), гигантъ, *рекъмыи полникъ* (33), на ѥлоура, *рекше въ коуноу* (71), тихию, *рекше оулоученье* (74), имарменью же *ноужноую силоу рекше...* (74), деоутерономию, *рекше второзаконьницю* (97), [ка]тапетазмоу же створивъ, *рекше завѣсоу* (140), историю, *рекше. ѡбразница* (165), архисоунагога, *рекше старѣишинѣ сбору* (219), въ днь пантикостьныи, *рекше въ днь н.ныи* (219), иконьника. *рекше ѡбразника* (223), въ ѥу(г)льи, *рекше въ блговѣстованьи* (258), в митрополью, *рекъше мтри градомъ* (263), ω(т)... дьяконъ, *рекше слоугъ* (307), имъполи, *рекше оулици* (339), проѥлепсиръ, *рекше предъвхоженье* (383), ѥудокиѥю.., *рекше блговоленьѥмь* (402), ипопантию, *рекше оустрѣтенье* (411), воуна, *рекше мозоль* (420), сирины нарицаютса, *рекше вилы* (428) олѣя, *рекше масличнаго масла* (454), кафоликию.., *рекше съборноую* (461), стратигы *рекше воеводы* (464), фиали, *рекше лоханю мороморяноу* (465), в кистерніи.., *рекше водоточници* (471), скимоу, *рекше ѡбразъ* (481), на катихоу, *рекше въ оглашеницѣ(х)* (513), меглавиами, *рекше вощагами* (516), иеракита камени.., *рекше исътрябникъ* (516), икономъ, *рекше смотреникъ*

(523), араматы, *рекше вонями* (527), в митраторіи, *сирѣчь въ ѡбителницоу* (536), прохонъ, *рекше сребряноую цатоу* (571) та ін. У кількох випадках спочатку подається переклад, а потім — грецький відповідник оригіналу, напр.: *клобоукъ... юже митроу и кидарь* глть (44), скровище, *нарицаємомоє корванъ* (220), ѡ(т) годовабля *глемаго ѡкъсию* (428), въ лодіи, *глемѣи дромоніи* (561) та ін.

Близько 30 глос уточнюють правильно перекладені грецькі слова, причому то давньоруське слово як глоса дається до книжного, церковнослов'янського, то навпаки — книжне, церковнослов'янське слово-глоса пояснює або уточнює давньоруське (в обох випадках можуть бути як питомі, так і засвоєні з неслов'янських мов лексичні одиниці), напр.: ѡдежи, *рекше ризѣ* (4), седмиць, *рекше недѣли нашьскы* (213), дв(с)тво, *рекше оунотьство* (233), идолы, *рекъше стѣнь* (265), несловесныхъ животинъ, *рекше скотинамъ* (295), достославникъ.., *рекъше сановникы* (339), четца.., *рекше дьꙗчца* (357), ковригъ, *рекше соухыꙗ посмагы* (400), мнишница, *рекше манастырь* (402), смотритель, *рекше прелогата[и]* (454), прозябоша, рекше *родишя(с)* (458), црквь, *рекше... сборъ* (464), ...мозолныи, *чръмнаа нежитовица* (476), до порома, *рекше до перевоза* (518) та ін.

Деякі глоси уточнюють непряме, переносне значення перекладеного слова, напр.: любословци, *рекше премоудрии* (27), ѡ(т) древа несгниюща.., *рекше кедра* (55), сто стыхъ... наре(ч), *рекше ризницю* (139), жизьни... премоудростьлюбиꙗ бо ѥсть, ѡбычаимь исправленьє, *рекше закономь исправленьє* (239), раздроушися клятвеное утвръждение, *рекше миръ* (434), по громогласномоу гласоу, *рекше по про[по]вѣдномоу глсоу* (457), тщеславиа, *рекше боуесть* (496) та ін.; поряд ще специфічні пояснення: в оузмѣни, *рекше по Соудови* (554), оудари ѥго въ главоу дрѣвомь, *инѣми глемоѥ съвлакъ*, имьже портъ бѣ извиваꙗ (262).

Приблизно 20 глос розкривають значення грецьких власних назв — топонімів, антропонімів, а також окремих етнонімів, напр.: снъ єго, Погонатъ, *рекше брада(т)* (19), земля Месапотамиискаꙗ, *рекше межю рѣкама* (21), Месопотамиискою, *рекше межюрѣчьє* (92), имя ѥмоу Иконии, *рекъше ѡбразьникъ* (35), живоуть глемии Маркови, *рекше долгоживци* (48), цр(с)твова Лагоѥвичь, *рекше заꙗчичь* (199), снъ... Филопатерова, *рекше ѡчелюбца* (200), въ Ѥраполи, *ре(к)ше жречьскыи градъ* (307), на Лампадию, *рекше блистаницоу* (421), в Неаполіи, *рекше новъ горо(д)* (468), нарицаемомоу Моророл ѣѡнтъ *ли, па(ч) рещи ближе, гнѣвъ львовъ* (556), въ Пигіи, *рекше источникъ* (557), Еѵѯина Пѡнта, *сирѣчь Доброродна Понта* (567) та ін. Перекладач прагнув дати давньоруські відповідники деяких грецьких назв: Скоуфиѥю, *рекше Козари* (37), въ Фесалоникіи, *рекше в Селоуны* (458).

Окремі глоси пояснюють слова грецького тексту, які походять з староєврейської, напр.: къ Мамонѣ, *рекше б(г)атство* (480), .а. м(с)ць Ѥврѣискы глемыи Нисанъ, нами же *Мартъ* (95), та латинської мов, напр.: во градци *глемѣмь кастеліи* (555) та ін.[4]

Звичайно, в пам'ятці перекладено й авторський текст хроніки, що пояснював негрецькі елементи, напр.: Капетолии Римьскыи, *иже и сказаѥмо гречьскыи глава градьскаꙗ* (39), наре(ч) имѧ ѡбѣдоу томоу Върималиоумъ, *ѥже ѥсть гречьскы сказаѥмоѥ ѡ(т) щюжихъ* напитисѧ (41), тъ оубо ѥфоудъ ѥврѣискы [фе]ѥси нарицаѥть(с), *ѥлиньскы же словесноѥ и ꙗвленоѥ нарицаѥть* (43), сотонѣ... ꙗвлѧю(т) имѧ ѡ(т)стоупника, *по глсоу ѥврѣискоу а именоуѥть ѥго дьꙗвола ꙗко на ба къ члв (к)мъ клевещюща* (72), диктаторъ нарицаше(с), *ѥже ѥсть сказаѥмо ѥдиновластець* (205).

До цього необхідно додати, що сам автор хроніки тлумачить деякі негрецькі власні назви, серед яких переважають біблійні імена, напр.: и наричють перськыи Валъ бъ, єже *сказаѥмо Ари воискыи* (35), градъ Вавилонъ, *ѥже ѥсть размѣшениѥ* (57), Мелхиседекъ *истолкоуѥмъ ц(с)рь правдѣ* (87), градъ... Салимъ, *иже сказаѥмо миръ градъ* (86), Иєр(с)лимъ бо истолкоуѥть(с) *гора мира* (87), гора ѥврѣискымь гл(о)мь аръ глтьсѧ, градъ же Салимъ... Ирсалимъ наре(ч), *ѥже ѥсть сказаѥмое гора мироу,* Иєр(с)лмъ же, въ Ѥлиньскоѥ преложимъ, наре(ч)нъ бы(с) красогласованиꙗ ради (172—173), Астарти... *ꙗже въ Ѥлинѣхъ Афродитии* глмаꙗ (149), Каинъ, *иже ѥсть зависть*; Авелѧ, иже *наре(ч)тьсѧ плачь* (255), имѧ... Ѥмманоуилъ, *еже е(с) скзаемое с нами бъ* (416), звѣздоу... юже и Кюварь своимъ злогломъ ꙗзыкомъ нарекоша, *еже е(с) сказаемое велиа* (453) та ін.

Понад 30 глос налічується в перекладеній на Русі хроніці Георгія Сінкелла. За характером вони такі ж, як і в перекладі твору Георгія Амартола, напр.: в оупостасѣ(х) *рекше собьствѣ(х);* сатрапе *еже соуть воеводы;* седмиць є(ж) *мы зове(м) недѣли;* секира *еже е(с) смѣсь имь (ж) сѧ оупивають*; епархии *рекше ѡбласти*; книгы ѡ(т)вѣтныа *рекше помощныа*; врачь *е(ж) есть цѣлитель;* маги *еже е(с) вълхвъ;* Филопатороу *є(ж) есть ѡ(т)целюбцу* та ін. [55, *287—288*]. В. М. Істрін вважає, що подібність глос у обох пам'ятках може вказувати на переклад хронік Амартола і Сінкелла в одному й тому ж місці [55, *288*].

Глоси зустрічаються і в інших перекладних творах, поширених на давньоруських землях, зокрема їх невелика кількість фіксується в хроніці Іоанна Малали, напр.: по оумрътвіи же Θеѡстовѣ *его(ж)*

---

[4] Більш повний перелік глос цієї пам'ятки подає В. М. Істрін [55, *204—211*], який переконливо твердить, що глоси належать перекладачеві XI ст., а не одному з наступних переписувачів.

и *Сварога* наричить; Слнце именемъ, *єго(ж) наричють Дажьбгъ;* Пирисфоне *рекше слнце;* пръсика *и(ж) есть прасковие;* село *рекше веси* [55, *288*] та в Палеї (тлумачній), напр.: тогда бо быша шюдове (в ін. сп.— щюдове — *В. Н.*) на земли. *рекше волотове* (ПТ, 102), нарє(ч) имѧ ѥмоу Фесалоники, *рекше Селунь* (4), диктаторъ сѧ нарє(ч), *сказаѥмъ ѥдинодержець* (9) та ін., пор. ще в історії Йосифа Флавія: мѣсяца впервитиа, *иже есть октябрь* (Ф., 323); паче ина *еже есть мѣра 6 литрьнаа* (395); у Студійському уставі: магерию *рекъше вариво* въносить (СУ, 116). У Кормчій волинської (1286 р.) редакції у списку XV ст., який зберігається в м. Арад (Румунія), глоса засвідчується у самому заголовку — «Книгы глемыѧ гречьскым ѧзыком. номоканон. *правило законоу.* ѡ бѕѣ починаетсѧ. блочьстивымь кнѧѕемь владимиром сномь василковом...» і в копії приписки XIII ст. в кінці пам'ятки: аминь, *рекше конець* (ЄА, *68*) (такий же запис маємо в Кормчій списку XV ст., що зберігається в Харківському історичному музеї), пор. ще в Рязанській кормчій 1284 р.: Шпильманить, *рекше глоумы дѣють* и на видѣниѥ члвкы събираєть (Ср., III, 1598).

Глоси в грецьких оригінальних текстах і в старослов'янських та давньоруських перекладах із грецької мови, що були поширені в середовищі освічених людей, стимулювали використання цього лінгвістичного засобу в оригінальних давньоруських творах. Певна кількість глос засвідчена в давньоруських літописах. У «Повісті временних літ» переважно спочатку наводяться давньоруські слова, а потім — іншомовні, напр.: служать бо ѡпрѣсноки *рекше ѡплатки* (ЛЛ, 86), како сѧ покланѧють въ храмѣ *рекше в ропати* (108), мць груденъ. *рекше ноѥбрь* (261), пор. ще: придоша ѡ(т) Скуфъ. *рекше ѡ(т) Козаръ* (11), Кумани. *рекше Половци* (234). Окремі іншомовні лексеми пояснюються давньоруськими в Галицько-Волинському літописі, напр.: возвратишасѧ во колымагы свои. и *рекше во станы* (ЛІ, 726), во колымагъ свои. *рекше во станъ* (824), Бѣла риксъ рекъмыи *король* Оугорьскыи (760), риксъ ти Оугорьскыи. *рекше король* (837), пискупъ. Жалошь. Поурьскыи. (тобто Зальцбурзький — *В. Н.*) *рекомыи Сольскыи* (814). У цьому ж літописі зустрічаються одиничні пояснення питомих слів лексемами, мабуть, більш поширеними в середовищі літописця: *стюденѣць* рекомыи кладѧзь (ЛІ, 844; ін. сп.— студенець), ѡкр(с)тьнаю вси. *рекомаю ѡколнѧю* (825; ін. сп. сп.— веси) [пор. ще: 34, *82—84*]. Той факт, що пояснюване слово, особливо слов'янського походження, не завжди знаходиться на першому місці, необхідно мати на увазі при аналізі давньоруських словників-глосаріїв. Трапляються в літописах і іншого типу пояснення, в тому числі розкриття переносного значення слова: рѣша старци Козарьстии. не добра дань кнѧже. мы сѧ доискахомъ ѡружьемь ѡдиною стороною [остромь]. *рекоша* (ін. сп.— *рекше*) *саблѧми.* а сихъ ѡружьє обоиду (ін. сп.— обоюду) остро *рекше*

мечь (ЛЛ, 17), *ѡ͠ць* бо сего Володимеръ [землю] взора и оумагчи *реk͠ше крщеньємь просвѣтивъ*... (152), [волхва] бѣси... научивше гл͠ати. *ꙗкоже се скажемъ бѣсовьскою наоученьє* (175), пор. ще: Присла папа послы ч(с)тны носаще вѣнѣць. и скыпетрь. и короуноу *еже наре(ч)ть(с). королевьскыи санъ* (ЛІ, 826).

У Київському літописі виявляється прагнення пояснити значення окремих іншомовних імен: кнагины. тезоименьна соущи. Аннѣ... *ꙗже и блг(д)ть нарѣцаеться* (ЛІ, 710), пор. ще: нарекоша има еи Єфросѣньꙗ и прозваниемь. Изморагдъ *еже нареченься дорогыи камень* (708). Перший приклад свідчить про обізнаність давньоруських книжників із словниками-ономастиконами.

Глоси, в яких пояснюються іншомовні апелятиви та власні назви, зустрічаються і в інших давньоруських пам'ятках, зокрема в «Хождениї» ігумена Данила (поч. XII ст.): зовется Крайниево мѣсто *еже есть лобное мѣсто* (ХД, 11), имя мѣсту тому Спудій, *иже ся протолкуеть тщаніе Богородично* (13), имя мѣсту тому Калемоніи, *еже ся протолкуетъ «Доброе обителище»* (24), то ся мѣсто зоветъ Агіапимина, *еже протолкуется: святаа паства* (33), Месопотамія, *еже есть Средорѣчіе* (52), кокнит (потрібно коккинъ — *В. Н.*), *еже есть черленица* (57) та ін.; Кирила Туровського (XII ст.): историци и вѣтия *рекше лѣтописьци и пѣснотворци* (Туров., 344). Своєрідним чином тлумачить Нестор грецьке ім'я Феодосія: прозвутеръ же видѣвъ дѣ[ти]ща и ср͠дьчьныма очима прозьрꙗ ѥже о немь. ꙗко хощеть из млада *богоу дати сѧ Ѳеѡдосиѥмь* того нарицаѥть (Усп. зб., 73). Інколи в давньоруських текстах подаються й перекладаються цілі іншомовні фрази, напр.: И тогда вси людіе възпиши съ слезами «Киріе, елейсонъ», *еже есть «Господи, помилуй»* (ХД, 64). Глоси, аналогічні до давньоруських, зустрічаються і в південнослов'янських пам'ятках, зокрема сербських (155, *90—91*).

Розгляд глос у давньоруських пам'ятках (перекладних й оригінальних) виявив головні напрямки праці лексикографічного характеру в Київській Русі — пояснення неслов'янських власних назв та апелятивів, розкриття символічного значення слів, переклад специфічних старослов'янських лексем давньоруськими. Така праця давньоруських книжників підготувала грунт для оформлення перших лексикографічних робіт, адже коли глоси з того чи іншого тексту виписати окремо, виникає словник-глосарій. Відповідно до напрямків праці лексикографічного характеру в давньоруському мовознавстві оформилися головні типи словників: 1) словники-ономастикони; 2) словники символіки (приточники); 3) слов'яноруські словники. Зазначені типи виділила відома дослідниця давньоруської лексикогорафії Л. С. Ковтун у монографії «Русская лексикография эпохи средневековья» [70, *7*]. Четвертий виділений нею тип — словники-розмовники — виходить поза межі давньоруської доби.

Найпоширенішими в період Київської Русі були словники-ономастикони. Популярність їх була викликана масовим розповсюджен-

нням нових антропонімів після офіційного прийняття християнства за князя Володимира Святославича та знайомством зі значною кількістю біблійних топонімів. На відміну від етимологічно прозорих давньоруських антропонімів і катойконімів, імена, які давалися при хрещенні й тривалий час співіснували з далі вживаними слов'янськими, та топоніми, що зустрічалися в конфесійному письменстві, потребували пояснення.

Християнські імена грецького походження в середовищі давньоруських книжників й освічених людей були зрозумілі, тому в словники-ономастикони вводились в обмеженій кількості. У словниках цього типу здебільшого тлумачилися старозавітні імена. Проте давньоруські словники-ономастикони в «чистому» вигляді не збереглися. У їх складі спостерігаються також переклади апелятивної лексики, в тому числі й слов'янської. Варто відзначити, що й найдавніші збережені візантійські лексикони також пояснюють іншомовні власні назви Біблії.

Ономастичний напрямок давньоруської лексикографії представлений трьома словниками, що дійшли до нас від XIII ст.:

1. «О именьхъ и гл҃емыхъ жидовьскымь ѩзыкъмь. сказано. и преложено неразоумноѥ на разоумъ» (текст пам'ятки опублікував М. Никольський — 99, *69—77*).

2. «А сє имена жидовьскаѩ. роусьскы тълкована» (виданий Л. С. Ковтун — 70, *398—99*).

3. «Рѣчь жидовьскаго. ѩзыка. преложена на роускоую. неразумно. на разоумъ. и въ ѥванг҃лихъ. и въ ап҃(с)лхъ. и въ псалтыри. и в пармиѣ. и въ прочихъ книгахъ» (зберігся в складі Новгородської кормчої 1282 р.) (уперше пам'ятку видав К. Ф. Калайдович — 62, *195—197*; найдосконалішу публікацію тексту за списками XIII—XVII ст. здійснила Л. С. Ковтун — 70, *399—418*).

1. «О именьхъ и гл҃емыхъ жидовьскымь ѩзыкъмь...»[5] Словник-ономастикон «О именьхъ» налічує 169 статей. М. Никольський паралельно з давньоруським текстом опублікував матеріал із грецького (візантійського) ономастикона, який має заголовок «Ἑρμηνεία ὀνομάτων καὶ λέξεων ἐν ταῖς θείαις γραφαῖς ἐμφερομένων τῇ ἑβραΐδι διαλέκτῳ» й зазначив, що, незважаючи на більший обсяг грецької пам'ятки, послідовність у розміщенні слів та неправильності в тлумаченнях, подібні в обох лексиконах, свідчать, що давньоруські ономастикони грунтуються на грецьких [99, *XXVI*, *69*].

Зв'язок між давньоруським словником «О именьхъ» із грецьким «Ἑρμηνεία...» яскраво виявлений. Пор.:

Адамъ. т. землѧ въплощена. и(ли) родѧщиисѧ или свѣдѣнива.	Ἀδάμ γῆ σαρκουμένη ἢ γηγενής...

---

[5] Далі (умовно) — «О именьхъ»

Аредъ. т. Сълазъ	Ἰάρεδ κατάβασις
Ѥвга. т. жизнь.	Εὔα ζωή
соломонъ. т. мирникъ.	Σολομῶν εἰρηνικός
саваофъ т. силъ	Σαβαὼθ τῶν δυνάμεων
самсонъ. т. слнце.	Σαμψὼν ἥλιος (Рч. гр., 69, 72—73, 75).

Висновок М. Никольського підтвердила Л. С. Ковтун, дослідивши список XIV ст. цього словника, який налічує 470 статей і повніше відтворює текст грецького ономастикона. Вона ж виявила, що у словник «О именьхъ» за списками XIII—XIV ст. входять частково ще два грецькі ономастикони. Але давньоруські словники не завжди є повним перекладом грецьких ономастиконів. Частина (власні назви й кілька апелятивів) кінця словника «О именьхъ», до якої М. Никольський не подав грецького матеріалу, вміщує текст, споріднений із матеріалом, засвідченим в іншому давньоруському словнику — «Рѣчь жидовьскаго ꙗзыка» [70, *53*, *56—65*, *65—80*]. Л. С. Ковтун вважає, що текст «Рѣчи жидовьскаго ꙗзыка», який підключено до ономастикона «О именьхъ», хоч і набагато коротший, є, очевидно, старішим (матеріал у ньому йде послідовно від початку до кінця), ніж список «Рѣчи жидовьскаго ꙗзыка», що зберігся при Новгородській кормчій 1282 р. [70, *146—147*]. Порівняно з іншими давньоруськими ономастиконами термін «жидовьскыи ꙗзыкъ» у заголовку словника «О именьхъ» найбільш виправданий, бо в ньому тлумачаться насамперед старозавітні біблійні назви. Л. С. Ковтун припускає, що зазначений термін можна сприймати як «мова святого письма» [70, *13—14*]. Нам здається, що основна частина ономастикона «О именьхъ» була перекладена з грецької мови раніше (може, навіть в XI ст.), ніж укладено «Рѣчь жидовьскаго ꙗзыка», і з її заголовку термін «жидовьскыи языкъ» перенесено в заголовки інших давньоруських ономастиконів. Адже слова *исполинъ, ковъ, бритва, тина, ѕѣло* в «Рѣчи жидовьскаго ꙗзыка» ніяк не справляють враження «священних».

2. «А сє имєна жидовьскаꙗ. роусьскы тълкована». У невеликому словнику «А сє имєна жидовьскаꙗ. роусьскы тълкована» (за списком XIII ст.) об'єднано 38 глос. Тут, крім власних імен, представлено й апелятиви. Привертають увагу статті, в яких пояснюються старослов'янські слова, напр.: скоудѣль т. *чєрєпьє*; исполинъ т. *сильнъ*; ликъ т. *пълкъ*. Більша частина пам'ятки (24 статті) укладена на основі надписів до тлумачного Псалтиря [70, *38—41*], напр.: Авєсєломъ т. *оць мироу;* идитоумъ т. *прєльсть;* аминь т. *истиною*.

3. «Рѣчь жидовьскаго. ꙗзыка. прєложена на роускоую...»[6] Найбільший із словників XIII ст. — «Рѣчь жидовьскаго языка» — у списку XIII ст. налічує 174 статті, в списку XIV ст. — 204. До недавнього часу склад словника й перекладна його частина були справжньою загадкою [пор. 22, *162*]. Склад словника й історію тексту пам'ятки скрупульозно дослідила Л. С. Ковтун [70, *14—146*].

[6] Далі (умовно) — «Рѣчь жидовьскаго языка»

Вона показала, що метод складання реєстру цього лексикона не був однотипним: статті в словнику то об'єднані тематично, то розташовані за азбукою, то порядок їх відбиває послідовність розміщення слів у святому письмі. Така організація матеріалу, а також повторення окремих реєстрових статей, наштовхує на думку про різнорідність і можливе різночасове походження окремих частин тексту пам'ятки [70, *15—17*, *81*, *146*].

Л. С. Ковтун довела, що основна частина «Рѣчи жидовьскаго языка» грунтується на тлумачному Псалтирі Афанасія Олександрійського (від статті *Ливанъ*. жертва бѣсомъ или темьянъ до статті *кюмбалъ*. образъ члвчь — тлумачення тексту і від статті *Авесаломъ*. оць миру до статті *степень*. лѣствица — тлумачення надписів до псалмів). Глоси в «Рѣчи жидовьскаго языка» йдуть за текстом Псалтиря від 28 до 150 псалму (отже, до кінця його), що, можливо, свідчить про втрату початкових статей цього словника. Частина «Рѣчи жидовьскаго языка», що відноситься до псалмів, включає 41 власну назву (біблійні антропоніми й топоніми) і 24 апелятиви, серед яких 5 слов'янських. За типом до цієї подібна також частина, що відноситься до надписів до псалмів, у якій 20 слів із тридцяти — власні імена. Серед 10 загальних назв спостерігаються 4 слов'янські. У послідовності розташування матеріалу (словник до псалмів, за яким іде словник до надписів) виявляється прагнення до організації реєстру [70, *31*, *43*].

Значну частину «Рѣчи жидовьскаго языка» складають тематично об'єднані інші біблійні назви (імена і топоніми). Л. С. Ковтун визначає кілька тематичних введень у текст: статті 23—34 — імена апостолів і євангелістів (Петръ, Павелъ, Матфѣи, Марко, Лука, Ио, Андрей, Филипъ, Варфоломѣи, Фома, Яковъ, Симонъ), далі статті 35—36 — імена «прародичів» (Адамъ, Євга), потім статті 37—48 — жіночі імена (Сара, Агарь, Ревека, Дѣвора, Сепфора, Рахиль, Лия, Фамара, Мрия, Мрьамь, Сусана), статті 155—159 — назви й імена ангелів та архангелів (херовимъ, серафимъ, Михаилъ, Гаврилъ, Урилъ, Рафаилъ). Окремою групкою виступають назви «райських» рік (статті 18—21). До всіх цих тематичних введень дослідниця знайшла прямі або близькі відповідники в грецьких ономастиконах.

Алфавітний порядок у розміщенні глос (від статті 49 — *Вивсанда* до статті 55 — *Ерихонъ*) має прямий відповідник в одному із грецьких ономастиконів. Паралелі з грецьких ономастиконів можна навести й до інших статей цього словника, але при повному розходженні порядку розміщення в реєстрі, а в деяких випадках — і пояснень. Кінцева частина «Рѣчи жидовьскаго языка» (статті 161 *Каинъ* — 174 *Фалекъ*) є випискою з біблійної книги Буття в такому ж порядку, як і в Біблії, і має відповідники з аналогічним розташуванням матеріалу в одному з грецьких ономастиконів [70, *80—87*]. Необхідно зауважити, що тлумачення біблійних імен зустрічаються

в тлумачній Палеї (ці пояснення нерідко взято з Біблії). Вони могли також бути використані при складанні давніх словників-ономастиконів, пор.:

«Рѣчь...»	тлумачна Палея
енохъ. поновлениѥ (409)	роди еноха. ѥже толъкуѥтьсѧ поновлениѥ (ПТ, 99)
матоусала. поущенъ (409)	роди мафоусалоу. ѥже толъкуѥтьсѧ поущениѥ. или посланиѥ (99)
савекъ. ѡ(т)поущениѥ (409)	савекъ оубо наречеть(с) ѡ(т)пущеньѥ (144)
июда. исповѣданиѥ (410)	июда исповѣдание (167)
сахаръ. мзда (410)	изахаръ мзда (167)
иосифъ. преложениѥ (410)	роди иосифа иже речетьсѧ положениѥ. или досаженье... (167)
веньаминъ. чадо болно (410).	веньꙗмина. вижь (!) ѥсть с҃нъ десница ли с҃нъ дни. ли с҃нъ болѣзни (167).

Тематичне об'єднання глос — одяг архієрея — зустрічається на самому початку словника (статті 2—5): подирь. риза; ѥпомида. насовьць; ѥфоудъ. въпрошаниѥ; лома. цвѣти. Л. С. Ковтун наводить уривок із тексту «Книг(ы) нарицаемыя Изборникъ и о(т) многъ о҃ць тлъкованы» XIII ст., де описано одяг архієрея: «облачашеся иерѣи въ *ризу*. о(т) главы и до ногу, и опоясашеся поясъмь, и *насовьць* до стегну, и оплечникъ, и *ефюдъ*, еже на пьрсьхъ, и колоколи по долу, и *цвѣти*, и ино много, елико же есть видѣти по образу и по разуму». Авторка робить висновок, що статті «виписані саме з цього уривка, тільки в Ізборнику виявилось неперекладеним лише слово *ефюдъ*, пояснене нижче: ефюдъ — мольба» [70, *16*]. Можливо, глоси справді зібрано саме з цього тексту, однак із іншої редакції, де слова *подиръ, епомида, лома* і, звичайно, *ефудъ* були без перекладу, а слов'янські лексеми виступали як пояснювальні глоси (пор.: бѣ бо архиѥрѣи ... въ так[оую] ѡдежю оукрашаѥмъ. *подириѥю* ѡблачашесѧ, иже ѥсть сказаѥмоѥ *риза* позлащенаꙗ ѡ(т) главы и до ногоу, и поꙗсомъ препоꙗсасѧ ѡ(т) прапроуда и ѡ(т) вюса и ѡ(т) акинфа и зла(т)мь испещренъ и оукраше(н). въ ѡскрилии (и)же имѧще рѧсы пришвены и помежю тѣхъ златы *клаколы*. створиша оубо подолоу подъвлакомъ затокы ꙗко *цвѣтца* трьсны ѡ(т) акинфа... ѡблачашесѧ и въ дроугоую ѡдежю ѡ(т) вюса и акинфа и прапроуда.., доже и до бе(д)ры сходиму, и по[ꙗ]с подобно къ. а-моу поꙗсоу състегневеноу, ѥже *наплечьникъ* и *ѥфоудъ* наре(ч)ть(с) (...) тъ оубо *ѥфоудъ ѥврѣискы* [*фе*]*ѥси нарицаѥть(с)*, *ѥлиньскы* же *словесноѥ* и *ꙗвленоѥ нарицаѥть(с)* (ХА, 42—43). Таким, можливо, був і текст, звідки взято глоси, пов'язані з темою обряду посвячення в сан — статті 6—8 (тобола. пища; сканда. знамениѥ; мата. даръ).

У початковій частині словника — статті 9—15 (череща. коуща; исполинъ. силныи; ковъ. лесть; бритва. стриголникъ; неключно. ненадобѣ; тина. грѧзь; зѣло. велми) вміщено слов'янські глоси. Вони, очевидно, вибрані з виправлень до перекладу Біблії [70, *17*] або ж із маргінальних пояснень її тексту. Мабуть, цей текст

був дуже давній, адже слово *череща* (вар. — *чьрща, чреща*) засвідчує тільки «Рѣчь жидовьскаго языка» (М., 1126; Ср., III, 1502, 1570) і не виключено, що воно відноситься до тюркоболгарських слів (пор. татар. *чаршау* «фіранка», *шаршау* «накриття», das Vordach» — РО, III/2, 1870). Глоси ѡтоци. *ѡколо море;* степень. *лѣствица* та ін.— базуються на тлумачнім Псалтирі.

Перша глоса словника — *акелдама. село кръви* — виписка з Біблії (Діян., гл. I; тобто «поле крові»).

Отже, в «Рѣчи жидовьскаго языка» об'єднано різноманітний матеріал. У перекладній частині пам'ятки наявні відповідно різного типу пояснення: прямі більш-менш вдалі відповідники у слов'янських глосах (зѣло. велми), а також символічні тлумачення лексики Псалтиря (напр., рогъ. *сила*; ликъ. *мысль*) і тлумачення власних імен, які нерідко розкриває сам текст Біблії (див. наведене вище *акелдама*).

Протягом XIV—XVII ст. словник «Рѣчь жидовьскаго языка» доповнювався новими статтями. В ньому вже в XIII ст. відображені початки одного з головних напрямків давньої східнослов'янської лексикографії — слов'яноруського. Характерно, що список цього словника при Новгородській кормчій 1282 р. починається слов'янськими глосами. Різнорідний матеріал «Рѣчи жидовьскаго языка» свідчить про те, що в цій пам'ятці об'єднано кілька словничків — найдавніших лексикографічних спроб трьох напрямків: ономастичного, символічного та слов'яноруського.

4. «Тлъкъ ѡ неразумны(х) словесе(х)». Невеликі спеціальні лексикографічні пам'ятки, де пояснюється символічний або алегоричний зміст слів (як його розуміли середньовічні церковні авторитети) дійшли в різних списках XVI—XVII ст. Це — словники-приточники (від слова *притъча*, що мало також значення «алегорія, іносказання»). До них належать: «Тлъкъ ѡ неразѫмны(х) словесе(х)» [опублікований Л. С. Ковтун — 70, *432—435*] та «Се же приточнѣ речеся» [70, 183—215]. Вони також базуються на виписках із тлумачного Псалтиря. Один із списків першого словника зберігається в ЦНБ АН УРСР (шифр ДА/П572) у збірнику морально-аскетичних повчань XVII ст. (рукопис із Свирського монастиря) під заголовком: «Толкованїє о неразумны(х) словесѣхъ». Л. С. Ковтун не врахувала цей список у своєму капітальному дослідженні. Налічуючи 37 статей, як і окремі списки XVI ст., він має й свої особливості. Ось деякі з них (публікуючи окремі різночитання, даємо й зразки словникових статей), пор.:

Список XVI, опублікований Л. С. Ковтун [70, *432—434*]	Список ЦНБ АН УРСР (Тлк., 119).
Начнетсѧ. ѱлтырь красенъ	Начнетъ глѧ̃. ѱал(ъ)тырь
съ гѫсльми т.	красенъ з(ъ) гусльми
тѵмбанъ т. гла(с)	кимвалъ. т. гласъ
степен(ь)на т. пѣ(с) высокаа	пѣснь. т. степеннаѧ высокаѧ
ерихѡн(ъ) т. съхож(д)еніе	ерихонъ. т. хоженїе
сикїма т. раманъ	сикил(ъ)мантъ т. раманъ
галаадъ т. прѣселенїе.	гад(ъ)лаѧ. т. преселенїе.

Оскільки тлумачний Псалтир у найдавніших своїх списках (XI—XII ст.) та інші тлумачні конфесійні тексти містили в собі багаті матеріали з тлумачення слів, Л. С. Ковтун схильна вважати початковим періодом в історії слов'яноруської лексикографії період не пізніше XI ст. [70, *212*]. Проте, на наш погляд, для зазначеного періоду може йти мова лише про початки лексикографії. Адже якихнебудь виразних чисто лексикографічних праць з цієї доби (XI ст.) в нашому розпорядженні немає.

5. «Тлъкованиѥ нєоудобь познаваѥмомъ въ писаныхъ рѣчємь». Дальший розвиток слов'яноруського напрямку давньої лексикографії представляє словничок, що в одному із списків початку XIV ст. має заголовок «Пословки лѣствичнѣ», а в списку XV ст. (1431 р.) — «Тлъкованиѥ нєоудобь познаваѥмомъ въ писаныхъ рѣчємь, понєже положены суть рѣчи въ книгахъ отъ началныхъ прѣводникъ ово словѣнски и ино сръбскы и другаа блъгарскы, их же нє удоволишасѧ прѣложити на рускыи». Л. С. Ковтун довела, що зазначений лексикон справді складений до староболгарського перекладу «Лiствиці» Іоанна Сінайського — не пізніше XIV ст. Пам'ятка дійшла до нас у великій кількості списків XV—XVII ст. Виділяються дві редакції словника: перша — два списки (XIV—XV ст.), друга — 24 списки XVI—XVIII ст. [Л. С. Ковтун обстежила 26 списків пам'ятки — 70, *216—260*]. Словники першої редакції налічують відповідно 29 статей (XIV ст.) і 47 статей (XV ст.). Кількість статей у списках другої редакції зберігається в межах 60-и.

«Лiствиця» І. Сінайського була популярною книгою у південних та східних слов'ян. Один із її списків XVI ст. зі словничком «Тѡлкованїє неоудобь познаваємы(м) въ писанїи(х) рѣчємь. понєже полож(є)нї соу(т) рѣчи въ книга(х) ѡ(т) нач(а)лны(х) прєводни(к) ѡво словѣн(ь)скы. ино с(ъ)рьбскы. другаа бол(ъ)гарьскы и гречєскы их(ъ) же неоудоволишасѧ прєложити на русьскы» зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифр 236 П/86). Книга належала Києво-Печерській лаврі принаймні з XVII ст. Словник у складі цієї книги налічує 60 статей (отже, відноситься до другої його редакції). Хоч Л. С. Ковтун [70, *216—260*] присвятила багато уваги аналізові словника «Тлъкованиѥ нєудобь познаваємомъ въ писаныхъ рѣчємь», історія його тексту до кінця не з'ясована. Насамперед відзначимо, що відомий безсумнівно сербський список пам'ятки «Протлькъ лѣств[и]ци о рѣчехъ покрьвенихъ» XIV—XV ст.— найкоротший від усіх (37 статей). Важко припускати, що сербський текст — скорочення давньоруського. Найменша кількість статей у ньому може свідчити про його первісність і оригінальність. Дуже можливо, що початок словника зроблено в Сербії, а доповнено на Русі. Доповнений варіант і дістав заголовок, у якому виявляється усвідомлення оригінальності давньоруської мови, відмінності її від сербської й болгарської, відзначається наявність у церковнослов'янських текстах неперекладених грецьких слів. Л. С. Ковтун звернула увагу на те, що в списках першої редакції пам'ятки в реєстр уведено слова *вина,*

менасиинанекаирна . иное и неоумѣ
неоумы . помногь же лѣкы книгы
нѣкеннаи по пророчьстиво старца .

Толкованіє неоудобь познаваемы
в писаніи рѣчемь . понеже поло
жніє оурѣчи в книга ѿ начала пре
водни ѿ всословѣнскы . иное грь
чьскы . другаа болгарьскы ино
гречески . и х же неоудовавшаѧ
преложити на роуськы . ксоудь
произволеніє . власть . миѡ . прѣ
сно качьство . естьство каково
вомѹ есть . количь . мѣра . сколі
свѣне . кромѣ . своиство . сон
млч то ѡсобно . трисна . подві
заніє . састоаніє . съпратаніє
съхраниє . построю . посмотре
ніѥ . ѿбавленіє . ѩвленіє . ашоуть
тоуне , рекше даровъ цбкша ради
оузракъ . вина . хоудожьство

Рис. 2. «Толкованїє неоудобь познаваємы(м) в писанїи(х) рѣчємь». Список XVI ст.

кромьство, чрєсъ, які перекладено відповідно *узрокъ, освѣнство, прєзъ,* чого немає в жодному зі списків другої редакції, що їх вона проглянула, де *узрокъ, освѣнство, прєзъ* виступають у реєстрі, а *вина, кромьство, чрєсъ* відповідно в перекладній частині. Її припущення, що ці слова були відповідниками до давньоболгарських *вина, кромьство, чрєсъ,* дуже ймовірне. Для руських читачів вони були ще менш зрозумілі, ніж давньоболгарські, тому в списках другої редакції ці реєстрові слова введено в перекладну частину *(узрокъ — вина)* [70, *231*]. До специфічних сербських лексичних рис, на наш погляд, необхідно зарахувати опущене в списках другої редакції *сумпорь* (суч. сербохорв. *сумпор* «сірка»), що пояснює реєстрові *жупель и сѣра.* Цікаво, що у статті *навфа* давньоруського списку першої редакції також опущено це слово. Пор. давньоруський список XIV ст.— *навфа. смѣшен(ъ) лои и смола и воскъ,* сербський список XIV—XV ст.— *навта смѣшенъ лои и смола и воскъ съ сумпоромь.* Давньоруські списки другої редакції замість *съ сумпоромъ* дають *съ смєрдѧщимь камєніємъ* [70, *427*].

У цьому словнику застосовуються як монолексемні й полілексемні переклади, так і порівняно широкі пояснення, напр.: качьство. єстьство каковому єсть (Тлк. неуд., 285 зв.), свѣнє. кромѣ; ашоуть. тоунє, рєк(ъ)шє даро(м)ъ; єша. єщє; смєрчь. [пія]в(и)ца. ѡблакъ дож(д)євный. и(ж) воду ѡ(т) морѧ в(ъ)зима[єть] яко въ губу и пакы проліває(т) на землю; милотарь. кожа ѡв(ъ)чаа.

6. «Тол(ъ)кованїє языка половєц(ъ)ко(г)[о]». До давньоруської епохи треба віднести створення невеликого словника «Тол(ъ)кованїє языка половєц(ъ)ко(г)[о] пєр(ъ)віє половєц(ъ)ки. а опослѣ роускы», збережений у східнослов'янських збірниках починаючи від XVI ст. (найстаріший список — у складі Четьї-Мінеї (на серпень) митрополита Макарія, але багато половецьких слів цієї пам'ятки латинською транскрипцією і в перекладі латинською мовою фіксує так званий «Codex Cumanicum» — рукопис із 1303 року). У цьому словнику перекладено 17 половецьких слів — переважно назв предметів і явищ навколишнього світу, напр.: тѧгри, б̃ъ; кѡ(к), н̃бо; карь, снѣгъ; иси, тепло; єт(ъ)мѧкъ, хлѣбъ [138, *185—193*].

У колі лінгвістичних інтересів освічених людей Київської Русі були різноманітні питання, але головна їх увага була сконцентрована на слові. Яскравим виявом загального інтересу до слова є засвідчені в літописах спроби з'ясувати походження давньоруських топонімів і фразеологічних зворотів. Уже найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки — списки й копії південнослов'янських текстів, давньоруські переклади візантійських книжок та давньоруські оригінальні твори відбивають працю лексикографічного характеру — внутрішньорядкові та покрайні глоси, за допомогою яких пояснювалися малозрозумілі чи незрозумілі іншомовні лексичні елементи, насамперед грецькі й південнослов'янські. Поява їх

викликана активним розвитком давньоруської писемної мови, її взаємодією із старослов'янською та контактами з грецькою мовами, прагненням виробити власні літературні норми. За допомогою глос розкривалися прямий зміст іншомовних апелятивів, символічне значення запозичених і давньоруських апелятивів у конфесійних текстах. Багато уваги приділялося поясненню іншомовних, особливо старозавітних і євангельських, топонімів та антропонімів.

Напрямки праці лексикографічного характеру (глоси) великою мірою визначили основні типи давньоруських лексиконів — словники-ономастикони, словники символіки і слов'яноруські словники.

Давньоруські ономастикони «О именьхъ и глемыхъ жидовьскымь ꙗзыкъмь», «А сє имєна жидовьскаꙗ роусьскы тълкована», «Рѣчь жидовьскаго ꙗзыка» містять у собі тлумачення біблійних топонімів й антропонімів. Ономастичний матеріал їх грунтується на візантійських джерелах (лексикографічних і нелексикографічних). Візантійське походження мають і тлумачення символічного, переносного значення слів святого письма, зібрані в лексиконі «Тлъкъ ѡ нєразѫмны(х) словесє(х)». Проте в усіх згаданих словниках є оригінальні статті, в яких давньоруською мовою перекладаються старослов'янські лексеми (виписки давньоруських глос).

Слов'яноруський напрямок давньоруської лексикографії в чистому вигляді представлений словником «Тлъкованиѥ нєоудобь познаваѥмомъ въ писаныхъ рѣчемь». Основа словника, очевидно, була зроблена в Сербії як пояснення до давньоболгарського перекладу «Лiствиці» І. Сінайського, але «Тлъкованиѥ» остаточно оформилося тільки в Давній Русі.

Один із основних принципів лексикографічної організації словника — азбучний порядок у розташуванні реєстрових слів — ще не практикується (зрештою, порівняно невеликий обсяг кожного лексикона цього й не вимагав), але вже застосовуються засоби відмежування реєстрового слова від перекладу за допомогою ремарки *т.* («тълкуѥтьсꙗ») чи словесною вказівкою над реєстровим («жидовьскы») і перекладним або тлумачним («роуськы») стовпчиками. Матеріал найбільших давньоруських словників тісно пов'язаний з конкретними книгами — ономастикони пояснюють загалом слова Біблії, словники символіки пов'язані з Тлумачним псалтирем, а слов'яноруський лексикон — із «Лiствицею» Іоанна Сінайського. Для свого часу давньоруська лексикографія була однією з найрозвиненіших у Європі. Багату давньоруську лексикографічну традицію (працю лексикографічного характеру за допомогою глос і словники) успадкували братні східнослов'янські народи: давньоруські лексикони були в активному вжитку в Росії, на Україні й у Білорусії аж до XVII ст. Надбання давньоруської лексикографії широко використали українські, російські й білоруські вчені XVI—XVII ст.

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В XV ст.

Роздрібнена на окремі князівства, послаблена боротьбою з половцями та міжусобними чварами, Русь зазнала неймовірного спустошення під час монголо-татарської навали 1237—1240 рр. і підпала у васальну залежність від Золотої Орди. Ряд культурних центрів, в тому числі Київ, було зруйновано, чимало книжкових зібрань знищено. Монголо-татарське панування на певний час загальмувало культурний розвиток східнослов'янських земель [58, *98—99*]. Від кінця XII і XIII ст. не збереглося жодної пам'ятки, яку б без сумніву можна віднести до київських [16, *22*]. Порівняно менше потерпіло від монголо-татарського нападу Галицько-Волинське князівство, з території якого походить більшість збережених південноруських пам'яток XIII — поч. XIV ст. [див. перегляд пам'яток у М. М. Дурново — 45, *63—74*]. Проте з оригінального письменства XIV ст. до нашого часу дійшли тільки юридичні тексти, різного роду листи й окремі написи на речах. У другій половині XIV ст. держави, що не були під монголо-татарським ігом і зміцніли, захопили західні та південно-західні східнослов'янські землі: Литва — Білу Русь, Чернігово-Сіверщину (бл. 1356 р.), Київщину й Переяславщину, Поділля (бл. 1362 р.), більшу частину Волині; Польща — частину західної Волині (1377 р.) і Галицьку землю (кінцево захоплена 1387 р.); Молдавське князівство — Північну Буковину. Ще в XI ст. угорські феодали загарбали Закарпаття. Отже, основна частина західних та південно-західних руських земель знаходилась у складі Великого князівства Литовського, і східнослов'янське населення становило в ньому абсолютну більшість.

Протягом XIV—XV ст. відбувається процес оформлення трьох нових східнослов'янських етнічних спільностей — російської, української і білоруської народностей та їх мов [58, *136—142*]. На основі давньоруської виростає окрема українсько-білоруська (південно-західна руська) літературна мова, спільна для братніх народностей, яка залежно від живомовного оточення виявляється в двох варіантах — українському й білоруському. Українсько-білоруська мова стала у Великому князівстві Литовському мовою державних органів. Вона була також мовою канцелярії Молдавського князівства. З східнослов'янською культурно-мовною традицією змушені були рахуватися й польські королі, які українським і білоруським

што нам ся промышля
еть. и ищеть нашего
спасениia. и исправле
ниia. оугодием бо гоу
брав. в вѣрою чистою.
добрыми дѣлы. покса
ианием. исповедань
емь. много бо покса
ние приимаеть бгъ.
такожь и ωт тыи пишеть
хто поетится. ω испо
вѣдници. тотаможе
и нам много тое вказа
лъ есть. но и дѣеть
бъ што росказал ся
ωли хотѣ своеи. и ωт
ступили ωт палихого
своего. тако с абы ро
сказал бы што есть своее.
што хотѣл бы им оу
чинити за грехи. гре
хов бо дѣла наши пре
дает на. чавсолюбе
ць. праведный соудья
гдь. соупостатом
нашим на погублѣ

ние. абы ω сна накорми
ли. и ωт тие исправилися.
какоже еремиа пррк п
рекла. в бѣда и тело дне
памяти и пролевы. да
ние степари со напогу
бление. да ниъ противле
вание себа. и да не есте
съ постатъ. а исаиа
пророкъ молвить. хто
далъ на расхищение
иакова. рекомо на растра
бление и ерлм промы
словъ. не бгъ ли емоу
заповедал. и грешили
и не похотели в поу
ти его ходити. а ни по
слушали закона его. при
вел на них гнѣв ярости
своее. и оутвердилася
на них бѣда. про та вс
да ти повинни есмо
што грехов тъ дѣлали
дани быв ее в рукы
дѣ оп бе закона. а оу
томлени и вмѣжени

Рис. 3. Внутрірядкова глоса в Четьї 1486 р.

феодалам видавали цією мовою грамоти. У дипломатичних відносинах із польськими королями й великими литовськими князями цією мовою часом користувалися кримські хани. У XV ст. культурне життя на землях України й Білорусії пожвавлюється. Відроджується літературна діяльність у Києві, де 1406 р. впорядковано так звану Арсенівську редакцію Києво-Печерського патерика, а в 1460 і 1462 рр.— Касіянівську редакцію. У цей час було здійснено спробу перекладу з церковнослов'янської на українську мову культового тексту: маємо на увазі так звану Четью 1489 (Чет.), яка збереглася в білоруському списку. До кінця XV — поч. XVI ст. відноситься переклад деяких частин Біблії, зокрема Пісні пісень з коментарем (ПП), пророцтв Данила, Притч Соломонових (ДК), плачу пророка Ієремії (118), книги Есфір (116), Псалтиря (65). З середини або кінця XV ст. походить переклад земських статутів польських королів Казіміра Великого та Владислава Ягеллона із латинської на українсько-білоруську мову [219].

У XV ст. українсько-білоруською мовою складаються літописи (ПСРЛ, XVII). У збірнику кінця XV ст. (у білоруському списку) дійшов переклад «Повісті про трьох королів-волхвів» та інші твори. Переклад зроблено, очевидно, з польського тексту, а польський — із латинського. Про те, що переклад «Повісті...» був зроблений українцем, свідчать написання *и* зам. *ы*, стягнені закінчення прикметників середнього роду *-е*, прийменник *ис* з орудним відмінком: *нине*; ветхе платьє; панна марїа *ис* свои(м) дитѧтко(м) (Хрэст., 83—84, 90). Зазначені пам'ятки могли виникнути лише завдяки наполегливій праці осіб із грунтовними філологічними, насамперед лінгвістичними знаннями.

Дослідники відзначають, що в Касіянівській редакції (1460 р.) Києво-Печерського патерика «значно поновлено мову основних статей, ...цілу низку слів та виразів, що вийшли вже з ужитку, замінено сучаснішими й зрозумілішими», напр.: *кровы* замінено на *села*, южикы — *ближники*, ради — *дѣля*, возглавница — *подушка*, цаты — *вѣкши*, ризою — *волотою*, ризы — *порты*, заключенѣ — *замченѣ*, благовонно — *доброволнно*, скорбь — *туга*, имѣние — *богатство*, древо — *треска*, крамолу — *тяжу*, погребоша — *сохраниша*, тесну — *волотчану*, въ плесницахъ раздраныхъ — *в калигахъ протоптанехъ* та ін. (4, *XIV—XV*).

У Четьї 1489 р. спостерігається продовження давньоруської традиції в уведенні внутрішньорядкових глос. Глоси, з одного боку, пояснюють церковнослов'янське слово українським, напр.: наполнитсѧ на(с) геωна. *рекомо пекло* (357 зв.), оусопшии. *рекомо мертвии* (361), ω(т)лучилъ... *рекомо ω(т)ставилъ* (328 зв.), далъ на расхищѣние... *рекомо на раз(ъ)граблѣние* (329 зв.), не имаеши иного пособника. и *поспѣшника* (Чет., 361), архиерѣи жидовъскйе *(попы ихъ)* (Ч., 16), пошли к гѣмоноу *(воеводѣ своемоу)* (16), и послалъ ти(се)чника *(воита)* (17) та ін.

З другого боку, в глосах Четьї 1489 р. розкриваються непрямі (переносні, символічні) значення церковнослов'янських та україн-

ських слів у даному контексті, напр.: остави намъ долги *рекомо грехи* наша (Чет., 292), ѡгнь невгасимый, *еже зовется пек(ъ)ло* (357 зв.), писание греховъ свои(х) раздрала. *рекомо прощена ѡ(т) греховъ* (Чет., 323), г(с)ь силенъ во бранехъ. *рекомо во гнѣвѣ на дьꙗвола* (323 зв.), в(ъ) расхищѣние вол(ъ)комъ. *рекомы(х) дьꙗволовъ* (331 зв.), не целовати кр(с)та на криве. *рекомо не присѧгати. и не клѧтисѧ именемъ бжии(м). во лъжю* (338 зв.), престолъ бу *рекомо мѣстьце* оуготовисѧ (357 зв.), не воз(ъ)могли ѡдолѣти смерти. *рекомо ада* (358), оу пекле. *рекомо в(ъ) моуце* (360) та ін.

Характер глос мають й окремі виправлення та доповнення в тексті пам'ятки, написані давнім півуставом XV ст., напр., замість закресленого в рядку *и ѡ томъ* надписано *про то (ж)*, замість *благии — бѣдныи* (Чет., 361). Значна частина поправок зроблена іншим почерком, очевидно, пізніше [В. М. Перетц відносить їх до XVII ст.— 117, *31*], проте вони могли бути зроблені і в XV—XVI ст., напр., у виразі *чисто ѡ(т)дати* (Чет., 301 зв.) над першим словом є відповідна помітка, а між стовпчиками дописано «*щѣре*»; в виразі *всего мира* (302) друге слово виправлене на *свѣта*; *слышите* (302 зв.) — на *(чуи)те*; соблюлъ (302 зв.) — на *со(х)рани(л)*; над словом *соблюсти* (303) надписано *заховати*; над *стѧжете* (303 зв.) — *возмете*; над *здѣ* (303 зв.) — *тутъ*; над *свобожае(т) бо сѧ* (303 зв.) — *увэ(л)нѧетсѧ*; над *врѣмени* (303 зв.) — *часа*; слово *цремъ* (306 зв.) виправлене на *паномъ*; *блюдѣмъ* — на *заховаимо*; над словосполученням *насрѣдъ путѧ* (307) надписано *посредь дороги*; над словом безлѣпичны(х) (337 зв.) — *бе(з)потребны(х)*; над *честуимо* (338) — *шануимо*; над *прѧ* (366) — *сва(р)* та ін.

Глоси зустрічаються також у перекладах Біблії живою мовою кінця XV ст., зокрема Притч Соломонових:

Текст	Глоса
бурса	съвокупление
поборжають	оускорѧю(т)
добытокъ	скровища
низашто	ни въ что
ачь	аще
дарма	туне
добытку дорогого.	болозѣ [116, *27*].

У цій же пам'ятці виявляються і внутрішньорядкові пояснення неслов'янських лексем, напр.: и кида(л) пуръ нарицаемыи *жеребеи* [116, *44*].

Слова різноманітного походження пояснюються за допомогою глос у «Повісті про трьох королів-волхвів». Тут зустрічаються внутрішньорядкові уточнення лексем слов'янського походження (в тому числі українсько-білоруських), напр.: бо(л)ша долѧ *албо часть* (Пов., 16), щельки *або дири* (41), конюшковоую *албо стаиничкою* назвали (64), азбоукоу *албо писмо* калдейске (75) та ін. Здебільшого глоси пояснюють лексеми неслов'янського походження, напр.: фоундаментъ *албо дно* (9), свто епипанїе *албо крщнїе* (64), *апостата*

албо ω(т)щепенець (71), докторовъ *албо казнодее(в)* (76), гостїю *албо ωплаток* (77). Окремі глоси відносяться до польських форм слів: крижа *албо кр(с)та* (50), тома(ш) *албо фома.* У кількох випадках українсько-білоруське слово у пам'ятці поміщене на першому місці, а після нього — глоса (питоме або запозичене слово): ω(т)-тѧ(л) *албо ω(т)секлъ* (47), каза(н) и *ωмеліи* (5), выреченїе *албо приказаніе* (8), злодее(в) *албо лотро(в)* (10) та ін. Окремі внутрішньорядкові глоси виявлено в перекладному «Житії Олексія» (к. XV ст.): здрапавши на собе рубиє альбо *хоусты* (Хрэст., 97).

Звичайно, в досліджуваний період глоси наявні і в українських списках церковнослов'янських текстів, напр.: во отрочати оутопа(т) иметь *ре(к)ше грѣхови(т) буде(т)*; жена... осеклива *ре(к)ше опа(л)ч(и)ва* (Лун., 62—63), в причєть приводити *сирѣчь поставлѧти чєтьцѧ*; о стота(т)цє(х). *сирѣчь ω кра(д)ущи(х) сщєныѧ* (Крм., 43, 46). За зразком рукописів глоси застосовуються і в краківських кириличних інкунабулах, що позначені українськими мовними рисами, напр.: раздаває игоумєнь. ваиѧ. *єжє є(с)(ть) вѣтви* (Час., 232 зв.).

Як і в давньоруських, у пам'ятках XV ст. зустрічаються цілі іншомовні словосполуки з їх перекладом, напр.: свѣтлость выѧснитсе *лѧксъ фоулькгебить. по латыне*; слава на вышни(х)... *по латине кглоріа инъ ексъцельсисъ* (Пов., 63); боже на помоць мою *албо деву(с) и(н) адиоутороумъ* (59). Переклади релігійних текстів південно-західною руською мовою були зумовлені тим, що різниця між церковнослов'янською й розмовною мовами в XIV—XV ст. була далеко глибшою, ніж в епоху Київської Русі. Глоси допомагали виробляти норми нової, південно-західної руської (українсько-білоруської) мови.

У XIV—XV ст. на українських землях були у вжитку давньоруські словники, списки яких дійшли до нас і з цієї доби. Про нові лексикони, створені в XIV—XV ст., немає жодних відомостей.

Праця лексикографічного характеру, що виявилася в глосах як в українських і білоруських, так і в церковнослов'янських текстах, свідчить про те, що назрівала потреба в нових словниках. Ця робота була зародковим, підготовчим етапом української лексикографії.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ XVI ст.

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

У кінці XV ст.—на початку XVI ст. завершуються основні процеси, що характеризують російську, українську й білоруську мови як окремі лінгвальні системи, зароджуються й розвиваються нові риси, притаманні кожній із цих мов. Унаслідок цього приблизно від початку першої половини XVI ст. помічається досить виразна тенденція до розвитку на основі двох варіантів південно-західної руської писемної мови XIV—XV ст. двох окремих літературних мов — староукраїнської й старобілоруської. Проте генетична близькість цих мов, етимологічний правопис, взаємодія їх через постійний обмін літературними надбаннями, жваві контакти між українськими й білоруськими діячами, які спільними зусиллями боролись проти шляхетсько-католицького гніту й полонізації, обмін науковими й педагогічними кадрами зумовили величезну близькість староукраїнської й старобілоруської мов до кінця XVII ст. Як українці, так і білоруси називають цю мову здебільшого «руський (рускій) языкъ», «руський (рускій) діалектъ», «роський (роскій) языкъ», «словеноросъкий (словенороскій) языкъ», «простый руській (рускій) языкъ, діалектъ, мова».

У зведенні законів Великого князівства Литовського — «Статуті» — вживання руської мови як мови ділової закріплювалось спеціальною клаузулою: «...а писа(р) зе(м)ски(й) по руску маеть литерами и словы рускими вси листы и позвы писати а не инъшы(м) языко(м) и словы...» (1566 р., Хрэст., 145). На землях Білорусії це право закріплював і «Статут» 1588 р. (Хрэст., 214). Укладена в Люблінi 1569 р. під тиском польської шляхти унія Литви з Польщею призвела до того, що майже всі українські землі, які знаходилися в складі Великого князівства Литовського (Волинь, Брацлавщина, Київщина), перейшли до складу Польського королівства. Представники українських земель на Люблінському сеймі домоглися від короля привілеїв, що забезпечували вживання української мови в офіційно-ділових сферах. У привілеї Київському князівству писалося; «iż we wszelakich sprawach ich sądowych, iako pozwy, y wpisowanie do xiąg, akta y wszelakie potrzeby ich; tak u Sądow naszych Grodzkich y Ziemskich, iako y Kancellaryi naszey Koronney, dekreta nasze y we wszystkich potrzebach naszych Krolewskich, y Ziemskich Koronnych do nich listy nie iakim innym iedno Ruskim

pismem pisane, y odprawowane bydź maią czasy wiecznemi» (Vol., II, 86). Аналогічний привілей одержала Волинь (Vol., II, 83). Проте незабаром після цього українська мова в Речі Посполитій зазнає дискримінації. Вже 1571 р. київська шляхта у зверненні до короля писала: «Особливє тє(ж) єго к(р) м... просимъ абы листы сєимовыє унивє(р)салы ко(н)стытуцѣи и ко(ж)дая справа по(д)лє ѡбєтницы и приви(л)(є)ю єго кролє(в)скоє мл(с)ти при сконче(н)ю унєи выданого нє и(н)шими литєрами и словы ѡ(д)но рускими литєрами и єзыко(м) до зє(м)ли киє(в)скоє писаны и выдаваны были, кгды(ж) змолодости иншо(г) писма ѡ҃цовє н҃ши учи(т) на(с) нє давали ѡ(д)но своєго прирожоного руского...» [факсиміле документу — 28, *34*]. У 1576 р. і брацлавська шляхта скаржиться, що «за постановленьемъ унѣи, листы съ канцелярыи вашой королевской милости не инакимъ одно Рускимъ писмомъ маютъ быти выдаваны...», однак «то ся намъ дѣєтъ надъ право и вольности наши, ижь листы съ канцелярыи вашой королевской милости до насъ писмомъ Польскимъ выдаваютъ» (АЗР, III, 187). У складі шляхетської Речі Посполитої українське письменство зазнавало утисків і раніше, про що писав 1605 (1606) р. автор «Пересторогиı»: «...и книгы забрано, яко то на око обачишъ у самом Краковѣ корунном и в костелах рымских полно того. Книг словенских великими склепами знайдешъ замкненыхъ, которыхъ на свѣтъ не выпустят. Также єст и ве Львове у мниховъ доминикановъ склепъ великій книг наших словенских учительских докупи знесеных по збуреню и осягненю панства руского» (Пер., 26). Після заключення Люблінської унії католицько-шляхетські кола розпочали нападки на православ'я й церковнослов'янську мову — одне із знарядь української й білоруської духовної культури. Єзуїт П. Скарга в книзі «O iedności kościoła bożego» (Вільно, 1577) писав, ніби ця мова не може обслуговувати письменство, не має і не може мати граматик і словників, бо до цього здатні тільки мови грецька й латинська (РИБ, VII/2, 485—487). Розпочалася національно-релігійна боротьба, що особливо загострилась після того, як частина вищого православного духовенства України й Білорусії 1596 р. проголосила унію з католицькою церквою. «Загарбавши українські землі, польські феодали (магнати і шляхта) встановили на Україні найтяжчий, нелюдський кріпосницький гніт. Весь тягар кріпосницького і національного гніту ліг на селянство, міську бідноту і козацькі низи... Польські пани з допомогою Ватікану заходами жорстокого примусу насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови і культури, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом» [3, *5—6*]. Але й у цих несприятливих умовах українське письменство, українська мова розвиваються далі.

Протягом XVI ст. далі вдосконалюються юридично-діловий і літописний стилі української мови. Спостерігається тенденція до розширення сфер використання української літературної мови, зро-

стання її функціональних стилів. Українською мовою продовжують перекладатися конфесійні тексти: серед пам'яток цього типу відзначаються Пересопницьке євангеліє 1556—1661 рр. (ПЄ; частину пам'ятки опублікував П. Житецький — 46), Крехівський апостол 60-х р. XVI ст. (КА), євангеліє Валентина Негалевського 1581 р. (Є. Нег.), розвивається ораторсько-проповідницька проза — численні так звані учительні євангелія, зокрема Нягівські повчання XVI ст. (уривки зі списку 1758 р. опублікував О. Петров) (ПН), розгортається полемічний стиль (найвидатніші його представники в XVI ст.— Герасим Смотрицький (См. К.), Іван Вишенський (В.), Христофор Філалет (Х. Ф.), С. Зизаній (Ст. З); зароджується науковий стиль — лікарські посібники, в тому числі зільники або травники (Трав.); граматики (Грам. 1591, Грам. 1596, Грам. 1619, Грам. 1638) й словники, виникає віршування (Г. Смотрицький, Д. Наливайко та ін.— Укр. п.).

Аналогічне явище спостерігається й у Білорусії [48, *80—201*]. Необхідно зазначити, що деякі білоруські переклади конфесійних текстів були поширені на Україні. Особливо відомою стала «Біблія руска» (22 старозавітні книги) в перекладі Франциска (Георгія) Скорини, надрукована ним у Празі 1517—1519 рр. [28, *10—11*].

Українська літературна мова XVI ст. вбирає в себе дедалі більше живих народних елементів на всіх мовних рівнях. Крім загальнонародних особливостей, в писемних пам'ятках більшою чи меншою мірою відбиваються й риси окремих територіальних діалектів. У розвитку українського мовознавства важливу роль відіграли переклади на живу мову канонічних текстів, насамперед Євангелія та Апостола, а також учительні євангелія, в яких переказувано й розтлумачувано канонічний церковнослов'янський текст. Перекладачі й тлумачі з тих чи інших причин залишали без перекладу окремі слова й цілі словосполуки з церковнослов'янського тексту, добираючи до них українські відповідники або при українських словах зазначали, яким лексемам церковнослов'янської мови ці слова відповідають. Переклади й пояснення євангельських текстів живою народною мовою певним чином заохочував реформаційний рух, що захопив і частину української та білоруської шляхти та міщанства. Протестанти вимагали перекладу святого письма живими мовами. Але вплив реформаційного руху в цій ділянці історики мови звичайно перебільшують. На Україні й у Білорусії, де близька до живої народної, літературна мова функціонувала в інших сферах, могла й незалежно від вимог реформації виробитися думка про доцільність перекладу цією мовою канонічних книг. Адже спроби перекладу культових книг мовою, близькою до живої народної, на Україні відомі від другої половини XV ст. (може, за прикладом гуситів у Чехії). Впадає в око той факт, що всі тлумачні євангелія XVI ст., які дійшли до нашого часу, викладають християнське вчення з позицій православної церкви. Необхідно зазначити, що в XVI ст. проповіді грецькою народною мовою виголошувались у Візантії [160, *213*], з якою східні слов'яни підтримували традиційні культурно-

релігійні зв'язки. Мета перекладів чітко викладена в пам'ятках цього типу. Михайло Василієвич, протопоп сяноцький, у загальній післямові до перекладу Пересопницького євангелія зазначив, що книжка «перекладена... изь языка блъгарскаго на мовоу роускую... для лепшого выразумлена людоу христіанского посполитого» (ПЄ, 482) і призначена «для читаня цркввн бжіи(х) а для наоуки людоу хр(с)тіанског(о)» (442 зв.). Невідомий автор Нягівських повчань кілька разів підкреслював необхідність звертатися до народних мас живою мовою, зокрема вимагав, щоб у церкві «пупъ проповѣдавъ... святое евангеліе на языкъ, котрымъ мовлятъ люде, што бы могли розумѣти убогыи. Што хоснуетъ имъ, коли пупъ мовитъ по языку чужому, што они не розумѣютъ» (ПН, 165).

У зв'язку з заснуванням на Україні друкарень із останньої чверті XVI ст. далеко більшого поширення, ніж у попередні віки, набувають книги, писані церковнослов'янською мовою. Однак це — переважно культові тексти, бо українські письменники надто рідко вживали церковнослов'янську мову у власних творах. Сфера функціонування церковнослов'янської мови звужується до обслуговування в основному потреб церкви. До того в ній унаслідок редакторської роботи багатьох поколінь постійно збільшувались елементи живих східнослов'янських мов, у тому числі й української. Цей факт добре усвідомлювали українські й білоруські письменники, що почали називати церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції мовою словеноросською. Культурні діячі чітко розрізняли церковнослов'янську й українську мови як різні системи. Та через конфесійні тексти, з якими в умовах XVI ст. й пізніше увесь час зустрічалися освічені люди, відбувався постійний, але спадний (нисхідний) вплив церковнослов'янської мови на українську літературну мову.

Проте якщо в добу Київської Русі літературна мова східних слов'ян і старослов'янська (церковнослов'янська) мови були досить близькі, то відмінності навіть між словеноросською (церковнослов'янською) й українською літературною мовами (а з живою народною — поготів) були значними. Процес наближення церковнослов'янської до живих мов у XVI ст. лише набирав розмаху, досягши повного розквіту тільки в наступному столітті. У вжитку часто були архаїчні старослов'янські тексти. Словеноросська (церковнослов'янська) мова в своїй лексичній, фразеологічній та граматичній системах мала багато елементів, незрозумілих для осіб без спеціальної підготовки. Фонетична ж її система була цілком пристосована до звукового складу української мови (та її діалектів), про що свідчать часті відхилення від етимологічного принципу в писаних (чи переписаних) на Україні церковнослов'янських текстах (напр., написання *и*, *і* на місці *ѣ*, поплутання літер *ы* та *и*), транскрипція цих текстів латинськими літерами (напр., *ѣ* як *i*, *г* як *h*; відсутність вказівки на пом'якшення приголосних перед *е* тощо та церковнослов'янські слова, вирази й цитати, транскрибовані латинськими літерами, напр., wodu tepłuiu, ieliko moszczno iest sterpity tilu

kuplemomu; so strachom Bożym y z wiroiu prystupite; prebudeszy li w monastyri y posniczestwi daže do poslidniaho izdychania — Ліф., 18, 91, 310; swiatýy Bòže, swiatýy krjpkiy, swiatýy bezsmertnyy pomýluy nas; Priydjte, poklonjm sja caréwy nassomu Bohu; nyni y prý[sno] y wo wjky wjkow. Amyn — Kr., 423). Сімсотлітня традиція вживання церковнослов'янської мови як мови культу східних слов'ян у свідомості людей XVI—XVII ст. робила її нерозривною з православ'ям, що пов'язувалось тоді з національною культурою й самобутністю. Однак це не означало, що народ «зовсім не бентежився загадковою темнотою церковних слів і виразів, бачачи в ній природну властивість священної мови, яка стоїть вище від щоденного вжитку» [46, *6*], адже Г. Смотрицький близько 1587 р. писав: «К тому нє то(л)ко му(ж)чизны, алє и(з) бѣлы(х) голо(в) нѣкоторые хотѧть вѣдати глубокости писма таємницы догматъ црковны(х) которымъ произвои(т)ша бы кудєлѧ з вєрєтєномъ, ани (ж) ли тоє што писано пєромъ» (См. К., 2 зв.) (подібну реакцію прагнення жінок до освіти викликало і в деяких польських діячів — 207, *79*).

З усією емоційністю повагу до церковнослов'янської мови в XVI ст. висловив видатний полеміст І. Вишенський: «Сказую бо вам тайну великую: як диявол толикую завист имает на словенский язык, же... рад бы его до щеты погубил и всю борбу свою на тое двигнул, да его обмерзит ти во огиду и ненавист приведет. И што нѣкоторые наши на словенский язык хулят и не любят, да знаеши запевно, як того майстра дѣйством... творят. Ато для того диявол на словенский язык борбу тую мает, зане ж ест плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимшій... Тако да знаете, як словенский язык пред богом честнѣйший ест и от еллинского и латинского» (В., 23—24). Письменник разом із тим натякає на шляхетсько-єзуїтські нападки на неї.

Незважаючи на спроби перекладу Євангелія й Апостола українською (й білоруською) мовою, позиції церковнослов'янської мови як мови богослужіння й релігійної літератури в XVI ст., були стійкі. Діячі XVI ст. усвідомлювали важливість цієї мови як засобу культурного єднання між собою східних слов'ян та східних слов'ян із південними. У зв'язку з цим зрозуміло, чому 1581 р. в Острозі Біблію було надруковано саме церковнослов'янською мовою. Консервативна частина церковних діячів побоювалася, щоб через неточні переклади не поширювались єресі. І хоч ще в кінці XVI ст., очевидно, в деяких церквах використовували українські переклади святого письма, загалом уже було досягнено своєрідного компромісу, що його радив великий авторитет того часу І. Вишенський: «Евангелия и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте. По литургии ж для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладайте. Книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте» (В., 23). Як свідчать переклади й глоси XVI ст., в той час знання церковнослов'янської мови серед освічених людей було досить грунтовне. Перекладаючи Євангеліє й Апостол, українські філологи з метою точнішої інтерпретації тексту звертались до

перекладів польською, можливо, й чеською мовою. Полемічні закиди в книзі Петра Скарги про те, що церковнослов'янську мову того часу «ніхто як слід не розуміє» (РИБ, VII/2, 485), не можна приймати за абсолютну правду.

Мовна ситуація на Україні ускладнилася у зв'язку з тим, що спочатку на землях, захоплених Польщею в XIV ст., а після Люблінської унії і на більшості їх поширюються латинська й польська (особливо з XVI ст.) мови. Латинську мову до XVII ст. українці засвоювали в закордонних університетах. Найвідомішим із українських учених, що писали по-латині, був Георгій (Юрій) Дрогобич (Котермак) (бл. 1450—1494) [57, *78*]. Уже в кінці XVI ст. в мові староукраїнських актів так часто зустрічались латинські слова, що посли від Волинського, Брацлавського й Київського воєводств на варшавському вальному сеймі в 1590 р. домоглися ухвали про те, щоб на території їх воєводств юридичні документи «według ich prawa, Ruskim językiem y pismem mają bydź pisane, nie mieszaiąc słow Lacińskich» (Vol., II, 1340). Польську мову, очевидно, засвоювано через безпосереднє спілкування з поляками. Міркуючи про важливість знання польської мови в умовах Речі Посполитої XVI—XVII ст., багато дослідників пишуть про те, що в українських школах викладалася й польська мова (напр., Льв. СБ, 243; 204, *10*), проте прямих доказів цього ніхто не наводить; невідомі й спеціальні граматики і словники, за якими мала б викладатись польська мова в українських та білоруських школах. Рідної мови як навчального предмета тоді не було в школах Європи, в тому числі й у польських [183, *33*] та українських. У великій пошані серед освічених людей на Україні була грецька мова, яку вони старанно вивчали за давньою церковно-культурною традицією православ'я, що йшла від часів Київської Русі. На Україні користувались літературою, писаною грецькою мовою, підтримували зв'язки з константинопольськими патріархами, в юрисдикцію яких здавна входила київська митрополія. Вживаючи невідомі широким читацьким колам грецькі або латинські слова, автори різних текстів давали при них церковнослов'янські або староукраїнські відповідники — глоси. Отже, від другої половини XVI ст. на Україні та Білорусії існувала дуже складна й своєрідна мовна ситуація, яка не мала аналогії в жодному іншому місці тогочасної Європи.

Великим стимулом до розвитку мовознавчої думки на Україні були школи. Певні відомості про українські школи відносяться до середини XVI ст., але організовувались вони, мабуть, раніше. Навчання в них не виходило за рамки початкового. У 80-х роках XVI ст. за ініціативою братств розпочато організацію шкіл вищого ступеня. Першою такою школою була Львівська, заснована Успенським братством 1585 р. «дітем вшелякого стану», де навчали «убогих за простибог, а багатих за ровним датком» [56, *127—128*]. Згодом вони були організовані й в інших містах України та Білорусії, а також у Вільні. З потребами шкільної освіти тісно пов'язана

появи в кінці XVI ст. оригінальних лексикографічних і граматичних творів та букварів українських учених, об'єктом яких є церковнослов'янська (словеноросьока) та грецька мови.

ПРАЦЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Головним виявом лексикографічної роботи на Україні й у Білорусії до третьої чверті XVI ст., як можна гадати на основі збережених пам'яток, були глоси — внутрішньорядкові й покрайні. Характерно, що глоси виступають не стільки в церковнослов'янських, скільки в українських пам'ятках, насамперед у перекладах канонічних, біблійних текстів, у першу чергу Нового завіту та повчаннях на його теми. Адже перекладачі вносили в український текст лексичні й фразеологічні елементи церковнослов'янських (чи навіть старослов'янських) пам'яток, із яких робилися переклади чи на основі яких складалися повчання. Це було пов'язане як із неможливістю адекватного однослівного й точного перекладу назв реалій, яких не було в українському житті XVI ст., так і з прагненням зберегти урочистість тексту, намаганням виробити український високий стиль. Заміняючи деякі живомовні слова й форми Нягівських повчань XVI ст. іншими народними, а також церковнослов'янськими, один із редакторів списку XVIII ст. писав: «Благыи читателіе, аще обрящете иншее прегрѣшеніе во книзѣ сей албо, просто рещи, помылки, не клените, но исправляйте. Где *братя* там чти *братія*, где мовить *людскій, члвеческій* чти, понеже дуже спроста вытолковано было въ той книзѣ, съ которои сія списанна. А где *хрестяне*, тамъ чти *христіане*...» [120, *7*]. Зрозуміло, що про високі стильові якості перекладів і повчань дбали не менше і в XVI—XVII ст. [120, *7*], хоч не всі автори могли цього досягти. У глосах давалися українські відповідники до неперекладених слів. Часом одне залишене слово з церковнослов'янського тексту перекладається двома або кількома, бо перекладачі, знаючи, що українці розмовляють розмаїтими діалектами, намагалися дати відповідники різних говорів. З цієї причини при українських же словах давалися відповідники з інших говірок. У процесі роботи кількох поколінь перекладачів і редакторів шліфувалася літературна форма української мови, відбувалося лексико-граматичне нормування її, розвиток окремих функціональних стилів. Переклади тексту Нового завіту були дуже поширені й, очевидно, читалися у церквах, про що свідчить заперечення Івана Вишенського, що у кінці XVI ст. писав: «Евангелия и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте» (В., 23). Яскравим прикладом цього є текст Пересопницького євангелія 1556—1561 рр. (ПЄ) та зроблений на його основі текст Волинського (Житомирського) євангелія 1571 р. (Є Вол.). Крім кількох покрайніх, глоси Пересопницького євангелія вміщено всередині рядків українського тексту й обведено рамками як такі,

що не мають читатися вголос на літургії. Глоси вміщуються звичайно після пояснюваного слова, дуже рідко перед ним, напр.: *вел(ь)можны(и)* — дръжав(ь)ны(и) (204 зв.), *бєз(ь) приганы* — бєзь порока (205). Характерним для Пересопницького євангелія є те, що рядкові глоси часто відділені словом чи словосполукою від лексем, до яких вони відносяться, напр.: плащєницєѫ чистою *простирадломь* (121), лєґєонь имѧ мнѣ або *тма* (143) та ін. Окремі глоси повторюються (деколи — у видозміненій формі) в різних місцях пам'ятки. Усі глоси (їх понад 220) Пересопницького євангелія складають кілька окреслених груп, неоднакових щодо числа лексем, які входять у кожну з них.

Виразну групу утворюють глоси, що пояснюють неслов'янські слова, які в більшості випадків залишалися неперекладеними в євангельському тексті, ще, мабуть, від найдавнішої доби слов'янської писемності. Це, звичайно, назви специфічних речей, явищ, понять, пов'язаних із природним середовищем, суспільним ладом, побутом тощо, які описуються в Євангелії, напр.: дидра(г)моу *грецки слово дидрагма а по нашємоу два гроша* (78), дєсѧть драг(ь)мь *або дєсѧть гривєнь. або дєсѧть грошїй* (228), ки(н)сонь *грєц[к]и слово киньсонь. А по нанємоу* [!] *чин(ь)шь* (78), статирь. *А по нашємоу. грошь* (78), игємонови *владарєви* (116), прє(д) игємономь *Прєдь владарємь* (117), хламидою чєрв(ь)лєн(ь)ною *Плащємь* (118), кустодїю *сторожу* (121 зв.), акрыды *саран(ь)чю* (129 зв.), въ сан(ь)далїа *в чєрєвикы* (147), с(ь)пєкоулатора *ката* (149), рав(ь)ви *оучитєлю* (159 зв.), ѡсан(ь)на *єжє рєщи спси на(с)* (171), ѡсан(ь)на *єжє рєчи, спси нась* (401 зв.), кондра(нт) *квар(ь)тникь* (179), нар(ь)да пистикїѧ *з нар(ь)дового корєнѧ* (183 зв.), пор. ще: з на(р)дового корєнє...[7] *ни-щимь нє змѣшєноє миро* (400), пасхоу *баранка* (184 зв.), пас(ь)хоу *то єсть баран(ь)ка* (318), прєторь *домь радєцкий, або ратоушь* (192 зв.), въ прєторь *до домоу соудового або до ратоуша* (427 зв.), въ прєторь *до домоу соудового* (430), на праз(ь)никь пасхы *на вєликь днь* (216), ієрєѡмь *сщєн(ь)никомь* (232 зв.), лєгєѡнь *сирѣчь т(ь)ма* (249 зв.), лєгєѡнь... *або тма* (143), ѡ(т) ар(ь)хисинагога *ѡ(т) оучитєлѧ людоу жидовьско(го)* (252), скорьпїю *скоролоупоу, або мєдвѣдька* (267), з(ь)... пигана *з роуты* (270 зв.), в(ь) вис(ь)сонь *в шарлать а в дорогоє ѡдѣнѧ* (293 зв.), фарисєи *законникь* (298 зв.), дєсѧ(т) мнась *або і̃ гривєнь або і̃ ко(п) або і̃ зло(тх)* (304 зв.), архїєрєѡвого *владычого. або митрополитового* (322), ароматы и миро *пахоучіи рѣчи и масти* (329 зв.), хс *помазанникь* (345), ар(ь)хитриклино(ви) *то єсть справци вєсєлѧ* (347), миромь *дорогою мастю* (393 зв.), листроу [!] масти *то єсть фоунть масти* (400), литрь *або фоун(ь)тоувь* (434 зв.), финиковых *ал(ь)бо пал(ь)мовыхъ* (401 зв.), лєн(ь)тиѡнь *полотно лнѧноє* (406 зв.), с(ь)пироу *войско* (424 зв.), спира *войско*

[7] Три крапки вказують на те, що внутрішньорядкова глоса знаходиться не безпосередньо біля слова, до якого відноситься.

ІѠАННЪ.

рый быль Скариѡта. ѩ
бы его продаль. Ути
чевето великий на вечери.
вѣдаль Іс. иже всѣ ему
даль ѡць в руки.
иже ѿ бга вышоль. и ко бгу
котгу идє. встакши
ѿ вечерѣ. и изложиль ѡ
дѣжи свое. и взявши лен
тиѡнь. [полотно лнаное.] и ѡ
пожсальсѧ. и потом
наналь воды в оумывал
ницу. [вмѣдницу. асовлоканиє.] и
почаль оумывати ноги ꙋ
чникѡмь своимь. и ѡти
рати полотномь. котрымь
быль ѡпоѧсань. при
шоль пак к симонови пе
трови. и рекль ему пе
трь. гди. ты ли хочешь ꙋ

Рис. 4. Внутрірядкова глоса в Пересопницькому евангелії 1556—1561 р.

(425 зв.), на мѣс(ь)ци литостротонь *то есть на мѣсци соудово(м)* (431), хитонь не(с)шїты(и)... *хитонь соукня нешитая* (432), єпен(ь)дито(м) ѡпоясальсѧ *соукномь нешитымь ѡгор(ь)нул(ь)сѧ* (439 зв.).

У небагатьох випадках до українського чи залишеного в тексті церковнослов'янського слова дається як глоса лексема неслов'янського походження: покаж(ь)денїѧ *ладаноу* (205), в(ъ) сточ(ь)ны(х) днехь *в(ь) соуботахь* (225), великь днь *то есть пасха* (399). Ще рідше спостерігається пояснення сполуки слова грецького походження з словом слов'янським: ниж(ь)ли алекторь възь(ть)гласи(т) *коурь не запое* (112; тут *коурь* — або український лексичний архаїзм, або це слово запозичене з іншого церковнослов'янського тексту, яким користувалися перекладачі, пор. окрему глосу: коурь *або пѣвень* — 323, не възь(ь)гласить алекторь *не запоеть когоуть. або пѣвень* — 410 зв.) чи тлумачиться сполука двох елементів неслов'янської етимології: алавастрь мира *банкоу олѣю* (183 зв.). Часом до українського слова подається як глоса слово з церковнослов'янського тексту: философь *книжникь* (177 зв.), и пагорокь *и хол(ь)мь* (218), мѣстомь *або градо(м)* (226 зв.), жол(ь)нѣре *воини* (219), на плоугь *або на рало* (260), з(ь) богатьства *з мамоны* (292) грец(ь)кими *або елински(ми)* (328), греки *еллины* (375), грекове *ел(ь)линове* (402), ѡмыл(ь)ныи. *або лжывыи* (331), болото... *бренїе або грѣзь* (384 зв.). Церковнослов'янські глоси підкреслювали потрібне значення багатозначних слів *(мѣсто)*, а також тих українських лексем, що в діалектах мали різні значення *(болото)*. Такі глоси вміщено при українських словах, які, мабуть, видавалися перекладачам не абсолютно рівнозначними церковнослов'янським. Справді, *плуг* і *рало, ѡмыл(ь)ный* і *лжывыи* не адекватні. У XV—XVII ст. *еллинами* часто називали греків античної доби, язичників (Ср., I, 824; Т., 874). Найчисленнішими глосами в Пересопницькому євангелії є українські переклади залишених у тексті (з різних міркувань, переважно із стилістичною метою) церковнослов'янських слів. Серед пояснюваних глосами церковнослов'янських лексем виділяються ті, що цілком або якимось елементом відмінні від українських народних: б(ь)дѣти *неспати* (112 зв.), сь оружїемь, и дреколь(ь) ми *з(ь) мечѣ, и рогатина(м)[и]* (113), пѧтел(ь) възь(ь)гласиль *коурь запѣль* (116), с(ь)коудел(ь) ниче *гончарево* (116 зв.), на соудищи *на ратоуши* (118 зв.), плащеницеѫ... *простираломь* (121), ел(ь)лин(ь)ска *греч(ь)ка* (154), зблажнѧеть тѧ... *горшить тя* (163 зв.), велбоудоу *оужищу де(б)[е]лу* (167), вельбоудоу *оужищоу дебеломоу* (301 зв.), смоква(м) *фикгамь* (171 зв.), смоквы *фик(ь)ги* (238), в(ь) скоудел(ь)ници... *в зьбаноу або в глекоу* (184 зв.), в(ь) скоуделници... *в збаноу або в(ь) глекоу* (318), по(д)оустили... *направили* (192), в препрѣдоу *в шарлать* (192 зв.), припрѧдоу *шарлать* (193), совѣтникь *пань радный* (195 зв.), съвѣт(ь)нико(м) *або паномь раднымь* (329), помаваше... *на вѣщ(ь)ки даваль* (206 зв.), въспитань *выховань* (223), учрѣж(ь)денїе... *калацыю* (230 зв.), прѣ(д)ложеныи... *посвѧченыи* (232 зв.), лицемѣре *ѡ глоупыи члче* (280 зв.), ѡдра *мары* (240 зв.),

шири *покарьмовь* (261), пирь *честь, або калацию* (284 зв.), младен(ь)це(м) *або дѣтемь* (263), єй ω(т)че *якобы рекль гораздь ω[тче]* (263), два сребрьники *два талѧры, або два грошѣ* (264 зв.), два пѣнезѣ *або два гарелѣ* (273), пѣнезїи *грошіи* (364 зв.), на сьборища. и власти и владычества *предь оурѧды и соудїи* (273 зв.), житницоу... *клоуню або стодолоу* (274 зв.), безоум(ь)не *або глуп(ь)че* (274 зв.), чресла... *бедра* (276), з бракоу *з веселѧ або свадьбы* (276), на бра(к) *або на веселѧ* (284 зв.), бракь... *веселѧ* (346), сь соупер(ь)никомь... *або ис спольжцею* (278 зв.), къкошь *або коурица* (283), имѣи мене ω(т)реченн(ь)нымь *або вымовь мене* (285), пристав(ь)ника *або шафарѧ* (291), прокаженны(х) *троудоватыхь* (296 зв.), мытарь *явногрешникь* (300), хищ(ь)ници *драпѣжци* (300), на ягодичиноу *на дикоую фикгу* (303 зв.), два пѣнеѕѣ *або два бѣлыи* (313), на трапезѣ *або за столомь* (319), безь влагалища *без мѣшка, або безь калиты* (320 зв.), стаянїи... *або гоновь* (331), стаянїи *або гоновь* (366), стаянїи *або ровныхь гоновь* (395), соть пластрь *або стелникь медоу* (334), в(ь) притворѣ соломоновѣ *в сѣнехь соломоновѣхь* (391—391 зв.),. господине *або пане* (402 зв.), ...дѣлати *або речи* (403), мышца... *Рамѧ. або плечѣ* (404 зв.), вь оумывал(ь)ницоу *в мѣдницоу. або в лоханю* (406 зв.), шбители... *мешканѧ* (411), тисѧщникь *Ро(т)мистрь* (425 зв.), жаждоу *прагноу* (433), соударь... *Ручничокь которы(м) было головоу его стѧг(ь)нено* (435 зв.), аг(ь)ньцѣ... *баранки* (440 зв.).

В одному випадку церковнослов'янське слово витлумачене цілою фразою: и быль въ по(д)визѣ *коли то прїити мѣ(л) на него часъ смрътел(ь)ныи* (321).

Глосами перекладаються чи пояснюються також спільні для української й церковнослов'янської мов слова, які мають відмінні значення взагалі чи в даному конкретному контексті, або уточнюються значення полісемних лексем: чрезь сѣанїа *черезь збожа* (135 зв.), мирь... *покоуй* (164 зв.), дръжавныи... *вельможныи* (202 зв.), дръжавоу *моць* (202 зв.), жрътвоу... *шбѣт(ь)ницоу* (214), языкомь *поганомь* (215), рослаблень *д(ь)ною зламань* (229), сѣни *холодникы* (159 зв.), сѣни *або холод(ь)ники* (257), жита *або паш(ь)ню* (274). с(ь)крыла *або сховала* (281 зв.), [мѣль] во(д)ный троу(д) *або шпуховаль* (283 зв.), [вечероу] великоую або *достаточноую* (285), стол(ь)пь ...*або вежоу* (286 зв.), на рамена... *або на плечѣ* (287), ω(т) рожець *або млоутомь албо ω(т)роубѧми* (289), на селѣ *або на поли* (290), гнои... *вроды або болѧчки* (293 зв.), на кровѣ *на дахоу або на стрѣсѣ* (298), лѣто *або весна* (316), грьницоу *на горѣ сѣдѣнѧ* (318), ножь *або кордъ* (230 зв.), ножь або *кор(ь)дь* (425 зв.), ридали *або нарикали* (327), лоб(ь)ное *трупѣхь головь* (237 зв.), дѣла *оучинкы* (351), коупель *сажавка, або рибникь* (359), в коупели... *в сажавцѣ або в риб(ь)никоу* (384 зв.).

Окремі спільні для обох мов слова мають при собі глоси, очевидно, через те, що перекладачі вважали їх архаїчними або вузькодіалектними, напр.: скоти... *товарь, або быдло* (354), перьстомь... *пал(ь)цемь* (377), шброусомь... *або полотномь* (398), пор. ще: шстро́го(м) шставѧть *валомь. шкопають або шсыплють* (307 зв.).

Особливий інтерес являють нечисленні українські глоси до українських же слів. Вони свідчать як про пошуки точних відповідників церковнослов'янських слів, так і про пошуки загальноукраїнської писемної норми наддіалектного характеру, напр.: стрѣхоу *дахь* (133 зв.), поустисѧ... *скочь* (222 зв.), черєзь з(ь)божѧ *черєзь паш(ь)ню* (232 зв.), ворогы... *або нєпрїатєлѣ* (235 зв.), мош(ь)ны *або тор(ь)бы* (253), господоу... *або по(д)ворѧ* (259), в(ь) пла(х)тѣ *або в рѧднѣ* (262), грабєжовь *або лоупѣз(ь)тва* (270 зв.), чоують *або нє спѧть* (276 зв.), роздєли(т)... *або розотнєть* (277 зв.), за [того жь дъждь боудє(т)] *або на тыхъ мѣсть* (278 зв.), в стоуд(ь)ню *або в колодѧзь* (283 зв.), ѡсновоу *або фоудомєнть* (286 зв.), до сєла *або до мѣстєчка* (331), колодѧзь... *стоу(д)нѧ або криницѧ* (353), вѣдро... *або глєкь, або збань* (356), скрин(ь)коу *або мѣшокь* (409 зв.). Абсолютні синоніми представлені лише окремими випадками. Мабуть, той факт, що як при словах неслов'янського походження, так і при церковнослов'янських, навіть при українських словах у пам'ятці пояснення-переклади даються кількома українськими словами, в тому числі різнодіалектними, свідчить про те, що над такими текстами, як Пересопницьке євангеліє, працювала не одна особа, тобто такі переклади є переважно продуктом колективної творчості. У післямові до пам'ятки виразно вказано: «Я... Михаило Василїєвич снь протопопы саноцкого... Похотєль єсми написати сїю книгоу с(ь)тоую єѵ(г)лїю... Котороую єсми за помочоу бжїєю и исписаль» (482—482 зв.), але чотири євангельські книги «соу(т) оустроєны... єр(ь)монахо(м) Григорыє(м) архиман(ь)дритомь пєрєсопницкимь» (481 зв.). Не вдаючись у дискусію про те, хто яку роль виконував у створенні пам'ятки, зазначимо тільки, що в Пересопницькому євангелії спостерігаються виразні лексико-семантичні елементи карпатських діалектів, внесені в текст Михайлом Василієвичем із лемківського міста Сянока (тепер у Жешівському воєводстві ПНР), напр.: *глѧдающїи* на(и)доуєть (39), мєнє *глѧдали* (217), *глѧдаю*. плода... а нє найдоую (280), пор. *глядати* «шукати, виглядати» (Гр., I, 292), ачєи коли того оуз(д)рѣть и *посоромѣютьсѧ* (309 зв.) «засоромитися», ѡбыймоу(т) та *в(ь)сѧды* (307 зв.) «всюды», ѡна оуврългла два пѣнєѕѣ або два *бѣлыи* (313), пор. *біла* «про монету: десятикрейцерова монета» (Гр., I, 65), а потомь дроугого *звѣда(л)* ты пакь якь єси много длъжєнь (291 зв.), *з(ь)вѣдовали* єго... оучитєлю коли (с) тыи то рѣчи мають стати (313 зв.) та ін., пор. *звідувати, звідати* «питати», а також «дізнатися» (Гр., II, 131), але: нє *пытай* гдє идєшь (418), дай ми тои воды. абы(х) тоу нє ходила ани *зачирала* (354), нє маєшь чимь бы єси *зачєрль* (354), пор. *зачерети* «зачерпнути» (Гр., II, 115), ѡ(т)стоупиль ѡ(т) нихь якобы могль камєнє(м) *довєрєчи* (321), пор. *веречи* «кинути» (Гр., I, 136) та ін. Кілька глос (як українських, так і церковнослов'янських) вміщено перед словами, до яких вони відносяться: *вєл(ь)мож(ь)ны(и)* — дръжав(ь)ны(и) (204 зв.), *бєз(ь) приганы* — бєзь порока (205), *на крилѣ* — на връхоу (222 зв.), *ликарю* — врачоу (224). Деякі глоси в пам'ятці не виділено рамкою, напр.: з(ь)внoутрь ... конвє *або мисы* (270 зв.), пѣнєзь *або грошь* (310 зв.).

Одиничні обведені рамками слова в Пересопницькому євангелії є власне уточненням змісту, значення інших слів чи навіть фраз, а не перекладами окремих лексичних одиниць (їх або їхніх відповідників немає в канонічному евангельському тексті), напр.: проповѣдаль цр(с)тво бж̃іє *и евангєлїю* (308 зв.), и пояль тыжь дроугыи жєноу *тую* (311 зв.), врътали(с) *до домовь своихь* (329), абы были знѧты *с крєстовь* (433 зв.). Крім рядкових, у пам'ятці вжито кілька покрайніх глос: ас(ь)сарїю — ассарїи *пѣнєзь* (51), пєтр — *якобы речи камєнь або ѡпока* (74), стлъпь *або вєжоу* (174).

Важливо відзначити, що рядкові глоси, в абсолютній більшості спеціально не виділені рамками, наявні також у коротких передмовах перекладача (перекладачів) до окремих євангелій, напр.: чєтвєрообы(ч)но *д̃ образно* (126 зв.), стлъпа. *або вєжѣ* (283), ѡ дра(г)мѣ. *або ѡ грив(ь)нѣ* (187), ѡ дєсѧти мнась. *або копь* (303), повѣдаль подобєньствомь, *то єсть прит(ь)чєю* (308), баран(ь)ка *або агньца* (317), оу... бл̃говѣстїи *або въ єѵ(г)лїи* (338), на бракоу, *то є(ст) на вєсєлю* (346) тощо. І тут глосами виступають то українські слова до церковнослов'янських, то навпаки. Використання глос і поза євангельським текстом зайвий раз свідчить про те, що вони були виявом активної роботи над виробленням досконалої літературної української мови взагалі, а не тільки мови конфесійного жанру.

Окремі глоси ніяким чином не відбито в рукописі: поцѣловала єлисавєѳоу и *поз(ь)доровила* (208, пор. у церковнослов'янському тексті тільки: и *поцѣлова* Єлісавєтъ). До цього всього треба додати, що в Пересопницькому рукописі частково або повністю перекладені українською мовою деякі внутрішньорядкові пояснення гебрайських (східних) слів, які були ще в грецькому тексті, що з нього робився слов'янський (старослов'янський) переклад: ахєлдама(х). *то єсть полє к(ь)ръвє* (116 зв.), глъгоѳа *єжє є(ст) рєчєно кранїєво мєсто* (119), имєна вънєрьгєсь *то є(ст) сновє громоу* (137 зв.), кор(ь)вань *то є(ст) дарь* (153), рєкль ємоу. єфаѳа. *єжє є(ст) отворисѧ* (155), ав(ь)ва *ѡ(т)чє* (187), на мѣсто гол(ь)гофоу. *которое то назьвано лобноє мѣсто* (198), рав(ь)ви *томоу выкла(д) оучт̃лю* (349) та ін., пор. у перекладі Євангелія 1581 р. В. Негалевського: корба(н) *што єсть да(р)* (42 зв.), єффата *то єсть ѡ(т)ворисѧ* (Є Нег., 43 зв.). Одиничні взяті з старослов'янських текстів пояснення гебрайських та грецьких слів у Пересопницькому євангелії обведено як звичайні, українські глоси: рав(ь)ви *томоу выкла(д) оучт̃лю* (349), лєгєѡнь *сирѣчь т(ь)ма* (249 зв.). У Пересопницькому євангелії спостерігаємо усю складність перекладацької роботи, багатство засобів пояснення слів та окремих виразів, нашарування в тексті різночасових глос.

З погляду методики лексикологічно-лексикографічної роботи над текстами в XVI ст. (й XVII ст.) великий інтерес являє Волинське (Житомирське) євангеліє (Є Вол.) 1571 р., яке вважається списком Пересопницького. У Волинському євангелії повторюється багато глос Пересопницького, повністю або з модифікаціями, пор.:

Волинське євангеліє	Пересопницьке євангеліє
хлм *або пагорок* (17)	*пагорок* и холмь (218)
пісмены грецкими римскими и еврейскіми *то є словенскімі и латінскімі жидовскімі* (24)	писмены грец(ь)кими *або елински(ми)*, рымьскыми *або латин(ь)скими* и євре(и)*скыми або жидовьскыми* (328)
воинове *або жолньре* (41)	*жолньре* и воини
жітніцю *або стодолу* (42)	житницу... *клоуню або стодолоу* (274 зв.)
безъ влагалища *безъ мошонки або безъ калиты* (42)	безь влагалища *без мѣшка, або безь калиты* (320)
архіереового *архієпископового* (42).	архїереωвого *владычого або митрополитового* (322) та ін.

Волинське євангеліє характеризується рядом глос, яких немає в Пересопницькому євангелії: часть [треба честь.— *В. Н.*]... *почтівос(т)* (20, 77), весь народ *всѣ роты* (14), ω притчи ω *подобенствѣ* (37), мзды *заплаты* (37), просиль *жебраль* (37), весь народъ *всѣ роты* (37), зъ именїй *або маетностїй* (37), вѣстники *а послы альбо повѣдачи* (37), оскаржили *або ωбжаловали* (38), пенезь *або грошъ* (39), чаял и *ожидалъ* (84), възпієтъ *або кличетъ* (41), царствія и *крулевства,* плѣнным *або пойманнымъ,* на слободу *або на волю* (41), ...алавастръ міра принесла *масти сткляницу* (42), пятьсотъ динарій *пятьсотъ грошїй,* з именей... *або з маетностей,* послы *або повѣдачи,* оучинковъ *або злостіи,* посѣщенія *або навѣданія.*

Помітної кількості глос, представлених у Пересопницькому євангелії, немає у Волинському, наприклад, таких, як колодязь... *студня або криниця;* вѣдро... *або глекь або збань,* скоти... *товарь або быдло* та ін. Коли в Пересопницькому рукопису в євангелії від Матвія налічується близько 18, а в євангелії від Іоанна близько 56 глос, то в волинському рукопису в євангелії від Матвія немає ні одної глоси, а в євангелії від Іоанна вміщено тільки дві (Є Вол., 37, 41).

Привертає до себе увагу те, що окремі українські елементи, які є глосами в Пересопницькому євангелії, у Волинському введено в текст замість церковнослов'янських лексем, пор.: «тогды марія възємши *фунть масті*» (31) — у Волинському рукопису та «тогды марїа взявши ли(с)тру [!] масти *то есть фоунть масти*» (400) — у Пересопницькому. Отже, не тільки основний текст, але й глоси Волинського євангелія вказують на те, що воно є не копією, а списком (у якому спостерігається чимало оригінальних рис) Пересопницького євангелія.

Складність лексично-текстової праці перекладачів церковнослов'янських, особливо канонічних, текстів українською мовою виявляється при вивченні глос (покрайніх і внутрішньорядкових) та філологічних коментарів на полях іншої видатної пам'ятки XVI ст.— Крехівського апостола (КА) 1560-х рр.

З точки зору історії мовознавства характерною особливістю цієї пам'ятки є те, що покрайніми глосами виступають у ній майже виключно старослов'янські елементи. На полях рукопису часто даються українські слова, написані замість інших, закреслених у тексті (редагування тексту, уточнення). У деяких випадках вони

написані скорописом біля чи навіть на поясненнях теологічного змісту. А це переконливо свідчить про те, що більшість їх уведено в пам'ятку не в процесі перекладання (первісні такі глоси написано півуставом, але їх на полях рукопису порівняно небагато), а пізніше для обгрунтування перекладу або для можливої дальшої праці над ним. На основі цього гадаємо, що збережений текст Крехівського апостола не кінцевий.

У Крехівському апостолі налічується понад 115 покрайніх глос із поміткою «у бо(л)га(р)ско(м)» (у пам'ятці відповідні значки над словами українського тексту вказують, що до них відносяться старослов'янські відповідники або від них починається словосполука, старослов'янський відповідник якої написано на полі рукопису). Це, насамперед, відповідники, з одним повнозначним словом, напр.: пѧ(т)дєсѧты(и) *у бо(л)га(р)ско(м)*[8] *пєнтикости(и)* (5), внимаєтє *нєпщуєтє* (7), нѣкоторый *єтєрь* (12), и тогды *абїє* (13), сна *ѡтрока* (14), ро(т)мистръ *страти(г)* (25), ѡсєло(с)ти *достоѧнїѧ* (31), въ згромажє(н)ю *в(ъ) цркви* (35), чорнокни(ж)ника *во(л)хва* (67) слу(г) *пали(ч)ники* (90), до грєцыи *во євладу* [!] (108), збоицо(в) *сікарі(и)* (120), посторонки *ти(н)ми* (124), є(з)ны(х) *снуздє(ц)* (129), мовцєю *риторо(м)* (131), завсюгды *вы(и)ну* (180), закинєному *нєключи(м)ствовану* (181), и ѡпатрьны(м) *и смотрьлывы(м)* (184), завсєгды *присно* (187), сѧ... пригожало *ключащуся* (190), прикладо(м) *ѡбразо(м)* (199), живєла [*ст*]*ихїѧ* (204), причинцу *ходотая* (208), заплату *возмєздїє* (239), свару *р(ь)вєнїѧ* (239), пра(в)домо(в)ны(и) *рѣснотивє(н)* (244), срокго(ст) *ѡ(т)сєчєнїє* (278), нє (в) бєсєдах *нє* [*в*] *козогл*[*а*]*сованї*[*и*][9] (285), нє (в) звадє *нє рвєнїє(м)* (285), шафа(р) *иконо(м)* (296), глу(п)ство(м) *бу(и)ство* (301), ро(л)єю *стєжєнїє* (307), и волочи(м)сѧ *и скитає(м)сѧ* (310), подлє(и)шими *уничижєны(х)* (315), ани ро(с)ко(ш)ници *ни малаки* (315), ани злодѣи *ани хи(щ)ници* (315), сило *ѡбьдє(р)жница* (322), молоти(т) *и вє(р)хи*[*и*] (327), бєз выживє(н)ѧ *бє(з) бра(ш)на* (328), в заво(д) *в ста*[*дии*] (329), закла(д) *врав*[*ию*] (329), помирє *правилє* (391), пришєдши *грады(и)* (392), внимаю *нєпьщую* (392), повторє *паки* (394), свары *рвєнїѧ* (399), бурилъ *раздрушашє* (401), зго(р)шє(н)є *ска(н)далъ* (420), зносєчи *ѡтраждающ*[*є*] (435), бли(з)ко *искрь* (445), за смє(т)є *умєты* (457), за взо(р) *ѡбра(з)* (458), товариша *клєврєта* (464), матка *доилица* (484), пла(ш)щь *хєлонь* (531), тѣла *уди* (551), алє нє помогло *но нє по(л)зьствова* (552), з надѣєю *з дє(р)зновєнїє(м)* (554), котвицу *анкиру* (559), з бєдрь *и-щрєсль* (560), намєту *и скинии* (564), по(с)рєднико(м) *ходотаи* (568), по(д)ро(с)таючи *прозєбая* (584) та ін.

На полях рукопису вміщено багато глос, що являють собою цілі сполуки повнозначних старослов'янських слів, навіть речення: ѡпилисѧ вина молодого *мєсто(м) и(с)по(л)ни су(т)* (7), ты(м)

[8] Далі ремарку «у бо(л)га(р)ском» перед глосами пропускаємо.
[9] Кінці багатьох покрайніх написів відрізано при оправлянні пам'ятки.

жень: У скоринино(м) и в по(л)ско(м) выклад(ѣ) по то(т) зна(к) придано чого в стары(х) єксє(м)плѧрє(х) бо(л)га(р)ски(х) [11] нє найдує(т)-сѧ (263), ѡ(т) того знаку в по(л)ско(м) и в(ъ) скоринино(м) придано (274).

Порівняно часто перекладач на полях рукопису покликається на грецький текст, причому цей текст здебільшого перекладається або переказується (багато таких пояснень написано півуставом, отже, вони могли бути подані ще до скорописних старослов'янських глос), напр.: чужоземци *у грє(ц)ко(м) выклади стоит колонѧ* [?] *котороє слово є(ст) лати(н)скоє розумєєтсѧ коли бы яким ѡбвчи(м)* [?] народо(м) ѡсажєно якую зє... цу (87), плєтка *у грє(ц)ко(м) стоит слово што значи(т) того которы(и) новыи вѣсти носи(т) и длѧ зы(с)ку лѧда што вточує(т)* (94), трудны(и) *слово грє(ц)коє значи(т) бы(т) стрє(т)вѧлы(м)* (393), тѣла ваши *у грєцко(м) стои(т) тѣло тѣла* (469), доступую(т) собѣ мѣ(ст)ца доброго *у грє(ц)ко(м) ступѣнь то є(ст) го(д)но(с)ти которыи до(с)таваю(т) в добро(м) справованью ураду своєго* (509), пода(м) *у грє(ц)ко(м) стои(т) да(ст) и(х) гдє розумѣє(т) и(ж) мае(т) и(м) назначити ура(д) которого бы пильновали* (603) та ін.

До перекладів українською мовою даються на полях зауваження про особливості польського тексту, який був у розпорядженні перекладача, напр.: и чєрє(з) чоты(р)дєсѧ(т) лѣ(т) пєрєкорми(л) и(х) на пущи *в по(л)ско(м) тє(р)пѣль звычаи и(х) якобы рє(к) ѳо(л)коваль пєреворотному а своволному звычаю и(х)...* (69), до во(и)ска *а в по(л)ско(м) стои(т) до за(м)ку* (119) та ін., пор. ще: нє розумєє(т) *у по(л)ско(м) стои(т). нєслышить* (344), а(в)ва *ѡ(т)-чє в по(л)ско(м) а(в)ва то є(ст) ѡтєць* (415). Деякі покрайні пояснення містять у собі зіставлення кількох названих вище різномовних джерел, напр.: зводєчи лю(д) *у бо(л)га(р)ско(м) ужась творѧ. а в по(л)ско(м) помами(л) лю(д)* (40), євну(х) вєлики(й) *у бо(л)-га(р)ско(м) казєни(к) силє(н) у грє(ц)ку(м)* [12] *стои(т) євну(х) што сѧ розумєєть рѣзанєць то є(ст) вала(х)* (42), пєрєкупує(м) *у грє(ц)комь стои(т) фальшуючи слово божєє у бо(л)га(р)ско(м) ко(р)чє(м)ствую(т)* (367), по(д) поча(т)ки *у бо(л)га(р)ско(м) по(д) стихїѧми... у по(л)ско(м) стои(т) по(д) поча(т)ки свѣта* (415), тєлєснє *у грє(ц)ко(м) стои(т) тєлє(с)а в по(л)ско(м) стои(т) и(с)то(т)нє што такь бачу вла(с)нє(и)* (469).

Очевидно, враховуючи грецький та польський тексти, перекладач у деяких місцях не повністю перекладає українською мовою старослов'янський текст і робить на полях рукопису відповідні зауваження *у бо(л)га(р)ско(м) придано я(к) ѡ(т)вє(р)зє языко(м) дверь вѣры* (79), [*у*] *бо(л)га(р)ско(м) придано вь єраполи(м)* [!] (468). Хоч і в невеликій кількості, в Крехівському апостолі зустрічаються покрайні глоси, якими пояснюються окремі старослов'янські слова, введені в український текст, або уточнюється зміст пе-

[11] Перед цим словом закреслено *словє(н)ски(х)*.
[12] В рукописі закреслено.

рекладеного, тлумачення імен (окремі з них написано півуставом, отже, вони були оформлені при самому перекладанні старослов'янського тексту), напр.: въ шаба(т) ходу *то є(ст) на двє тисєчи кроку̃вь* (3), архиєрє(и) *тоє(ст) жрє(ц) ста(р)ши(и)* (30), і̃с быль хрто(м) *то є(ст) помаза(н)цє(м)* (97), юста [13] *то са выкладає(т) справє(д)ливого* (97), єлини *то є(ст) грєковє* (102), справєдливого *то є(ст) і̃са пана* (122), поздоровтє... гєрмана *што са выклада* [!] *з влоско(г) господына; Єрмана з влоско(г) языка выкладаєтса сєстрична* (295; хоч в Апостолі — чоловіче ім'я !), маранаѳа *то є(ст) затрачє(н)є або забитьє* (360) та ін. Зустрічаються глоси й усередині українського тексту Крехівського апостола, напр.: дѣи або *справы* апо(с)то(л)скии (КА, 1). Отже, всі види глос, застосованих у Крехівському апостолі, з одного боку, демонстрували читачеві авторитетність і доброякісність перекладу, з другого, робили текст максимально зрозумілим (крім глос, у пам'ятці на полях уміщено безліч теологічних пояснень і міркувань). Глоси нерідко застосовуються в церковнослов'янських конфесійних книгах, в текст яких введено певну кількість живомовних українських слів. Показовими щодо цього є словеноукраїнське Євангеліє-тетр (ЄУ І) XVI ст., що зберігається у Відділі рукописів Львівського філіалу ЦНБ АН УРСР (шифр: НТШ/23). Тут, звичайно, до церковнослов'янських слів (при них немає жодних позначок, отже, читач сам мав здогадуватися, якої лексеми стосується пояснення) на полях рукопису вміщено українські глоси, напр.: єврєискы(м) языко(м) *жидо(в)скы(м) языко(м)*; на єлиньскыи *на грє(ц)кыи* (6 зв.), хищ(ь)ници *драпє(ж)ници* (22), нємочи *нєдѫги* (25 зв.), блюдѣта *стєрє(ж)тє* (30 зв.), иго *яр(ь)мо* (37 зв.), на дѫхь хѫла *на дхъ̃ блюзни(р)ство* (40), ц̃рца южиска *с полѫ(д)ня* (41), ѡдєбєлѣ *затвє(р)дѣлоє* (42 зв.), призра(к) єсть *покѫса є(ст)* (48 зв.), вєчєрѫ быв(ь)шѫ глт̃є вєдро. чръмнѧє(т) бо сѧ н̃бо в оутрѫ днє(с) зима. чръмноує(т) бо сѧ дрѧсєдѫѧ н̃бо *на погоду бо са н̃бо чръвони(т) а оутро нєпогода. абовѣ(м) н̃бо похмурно.* зри астрологу (52 зв.), пріємлющє(и) дидра(х)ма *выбираю(ч)*[*и*] *мыто* (57), тмою талан(ь)товь *дєсать тыса(щ) гривє(н)* (60), єдиного ѡ(т) клєврѣ(т) *єдинаго товариша* (60 зв.), рабє лѫкавыи *слѫго злыи* (60 зв.), скоп(ь)ци *рѣза(н)ци чрън(ь)ци* (62), точило *прасу* (70), пѣнѧзь *гро(ш)* (73 зв.), кин(ь)со(н) *чи(н)шь,* събирає(т) кокошь птєн(ь)ца *кѫ(р)ча(т)ка* (77 зв.), в солило *в мису* (87 зв.), ротитисѧ, и клѧтисѧ *проклинати и присагати* (92), акрыды и мє(д) дивїи *саранчю и мє(д) лѣсны(и)* (102 зв.), поѧсь оусмѣ(н) ѡ чрєслѣ(х) *скора(н) на бєдрѣ(х),* вѧщ(ь)шїи *болши(и)* (142 зв.), ковники *кторыи чинили ро(з)тир(ь)кы* (152 зв.), прєто(р) *ратѫ(ш)* (153), лобноє мѣсто *мѣ(с)цє трупѣ(х) гла(в)* (153 зв.), оуа(и) *бѣда* (154), оужика твоѧ *крєв(ь)на твоа* (160),

[13] Слово надписане над закресленим *справє(д)ливо*[*го*].

дощицѫ *таблицу* (161 зв.), алавастрь мира *слои(к) масти* (184), ѡ(т) ар(ь)хисинагога *бо(ж)ницѣ* (189), скорпїю. *ме(д)вѣд(ь)кы* (197), пигана *руты* (203), слѧка *ско(р)чена* (210), пирь *учту* (213 зв.), прѫ(г) воловны(х) *я(р)мь* (214), сте(г)ни (треба — стогни — *В. Н.*) — *ули(ч)ки,* и халѧгы (тобто халѫгы — *В. Н.*) *и межи ѡпло(т)кы* (214), въ пор(ь)фиру и вис(ь)сонь *в шар(ь)ла(т) и в л(н)ѧное ѡдѣнѧ* (219 зв.), арамата *рѣчи запа(х)ливїи* (143 зв.), п(ь)чель со(т) *пласт меду* (147), в кѫпе(л) *в сажа(в)ку* (264), ѡдрь *ложе на ты(х) мѣ(ст)* (164 зв.) та чимало ін. До введених у текст пам'ятки українських слів у свою чергу інколи виступають церковнослов'янські глоси, напр.: покар(ъ)м *пища* (21), рожаю (ѕ)мїевь *ро(д) ехи(д)но(в)* (40), до скар(ь)бѫ *въ ко(р)ва(н)у* (93) та ін. Не можна не помітити, що в різних пам'ятках канонічного євангельського тексту глосами здебільшого пояснюються одні й ті ж слова.

Глоси, зокрема покрайні, застосовуються і в неканонічних конфесійних текстах XVI ст., написаних українською мовою, напр.: в Учительному євангелії (ЄУ II) Львівського філіалу ЦНБ АН УРСР (шифр: II—32): оувѧсло *клеино(т)* (ЄУ II, 329), сѣнеи *наметы* (334 зв.), пресвѣ(т)лыи полаты *спанѧлыи ѕмахи* (354), моноѯила *кора(б)ль еди(н)[о]древны(и)* (367), стадїи пѧ(т)надесѧ(т) *наши(х) ми(л) е̃ надесѧ(т)* (374), керамиду *цеглоу* (437) та ін. Звичайно рядкові, рідше покрайні глоси використовуються в полемічній літературі XVI ст., надрукованій староукраїнською мовою. У цьому плані виділяється книга «О единой истинной православной вѣре...» (ІПВ) (1588 р.). Ось деякі внутрішньорядкові пояснення в першій частині пам'ятки: рзомаиты(х) мовъ *албо языковъ* (6 зв.), агарѧне, *сирѣчь турцы* (14 зв.), сугубо *рекше двоѧко* (24 зв.), лукавствовати, *іли выкручати* (34), называючи его оуродомъ *рекше дурны(м) іли глупы(м)* (34 зв.), іота єдіна, *іли черта єдіна* (35), догму, *сирѣчь оученїе* (35 зв.), своиственѣшаа *сирѣчь призвои(т)шаа* (37 зв.), прелестью, *іли ошуканьемъ* (38), внѣшни(х), *рекше зверхнихъ* (39), різу *іли оде(ж)ду* (39 зв.), существа, *рекше бытности* (44 зв.), худо(ж)ство, *рекше оумѣетност(ъ)* (46), со(з)датель, *рекше, будовни(к)* (53), кичєнїа и мнѣнїа, *сирѣчъ высокоумїа надутости и мниманьѧ о собѣ* (92), ѡ(т) ѳрѧ(з)скихъ ригъ, *сирѣчъ, кнзей* (93 зв.), во фрѧзе(х) *яко ѡни глю(т) во Франціи* (97), согласно, *сирѣчъ, згодливе* (116), чинъ, *іли порѧдокъ* (117), художникъ, *сирѣчь, маистеръ, іли оумѣетностныи* (122 зв.), оскорбил(ъ)сѧ, *или ѡпечалил(ъ)сѧ* (125 зв.), совѣтомъ, *рекше, порадою* (170), съоузъ, *или свѧзокъ* (171), мертвеце(м), *іли трупомъ* (187 зв.), ѡзлобленїа, *сирѣчь, мерзѧчкы, іли гнѣву* (189), тѣню, *рекше, фикгуры* (190 зв.), вертоградъ, *сирѣчь, огородъ* (200 зв.), з(ъ) спирою, *сирѣчъ з ротою,* въ преторъ, *рекше в ратушъ,* ютро, *сирѣ(ч) рано,* языцы суще, *сирѣчъ погани* (204 зв.), о брацѣ, *сірѣ(ч) о жени(т)вѣ* (230) та ін. Немало таких глос у другій частині пам'ятки (яка має окрему пагінацію), напр.: блюзнерство, *іли хулу* (54), ѕвѣрѧ, *іли бестыи* (55), въ апокалиѱіи, *то есть, оу зьяве(н)ю* (55 зв.), лѣту, *або року* (56), оупразднилъ, *іли порож-*

нимъ оучинилъ (59), глъ *іли, слово* (59 зв.), скуткомъ, *іли дѣло(м)* (59 зв.), єстєства, *іли, прироженьѧ* (60), часцѡ(в), *іли дробницъ* (62) тощо. Покрайні глоси в цій пам'ятці — рідкісні, напр.: латвєй *удобно* (129 зв.), абиє *зара(з)* (145, 232) та ін. Окремі рядкові пояснення зустрічаються в «Ключі» Г. Смотрицького (См. К.) (1587 р.) — єстєство *или натура* (1), брусами *или ослами* (10) та ін. Глоси засвідчуються і в світських текстах, написаних українською, напр., на оутробоу боли(т) *то є(ст) на бѣгоункоу* (Трав., 51), та церковнослов'янською мовами, напр., у діалектиці, надрукованій у Вільні 1586 р. для потреб Острозької школи — Ѡ сєн(ъ)тимєма(х), *а по грец(ъ)ку сєнтими(н), а по словєн(ъ)ску ѡ разумє ѡбъятїю, або изоѡбрєтєнїю, и паки по латинє комєн(ъ)тоумъ або комєн(ъ)тациѡ сирє(ч) изоѡбрєтєнїє, або по(д)пора вєщи.*

Різні типи глос — перекладні однослівні й багатослівні, пояснювальні (тлумачні), етимологічні, порівняльно-зіставні (текстологічні) — у книгах XVI ст. є виявом активної філологічної роботи на Україні. Вони свідчили, з одного боку, про настійну потребу укладання церковнослов'янсько-українського й українсько-церковнослов'янського словників, з другого,— про те, що грунт і наукові сили для цього підготовлені. Аналогічна філологічна робота провадилася в Білорусії [146, *81—98;* 49, *213—226*]. У зв'язку з перекладами й виправленнями конфесійних творів глоси, хоч і меншою мірою, використовувались і російськими філологами XVI ст. [69, *35—40, 106—110* та ін.], але в Росії Максим Грек у першій половині цього століття складає окремий словник-ономастикон «Толкованіе именъ по алфавиту» [69, *116—205*]. У контексті загальних культурних зв'язків східнослов'янських народів відбувався взаємообмін надбаннями і в ділянці філології, що знайшло яскраве відображення в першому українському словнику «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто».

«ЛЕКСИСЪ СЪ ТОЛКОВАНІЕМЪ СЛОВЕНСКИХЪ СЛОВЪ ПРОСТО»

«Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто»[14] — найперший із відомих українських лексиконів. Пам'ятку відкрив й опублікував 1884 р. архімандрит Амфілохій (Казанський) (Пр.). У передмові до публікації він повідомляв, що придбав у торгівця давніми книгами Шишкова Острозьку біблію (1581 р.), яка привертає увагу поясненнями XVII ст. (на полях) змісту деяких глав Біблії, окремих думок та слів тощо. «У кінці Біблії,— пише Амфілохій,— на 7-ми вплетених аркушах написаний примітний словник, названий укладачем «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто». Власник цього примітного рукопису, судячи з численних приписок на полях..., жив у західних губерніях...» (Пр., I). Публі-

[14] Далі (умовно) — «Лексис... просто».

катор пам'ятки слушно відзначив, що «цей словник є чи не найдавнішою спробою українського азбуковника» (Пр., II). Знаменно, що перший словник уміщено в книзі, в якій наявні покрайні глоси. На титульній сторінці публікації та в заголовку самої пам'ятки надруковано «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ *мовъ* просто», але в передмові до неї Амфілохій писав «Лексисъ съ толкованіемъ словенских *словъ* просто» (підкреслення наші — *В. Н.*). П. Й. Горецький, що вперше зробив стислий аналіз пам'ятки з точки зору історії лексикографії, вважав, що написання *мовъ* — друкарська помилка й правильно треба читати *словъ* [40, *12*]. В Амфілохієвій публікації тексту зазначеного словника справді спостерігається безліч помилок, окремі з яких до невпізнання спотворюють слова (частина їх — наслідок неправильного вичитування, частина — друкарські помилки). На основі «Лексиса» Л. Зизанія, «Лексикона» П. Беринди та правильних написань у «Лексисі... просто» ми вказали на більшу частину помилок у публікації Амфілохія й запропонували правильне читання [Зиз., 200—202]. Прикладом спотворення слова до невпізнання може бути стаття *грєхощуся рѣюхся* в публікації замість *грохощу рєгочуся,* що фіксує і «Лексикон» П. Беринди (Бер., 28). Але з'ясувати, чи справді видавець «Лексиса... просто» допустився помилки в заголовку пам'ятки, не можна, бо невідома доля книжки, з якою оправлено текст словника. Як видно із «Лексикона» П. Беринди, в XVII ст. слово *мова* вживалося й зі значенням *слово* — Слово: *мова,* взглѧдъ, способъ... (Бер., 116) (пор. ще Рєчєніє: *мовлє(н)є, словко,* або діспутація... — Бер., 109, адже словник Зизанія озаголовлений «Лексис, сирѣчь *рєчєнїѧ...*»).

За відсутністю відомостей про місцезнаходження примірника Острозької біблії, з якою оправлено «Лексис... просто», не можливо визначити час написання пам'ятки на основі водяних знаків, палеографічних та інших особливостей оригіналу. Досліджуваний словник має багато спільного з «Лексисом» Л. Зизанія і в реєстрі, і в перекладній частині, але це не означає, що «Лексис... просто» є переробкою праці Л. Зизанія. У «Лексисі» Л. Зизанія реєстрове слово перекладається здебільшого кількома синонімічними відповідниками, в «Лексисі... просто», за небагатьма винятками,— одним. Коли б «Лексис... просто» був переробкою «Лексиса» Л. Зизанія, автор його не оминув би важливих синонімічних і близьких за значенням слів у перекладі. Автор «Лексиса... просто» не залишив би без перекладу чимало реєстрових слів, які пояснені у Л. Зизанія. Звідси випливає беззастережний висновок, що «Лексис... просто» укладався до виходу в світ «Лексиса» Л. Зизанія, тобто до 1596 року. П. Й. Горецький, виходячи з того факту, що «Лексис... просто» оправлено разом із Острозькою біблією 1581 р., відносить укладання самого рукопису словника на кінець 70 — початок 80 років XVI ст. [39, *37—38;* 40, *14*]. Так справді могло бути, проте не виключена можливість, що аркуші, на яких написаний «Лексис... просто», були оправлені з Острозькою біблією не в час її виходу в світ, а пізніше. Відомо, що рукопис словника «Синоніма славенороссская», укладений на ос-

до коснѣ	до замешканя.	дншествуете	
достоѣ	голенъ.	древле	перве.
дѣва	ѳаска.	дивъючиство	дивные справы.
да нѣкако впа-		до гоаквости	. . . . . .
дешй	а бысть не впалъ.		

є.

єло	Богъ, Господь.	єлико	колико.
єстество	прироженне или натура.	єрихѡ	вохожденне.
		єже	которое.
єрмоклание	мурикове.	єрдъ	шата греческая.
єдє	рай.	ємануи	еммаусъ, съ нами богъ.
єлна	колко или понеже.		
		євнѹ	валахъ.
єгда	кгды.	єхіна	ящерка.
єгда сотвориши	мя учинишш	єлицы	которые.
єтеръ	другй.	єпахъ	. . . .

ж.

желаю	жалаю.	жестокие	. . . .
желание	хтивость	жаждѹ	прагну пити.
жестокъ	твердъ	жена вѣха	баба.
жупелъ	сѣрка	житница	спижарня.
житница	стодола		

ȥ.

ȥѣло	барзо, велми.	ȥамѣлъ, ȥакоснѣ	омешкалемъ.
ȥдание	учинене.	ȥмина	некстлецие.
ȥодѣмъ	. . . .	ȥеліа слатина	земля слоная.
ȥаѡрдю	. . . .	ȥапинаю	застановляю.
ȥащити мя	заслонитъ мя.	ȥѣлость ревните	. . . .

Рис. 5. Сторінка з Амфілохієвої публікації «Лексиса... просто» XVI ст.

нові «Лексикона» 1627 року П. Беринди, оправлений разом із надрукованою 1619 року «Граматикою» М. Смотрицького. Додаткові міркування про час укладання «Лексиса. ... просто» викладено далі після дослідження пам'ятки.

Реєстр «Лексиса... просто»

Реєстр «Лексиса... просто» налічує 896 слів, але при 128 лексемах немає перекладів (на їх місці в Амфілохієвій публікації крапки), тому в словнику власне 768 лексикографічних статей. Отже, «Лексис... просто» — праця явно незавершена. Не вивчаючи глибше цієї пам'ятки, М. Возняк заявив, ніби «Лексис» робить враження недбало написаного учеником приготування з лексичного матеріалу чужої мови», через те що в ньому слова під поодинокими літерами не дано в алфавітному порядку, що при деяких словах немає перекладів (бо «укладчик не вмів дібрати відповідного значення»), що окремі слова повторено [30, *37*]. А П. Й. Горецький скаржився, що на підставі порівняно невеликої кількості «словенських» слів реєстру «Лексиса... просто» важко щось сказати про принципи добору реєстру. Він висловив здогад, ніби «автор записував слова для власного користування, для кращого розуміння або пояснення комусь іншому різних «словенських слів», що зустрічалися при читанні», бо в іншому разі пам'ятка не мала б чорнового вигляду і в ній не було б стільки слів без перекладу [40, *13, 14*].

Докладніше вивчення складу «Лексиса... просто» не підтверджує ні думки М. Возняка, ні здогаду П. Й. Горецького. Насамперед відзначимо, що в пам'ятці, на відміну від давньоруських лексиконів, слова розташовані за алфавітом. Таке розташування викликане чисто практичною потребою швидше відшукувати необхідне слово. Зразки його були вже в багатьох тодішніх європейських словниках і в тлумаченні імен Максима Грека (Михайла Триволіса, бл. 1475—1556 рр.), що приїхав у Росію з Афону. Однак алфавітний порядок у «Лексисі... просто» витримується тільки стосовно першої літери. Він порушений лише в кінці слів на початкову літеру *И* (в інших місцях у публікації пам'ятки — друкарські помилки). Над реєстровою частиною на початку словника написано: *по словенску,* а над перекладною — *просто.* В цьому «Лексис.. просто» продовжує давньоруську традицію (пор. *жидовьскы. роускы* в «Рѣчи жидовьскаго языка» за списком XIII ст.).

Реєстр «Лексиса... просто» складають малозрозумілі чи невідомі для ширшого загалу церковнослов'янські слова різного походження (слов'янського й неслов'янського), що виступали в найбільш уживаних тоді конфесійних текстах, особливо в Псалтирі та Євангелії. До реєстру потрапили й українські слова. Це — деякі іншомовні запозичення в літературній мові того часу: *до горливости* (без перекладу; пор. пол. gorliwość) (182), [*р*]*єкгуля* правление (лат. regula) (189), *спєкулято(р)* катъ (лат. speculator) (191) та окремі випадки, де церковнослов'янське слово й його український пере-

клад поміняні місцями: *мєстникъ* мститєль (185), *нєвгасаючая* жгучая и несветимая (187). Живомовну практику відбиває й форма імені *Агапка* (177). Можливо, з якогось російського джерела взято в реєстр *щолокъ* лугъ (194). У реєстр залучено також деякі слова й вирази, які не належать ні до української, ні до церковнослов'янської мови. Це, насамперед, грецизми, напр.: *скино пигино* (без перекладу) (190; пор. гр. σκηνοπηγία «свято кучок», пор. ще: *пигина* вода (188; гр. πηγή «струмок, потік, джерело»). Мовна належність одиничних реєстрових слів потребує дальшого з'ясування: *въ гєвѣ* от полудни (180), *галактискъ* тученъ (181; пор. гр. γάλα, γάλακτος «молоко»), *капи* ножницы (184), *ливєли* списы (185), *ми(ж)ронъ* солнцє (185) та ін. У словнику представлений і ономастичний матеріал — християнські антропоніми, окремі старозавітні імена й топоніми. Але власні імена виявляються не рівномірно по всій пам'ятці. Так, із 34 безсумнівних власних найменувань (онімів) 25 починається на *а*, два — на *є*, три — на *и*, одне — на *м*, одне — на *ω*, два — на *с*.

Джерела «Лексиса... просто»

Проведене дослідження ономастичного матеріалу переконує, що абсолютна більшість (19) імен на *а* та два слова, вживані і як апелятиви, і як антропоніми *(апостолъ, ангелъ)*, а також їх тлумачення запозичені із праці «Толкованіє именамъ по алфавиту» Максима Грека. Пор.:

«Лексис... просто»	«Толкованїє...» М. Грека
Апостѐ(л) посланникъ (177)	апостолъ. по(с)ланъникъ (М. Гр., 150)
анѳи(м) цвѣтя	анъфимъ. цвѣтя ли цвѣтєцъ (150)
анна благодатель	анъна иωанъ єди(нъ) то(л). блгодать (149 зв.)
а(м)ѳилохи(и) около потаєнъ	амъѳилохи(й). ωколо потаєнъ. ам(ъ)ѳи бо ωколо ли окрє(ст) а лохиω(с). потаєно мѣсто зовє(т)ся гречє(с)ки...
агапи(й) любовь	агапи(й) ли агапиа. любовъ
агапка....	—
аѳиногєнъ во аѳинехъ рожденъ	аѳиногєнъ. въ аѳинє(х) рожєнъ
агавъ свидитєль	агавъ. свѣтє(л) (149)
аввакумъ отецъ востания	ав(ъ)ваку(м). єврє(й)ска по(с)ловица. а то(л)кує(т)ся ω(т)цъ востанїю
агаѳонъ благъ	агаѳонъ. благъ
аѳанаси(и) бесмертєнъ	аѳанаси(й). бє(з)смєртєнъ
анила [!] орелъ	акила. орелъ
алексе(и) пособитель	алєксє(й). пособитєлєнъ
алекса(н)дє(р) помощъ мужемъ	алєкса(н)дръ. помощъ мужє(м)
а(н)тони(и) вмѣсто иного купленъ	анътони(й). вмѣсто инаго куплєнъ
андре(и) мужественъ	андрє(й). мужествє(нъ)
андроникъ мужемъ побѣдитель (178)	анъдрони(к). мужє(м) побєдитє(л)
апо(л)лони(и) губителенъ	аполони(й). губитєлєнъ
арсєни(и) мужественъ	арсений. мужественъ
архипъ началникъ конемъ, конюшїй	а(р)хипъ. нача(л)никъ конє(м)

амвросимъ безсмертенъ	ам(ъ)вроси(й). бє(з)смє(р)тєнъ
ангелъ вѣстникъ, повѣдалъ [треба — повѣдачъ].	ан(ъ)гєлъ. вѣстникъ.

Разом із власними іменами з «Толкованія...» М. Грека взято й переклад апелятива *акси*ω*[с]ъ* достоинъ. Замість однієї статті Максима Грека, в якій розкрито первісне значення двох імен — *агапи(й). ли агапиа* любовъ (М. Гр., 149 зв.), автор «Лексиса... просто» дає дві окремі статті — *агапи(й)* любовь; *агапка,* але другий антропонім не пояснено, хоч це можна було зробити на основі «Толкованія...» М. Грека. Мабуть, автор збирався його пояснити інакше або вважав, що читач здогадається про значення імені на основі статті *агапи(й)*. Тут ще один доказ того, що при деяких словах у «Лексисі... просто» немає перекладів не через те, що автор його не зміг їх перекласти. Спостерігається деяка спільність між статтею *иωа(н)* посланецъ или благодать господня (Пр., 188) «Лексиса... просто» й поданою вище статтею М. Грека *анъна иωанъ* єдин(нъ) то(л). блгодать (М. Гр., 149 зв.).

Із 38 статей на А «Толкованія...» Грека в «Лексис... просто» запозичено лише 22. Характерно, що початкові статті «Лексиса... просто» (від *Апостолъ* до *аѳиногенъ*) розташовані в кінцевій частині назв на літеру *А* в М. Грека, а кінцева стаття на літеру *А* «Лексиса... просто» *(ангелъ)* є першою у «Толкованіи...». Основна частина імен (від *агавъ* до *амвросимъ*) йде в такому ж порядку, як і в «Толкованіи...» видатного філолога. Крім зазначених, ще три статті на літеру Ѡ, які йдуть у «Лексисі... просто» поруч,— *ѡнагръ* оселъ, дивый лось (Пр., 187), *ѡхтаикъ* осмогласникъ, *ѡрестъ* угодникъ — грунтуються на словнику М. Грека: *октаихъ.* книга ωсмогла(с)ная; *онагръ.* осєлъ дики(й). животно подобно є(ст) лосю (М. Гр., 153), *орєстъ* угодникъ богу, пор. ще *нєгли* нѣчто (Пр., 186) у «Лексисі... просто» й *васнь, нєгли,* нѣчто, тѣ пословицы єдинъ разумъ имуть [15]. До цього ж почерпнутий із твору М. Грека матеріал в «Лексисі... просто» розміщено не підряд, а кількома групками, між якими знаходяться переклади церковнослов'янських апелятивів, переважно незапозичених. Використаний матеріал М. Грека автор «Лексиса... просто» не скопіював, а піддав у деяких випадках скороченню й лише в одній статті — *ангелъ* вѣстникъ, повѣдалъ (178) — уточнив переклад М. Грека староукраїнським словом (пор. ст.-пол. powiadacz, Recz., 362). Очевидно, первісно «Лексис... просто» був задуманий і як зібрання тлумачень імен, але з невідомих причин автор не залучив у свій словник решти пояснень видатного вченого.

У «Лексисі... просто» вдалося виявити статті, що збігаються з статтями давньоруського словника «Толкъ о неразумныхъ словесѣхъ» (Тлк.), списки якого збереглися в рукописах XVI—XVII ст. Йдеться про пояснення псалтирної символіки й деяких біблійних імен та понять, пор.:

[15] Повний список другої редакції «Толкованія...», що зберігається в Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (шифр. 475 П/1656) (180 зв.).

«Лексис... просто»	«Толкъ...»
адана(й) Господь (177)	аданаи т. гдь (119)
восорь плоть (180)	восорь т. плоть
гла(с) и труба...	кимвалъ т. гласъ
го(р)тань горло	труба т. горло
єлой Богъ, Господь (182)	єлой т. бгъ
єдє(м) рай	єдємъ т. пища райскаѧ
єрихо(н) вохождение [!]	єрихонъ т. хожєнїє [16]
зми(р)на неистление	змирна т. нєистьлѣнiє
ису(с) святъ, спасъ (183)	їсъ т. спсъ
исполи(н) силный богатырь	исполи(н) т. силѣнъ
и(з)раиль зряй Бога	изрль т. зрѧй га
касѣя благооуханье (184)	касїѧ т. блгоуханїє
кида(р) мракъ (185)	кидарь т. мракъ
стєѳєна пѣснь высокая (190)	пѣснь т. стєпєннаѧ высокаѧ [17]
сава ѡѳъ сили	саваофъ т. сила
сєраѳѣми духа	сєрафимъ т. дхъ
стакта зоря	стакта т. зарѧ
сиѡ(н) позорище (191)	сионъ т. позорищє
струны персты.	струны т. пєрсты.

В обох пам'ятках налічується 19 однакових або подібних розробок. «Толкъ...» складається з 37 словникових статей, розташованих без алфавітного порядку. Є велика імовірність того, що укладач «Лексиса... просто» використав саме цей словник, проте відібрав лише частину статей із нього. У словнику «Толкъ...» слова й їх тлумачення, очевидно, були розташовані підряд, а не в стовпчик. Цим можна пояснити плутанину *гла(с) и труба* (без перекладу) у «Лексисі... просто» відповідно до *кимвалъ* т. гласъ; *труба* т. горло в словнику «Толкъ...», усунуту частково тим, що перед словом *горло,* де мало бути *труба* в «Лексисі... просто» поставлено слово *гортань*. Використаний матеріал у «Лексисі... просто» розставлено за алфавітом. Одне пояснення — *єдє(м)* — скорочено, два — *ису(с), исполи(н)* — уточнено.

Менш імовірним видаються зв'язки «Лексиса... просто» з давньоруським словником «Тлъкованиѥ нєудобь познаваємомъ в писаныхъ рѣчємъ...» (Тлк. неудоб.), бо текстових збігів між обома пам'ятками занадто мало — близько 6 на 60, пор.:

«Лексис... просто»	«Тѡлкованїє нєоудобь...»
доблєсть крѣпость (181)	доб[л]єсть. крѣпость. мужество (Тлк. неуд., 285)
жупєлъ сѣрка (182)	жюпєль. сѣра
качєство каковъ есть: чернъ, бѣлъ (184)	качьство. єстьство каковому єсть
количєство колико есть мѣрою и числомъ	колiчьств(о). мѣра є(с) колї[ка]
свѣни кромѣ воли (191)	свѣнє. кромѣ (284 зв.)
цѣща ради (193).	цѣща. ради (285)

[16] В інших списках — съхождєнїє, вѫхождение [70, *433*].
[17] Пор. в інших списках: стєпєнна т. пѣ(с) высокаа [70, *432*].

Спостерігається також кілька однакових реєстрових слів, переклади яких лексично не збігаються, пор.:

«Лексис... просто»	«Тωлкованїє нєоудобь...»
васнь гнѣвъ, храпъ (Пр., 179)	васнь мню. прїсно (285)
гадание загадка (181)	гаданїє. съкровєнъ глъ (285 зв.)
гонзєтъ втечетъ	гє(н)зє. лишися
кичание надутость (184)	кичєнїє. высокорѣчїє славы ради (285—285 зв.)
нєпщую до[м]нимаю (186).	нєп(ъ)щю. мню. оуповаю (285) та ін.

Але і цей факт не зменшує сумнівів щодо використання автором «Лексиса... просто» зазначеного давнього словника, хоч зв'язків між пам'ятками не можна й заперечити.

Як приклад того, що укладачі невеликих східнослов'янських словників брали глоси в готовому вигляді з полів книг, «Лексис... просто» з глосами Ф. Скорини зіставив уперше М. Р. Судник [146, *99*].

Детального ж зіставлення матеріалів білоруського першодрукаря й «Лексиса... просто» не зроблено. На жаль, немає публікації повного зібрання покрайніх (маргінальних) і внутрішньорядкових глос із друків Ф. Скорини, тому порівняння пам'яток зробимо на основі глос, використаних у дослідженні М. Р. Судника з історії білоруської лексикографії. Частина статей «Лексиса... просто» справді збігається з глосами Ф. Скорини, пор.:

«Лексис... просто»	Глоси Ф. Скорини
бу(и) дурны(й) (178)	буіи дурнии (91) [18]
гєрєдѣєво соколово (181)	гeродѣево соколово (99)
да наслади(т)сє приятна будуть	да насладится приятна будеть (90)
єриωкляне [!] муринове (182)	ефиоплѣне муринове (91)
иконъ [!] одинецъ (184)	инок единец (92)
на здѣ на кровли (186)	на зди на кровли (87)
на нырѣщи на дому	на нырѣщи на дому (99)
наляци узгляни	наляци узгляни
нєпщєва(х) ожидахъ (187)	непщевахъ ожидахъ (91)
нєсєкомы(и) кременъ (186)	несекомый кремень (90)
скнипы блощицы (190)	скнипы площицы (85)
ски(м)ни лвенята	скумни львенята
тимъпа(н) бубонъ (191).	тимпан бубен (84).

Фонетику окремих слів Ф. Скорини автор «Лексиса... просто» наблизив до української — *блощицы, бубонъ* відповідно до *площицы, бубен* у білоруського вченого.

Деякі реєстрові слова «Лексиса... просто» збігаються з словами, що пояснюються глосами у Ф. Скорини, але перекладна частина українського словника не збігається повністю з глосами білорусь-

---

[18] В дужках даються сторінки праці М.Г. Судника [146]. Наводяться не тільки глоси, але й слова, до яких вони відносяться.

кого першодрукаря, хоча лексеми обох пам'яток мають спільні корені, пор.:

«Лексис... просто»	Глоси Ф. Скорини
внезапу знагла (179)	внезапу наглѣ (91)
пажить пасовища (188)	пажити паствы (92)
птица воробей (189)	птица врабъ (90)
хо(л)мъ пагорки (193).	холми узгорки (88).

При збігові реєстрового слова «Лексиса... просто» зі словом, яке пояснює глоса Ф. Скорини, у досліджуваній пам'ятці зустрічаються одиничні докладніші переклади, ніж глоси, пор.:

«Лексис... просто»	Глоси Ф. Скорини
ковчегъ корабль крутихъ (184)	ковчег корабль (91)
конобъ горшокъ мѣдяный,	конобь горнец
конобъ горнецъ мѣдяный	
хлябы продухи воднии (193).	хлябии продухи (92).

Певна кількість реєстрових слів «Лексиса... просто» ідентична з словами, які пояснюються глосами у Ф. Скорини, однак перекладна частина його відмінна (лексично та семантично) від глос білоруського просвітителя, пор.:

«Лексис... просто»	Глоси Ф. Скорини
вретище жалобная плахта (180)	вретище власеница (91)
евну(х) валахъ (181)	евнух чистеный (91)
лива востокъ солнца (185)	лива вѣтръ от западу (61)
онагры ослы або кони дикие (188)	онагри лоси (85)
р[о]веникъ студенецъ (189)	ръвѣникъ пропасть (91)
скиния куща (191)	скінія становіща (86)
троско(т) пырій	троскотъ былие (88)
югъ полудне (194)	югъ вѣтръ полуденный (91)
туне дармо (191).	туне всуе (91).

Відмінності в перекладах обох авторів зумовлені або тим, що укладач «Лексиса... просто» глоси Я. Скорини замінив українськими словами (*жалобная плахта* замість *власеница; валахъ* замість *чистеный; дармо* зам. *всуе, пырій* замість *былие*), модифікував на свій розсуд пояснення білоруського першодрукаря (*ослы або кони дикие* замість *лоси; студенецъ* зам. *пропасть* та ін.), або внаслідок того, що зазначені статті прямо не пов'язані (це менш імовірне) з глосами Ф. Скорини.

Окремі статті «Лексиса... просто», які можуть бути віднесені до всіх описаних вище груп, відрізняються від матеріалу Ф. Скорини й граматичними особливостями. Пор.:

«Лексис... просто»	Глоси Ф. Скорини
гобзующи(*и*) об[ф]итый (181)	гобзующ*іе* достаточные (91)
истяз*аю* пытаю (183)	истяз*ай* испытай (88)
неясы(т) пеликанъ буселъ (186).	неясыт*и* пеликанови (87).

Отже, глоси Ф. Скорини в більшості випадків введені в «Лексис... просто» не прямо, а змінені — наближені до української мови (фонетично, словотворчо) чи замінені українськими словами.

Переклади деяких слів відкинуто й введено нові, деяких— уточнено. Окремі слова поставлено в прийняті в тодішній європейській лексикографії вихідні форми — називний відмінок однини (імена) та в першій особі однини теперішнього часу (дієслова).

Майже всі глоси, залучені до «Лексиса... просто», наявні в скорининському виданні Псалтиря — книзі, яка в старій східнослов'янській школі займала дуже важливе місце при навчанні грамоті. Це дозволяє пов'язувати укладання «Лексиса... просто» і з потребами шкільної освіти.

Необхідно підкреслити, що дуже велика кількість глос із Псалтиря скорининського друку не знайшла відбиття в «Лексисі... просто», напр.: въ дебрехъ в *долинахъ* [146, *91*], горлица *сівоворонка (87)*, молитовницы *послове (88)*, мъскъ *мулъ (87)*, потребятся *змажутся (91)*, прозябоша *возникоша*, разнъствить *разделить (91)*, рамнум *осот (91)*, сляці *согни (88)*, утробы *почки (90)*, утрьневати *предъ світаніем воставати (91)*, юже *повразъ (91)* та ін.

Це могло статися з різних причин: 1) автор не вважав за потрібне пояснювати всі ці слова; 2) його не задовольняли скорининські пояснення; 3) глоси взято не прямо з Псалтиря скорининого друку, а через посередництво іншого тексту, куди було перенесено не всі глоси. На користь другого (може, й третього припущення), здається, свідчить те, що слово *пруги* (189) не має при собі перекладу, тоді як у Ф. Скорини фіксується глоса: пруг *усеница* [146, *91*]. Пояснення нечисленних старозавітних антропонімів та одного топоніма, що, крім імен на літеру *а*, носять у «Лексисі... просто» принагідний характер, почерпнуто з різних попередніх словників, але яких саме, точно визначити не вдалося. До статей пам'ятки — *аврамъ* приходень (177), *авєсало(м)* отецъ покою (177), *авраама(м)* [!] отецъ многимъ, *аминодавъ* отцевское кролевство (178), *иєрусали(м)* видение мира (183), *мє(л)хисєдєкъ* король правди (186) — паралельні або близькі тлумачення знаходимо: в давньоруських словниках «А се имена жидовьская русьскы тълкована» (XIII ст.) — *авєсєломь* т. о̃ць миру [70, *398*], «О именьхъ и г̃лемыхъ жидовьскымъ ѩзыкъмь...» (XIII ст.) — *Мьлхиседекъ* т. О̃ць правьдьнъ [99, *71*], в російському «Азбуковнику» кінця XVI ст.— *авєсалом(ъ)*. т. ѡ̃(т)цъ миру; *аврамъ*. т. прєхо(д)никъ; *авраам(ъ)*. т. о̃цъ мнѡгимъ ꙗѕыко(м); *ієросали(м)*. т. видѣніє миру. сирѣчь мирно пристанище [69, *273* *284*]. Однак це ще не означає, що в «Лексисі... просто» відбитий матеріал саме з цих текстів. На виявлених лексикографічних джерелах «Лексиса... просто» грунтується зовсім невелика кількість статей пам'ятки — близько 75. Більша частина словника укладена, мабуть, шляхом збирання глос із різних рукописів та на основі оригінальних, незапозичених пояснень до виявлених і введених у реєстр церковнослов'янських слів (лише з текстів, не розбитих на слова, могли бути неправильно розподілені їх елементи, пор.: *зрядно* замість *изря(д)но* — 183, *матѣзма* зам. *иматизма* — 185, *постаси* зам. *ипопостаси, ѵпостаси* — 188). Реєстрові слова взято

насамперед із Біблії, особливо з поширених і часто використовуваних тоді Псалтиря, Євангелія та Апостола. Це видно, наприклад, із зіставлень статей «Лексиса... просто» з глосами і пояснюваними ними словами Пересопницького євангелія:

« Лексис... просто»	Глоси Пересопницького євангелія
алєкторъ петелъ пѣвенъ (177)	алєкторь коурь (112 зв.)
	пѧтєл(ъ) коурь (116)
	курь або пѣвєнь (323)
арамата масти дорогие (178)	ароматы пахучіи рѣчи (329 зв.)
брєниє калъ, грязь	болото брєнїє або грѣзь (384 зв.)
вєлбу[д]ъ ужищє толстоє (179)	вєлбоудоу ужищу дє(б) [є]лу (167)
висъсону льну (180)	...в(ъ) вис(ь)сонь в дорогоє ѡдѣнѧ (293 зв.)
гимо(н) гетманъ (181)	игємонови владарєви (116)
житница стодола (182)	жи(т)ницу клуню або стодолоу (274 зв.)
жи(т)нца спи(ж)арня	
ми(р) покой	миръ покоуи (164 зв.)
мышца (186)	мышца рамѧ або плєчѣ (404 зв.)
ѡдръ ло[ж]ко (187)	ѡдра мары (240 зв.)
помаяю покиваю (188)	помавашє на вѣщ(ь)кы даваль (206 зв.)
са(н)далия черевики (190)	въ сан(ъ)даліа в чєрєвикы (147)
сотъ плястръ мєду (191)	соть плѧстрь або стєлникь мєдоу (334)
хо(л)мъ пагорки (193).	и пагорокь и хол(ь)мь (218).

Вище було показано, що залучені в словник матеріали автор лексикографічно обробляв, подаючи їх у прийнятих тоді вихідних формах. Але чимало статей містять слова в формах, які були в текстах, звідки їх взято; часом в реєстрі виступають прийменникові конструкції або сполуки повнозначних слів, напр.: *ботѣєть* тучѣеть (179), *во языцє(х)* в народѣ; *во ужасє* моє(м) во улякнени моемъ; *внутрь града* в мѣстє; *во(з)нєслъ* вывышилъ; *во удалє плачєвнє* в долине пекла; *вѣси* вѣдаешѣ [!] (180), *во врємѧ оно* того часу; *жєна вєтха* баба (182); *конурою* ниткою красною (184) та ін. Проте не всі зібрані з різних джерел пояснення одного й того ж слова він звів разом, тому переклади деяких слів у «Лексисі... просто» повторюються на різних місцях під однією й тією ж літерою: *а[л]каниє* постъ (177), *алмѧниє* постъ (178); *голотъ* гололедица; *голо(т) вода* змерзлая, гололидица (181); *жи(т)ница* стодола; *жи(т)ница* спи(ж)арня (182), *нєпщую* донимаю; *нєпщуєтє* разумѣете (186), *нєпщєвахъ* ожидахъ (187), *на нырѣщи* на дому (186), *ныришє* съ пѣску домокъ, ямка (187), *ѡнагръ* оселъ, дивый лось (187), *ѡнагры* ослы або кони дикие (188), *прє(д)варяю* упережаю (188), *прє(д)вариша* упередиша (189) , *ски(м)ни* лвенята; *скимнъ* левъ (190), *чи(и) чинъ* чій порядокъ; *чинъ* порядокъ (194).

Характерно, що в «Лексисі... просто» є дві статті, які порушують алфавітний порядок на початкову літеру — *касия* запахъ мира добраго (184), *коновъ* горнецъ; вони вміщені серед слів з початковим **и**, в той час коли аналогічні статті є на відповідних місцях: *коновъ* горшокъ мѣдяный (184), *касѣя* благоухание. Деривати одного кореня (основи) в «Лексисі... просто» звичайно розміщені підряд, хоч нерідко вони відділені іншими словами, напр.: *гобзующи(й)*

об[ф]итый, *гобзование* гойность (181), *де(р)зновение* смѣлость, *де[р]зый* смѣлый, дщеръ дочка, *де(р)заю смѣю* (181), *скуде(л)* збанъ, *скуде(л)никъ* гончаръ (190), *храню* стерегу, *храмъ* домъ, *храни(т)-ница* спижарня (193) та ін.

У реєстрі пам'ятки вміщено підряд і різні граматичні форми одного й того ж слова (окремі з відмінними перекладами): *догмы* мандаты, *догматы* науки, *догму* учение (181), *блюду* стерегу, *блюди* стерези (178), *вина* причина, *вины* причины. Спостерігається свідоме розміщення підряд слів-омонімів або дуже близьких звуковим (графічним) складом: *мир[о]* што помазують, *ми(р)* покой, *ми(р)* свѣтъ (186), *перстъ* палецъ, *персть* порохъ (188). Трапляється, що в реєстрі поруч дано два церковнослов'янські синоніми або семантично близькі лексеми: *извѣтъ, вина* причина (183), *ѡпашъ*, *ѡшибъ* хвостъ (187) та ін. [19] Аналіз реєстрової частини показує, що «Лексис... просто», хоч і незавершена праця, з елементами, характерними для зібрань глос—глосаріїв, є помітним лексикографічним доробком, матеріал до якого збирався з певними настановами й оброблявся з застосуванням (але і не надто послідовно) основних лексикографічних прийомів: розташування реєстрових слів в алфавітному порядку, подавання їх у вихідних формах, розміщення поруч однокореневих, омонімічних та близьких фонетичним складом слів.

Перекладна частина «Лексиса... просто»

В абсолютній більшості випадків реєстрове слово, незалежно від того, чи воно однозначне, чи багатозначне, в «Лексисі ... просто» перекладається одним словом української літературної мови, значення якого відповідає контекстові, звідки взяте в лексикон (виявлений матеріал, запозичений із інших праць, при цьому не беремо до уваги), напр.: *блюдо* миса; *броня* панцырь (178), *брашно* покормъ *волхвъ* ворожбитъ (179), *врата* ворота (180), *восхищаю* пориваю; *глю* мовлю (181), *дря(х)лъ* смутенъ, *дря(х)лость* смутокъ; *забрало* парканъ (183), *лудъ* безуменъ; *лу(ж)ду* дуру (185), *ѡловина* пиво (187), *пова(р)* кухаръ (189), *праща* опорокъ, *стезя* путь (190), *стихия(м)* елементомъ, *тектонъ* тесля, *уныль* знидылъ (192), *хула* ганьба (193), *щади* борони (194) та ін. Послідовно перекладаються в пам'ятці церковнослов'янські словосполуки: *дово(л)но ми есть* до сыта маю на томъ (181), *запа(д) со(л)нца* заходъ солнца (183), *исходище водное* росплытье водное; *на сланѣ* на сер[е]нѣ (186), *ско(т)ны(й) нравъ* быдлячій обычай (190), *сосу(д) скуделничъ* начине гончарское та ін. Реєстрові церковнослов'янські одиниці, що не мали прямих відпо-

[19] У публікації Амфілохія деякі статті на реєстр (виділений жирним шрифтом) і переклад розподілено невдало, напр.: алекто(р) *петель* пѣвень (177), є(м)мануи(л) *еммаусъ,* съ нами богъ (Пр., 182), изѧщно в ы б о р н о изрядно (183) та ін. (курсивом виділено слова, які б мали бути в реєстрі, розбивкою — ті, що мали б знаходитись у перекладній частині).

відників в українській мові, або мали, та автор «Лексиса... просто» чомусь не взяв їх до уваги, перекладено кількома словами, описово, напр.: *балия* сномъ сказатели (178), *блажу* словы пофаляю (179), *вонми* разумѣй собѣ; *внушитє* вшима позоруйте (180), *дєсная* мѣстце правое, *дєсница* правая рука (181), *жа(ж)ду* прагну пити (182), *лоза* виноградный прутъ (185), *мощи* кости святыхъ; *нырищє* съ пѣску домокъ, ямка (187), *прєскословиє* противноє слово (189), *супружница* жена шлюбная (190), *спудъ* корецъ альбо нѣякая коробка (191) та ін. Неслов'янські слова, що позначали іноземні реалії й поняття, автор «Лексиса... просто» дуже стисло тлумачив, пояснював, напр.: *геєна* огненая мука (181), *крыны* зѣлья добраго запахъ, цветъ белый (185), *та(р)та[р]ъ* срокгая, мука зимная (191), *хламида* шарлатная шата (193) та ін.

У досліджуваній пам'ятці багато разів спостерігається намагання автора показати в перекладі багатозначність церковнослов'янських слів, напр.: *всадникъ* возница або человѣкъ на коню (180), *дєблъ* крѣпокъ або мужественъ (181), *вра(ж)да* вороговане або гнѣване, *котора* сваръ или розорване, незгода (185), *страсть* похоть злая или вада или утранєне или роспустная роскошь (190), *тѣмєниє* плюгавость або грязь, болото (192), *шумєнъ* пьянъ або похмеленъ (194) та ін. Час від часу в перекладній частині виступають синонімічні та близькі за значенням слова: *брєниє калъ, грязь* (178), бубрєги *почки, нырки,* во(з)глашаю *волаю або зову* (179), врѣмєнникъ *лѣтописецъ, кроника,* васнь *гнѣвъ, храпъ,* врачъ *лѣкаръ, докторъ,* голо(т) *вода змєрзлая, гололидица* (181), дєбєлъ *грубый толстый,* зѣло *барзо, вєлми* (182), изящны *выборный, вызванный* (183), истова *истинно, правдиво* (184), пира *торба або сумка* (188), чащь *гуща, лѣсъ густой* [!] (194) та ін. Вони, а також одиничні тлумачення поруч із однослівним перекладом *(вода змерзлая, гололидица)* призначені були для розуміння реєстрового матеріалу в різних діалектних середовищах української мови.

Окремі іноземні реалії «проектуються» на тодішні українські, напр.: *а(р)хитрикли(н)* старшій подчашій або подключій (178), *во прєто(р)* в ратушу (179), *гимо(н)* гетманъ (181), *нєясы(т)* пеликанъ, буселъ (186), *с[к]ипєтра* сцептрумъ или булава (191), *уєна* котка (192), *цатъ* галѣровъ (193).

Реєстрові слова й вирази загалом перекладено чи пояснено українською літературною мовою другої половини XVI ст. (в тому числі запозиченими словами, особливо полонізмами). Незважаючи на прагнення укладача «Лексиса... просто» певним чином мовно пристосувати до потреб українського користувача матеріал, запозичений із давньоруського словника «Толкъ о неразумныхъ словесѣхъ», глоси з друків Ф. Скорини та інших книг, статті з ономастикона Максима Грека, у перекладній частині пам'ятки залишалася певна кількість церковнослов'янських лексем і форм, напр.: восорь *плоть* (180), нєпщєвахъ *ожидахъ* (187), сицє *тако* (191), сиω(н) *позорище,* удѣ *кудѣ* (192) та ін. Такі слова перекладної частини можуть виступати в реєстрі пам'ятки: составъ *сти(х); сти(х)* сложение (191;

значення іменника *стихъ* явно оказіональні), болє *паче* (178), *пачє* болше (189).

В українській частині засвідчуються деякі рідкісні значення слів, напр.: со(р) *буза* (191; пор. буза «татарський напій; нечистота в немитій овечій вовні; осад у рідині», Гр., І, 107). Слів, які були б притаманні мові якоїсь вузької території і за якими б можна здогадуватися про місце народження укладача пам'ятки або місце написання «Лексиса... просто», в тексті дуже мало. Такі лексеми як *стодола, спижарня* — переклад реєстрових *жи(т)ница* (182), *храни(л)ница* (193), *дєрєвищє* — переклад реєстрового *рака* (189), пор. ще уєна *котка* (193), вказують на південно-західні діалекти, а слово *пѣвень,* яким перекладено *алєкторъ* (Пр., 177) вказує на волинські говори (щоправда, деревище «труна» функціонує тепер тільки в окремих прикарпатських і закарпатських говірках).[20] Через те, що пам'ятка видана явно незадовільно, з помилками, що в публікації архімандрита Амфілохія спостерігається наближення орфографії до російської XIX ст. (пор. чащь... лѣсъ густ*ой* — 194), про фонетико-морфологічні особливості пам'ятки важко з упевненістю говорити. Форми типу *здумѣломъся* (коли це не помилка видавця або друкарська) замість *здумѣлємъся* часто виступають у Житомирських актових книгах XVI ст., пор.: посыла(л)-*о(м)* до того Го(р)дия; посилал-*о(м)* во(з)ного (АЖ, 57).

При абсолютній більшості точних або вдалих перекладів (навіть рідкісних та архаїчних слів), напр.: *ил(ъ)лирикъ* словянинъ — 183, *плищъ* гомонъ — 188, *то(р)жєство* ярмарокъ — 191 та ін., у «Лексисі... просто» виявляється помітна кількість пояснень, що надто приблизно (або навіть невірно) передають значення реєстрових слів, напр.: воскую *порожнє* (179; поплутано з *всує,* адже справжнє значення реєстрового слова — «чого, чому?»), диядима *шата кролевска* (181), єгда сътвориши *чи учиниши* (182; функцію *чи* іноді виконувало слово *єда*), єтєръ *друг(и)й* (церковнослов'янське слово означало «якийсь, котрийсь»), крыны *зѣлья добраго, запахъ, цвєтъ бєлый* (185; точно — «лілея»), нє присящи *нє чини кривды* (187; *присящи* мало, власне, семантику «торкати»), су(д)бы *справы* (190; власне *судьба* — «суд, вирок, правосуддя») та ін., пор. ще: восклицаниє *купованиє* (180; може, переклад надрукований спотворено).

127 одиниць «Лексиса... просто» не мають перекладу. Вони не становлять якихось окреслених етимологічних або семантичних груп (напр.: *аєра* — 173, *бра(з)дами* — 179, *во(з)рєвнуйтє; вмѣняємъ* — 180, *ва(р)варьство; злачная* — 183, *иссопа* — 184, *корчазѣ; луча* — 185, *навѣты* — 186, *настоящєє* — 187, *ѡбачє жє; прєдѣлъ* — 189, *сланы(х)* — 190, *урокъ* — 192, *ѡ(т)чаяниє* — 193-*щудовє* — 194, *юнотка* та ін.). Близько одної третини (44) з неперекладених слів припадає на першу половину (літер *а* — *м*) «Лексиса... просто», а коло двох третин (84) — на другу (літер *н* — *ю*).

---

[20] Невідомо, звідки ввів у свій словник лексему *деревище* «гроб деревяный» П. Білецький-Носенко (Б.-Н., 114).

Цей факт і повторення деяких статей дозволяють гадати, що, крім запозичених статей із використаних словників та глос, укладач «Лексиса... просто» зібрав значну кількість незрозумілих чи малозрозумілих церковнослов'янських та неслов'янських слів, одні з яких переклав одразу, до інших поступово (від початку словника) додавав переклади, шукаючи відповідники до реєстрових слів або з'ясовуючи їх значення. Крім цього, в «Лексисі... просто» є випадки, коли одне й те ж слово виступає двічі без перекладу — *ошаяниє* (187), *ω(т)шаяниє* (192), або один раз засвідчується без перекладу, в другий — з перекладом: *нєвєщєствє(н)но* не натуру природноую (184; слово вміщено з порушенням алфавіту — останнім при словах з початковою літерою *и*), *нєвєщєствє(н)но* (187; без перекладу), пор. ще: *с[к]ипєтра* сцєптрумъ или булава (191), *сцєптра* (без перекладу).

Значення «Лексиса... просто»

Незважаючи на те, що «Лексис... просто» незавершена, багато в чому ще недосконала праця, він став знаменним явищем у староукраїнській лексикографії як перша спроба укладання церковнослов'янського словника. Є достатні підстави вважати, що ним користувалися при укладанні своїх словників наступні лексикографи — Л. Зизаній та П. Беринда. Беручи до уваги те, що в «Лексиконі» П. Беринди наявні матеріали з досліджуваної пам'ятки, не використані Л. Зизанієм, а також переклади реєстрових слів, не пояснених у «Лексисі... просто», можна вважати, що «Лексис... просто» був поширений у списках різної повноти. Він відіграв свою позитивну роль у розвитку лексикографічної роботи на Україні.

«ЛЕКСИС» Л. ЗИЗАНІЯ-ТУСТАНОВСЬКОГО

Зовсім новий етап у розвитку українського мовознавства пов'язаний із першим друкованим словником «Лєксис Сирѣчъ Рєчєнїѧ, Вькратъцѣ събран(ъ)ны. И из словє(н)скаго языка, на просты(й) Рускій Дїалє(к)тъ Истол(ъ)кованы. Л, Ζ» (Зиз.), надрукованим 1596 р. у Вільні. В ініціалах скромно зазначений його автор Лаврентій Зизаній-Тустановський — видатний український лінгвіст, перекладач, письменник, педагог і церковний діяч XVI—XVII ст.

Життя і творчість Л. Зизанія

Як свідчать його сучасники, Л. Зизаній народився в Галичині. Так, кричівський староста Богдан Соломерецький та його дружина, які добре знали педагога свого сина, в листі до Львівського братства від 1 вересня 1600 р. писали, що Лаврентій Зизаній до Львова «къ отечеству своєму и родителемъ путешествуєтъ» (АЗР, IV, 241).

На це вказує також проігумен Манявського скиту (знаходився біля с. Манява Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) чернець Леонтій в листі до львівського міщанина Миколи Золотарука, де повідомляється, що Лаврентій Зизаній «отчичку... Львова малжонку маетъ и самъ с тых краев есть» [36, *33*]. Друге, додаткове прізвище (придомок) вченого — Тустановський було підставою для припущень, що Лаврентій та його брат Степан народилися в селі Тустановичі (тепер південно-східна частина м. Дрогобича Львівської обл.) в родині міщанина [178, *39—40*], мельника [МСЛ, 99—100] або містечку Тустань (тепер село Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) і походили із простого роду [101, *8*]. Е. Ружицький, посилаючися на документальні матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, твердить, що брати Зизанії походили з Потелича (тепер село Нестеровського р-ну Львівської обл.) й були синами потелицького міщанина Івана Куколя, який пред'явив претензії на 200 золотих — борг львівського міщанина Дмитра Красовського його покійному синові «дидаскалові Львівської руської школи Стефанові». Батьковим уповноваженим виступив брат Стефана — Лаврентій [131, *63—64*]. Про те, що «Stefan Zizanni z Potylicza», засвідчують й інші документи (ПФ, 133). Однак ці повідомлення необхідно уточнити, адже Лаврентій підписувався як Зизаній-Тустановський, а не Потелицький. Невідомий автор брошури «Plewy Stephanka Zyzaniey Heretyka, z cerkwy Ruskiej wyklętego» (Вільно, 1596 р.) про його рідного брата писав: «Краще тобі дивитися за горшками й лещатами, ніж, будучи мужиком, проповідувати» [160, *126*]. У соборній грамоті Київського митрополита Михайла Рагози і духовних властей про відлучення від церковного клиру Стефана Зизанія та братських попів Василія й Герасима, обвинувачених у єресі (січень 1596 р.) наказується, щоб усі «Стефана Зизанія за чоловѣка простого, чимъ онъ и естъ, свѣтскимъ мѣли...» (АЗР, VI, 126). Можливо, що Зизанії справді походили із звичайної міщанської сім'ї, яка мала споріднені зв'язки з українським шляхетським родом Тустановських [30, *31*], які належали до гербу Пилява (ЕР, 640). Питання про місце народження (Тустановичі, Тустань, Потелич) залишається відкритим, але документально доведено, що Л. Зизаній — виходець із Галичини. М. Б. Ботвинник спочатку вважав, що Зизаній народився у Львові в сім'ї небагатого шляхтича [18, *44*], але пізніше писав, ніби документи говорять про те, що Зизаній був вихідцем із бояр Троцького повіту [17, *6*]. Однак ніяких документальних даних про це автор не наводить. Його твердження явно суперечить усім опублікованим актам XVI—XVII ст., де згадуються Лаврентій і Стефан Зизанії. Вважається, що прізвище Зизаній — переклад грецькою мовою прізвища Кукіль (ЕР, 640) (гр. ζιζάνιον «кукіль, бур'ян»). Куколем називається С. Зизаній у сучасних йому полемічних творах (РИБ, VII, 180—181), але ще ніхто не виявив і не опублікував юридичних документів, у яких би Л. Зизаній або його родичі виступали під прізвищем Куколь (Kąkol). Нам здається, що Куколь (Kąkol) — це прізвисько тільки Сте-

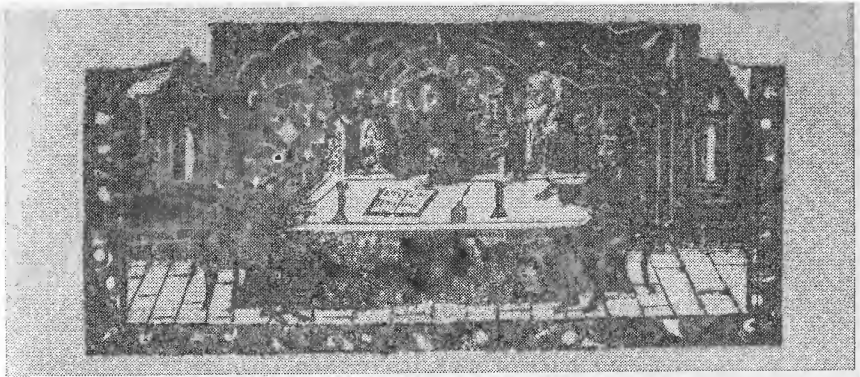

Рис. 6. Мініатюра з зображенням Л. Зизанія (в центрі). Копія поч. XVIII ст. з оригіналу XVII ст.

фана Зизанія, яким дошкульно назвали його католицькі полемісти, використавши звукову подібність прізвища *Зизаній* до грецького слова. Антропонім *Зизаній,* можливо, пов'язаний із українським діалектним словом *зизий* «косоокий» (СУМ, III, 566) (пор. прізвище *Зизень,* що побутує на Закарпатті).

Народився Л. Зизаній у 60-х роках XVI ст. (точна дата невідома). Він був високоосвіченою людиною свого часу, свідченням чого є не тільки його твори й переклади з грецької мови, а й відгуки про нього його сучасників. Так, проігумен Манявського скиту Леонтій на прохання львівського міщанина М. Золотарука відповідав: «Ваша мил. потребуете жебы казнодей з наукою грецкою и латинскою и словенскою былъ и друкарни и тексту писма святого вядомъ и Богословіи... Барзѣй бымъ раилъ вашимъ милостямъ до мѣстькой церкви его мил. Господина отца Лаврентія Зизанія одискати» [36, *33*]. Передмова до опублікованої 1623 р. Києво-Печерською лаврою книги «Іωанна Златоустаго... Бесѣды на ді Посланій стгω... Павла» редактором видання називає «блгоговѣнна мужа, словєснѣйша Дїдаскала и Вѣтїю, художнаго жє Єллино-Грєческаго ѧзыка оумѣнїє и искусство стѧжавшіа, прєч(с)тного ω(т)ца Кѵ(р) Лаврєнтїа Зєзанїа [!] Тустановского, прєзвѵтєра, ... и проповѣдника» (Тіт., 83). У передмові до книги «Стгω оца... Андрєа... Тлъкованїє на Апокаліѱін(ъ)...», надрукованої 1627 р. в Києві, зазначається: «...ω (т) Єллїнскагω сію многотруднѣ истлъкова Прєчестный въ Прєсвѵтєрєх(ъ) Г(с)днъ Отєц(ъ) Лаѵрєн(ъ)тїй Зизанїа Тустановскїй, Мужъ Єллинскихъ и Славєнскихъ искусный Дїдаскалъ, и Проповѣдникъ...» (Тіт., 144).

Невідомо, де Зизаній здобув освіту. Беручи до уваги те, що після повернення до Львова від князів Соломерецьких Л. Зизанія запросив до себе в м. Ярослав князь О. Острозький, М. Возняк робить здогад, що наш філолог навчався в Ярославській єзуїт-

ській колегії, в фундації якої брала участь княгиня Анна Острозька [30, *32—33*]. Не менш імовірно, що Л. Зизаній навчався в якійсь православній школі, зокрема Острозькій. Як видно з листа Львівського братства до константинопольського патріарха Ієремії від 6 лютого 1592 р., Зизаній викладав у Львівській братській школі, але братство відпустило «дидаскаловъ, Кирила в градъ Виленскій Лаврентія же въ градъ Берестейскій» (АЗР, IV, 43), тобто в Брест. Протягом трьох років (1592—1595) Зизаній викладав у Берестейській школі. У 1595 році він переїхав на роботу в Віленську братську школу, ректором якої був його брат Стефан [160, *322*]. Викладав він у згаданих школах, без сумніву, церковнослов'янську («словенську») та грецьку мови. Наслідком його педагогічної роботи були славнозвісні твори, надруковані 1596 р. у Вільні: «Грамматїка словєнска...», «Наука ку читаню и розумѣню писма словє(н)ского...», а разом із нею — «Лексис».

Те, що в період виходу в світ цих творів Зизаній був викладачем, засвідчує П. Беринда в післямові до свого «Лексикона» 1627 р., згадуючи словник «...Лаврєнтїа Зизанїи тогда Дідаскала, нинѣ жє прєсвѵтєра...» (Бер., 243). Зважаючи на те, що «Лексис» вийшов у світ незабаром після переїзду Л. Зизанія до Вільна, можна припускати, що автор привіз туди вже готовий рукопис словника. Весною 1597 року князь Б. Соломерецький запросив Л. Зизанія у свій маєток Баркулабово (біля Мінська), де син вельможі «князь Богдан именем Исакий... почал учитися по руску грамоте и по кгрецку; а был бакаларем пан Лаврентий Зизаний, человек навченый, з места Виленского прибавленый» (ПСРЛ, XXXII, 184). У квітні 1600 р. молодого князя «взявши з науки от Лаврентия зараз же дано до науки Латинския, до пана Максима Герасимовича Смотрицького» (ПСРЛ, XXXII, 185), а Зизаній повернувся на Україну. Деякий час учений залишався у Львові, але на запрошення князя Олександра Костянтиновича Острозького Л. Зизаній переїхав до м. Ярослава (тепер у Жешівському воєводстві, ПНР), де навчав його синів, але після смерті князя в 1602 р. мати дітей «Анна Костчанка, латинскія сущи вѣры, къ своей вѣры ихъ обратити хотя, учителя ихъ православнаго іерея Лаврентія Зизанія Тустановскаго и отъ нихъ и отъ церкве Ярославскія изгна...» (Арх. ЮЗР, 1/VII, 93). Про життя й діяльність Л. Зизанія протягом наступних десяти років документів не виявлено. Очевидно, він був де-небудь священиком або домашнім учителем у шляхетських родинах. У 1612 р. князь Іоаким Корецький та його дружина Анна Ходкевичівна запросили Л. Зизанія бути священиком при соборній церкві в м. Корці (тепер у Ровенській обл.), давши йому право на всі прибутки від належних до неї маєтків (у документі Зизаній називається протопопом) (Арх. ЮЗР, 1/VI, 405—408). У Корці він перебував принаймні до 1618 р. Ця дата зазначена в рукописі Зизанієвого «Поучєнїя пры погрєбѣ Софіеи, кнѧгынї Чарторыской»: «списаноє мно(ю) в(ъ) Корцы лѣта ≠ ахиі Мая иі» [30, *78*]. Архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей

ЛЕКСИС

Сирѣчъ Реченїѧ, Вькратцѣ сьбранны. И из словенскаго ѧзыка, на простый Рускїй Дїалектъ Истолкованы. Л. Z.

А

Адана гъ, па.
Акїе, заразъ.
Авва, тато,
ѡтецъ.
Аггелъ, вѣстник
албо повѣда.
Агнецъ, бара
нокъ.
Агнїца, молода
ѧ овечка.
Адъ, темность,

недовѣдомое
мѣсце, преиспо
днѧѧ. погрецкѹ
адъ, наиднесъ.
аеръ, въздухъ.
азъ, ѧ.
аллилѹїа, хва
ла бгу. Герма па
Трнахъ втолко
ванїи литургїи
стои мовитъ.
аллилѹїа, при

недо А ходи

Рис. 7. Заголовна сторінка «Лексиса» Л. Зизанія. Вільно, 1596 р.

Плетенецький, що організував у лаврі книгодрукування й зібрав гурток учених, до якого входили З. Копистенський, П. Беринда, Т. Земка, О. Митура та інші діячі української культури та освіти, близько 1619 р. запросив до Києва й Л. Зизанія. 1623-го року з лаврської друкарні вийшли «...Іωанна Златоустаго... Бєсѣды на дї Посланій... ап(с)ла Павла», в редагуванні яких брав участь Зизаній, а 1625-го — його переклад із грецької мови книги «...Андрєа архіеп(с)па Кєсаріа Каппадокіискїа. Тлъкованїє на Апокалυψін(ъ)...». У Києві він займався й проповідницькою діяльністю (Тіт., 144).

Тут же, в Києві, Л. Зизаній написав «Катехизисъ», із рукописом якого 1626 р. поїхав до Москви, де був належно прийнятий царем і патріархом Філаретом [89, *51—52*]. Після дискусії з теологічних питань (Зас.) книгу було перекладено з староукраїнської на церковнослов'янську мову й 1627 р. надруковано в Москві. Пізніше «Катехизисъ» Зизанія офіційна церква заборонила за «єретичні» елементи, але книгу взяли на озброєння старообрядці, що перевидавали її багато разів (навіть у XVIII ст.) [54, *82—87*]. Повернувшись до Києва, в серпні 1628 р. на церковному соборі Л. Зизаній був одним із головних обвинувачів «Апології» М. Смотрицького, але під соборною грамотою вже підписався «Лаврентій Зизаній Тустановскій, *Протопопа Корецкій,* рукою своею» (підкреслення наше.— *В. Н.*) [36, *313*]. Мабуть, у Корці жив Л. Зизаній до кінця життя. В лютому 1634 р. він увів до міських книг Луцька даний йому 1612 р. фундушевий запис князя Іоакима Корецького. Отже, помер Л. Зизаній після лютого 1634 р., але коли саме,— невідомо.

Склад «Лексиса»

«Лексис» Л. Зизанія не відомий як окрема книжечка. Він зустрічається здебільшого у складі збірників, що починаються букварем «Наука ку читаню и розумѣню писма словє(н)ского. ту ты(ж) ѡ стой тройци, и въчловєчєнїи г(с)дни» і різними молитвами. Після «Лексиса» йдуть твори С. Зизанія «Изложєнїє ѡ православной вѣрѣ», більшу частину якого становить «Ѡ сватой троици» і «Ѡ въчловєчєнїи Гос(ъ)под(ъ)ни». Деякі примірники «Лексиса» оправлені разом із «Граматикою словєнскою» (1596) Л. Зизанія [87, *131—132*]. Але це не означає й вихід словника разом із нею. Книгознавче дослідження показало, що «Лексис» з «Граматикою» оправлено пізніше [87, *132*]. Сам заголовок «Наука ку читаню и *розумѣню* писма словє(н)ского» (підкреслення наше.— *В. Н.*) свідчить, що за допомогою букваря діти мали навчатися читати, а за допомогою «Лексиса» — розуміти тексти, писані церковнослов'янською мовою. Доказом публікації словника лише разом із «Наукою ку читанню...» є й те, що і в примірнику «Лексиса» в складі цієї книжки, і в примірнику, який зберігся разом із «Граматикою» Л. Зизанія, переплутано одні й ті ж сторінки [101, *15*]. На думку Л. С. Ковтун, ремарка «грамматица», вживана в російських азбуковниках при посиланні на працю Л. Зизанія свідчить про те, ніби «Лексис» був первісно опублікований разом із «Граматикою» [68, *101*]. Але здрібніла форма від слова «граматика» — «грамматица» скоріше вказує на буквар. Теза про вихід «Лексиса» також окремою книжкою [30, *36*] залишається недоведеною. Публікація «Лексиса» разом із букварем, молитвами, катехизисом С. Зизанія «Изложєнїє ѡ православной вѣрѣ» вказує на призначення словника для потреб школи.

Лексикографічні джерела «Лексиса»

«Лексис» Л. Зизанія налічує 1061 словникову статтю. Реєстр його — церковнослов'янські слова й окремі словосполуки. Це в абсолютній більшості слов'янські лексичні одиниці. Характерно, що в реєстрі «Лексиса» немає жодного специфічного слова української народної або літературної мови XVI ст., чим праця Л. Зизанія відрізняється як від попереднього «Лексиса... просто», так і наступного «Лексикона» П. Беринди. Відсутність виразних живомовних лексичних елементів зумовлена самою специфікою джерел, із яких автор відбирав матеріал, де не було таких слів, а також тим, що Л. Зизаній провів виразну межу між двома лексичними системами — церковнослов'янською й українською. На відміну від попередніх давньоруських словників та «Лексикса... просто», в словнику Л. Зизанія, за винятком єм(ъ)мануилъ, с нами бгъ (45), єлой, по єυрє(й)ску бъ (45), хъ, мєсїѧ, помазанєцъ (83), немає тлумачень власних назв.

Єдиною попередньою східнослов'янською лексикографічною працею, використання якої, можливо, виявляється в словнику Л. Зизанія, є анонімний «Лексис... просто». З цим словником «Лексис» Л. Зизанія має дуже багато спільного в реєстрі й чимало в перекладній частині, на що вперше звернув увагу М. Возняк [30, *37—38*]. Та й заголовки пам'яток надто подібні, пор.:

«Лексис» Л. Зизанія	«Лексис... просто»
глю, мовлю (40)	глю, мовлю (181)
гаданїє, ро(з)мова, гада(н)є, зага(д)ка	гаданиє загадка
гаданїє, зага(д)ка, тру(д)ноє а хитроє пытаньє	гананиє гадание
грѧду, иду	грѧду иду
глєзно, голѣнь	глєзна голенка
игемонъ, вожъ, староста (51)	гимо(н) гетманъ
го(р)тань, горло (40)	го(р)тань горло
жєлаю, жадаю (46)	жєлаю жадаю (182)
жєланїє, пожа(д)ливость, хо(т)	жєланїє хтивость
жєстокъ, твє(р)ды(й), закамѧнѣлый	жєстокъ твєрдъ
жупєль, сѣрка (47)	жупєлъ сѣрка
жи(т)ница, стодола, клунѧ (46)	жи(т)н[и]ца стодола
жажду, прагну пити хочу	жа(ж)ду прагну пити
сата, мѣрка (74)	сата мѣра (190)
спудъ, корєцъ, албо нѣѧкаѧ коробъка (79)	спудъ корєцъ альбо нѣякая коробка (191)
чєртогъ, палац(ъ), тєрє(м) (87)	чєртогъ ложница, упокой (193)
чє(р)влєница, шар(ѣ)латъ (88)	чє(р)влєница шарлатъ
чи(н), порѧдокъ (87)	чинъ порѧдокъ (194)
чрєсло, бокъ, бє(д)ро, чєрєсло (88)	чрєсло бокъ
чашь, гуща, лѣсъ густый.	чащь гуща, лѣсъ густой та ін.

Низка реєстрових слів, неперекладених у «Лексисі... просто», у «Лексисі» Л. Зизанія мають при собі український переклад, напр.:

«Лексис... просто»	«Лексис» Л. Зизанія
извѣтомъ (183)	извѣтъ, доводъ (50)
крамола (184)	крамола, ро(з)рухъ (52)
пруги (189)	прузи, коники (69)
тщанїя (191)	тщанїє, стара(н)є (80)
юнотка (194).	юнот(ъ)ка, молодица (89) та ін.

У зв'язку з наявністю в зіставлюваних пам'ятках багатьох спільних місць М. Возняк твердив, що «Лексис... просто» був джерелом словника Л. Зизанія і наштовхнув його на думку видати «Лексис» [30, *39*]. Нерозв'язаним залишається питання, чому Л. Зизаній, який використав цей словник, не ввів у свою працю ряду статей «Лексиса... просто», де пояснюються, безсумнівно, малозрозумілі й незрозумілі широкому читачеві церковнослов'янські слова, напр.: *гобзующи(й), гобзованиє, голо(т), геєна, чаю* та ін. З огляду на це свого часу ми писали, що спільні місця «Лексиса... просто» і «Лексиса» Л. Зизанія можуть пояснюватися й тим, що укладачі їх черпали матеріал із спільного джерела, а самі ці праці укладалися незалежно одна від одної [101, *17*]. Та жодного подібного джерела XVI ст. не знайдено, а подібність між досліджуваними текстами занадто велика. Можливо, що «Лексисъ... просто» мав дві редакції: коротку, якою користувався Л. Зизаній, і повнішу, що її надрукував архімандрит Амфілохій.

Абсолютні збіги статей «Лексиса» Л. Зизанія зі статтями «Лексиса... просто» спостерігаються тільки там, де перекладалися загалом однозначні або такі слова, що не потребували додаткових українських відповідників (див. статті: *глю, граду, желаю, жупель, спудъ, червленица, чинъ, чащъ*). Іноді переклади «Лексиса... просто» відрізняються від «Лексиса» Л. Зизанія тільки словотвірними особливостями (див. статті: *глезно, сата*). У потрібних випадках Л. Зизаній розширює переклад «Лексиса... просто», уточнює його (див. статті: *гаданиє, жестокъ, жи(т)ница, жажду, чресло*). Частину перекладів цього джерела учений відкинув через їх неточність (див. статтю *игемонъ*), унаслідок іншого розуміння реєстрового слова (див. статтю *чертогъ*). Він замінив деякі церковнослов'янізми (див. статтю *гананиє*) українськими словами, відкинув одиничні полонізми (див. статтю *желанїє*). Можливо, що занадто критичне ставлення до «Лексиса... просто» призвело до того, що Л. Зизаній не залучив звідси до свого словника багатьох потрібних статей.

Лексикографічними джерелами словника Л. Зизанія, очевидно, були й глоси в церковнослов'янських текстах. Які саме статті «Лексиса» базуються на глосах, тепер установити дуже важко, адже невідомо, якими рукописами користувався вчений. Пор. для прикладу *ассарїи* — пѣнєзь (51) у «Пересопницькому євангелії» й *ассарій*, пѣнязь гарѣль... (25) у «Лексисі».

Літературні джерела «Лексиса»

Завдяки тому, що Л. Зизаній перший в українській лексикографії став паспортизувати реєстровий матеріал (хоч і не дуже часто, приблизно в 30 випадках), можна судити про джерельно-текстову базу його словника. Уперше в нашій лексикографії він наводить цитати з джерел, іноді перекладаючи їх українською мовою. Майже дві третини покликань у «Лексисі» припадає на Біблію, насамперед на Старий Завіт (далі цитуємо Острозьку біблію), напр.:

съну(з)ны(и) конь, и(з)ны(й) конь ᴇрхо(м) ᴇ(р)хо(в)ны(й), *цр(с), кни(г). глава і̃* (Зиз., 77) — «и бѣша оу соломона, ≠м̃, стадъ конныхъ въ колєсница. и ≠ві̃, *сонуз(д)ницъ*» (ОБ, «книги і̃ цр(с)твъ», гл. 10, 161 зв.);

пругло, сило. *іω(в), глава, иі̃* (Зиз., 69) — «и да сѧ въвєржєтъ нога єго въ *пругло,* мрєжєю повитъ да пріидутъ на нь *пругла...*» (ОБ, «книги іовъ», гл. 18, 269 зв.);

завираю, застановляю, *зав(ъ)ри,* застанови. *ѱало(м), лд̃.* и *за(в)ри* съпроти(в) гонѧщи(м) мѧ (Зиз., 47) — «и *заври* съпроти(в) гонѧщихъ мѧ» (ОБ, «ѱалтырь», псалом 34, 6 зв.);[21]

оусилiє, праца, *при(т)чи со(л)м, г(л)ѕ̃* (Зиз., 66) — «Или иди къ бъчєлѣ и оувѣж(д)... яко прєчисто твори(т) єѧ жє *оусилїє* цр̃и и простїи къ з(д)равїю прилагаютъ...» (ОБ, «прит(ъ)чи соломони», гл. 6, 31);

иногда, мѣчъ. *ісаїѧ г(л) л̃а* (Зиз., 51) — «и вси *иногдою* погыбнут(ъ)» (ОБ, «пр(о)ркъ. ісаїѧ», гл. 31, 80);

орєвъ, стадни(к). *єзєкеи(л), глава є̃* (Зиз., 64) — «и *орєвє...* к жєнѣ искрєнѧго своєго ржашє» (ОБ, «пр(о)ркъ ієрємїѧ», гл. 5, 95 зв.);

бождрєнїє, чу(й)но(с)[ть], пил(ъ)ность, ѡсторо(ж)ность. *данiи(л) глава, д̃* (Зиз. 27) — «слышахъ о тєбѣ яко дх̃ъ бж̃їи в тєбѣ, и *бъж(д)рєнїѧ* и смыслъ, и прємудрость изобила обрѣтєсѧ в тєбѣ» (ОБ, «пр(о)ркъ. данїилъ», гл. 5, 153);

Мєчка, мєдвєдица. *амо(с), гла(в) є̃* (Зиз., 58) — «яко жє ащє оубѣжитъ чл̃къ ω(т) лица льву, и прєдстанєтъ єму *мєч(ъ)ка*» (ОБ, «пр(о)ркъ амосъ», гл. 5, 165 зв.). Останній приклад переконує в тому, що не всі статті словника Л. Зизанія, подібні до статей «Лексиса... просто», запозичено з цієї праці, пор.: мєч[к]а мєдвѣдь (186) у «Лексисі... просто». Покликання на Новий завіт зустрічається при п'яти словах реєстру (для зручності цитуємо текст Острозької біблії; незважаючи на те, що Євангеліє і Апостол були дуже поширені окремими книгами, в різних редакціях, списках), напр.:

---

[21] За Острозькою біблією Псалтир цитується умовно, адже ця книга в багатьох редакціях була дуже поширена окремо.

ассарій, пѣназь гарѣль. *ма(т)ѳе(й) за(ч), лз* (Зиз., 25) — «не двѣ ли птици цѣнитаса єдіному *ассарію»;* (ОБ, «еυ(г)лїє. маѳ», гл. 10, 6);

Ропо(т), нарѣка(н)е. *іωа(н) єν(г). за(ч). ке* (Зиз., 71) — «И *ропотъ* многъ бѣ о не(м) в народѣхъ» (ОБ, «еυ(г)лїє, іоа(н)», гл. 7, зач. 25, 47 зв.— 48);

а(н)ѳипа(т), бу(р)мистръ старшї(й) ра(д)ца, албо справ(ъ)ца в(ъ) яко(й) зе(м)ли. *в дїанїа(х) апо(с)то(л)ски(х) в(ъ) главѣ ѳі при ко(н)ци* (Зиз. 25) — «судїи суть и *анѳνпати* суть (ОБ, «дѣанїа. ап(с)льска», гл. 19, вірш 38, 11 зв.; справді при кінці, бо в главі всього 40 віршів);

цѣлость, зупо(л)ность, цѣлость, цѣлость телесе, здоро(в)е свѣжость. *дѣа(н), ап(с)лъ г(л) г* (Зиз., 87) — [Петро вилікувавши кривого] «дасть єму всю *цѣлость* сїю» (ОБ, «дѣанїа ап(с)льска», гл. 3, 2);

протору, неоуч(ъ)тиве беру. *къ корі(н) в за(ч) рчв* (Зиз., 68) — «прїемлете бо аще кто васъ... не въ лѣпоту *проторитъ»* (ОБ, «посланїе к коринѳо(м), в», гл. 11, зач. 192, 42).

Учений посилається також на твори православної патристики — Кирила Єрусалимського (п'ять разів на одну й ту ж главу), Іоанна Златоуста (двічі), Іоанна Дамаскина (один раз), патріарха Германа, Іоанна Екзарха Болгарського (один раз) та античного вченого Арістотеля (один раз).

вистнѣе, оупрі(й)мѣ(й) потужнѣй. *оу кνрі(л) иерусали(м) гла(в), еі* (Зиз., 32—33), *оружни(к),* ге(р)ци(р). *кνри(л) ієрусали(м)скі(й) в гла(в) еі* (63), *оувасло* кле(й)но(т) ношѣ(н)е, *оу кири(л) ієросоли(м) ско(м), слово, еі* та ін.);

ратую, во(й)ну точу, иногды оуживае(т)са, побиваю, якъ *оу златоустаго в ма(р)гаритѣ в(ъ) г словѣ* ω *іовѣ* (Зиз., 72) — «не възможе оубо дїаволъ *ратовати* іова. донде(ж) не повелѣно бысть єму ω(т) бга» (Марг., 312);

щапство, прип(ъ)стренье а(л)бо ча(ч)ка. *зла(т)ооу(с) нра(в) бесѣ(д) матѳе(й) ка* (тобто Бесіди на євангеліє Матвія);

ходотай, посре(д)никъ, идна(ч). яко *дамаски(н) пише(т)* ω *хѣ, ходотай* бу и члкω(м) бы(с) хе бже (84);

ал(ъ)лилуїа, хвала бу. *Гер(ъ)ма(н) патриа(р)хъ в толкованіи литу(р)гіи стои* мовитъ... (23);

а, *таче* дла то(г)[о] *оу іωанѣ еѯа(р)сѣ в шестодне(в)ци в пер(ъ)вой главѣ...* (82);

пелека(н)... Арістоте(л) мови(т) в книга(х) где ω *живо(т)ны(х) пише(т),* трой рω(д) *пелекан(ъ)скїй...* (61).

У посиланнях на тексти автор здебільшого називає тільки дже-

рело та найбільші його частини — главу, зачало, слово, не даючи ніколи точніших вказівок (вірш, сторінка). Деякі покликання його дуже загальні (крім поданих вище при реєстрових *ходотай, ал(ъ)лилуіа*, пор. ще: *язва*, рана побитье, поражє(н)є, *якъ ѡ іовѣ єсть писано* — 89).

Реєстр «Лексиса»

Відібрані для «Лексиса» слова автор уводить до реєстру в вихідних формах, узвичаєних у тодішній європейській лексикографії: іменні слова — в називному однини, в тому числі й прикметники в формі (переважно повній) чоловічого роду, дієслова — в першій особі однини теперішнього часу (пор.: *бождреніє* при текстовому *бъждреніа, а(н)ѳипа(т)* — при *анѳѵпати, протору* — при *проторитъ; ратую* — при *ратовати* і т. д.). Вихідні форми слів визначено правильно, і тільки в одиничних церковнослов'янських словах їх встановлено невдало: з форми множини *ореве* зроблено *оревъ стадни(к)* (з правильним перекладом, пор. стадник «жеребець при табуні кобил», Гр., IV, 195), замість *орь* (пор. орь «кінь», Ср., II, 710); прислівник *иногдою* «разом» (Ср., I, 1102) помилково витлумачено як орудний відмінок іменника й введено в реєстр у формі *иногда* (з невірним перекладом «*мѣчъ*», тобто *меч*), пор. ще невдало розподілений суцільний рукописний текст: *въстволіє* зѣлье єстъ, базановецъ (37), замість *стволіє* «кропива» (пор.: «Възникнеть въ драчіа мѣсто кѵпариссовъ и *въ стволіа* мѣсто мрьтва», Ср., III, 510).

Одиничними в «Лексисі» є також реєстрові слова в таких формах, у яких їх автор знайшов у використаних текстах, напр.: *бдитъ*, неспи(т) (27), *Бысть*, сталося, бы(л), а. о. (31); *бѣ*, тоє реченіє значи(т) превѣч(ъ)ность, и присносущіє (31) (відносно першого дієслова учений, мабуть, сумнівався в доцільності подавання форми першої особи однини теперішнього часу, а в інших наступних двох статтях хотів пояснити саме невластиві живій мові форми дієслова *быти*), *слака*, ско(р)ченая го(р)батая (76—77).

Реєстрові слова в «Лексисі» розташовано в алфавітному порядку, але внутрішня азбука не витримана. Вони відділені від перекладної частини комою, проте в багатьох випадках між реєстром і перекладом немає жодного знаку. Між словами перекладної частини в абсолютній більшості випадків ставиться кома, в кінці статті — обов'язково крапка. Отже, реєстр від перекладної частини формальними засобами чітко не відмежовано.

Звичайно кожне реєстрове слово починає рядок, однак нерідко з метою економії місця невеликі словникові статті надруковано поруч в одному рядку, напр.: *сандаліа*, черевики. *срамъ*, соромъ. *скрань*, поличок; *сква(ж)на*, щѣлина. *селеніє*, мешканье (75), *съвѣтъ*, рада, порада. *съвѣтую*, раджу. *съвѣтованіє*, пораджене. *сквозѣ*, скрозь (76) та ін. Лексикограф досить послідовно групує

слова із спільними коренями, подаючи їх у сусідніх статтях, кожна з яких починає новий рядок, напр.: *десница,* правица; *десны(й),* правы(й) (42), *касаюсѧ,* дотыкаюся; *касанїе,* дотыканье (52), *Творецъ,* сотворите(л), робо(т)ни(к) а(в)то(р); *тва(р),* створенье; *твору,* чиню; *творенїе* чине(н)е (80) і т. д. Лише в рідкісних випадках такі слова розірвано іншими реєстровими, напр.: спочатку стаття *зазо(р),* погуже(н)е, порозумѣнье, далі статті *запрѣщаю,* загрожую... *запрѣщенїе,* за(г)роже(н)е..., *зра(к),* ѡбразъ, *злакъ,* паша, а за ними — *зазоренъ* погужены(й), подозрѣ(н)ный (48).

У «Лексисі» є кілька статей, в реєстрі яких подано два слова, переважно одного кореня, напр.: *епари(с)три(с), яча(й)це,* судина до че(р)панѧ, албо налива(н)ѧ, на кшта(л)тъ кага(н)цѧ з бѣлого железа (46), *небре(ж)ни(к), небрегї(й),* недбалы(й), не(х)люѧ (59), *рі(с)таю, съри(с)таю(с),* збѣгаюсѧ, вытѣкаюсѧ, накупу схожусѧ (73), *чтилище или чтимое* капище. бо(ж)ница (88) тощо. Часом такі слова з різними початковими літерами подано поруч, напр.: *варѧю,* чекаю; *пре(д)варѧю,* чекаю, оупережаю (40), *грань,* уго(л), часть, штука; *краеграneсїе,* початокъ стїха ал(ъ)бо строки (42), *тоземецъ,* ѡбыватель; *населни(к)* ѡбыватель (80), *тина* болото груз(ъ)кое. *тимѣнїе* болото гру(з)кое (81) та ін. В обох випадках мовознавець пробує гніздувати слова.

Л. Зизаній уміщує окремо підряд нечисленні в словнику омоніми, омографи та слова, які мінімально відрізняються звуковим складом, напр.: *бразда,* боро(з)на; *бразда,* оузда, оузданица (27), *тма,* милїѡнъ; *тма,* те(м)ность (82), *таю,* ростоплююсѧ; *таю,* затаюю (80), *ядъ,* идъ; *ядь* идло, страва (89) та ін. У «Лексисі» кілька слів перекладено двічі, причому в трьох із п'яти таких випадків конкретна лексема повторена в кінці слів на відповідну початкову літеру: *багрѧницѧ,* шар(ъ)латъ, албо едва(б) багрови фар(ъ)бы (25), *багрѧницѧ,* бѣль (32), *варѧю,* чекаю (39), *варѧю,* ѡжидаю (40), *мѣлъ,* вапно (57), *мѣлъ,* вапно и тыжъ крейда (58). Це, мабуть, сталося тому, що Зизаній, забувши про вже готові відповідні статті, під час друкування книги вставив нові. Дві статті підряд з одним реєстровим словом — *юноша,* парубо(к), младенецъ; *юноша,* молодецъ (89) з'явилися, очевидно, внаслідок того, що друкарі невірно зрозуміли авторське виправлення *молодецъ* замість недоречного *младенецъ*. В одному випадку різні форми одного й того ж слова подано поруч із відмінними перекладами, очевидно, за різними лексикографічними джерелами: *скнипа,* мушка; *скны(п),* комаръ (79) (пор. ще *скнипы* блощицы у «Лексисі... просто» — 190).

Невитримання внутрішнього алфавіту й повторення окремих статей спонукали П. Й. Горецького висловити погляд, ніби «Лексис» був складений і надрукований нашвидку і справляє враження незакінченої роботи [40, *15*]. Зазначені П. Й. Горецьким особливості «Лексиса» Л. Зизанія наявні і в наступному «Лексиконі» П. Беринди, про який ніяк не можна сказати, що він являє собою поспішну й незакінчену працю. Незважаючи на згадані особливості, праця Л. Зизанія є завершеною. Автор її не претендував на повноту, що

зазначив у заголовку — «реченія вькратьцѣ сьбран(ъ)ны», тобто слова в невеликій кількості чи навіть нашвидку зібрані.

Як у тодішній європейській лексикографії взагалі, наприклад у латинському словнику А. Калепіна, у реєстрові «Лексиса» Л. Зизанія зустрічаються й окремі словосполуки. Мабуть, у цих випадках авторові важко було пояснити окреме слово, зовсім відірване від інших, напр.: *внѣ града,* за мѣстомъ; *внутрь уду святилища.* в самой црькви (33), *водосланенъ гро(б)* водою посланы(й) гробъ (38), *дол(ъ)гота дній,* дол(ъ)гій вѣкъ (44), *же(р)но(в) ослій,* камѣ(н) млын(ъ)ны(й). для того (с) называєтъ ослій, же ослами мелютъ (46), *измѣна рызъ,* пара шатъ (51) та ін. Деякі такі словосполуки вміщено нижче пояснення ідентичного або слова одного кореня з попереднім реєстровим, що іноді можна трактувати як своєрідні ілюстрації вживання слова в мінімальному контексті, напр.: *вижду,* вижу. *видѣти остро,* смотрити быстрω (33), *всєлен(ъ)ная,* в(ъ)вє(с) свѣтъ. *патриа(р)хъ всєлє(н)ски(й),* ω(т)цъ началны(й) всєму свѣту (32), *лобзаніє* цѣлова(н)є. *лєстны(й) ло(б)затє(л).* зра(д)ливы(й) поцѣлова(ч) (55), *цѣлость,* зупо(л)ность, цѣлость. *цѣлость тєлєсє,* здоро(в)є свѣжость (87) та ін.

Як уже зазначалося, реєстр «Лексиса» Л. Зизанія складають церковнослов'янські слова. Серед них певний процент — це специфічні церковнослов'янські, переважно південнослов'янського (старослов'янського) походження, напр.: абіє (23), бохма (27), вистнѣє (32), вьсхлащаю (37), гананіє (40), голѣмо (40), єтєръ (46), жупєль (47), обаваю (63), пругло (69), прузи (69), пыро (69), свѣнь (76), хищникъ (83), халуга (84), ωплазивы(й) (85) та ін.

Абсолютну більшість реєстрових слів пам'ятки становлять лексеми праслов'янського походження та їх деривати, переважно церковнослов'янські. Серед спільнослов'янських привертають до себе увагу слова, притаманні як церковнослов'янській, так і давньоруській мовам. Одна частина їх в українській мові кінця XVI ст. була вже втрачена зовсім, друга частина стала архаїчною, книжною або не була загальновживаною в живій мові різних територій; у «Лексис» залучено також спільнослов'янські слова, що в церковнослов'янських текстах виступали зі значеннями, мабуть, невластивими живій розмовній мові кінця XVI ст. та словотворчі варіанти давніх слів. Напр.: *блюдо,* миска (28), *бли(з),* близъкω (28), *брань,* война (28), *борюся,* воюю (28), *бє(з)дна,* пропа(с)[ть] (29), *болєзнь,* болѣ(с)[ть] (29), *внєзаапу,* зна(г)ла... (33), *воинъ,* жо(л)нѣ(р) (33), *вса(д)ни(к),* кон(ъ)ны(й), вєръхо(в)ны(й) (35), *го(р)ды(й),* пышны(й) (40), *го(р)тань,* горло (40), *дєсны(й),* правы(й) (42), *гибєль,* утрата, погибѣль (42), *грань,* оуго(л); *часть,* штука (42), *досада,* зєл(ъ)живость, посоромочєньє (43), *доброта,* урода, цу(д)ность (44), *дѣло,* учино(к) (44), *желаю,* жадаю (46), *живо(т),* мєш(ъ)ка(н)є, и ты(ж) ска(р)бъ, грошѣ (47), *злакъ* паша... (48), *заря* зоря, свѣ(т)лость (49), *исти(н)на,* правда (52), *кличъ,* крикъ, гукъ, вєрєскъ (52), *лєсть,* зрада (54), *лоно,* колѣно (55), *ля(д)вія,* клубы (55), *лицє,*

особа (55), *месть,* помста (56), *нєду(г),* хороба (59), *оружїє,* бронь, зброѧ (63), *печаль,* оутиск(ъ), оутрапєнѧ (67), *по(л)къ,* ѡбозъ (67), *побѣда,* звитѧ(з)ство (71), *рать,* война (72), *сѣчиво,* бар(ъ)та, топоръ (74), *твору,* чиню (80), *цѣлъ,* щирій, правый, зупол(ъ)ный, чисты(й), нєфа(л)шивы(й), просты(й), добрый (87), *щи(т),* та(р)ча, заслона (88), *ярь,* сє(р)дитый (89) та багато інших.

У реєстр уведено одиничні слова, спільні для церковнослов'янської й української мов, але перекладено усталеними й неусталеними фонетичними або семантичними полонізмами: *звукъ,* дзвьє(н)къ (49), *трудъ,* праца (81). Л. Зизаній увів у реєстр слова праслов'янської давності, що відрізнялися від живомовних церковнослов'янських фонетикою, напр.: *агнїца,* молодаѧ овє(ч)ка (23), *вижду,* вижу (33), *дщи,* дочка (43), *немощъ,* хороба, нєдужѡсть (61), *брємѧ, бєрємѧ...* (27), *врагъ,* ворогъ; *врата,* върота (36), *мра(к),* морокъ; *мра(ч)ны(й),* моро(ч)ны(й), тємны(й) (57), *срамъ,* соромъ (75), *храбръ,* мужны(й), дужи(й) (83) та ін. Не при всіх таких словах подано українські звукові відповідники *(ягниця, немочъ, хоробрый),* мабуть, тому, що автор переклав їх словами більш звичними в його середовищі.

Він вміщує в реєстрі одиничні українські слова перекладної частини статей, запозичених із «Лексиса... просто», пор.: агглъ, *вѣстни(к)* албо повѣдачъ (23), *вѣстни(к),* повѣдачъ (34), пор. ще в тексті: *ар(ъ)хитрікли(н)...* начални(к) трєм(ъ) *въсклонєниѧмъ,* сирѣчъ лава(м) (24). Помітна кількість реєстрових слів пам'ятки — це слова, що увійшли в церковнослов'янську з інших мов, переважно з грецької, напр.: авва (23), апо(с)толъ (24), алєкто(р) (25), ваїє (32), виссонъ (34), дѣмонъ (44), євну(х) (45), єѵ(г)лїє (46), игємѡнъ (51), клєврѣтъ (52), каѳоликъ (54), мна (57), митрополїѧ (58), ста(м)на (73), скинїѧ (74), філософїѧ (83), хітон (83), ѳѵмїѧ(н) (89), ѵссѡ(п) (89) та ін.

Перекладна частина «Лексиса»

Незалежно від походження, однозначні слова перекладаються одним українським (загальнонародним чи південно-західним діалектним, питомим або запозиченим словом), напр.: агнєцъ, *баранокъ* (23), ал(ч)ба, *голодно(с)[ть],* банѧ, *ла(з)нѧ* (25), блг(д)ать, *ла(с)ка* (26), бра(з)да, *боро(з)на* (27), бѣг(ъ)ство, *оутѣканьє* (31), вєриги, *пута* (32), въ(з)бранѧю, *забороняю* (34), врачую, *лѣчу* (35), вєдро, *погода* (36), выну, *за(в)жды* (37), выѧ, *шыѧ* (38), врут(ъ)ка, *рура* (39), грѧду, *иду* (40), гъ, *панъ* (41), дєбєлъ, *грубы(й)* (42), дѣланїє, *робота* (44), єтєръ, *нѣкій* (46), жа(т)ва, *жниво* (47), зра(к), *ѡбразъ* (48), законъ, *право* (49), иго, *ярмо* (50), икона, *ѡбразъ* (51), ка(р)кинъ, *ракъ* (52), куми(р), *бо(л)ванъ* (53), ликъ, *танецъ* (54), ло(б)жу, *цѣлую* (55), мѵро, *масть* (56), мна, *фунтъ* (57), нєбрєгу, *нє(д)баю* (59), нѣкїй, *нѣкто* (62), оунє, *лѣпшє* (66), понє, *хотяй* (67), пира, *тайстра* (69), ропщу, *нарѣкаю* (71), рідаю, *хліпаю* (73),

сноха, *невѣстка* (76), супругъ, *пара* (77), тщусѧ, *стараю(с)* (80), хіто(н), *кошулѧ* (83), ѡбрѧща, *на(й)деный* (85), цѣлитель, *лѣка(р)* (87), шествіе, *хоже(н)е* (88), язва, *рана* (89) та багато ін. При цьому автор не прагне перекладати слово певного класу словом того ж класу, напр.: налѧцатель, *натѧгаючій* (59).

Часом однозначні слова перекладаються двома відповідниками різного етимологічного походження і неоднакового територіального поширення: вѣтїѧ, *риторъ, орато(р), красномов(ъ)ца* (32), же(з)лъ, *посо(х), лѣска* (46), жи(т)ница, *стодола. клунѧ* (46), зѣница, *зѣ(н)ка. чоловѣчокъ* (49), негли, *заледвѣ, ачей* (61), углебаю *оугрѧзаю, оувѧзаю* (66), пѣте(л), *когу(т), пѣве(н), петухъ* (67), прѧсло [!], *мѣлта толокно* (69), чертогъ, *палац(ъ), тере(м)* (87) та ін., пор. ще: ста(м)на, *кгеле(т)ка, збанъ* (73).

Такого типу розробки явно розраховані на читачів неоднакового освітнього рівня і різного діалектного чи навіть мовного середовища. Звичайно, реєстрові слова, що виступали в церковнослов'янських текстах із відмінними відтінками значення, вчений перекладає кількома українськими відповідниками, що здебільшого являють собою низку слів, напр.: безмолвїе, *тихость негуче(н)е,* тишина, *затишье* (28—29), вѣщаю, *повѣдаю, говору, голошу* (34), оузы, *ла(н)цу(х), поворозье, вѧза(н)е, оузлы* (66), рѣю, *волоку ша(р)паю, пхаю* (71), ристанїе, *выбѣга(н)е, вытѣка(н)е, га(р)цова(н)е* (73), храбръ, *му(ж)ны(й), дужи(й)* (83), чресло, *бокъ бе(д)ро, чересло* (88) та ін. В окремих випадках для кожного значення полісемного слова оформляється окрема стаття: *духъ,* вѣтръ; *духъ,* агглъ; *ду(х),* дыханїе; *дхъ,* дша (44).

Л. Зизаній спеціально вказує на багатозначність слова за допомогою слів «и ты(ж)», «и те(ж)», «албо», «или», «и», напр.: акриды, ве(р)шки деревѧныи пучѧ, *и ты(ж)* коники (25), бремѧ, беремѧ тлумокъ, *и те(ж)* товаръ котори(й) в(ъ) корабли, албо на возѣ (27), бѣдный, не(н)дзный, срокгїй, *и ты(ж)* потужный и довтѣпный в(ъ) мовѣ (28), младенецъ, дитѧ, *и ты(ж)* выростокъ (56), милоть овечина, ско(р)ка овечаѧ, *или* гунѧ (56), въ(з)бранѧю, заборонѧю, *и* проти(в) кого вал(ъ)чу (36) та ін. Він перший у нашому мовознавстві спеціально підкреслює поліфункціональність лексеми, ілюструючи це в контексті: *Єл(ъ)ма* г҃ значи(т), ко(л)кѡ, понева(ж), и иногды въмѣсто бо. яко, Єл(ъ)ма вели(к) еси тол(ъ)ма смирисѧ; ел(ъ)ма оубо бъ на зе(з)лю (треба землю —*В. Н.*) прійде, сирѣ(ч); понева(ж); елма аще оубо сице бы было, бо если бы та(к) было (45); а҃ *тачє* длѧ то(г)[о]... тачє рече сътворе(н)но єсть небо, да сѧ явитъ, яко худа честь есть въ твари. в҃ тачє, та(к)же ты(ж)... яко, тачє и въ(з)ду(х) былъ послушай. г҃, тачє, пото(м), а(л)бо ты(ж) ... пе(р)вѣе бо глє(м) тачє дѣе(м) (82).

Часом у статті застосовується переклад реєстрового окремими словами в поєднанні з поясненням, яке розкриває, конкретизує

значення лексем перекладної частини, напр.: *Ваїє,* розки з квѣто(м), лоза, багнѧта (32), *будущїй,* прійдучій, што маєтъ быти (29), *вретище* плахта жалоба, жадо(б)ны(й) убиръ (36), *древле,* да(в)нω оны(х) да(в)ны(х) часω(в) (43), *ист(ъ)нены(й),* сто(н)ченый, стерътый на порохъ (52), *лѣ(х),* мурава плѧц(ъ) поро(ж)ній травою ω(б)рослы(й) четверогран(ъ)ны(й) якъ бываютъ городы (55), *су(ж)ду,* суджу, зда(н)е свое ωповѣдаю декре(т) ска(з)ую (78) та ін., пор. ще: *троскоть,* посполите всѧкую траву мудръцѣ называю(т), а иног(д)ы выкладаетсѧ подорожникъ, язычо(к), ба(б)ка (82).

Як і інші українські лексикографи старої доби, Л. Зизаній реєстрові слова неслов'янського походження на означення предметів і явищ, притаманних середовищу й суспільним відносинам іноземних стародавніх народів, пояснює за допомогою назв предметів і явищ, властивих життю України й Білорусії XVI ст., напр.: а(н)ѳипа(т), *бу(р)мистръ ста(р)шїй ра(д)ца, албо справ(ъ)ца в(ъ) яко(й) зе(м)ли...* (24), архитрїкли(н), *ма(р)шало(к), начални(к) трем(ъ) въсклонениѧмъ, сирѣчъ лава(м)* (24), преторъ, *ратушъ до(м) судовы(й)* (68) та ін. Деякі церковнослов'янські слова, особливо на означення понять, пов'язаних із церковним побутом і релігійним світосприйманням, мораллю тощо, мовознавець перекладає за допомогою українських словосполук або ширших пояснень староукраїнською мовою, напр.: бе(з)пристрастїе, *нез(ъ)неволе(н)е ω(т) мірскихъ красо(т) и похотей* (29), бе(з)мол(ъ)в(ъ)ствую, *в(ъ) затишу живу без(ъ) гомону* (29), виновны(й), *то(т) котори(й) естъ чему причиною* (32), винителны(й), *то(т) который причину ω(т) кого маетъ;* всесъжеженїе, *офѣра цѣлоспалѧючаѧсѧ* (37), го(р)танобѣсїе, *го(р)ла в(з)бѣшенье, коха(н)есѧ в(ъ) роскошны(х) потрава(х). есть стра(с)[ть] абы лакоты все идати хо(т) троха, а по(д)лыми по(т)равами в(ъ)згоржати* (41), синета, *синїй едвабъ* (77), струтъ, *збуре(н)е мѣста а(л)бо люду побитье* (79) та ін.

Частіше такі пояснення виявляються при реєстрових словах неслов'янського походження, які позначають чужоземні реалії, міфологічні істоти тощо, напр.: виссонъ, *поло(т)но тон(ъ)кое* (34), мѵ(р)та, мѵ(р)сіна, *дерево естъ ве вълоше(х) которого ягоды ба(р)зо сма(ч)ны сутъ и ти(с)ну(т) з ни(х) вино* (58), оноке(н)та(в)ръ, *звѣ(р) нѣѧки(с) ω(т) головы якъ чл҃къ а ω(т) но(г) якъ осе(л)...* (64), смѵ(р)на, *естъ нѣкое(с) дерево въ аравіи, з(ъ)которого запаш(ъ)ны(й) сокъ течетъ стакъти называемы(й)* (76), тала(н)тъ, *вага важачаѧ ѯ҃ фунтω(в), которіи праве якъ в ко(л) приносѧ(т) и҃ со(т) коро(н) то естъ чи(р)воны(х) золоты(х) фра(н)цу(з)ки(х), великій тала(н)тъ, мае(т) в собе п҃ фунтω(в)* (81—82) та ін. Отже, у «Лексисі» наявні значні елементи тлумачного словника. Іноді такі пояснення набувають характеру енциклопедичних розробок, напр.: драчіе, *естъ хоина, котораѧ в(ъ) винѣ зварена, злѣчуетъ оуха ропы полны, и очи оуразовыи, то естъ раненыи, албо оудареныи* (45), неѧсы(т), *по грецку пелека(н), пта(х) естъ в(ъ) егѵ(п)тѣ; подо(б)ны(й) бусюлови, которїй в пустыни*

ра(д) мешкати, которому зміи ворогую(т), и дѣти его оумє(р)щвлѧють, а о(н) прилетѣвши клює(т)сѧ в пє(р)си свои и кро(в) испущає(т) на ни(х), и та(к) ѡживають. Арістотє(л) мови(т) в книга(х) гдє ѡ живо(т)ны(х) пишє(т), трой р ѡ(д) пєлєкан(ъ)скій, єдины высокѡ, другіи сєрє(д)нє, третіи ни(з)кѡ лѣтають (61), онокрота(л), *пта(х) подобны(й) кшта(л)то(м) лебедєви, кторій пысо(к) оуложи(в)ши в(ъ) воду гукає(т) якъ осєлъ, гупа(ч), гуковищє* (64), оуєна, *єсть ѕвѣ(р) дикій а окру(т)ны(й), которій пріше(д)ши до пастухѡ(в) притосовує(т) сво(й) голосъ до чоловѣчого, и перєвыкає(т) имєна пастушіи, и на змо(р)дованыи псы нападши, поидає(т) ихъ* (64), смє(р)чъ, *фуртуна,* смо(р)щъ. *оболо(к) которы(й) з нєба спусти(в)шисѧ воду з морѧ смо(к)чє(т) и єсли корабль набѣгнє(т) на тоє мѣ(с)цє, то и корабль з лю(д)ми по(р)вєтъ, а потомъ пусти(т) и розо(б)єтъ корабл(ь)* (75) та ін. Достовірні спостереження в таких статтях інколи поєднуються з фантастичними домислами. Ці пояснення вчений почерпнув із Фізіолога і творів, у яких наявні матеріали з нього (вони зустрічаються в Палеї тлумачній, Шестодневі, в творах Іоанна Екзарха Болгарського, Максима Грека та ін.— Фіз., 30—38), з західноєвропейських збірок про тварин — бестіаріїв, збірників енциклопедичного типу. Наприклад, оповідь про пелікана, дуже подібну до Зизанієвої, знаходимо у Максима Грека: «Неясыть птица подобна есть жеравлю, питается зміями... змія бо естествомъ враждующи на ня; егда родители отлетаютъ съ гнѣзда кормли для, тогда ядовитая змія, вошедши на гнѣздо ихъ, убиваетъ... Родитель же ихъ или рождьшая, прилѣтивши... носомъ своимъ біетъ въ перси своя до крови и истекшею оттуда кровію свею каплющею на нихъ оживляются» (М. Гр., III, 272—273).

Л. Зизаній перший у нашій лексикографії використав у словнику один із засобів глибшого пояснення значення апелятивів, застосовуваний ще в глосах,— розкриття їх етимологій, напр.: *ал(ъ)лилуіѧ,* хвала бу҃. Гєр(ъ)ма(н) патриа(р)хъ в толкованіи литу(р)гіи стои мовитъ. *ал(ъ)лилуіѧ, приходи(т) бъ҃, хвалитє и въспѣва(й)тє живаго ба҃. єврєйски(м) бо языко(м) єсть, аль, идє(т), явисѧ, а иль, бгъ҃. а уіѧ, хвалитє въспѣвайтє* (23—24), *єстєство,* прирожѣньє, *сє нарєчє(с) ѡ(т) є(ж) єсть* (45), *прєпруда,* по(р)фира. *по(р)фира єсть жо(л)въ, албо риба которая з(ъ) сєбє пущає(т) ша(р)латны(й) то єсть багровы(й) по(т) которого збираю(т) на ша(р)ла(т)ную фа(р)бу, ѡ(т)ты сѧ зовє(т) ша(р)ла(т). и су(к)нѧ з(ъ) ша(р)лату, и су(к)но багровои фа(р)бы* (68), *сіндонъ,* съ тонкого поло(т)на простирало албо ра(н)ту(х). *длѧ того та(к) на(з)вано жє напєрвѣ(й) в мѣстѣ Сідонѣ почато тоє робити* (74) та ін.

Продовжив Л. Зизаній і іншу традицію, започатковану в глосах — зіставлення церковнослов'янських слів із грецькими, в окремих випадках — і з латинськими. В одних випадках ці зіставлення даються без підкреслення (оскільки вони набрані кирилицею, їх буває важко відрізнити від церковнослов'янських та українських),

в інших — із спеціальною вказівкою на мову, напр.: єпари(с)три(с), *ячайцє...* (46), адъ, тємность... *по грєц(ъ)ку ади(с), и аідисъ* (23), нєѧсыть, *по грєцку пєлєка(н)...* (61), онокє(н)та(в)ръ..., *по словє(н)ску китоврасъ* (64) та ін., пор. ще: каѳоликъ *по грєцку, събо(р)ны(й), по латинѣ оунѣвєрсали(с)...* (54).

Немає сумніву, що значення більшості слів учений виявив на основі контекстів (це вже можна було спостерегти вище при з'ясуванні літературних джерел «Лексиса»). Л. Зизаній першим у вітчизняній лексикографії ввів паспортизацію реєстрових слів (хоч і не в багатьох випадках). Він уперше показує реєстрове слово в контексті, який перекладає (переклад слова окремо й у складі цитати не завжди збігається) українською мовою і часто посилається на твір, з якого взято цитату, напр.: *внѣшни(й),* надво(р)ни(й), звєр(ъ)хни(й), тогосвѣ(т)ни(й). *яко (ж) пишу(т) внѣшнїи мудрєци,* якъ пишу(т) тогосвѣтніи му(д)р(ъ)цѧ (33), *възглашаю,* ѡповѣдую, ѡб(ъ)волываю, *и възгласи(т) бєз(ъ)дна съ вєсєлїє(м),* и закричи(т) пропасть з вєсѣлѧ(м) (34), *оупотрєблєнїє,* оуживаньє. *сє ти єстъ оупотрєблєнїє,* тоє ты звы(к) чинити (63), *чєтъ,* почєтъ, во(и)ско оушикованноє *кни(г), іѡво(в)* [/], *г(л)а҃. Конъници сътвориша чєты три,* кон(ъ)ныи жо(л)нѣрє на три гуфы ро(з)шиховали(с) (87). В одному випадку ілюструються й паспортизуються окремі значення слова: *глу(м)лю(с),* прохожуюсѧ, прои(ж)джаю(с), подражнаю(с) и цвичусѧ. *бы(т), гла(в) к҃д. и изы(й)дє ісаакъ поглоумитисѧ на полє ку вєчєру,* и вышо(л) Ісаак(к) проходитисѧ на полє подъ вєчєръ. *ѱа(л). р҃иі. поглумлюсѧ въ заповѣдєхъ твои(х), поглумълюсѧ въ чудєсѣ(х) твои(х)* (41), пор.: «і изыидє ісаакъ *поглумитисѧ* на полє ку вєчєру» (ОБ, «книги а҃ мѡѵсєовы. *бытїа»,* гл. *25,* 10 зв.), «В заповѣдєхъ твои(х) *поглумлюсѧ,* и разумѣю пути твоѧ» (*«Ѱалтырь»,* псалом. *118,* арк. 24 зв.)

У «Лексисі» знаходимо також натяк на те, що при встановленні значення церковнослов'янського слова автор у певних випадках брав до уваги грецький текст, із якого зроблено слов'янський переклад: шатаюсѧ, хєл(ъ)плюсѧ, шє(м)ру, дрижу, шу(м)лю, и ты(ж) якъ лє(в) ричу. *так з грєц(ъ)ко(г)*[*о*] *власнє выкладаєтсѧ* (88).

В одній статті «Лексиса» виявлено й граматичну ремарку: ѡ(т)рицаю, ѡ(т)тручую, *буд.* ѡ(т)рину, ѡ(т)тручу, ѡ(т)пхну ѡ(т)трѧсу. ѡ(т)риновє(н) приклони(х)сѧ пасти, ѡ(т)тручє(н) бы(в)ши маломъ нє упалъ (84—85).

Уперше в лексикографічній практиці східних слов'ян Л. Зизаній надрукував текст словника з наголосами (їх немає лише в окремих словах, над відповідними голосними яких вміщено надрядкові приголосні; наявні й окремі недоглянуті пропуски). Переклади Л. Зизанія показують, що автор словника був добрим знавцем церковнослов'янської й української мов, виявляють обізнаність його з класичними мовами. Перекладна частина «Лексиса» наочно демонструвала великі літературні можливості староукраїнської мови, її слов-

никове багатство. У пам'ятці порівняно мала кількість полонізмів, через те, що Л. Зизаній мав тонке чуття мови. Більша частина лексики, представленої в перекладній частині словника, функціонує й тепер в українській мові (літературній і говірках). Незважаючи на те, що лексикограф народився й жив до створення словника в південно-західному, точніше — наддністрянському діалектному оточенні, реєстрові слова «Лексиса» лише в окремих випадках перекладені словом чи словами зазначених говорів (ареали таких слів у XVI ст. могли бути далеко ширші, ніж тепер), напр.: сѣчиво, *бар(ъ)та,* топоръ (74), поглощеніє, пожєрта, *промкнєньє* (69), ста(м)на, *кгєлєтка,* збанъ (73), пѣтѣ(л), *когу(т),* пѣвє(н), пєтухъ (67), Ваїє, розки з квѣто(м), лоза, *багнята* (32) та деякі ін. Провівши чітке розмежування церковнослов'янської й української лексики, автор вкрай рідко вживав церковнослов'янські слова в перекладній частині.

Одиничні переклади Л. Зизанія виявляються неточними (їх виділяємо курсивом); вони, мабуть, зроблені на основі індивідуального сприйняття якихось малозрозумілих церковнослов'янських слововживань: внєзаапу, зна(г)ла, *на ты(х) мѣстъ* (33), дон(ъ)дєжє, а(ж) поки, *и ты(ж) навѣки* (43), ковъ, *пята,* зрада (53) та деякі ін. Характерно, що сумнівні переклади Л. Зизанія відкинув і не залучив у свій «Лексикон» П. Беринда. Звичайно, в «Лексисі» фіксуються важливі факти для вивчення не тільки лексики, але й фонетики, морфології, синтаксису й фразеології української мови кінця XVI ст. [101, 19—21]. І реєстрова, і перекладна частини пам'ятки переконують у тому, що «Лексис» уклала людина, яка глибоко знала матеріал і володіла засобами його належного викладу. Л. Зизаній перший в історії українського мовознавства розробив і застосував основні лексикографічні методи укладання словника.

Значення «Лексиса»

Багато з того, що накреслив Л. Зизаній — чітке розмежування лексичних систем церковнослов'янської й української мов, розробка значення слова на основі контексту, паспортизація реєстрового слова, цитати, які показують функціонування слова в контексті, використання синоніміки рідної мови для перекладу реєстрового слова, широкі пояснення (аж до енциклопедичних), етимологізація як засіб глибшого пояснення значення слова, зіставлення слів різних мов, окремі граматичні ремарки тощо — далі розвинув й удосконалив пізніше П. Беринда в своєму «Лексиконі». Про те, що «Лексис» Л. Зизанія був зразком і базою словника П. Беринди, свідчить сам його автор: «..єго жє (Л. Зизанія — *В. Н.*) и здє привнєсєніє и исправлєніє явствєнно буди. ω(т)туду убω начало взємъ азъ» (Бер., 243).

Словник Лаврентія Зизанія використовували укладачі російських азбуковників XVII ст. [193, *134*]. Таким чином, «Лексис» відіграв важливу роль у розвитку всієї східнослов'янської лексикографії.

У XVI ст. праця лексикографічного характеру досягає апогею. Класичні зразки глос цієї доби представлені в українських перекладах євангельських текстів. Багатством глос відзначаються й друковані книги XVI ст. Глоси наочно демонструють взаємодію церковнослов'янської й живомовної стихій у процесі вдосконалення лексичної будови староукраїнської мови, показують прагнення передових діячів культури до вироблення загальнонародної писемної норми. Тісний зв'язок із глосами, зібранням яких він в основному і є, спостерігається в першому українському словнику «Лексис... просто», де багато слів уведено в реєстр у невихідних формах, в якому немає жодних ремарок і вказівок на джерела. Крім українських глос, у ньому використано глоси із друків білоруського просвітителя Ф. Скорини. До «Лексиса... просто» залучено матеріал із створеного в Росії ономастикона Максима Грека. Отже, в цьому найбільш ранньому українському словнику яскраво відбивається плодотворна взаємодія культур братніх східнослов'янських народів. «Лексис... просто» показує зв'язок староукраїнської лексикографії з давньоруською спадщиною: у пам'ятку введено матеріали із словника «Тлъкъ ѡ неразумныхъ словесѣхъ», уміщено поряд загальні й власні найменування, реєстрове слово від перекладу не відділено формальними засобами (над реєстром написано *по словенску,* над перекладом — *просто*).

Реєстр «Лексиса... просто» складають церковнослов'янські слова (генетично неоднорідні), але тут знайшли місце й окремі незасвоєні латинські та грецькі елементи.

Зв'язок «Лексиса... просто» з тодішньою західноєвропейською й західнослов'янською лексикографією спостерігається у прагненні автора пам'ятки до певної лексикографічної організації залученого матеріалу: реєстр розташовано (за окремими винятками) в алфавітному порядку (але без дотримання внутрішньої азбуки), повнозначні частини мови здебільшого подано в прийнятих у тодішній європейській лексикографії формах—іменні в називному відмінку однини, дієслова в першій особі однини теперішнього часу (однак чимало лексем і словосполук подано в таких формах, у яких вони вживаються в відповідних контекстах), омоніми опрацьовуються в різних статтях, деривати одного кореня гніздуються (вміщуються підряд).

Новим у порівнянні з давньоруськими словниками у «Лексисі ... просто» є те, що реєстр його не пов'язаний із одним конкретним текстом, а складений на основі різних книг. Перекладна частина відзначається лаконічністю: реєстровому слову звичайно відповідає одне українське, полілексемні переклади нечасті, ширші пояснення — рідкісні. Матеріал із давньоруських, білоруських і російських лексикографічних джерел у «Лексисі... просто» переважно залишено без суттєвих змін, часто без перекладу його українською мовою. Помітна кількість перекладів — приблизні, неточні.

Відповідним чином опрацювавши, матеріал «Лексиса... просто» широко використали Л. Зизаній та П. Беринда.

Великим кроком уперед у розвитку української лексикографії був «Лексис» Л. Зизанія, де абсолютно переважає авторська творчість. У праці Л. Зизанія виявлено тільки одне лінгвістичне джерело — «Лексис... просто». Можливо, Л. Зизаній залучив до свого словника й зібрані ним глоси, але цього не вдається доказати. Загалом «Лексис» — оригінальна праця, в якій, хоч і непослідовно, застосовано найголовніші лексикографічні засоби тодішньої європейської практики: в реєстрі витримується алфавітний порядок (щоправда, тільки на початкову літеру), реєстр від перекладу відділяє кома, змінні слова (за небагатьма винятками) подаються в вихідних формах, омоніми й омографи опрацьовуються окремо, споріднені слова своєрідно гніздуються, церковнослов'янські слова іноді паспортизуються загальною вказівкою на джерело, зрідка наводяться ілюстрації з відповідним словом у контексті; граматичні ремарки — одиничні. Мовознавець уперше досить чітко відділив церковнослов'янську (звичайно, генетично не монолітну) лексику від української (хоч формальний засіб цього розрізнення — кома — невиразний). У реєстрі «Лексиса» немає незасвоєних іншомовних слів, а також топонімів. Л. Зизаній увів у словник лише два антропоніми. «Лексис» став першою спробою кодифікації словникового складу церковнослов'янської й староукраїнської літературної мов. Перекладна, українська частина «Лексиса» характеризується глибшим, ніж у «Лексисі... просто», опрацюванням значення реєстрового слова: полілексемні переклади явно переважають над монолексемними, часто подаються детальні пояснення, в тому числі й енциклопедичні. Учений часом розкриває етимології неслов'янських слів, інколи наводить грецькі й латинські відповідники церковнослов'янських лексем. «Лексис» Л. Зизанія ознаменував утвердження в українському мовознавстві основних засад лексикографічної теорії і практики. Він був добрим зразком і матеріалом для «Лексикона» П. Беринди та російських азбуковників.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ XVII ст.

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Мовна ситуація на Україні і в XVII ст. залишається складною, однак у ній сталися суттєві зміни у співвідношенні різних мов у порівнянні з XVI ст. Виразно окреслюються два періоди в історії літературної мови XVII ст.— період до возз'єднання України з Росією й доба після нього.

У першій половині XVII ст. посилюється соціальний та національний гніт польської шляхти і магнатів на Україні. Час від часу спалахують народні повстання. На захист і за розвиток української культури виступають передові представники освічених верств народу. У цих важких умовах українська літературна мова далі функціонує в діловодстві гродських (замкових) урядів, міських ратуш, судів та інших закладів, але вже трапляються випадки, коли ділові акти на Україні та документи королівської канцелярії для українських земель ведуться польською мовою. Процвітає літописання українською мовою. До першої половини XVII ст. відносяться Острозький, Львівський і Хмільницький літописи (рукописні). Небувалого поширення набуває українська полемічна література. Найвідомішими представниками були І. Борецький, І. Потій, М. Смотрицький, З. Копистенський та ін. Українською мовою пишуться, перекладаються й друкуються проповідницько-ораторські твори, богословські трактати, зокрема «Лѣкарство на оспалый оумыслъ чоловѣчїй...» (Острог, 1607), твори К. Транквіліона-Ставровецького «Зєрцалѡ б҃гословїи» (Почаїв, 1618), «Євангєліє учитєлноє» (Рохманів, 1619) та «Пєрло многоцѣнноє» (Чернігів, 1646), «Єѵг҃лїє учитєлноє, албо казанѧ... Калиста» (Єв'є, 1616, переклад зробив М. Смотрицький), М. Смотрицького — «Казанъє на чєст(ъ)ны(й) погрєбъ... Лєонтїя Карповича...» (Вільно, 1620), З. Копистенського — «Омиліа албо казаньє на роковую памѧть... Єлиссеа... Плєтєнєцкого...» (Київ, 1625) та ін.

Активно розвивається віршування, особливо драматичні декламації й панегірики на честь гербів різних осіб. У першій половині XVII ст. вірші писали й публікували М. Смотрицький, Г. Дорофієвич, П. Беринда, О. Митура, К. Транквіліон-Ставровецький, К. Сакович, Т. Земка та ін.

Створюються українською мовою драматичні твори, зокрема інтермедії до драми Я. Гаватовича (1619), та «Слово о збуреню пек-

ла». Українською літературною мовою друкуються окремі житійні і патристичні твори (наприклад, синаксарі — короткі житія святих — у київському «Тріодіоні» 1627 р.).

Завдяки «Граматиці» (Єв'є, 1619) М. Смотрицького та «Лексиконові» (К., 1627) П. Беринди кодифікується церковнослов'янська (словеноросьска) мова. Зазначені праці сприяють і нормалізації української літературної мови. Ці мови чітко розрізняються як окремі системи. Досить виразні й соціально-культурні їх функції: церковнослов'янська мова вживається в конфесійній літературі, зрідка — в художній, в інших галузях писемності панує українська мова.

Прагнучи донести до польського читача правду про національно-релігійний гніт панівних класів на Україні та в Білорусії, ознайомити його з духовним життям свого народу, спростувати нападки, вигадки й аргументи опонентів із католицького й уніатського таборів, українські письменники цього часу писали й друкували польською мовою або робили переклади своїх творів польською мовою. Наприклад, польською мовою видав більшість своїх полемічних творів М. Смотрицький, в тому числі знаменитий «Θρηνος, to iest Lament...» (Вільно, 1610), польською мовою надруковано антиуніатський «Λιθος, abo Kamień...» (К., 1644), головним автором якого був П. Могила, «Patericon, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich» (К., 1635) С. Косова — переробка «Києво-Печерського патерика», «Τερατουργημα lubo Cuda...» (К., 1638) А. Кальнофойського — зібрання легенд про чудеса печерських святих. Цією мовою друковано й деякі полемічні книги представниками уніатського табору, наприклад, «Sowita wina» (Вільно, 1620) В. Рутського, «Kalendarz stary» (Вільно, 1640), «Dialog, abo Rozmowa...» (Краків, 1642) та інші писання К. Саковича, складено кілька віршів на герби вельмож. Однак на загальному фоні книг, написаних і надрукованих українською та церковнослов'янською мовами, кількість текстів, написаних і надрукованих польською мовою, зовсім невелика. Твердження про те, ніби польська мова в XVII ст. витіснила з писемного вжитку словеноросьску та українську мови, ніби спроби впорядкувати граматичну й лексичну системи словеноросьської мови не принесли результатів [199, *350*], позбавлене будь-яких фактичних підстав.

У XVII ст. на Україні та в Білорусії дуже зросла роль латинської мови. Латинська мова на всіх етапах культурної історії України не відігравала такої першочергової ролі, як у деяких сусідніх народів, куди вона прийшла разом із західною, католицькою церквою. Проте немає сумніву, що освічені люди ще доби Київської Русі й наступної епохи були обізнані з латинню, адже давньоруські землі мали жваві зв'язки з країнами Середньої й Західної Європи, де латинь у той час була панівною літературною мовою. Однак у зв'язку з тим, що у другій половині XVI ст. більшість українських земель опинилась під владою панської Польщі, де латинська мова була мовою державних установ, церкви й школи, вона

проникла на Україну і в Білорусію, виконуючи в певних сферах функцію літературної мови. Питання про роль латинської мови на Україні, якщо не враховувати стислих зауважень про місце її в старій школі, вплив на лексику та синтаксис старої української літературної мови, залишається малодослідженим. Латинська лексика порівняно інтенсивно входила в стару українську літературну мову спочатку через посередництво польської, а потім, особливо в XVII ст., після введення її в навчальні курси досить значної на той час мережі братських шкіл на Україні,— безпосередньо. Поступове поширення латині та роль її на Україні перебуває в прямому зв'язку з тодішніми суспільно-історичними й культурними умовами. Воно пов'язане з визначною роллю латині в тогочасній польській державі, місцем латинської мови в тодішній українській шкільній освіті, нав'язаною релігійною полемікою, з інтересом до наукових і мистецьких досягнень. Латинь у Польщі здавна була не тільки мовою католицької церкви, духівництва та мовою навчання в школах, що їх вони утримували; нею користувались також канцлери князів і королів при оформленні всіляких документів, писалися судові, правові акти, розпорядження властей. У першій половині XVI ст. латинська мова вторглася і в дебати сейму. Вона залишалась мовою наукової й літературної творчості навіть за доби, коли остаточно викристалізувалась польська літературна мова, а польська література рідною мовою досягла високого рівня розвитку [210, *XVII—XVIII;* 208, *30—108*]. Зусиллями цілої плеяди письменників, друкарів та широких кіл громадськості польська літературна мова в XVI ст. завойовувала дедалі міцніші позиції, стала рівноправною з латинню, а в деяких випадках витіснила її. Однак у школах панував культ латині, а за вживання там польської мови навіть карали. У першій чверті XVII ст., особливо за короля Зигмунта III Вази (1587— 1632 рр.), латинська мова поступово відновлює втрачені позиції і знову переважає над польською в громадському житті [210, *LVI—LVIII*]. Володіння латинню «стало вважатись ознакою культурності й освіченості, тому вона проникає у всі ділянки суспільного життя: в суд, в установи та ін. Правда, вона не змогла цілковито витіснити звідти польську мову, але призвела до її збіднення й засмічення стилю й мови внаслідок далеко рснішого, ніж раніше, вплетення латинських слів і цілих зворотів. Потворне зловживання латинізмами весь час зростало. Макаронічна мова... набирала характеру епідемії» [84, *209*].

Засилля латині та зловживання нею в українських актових текстах викликали занепокоєння освічених представників тодішньої громадськості. Українські посли на варшавському вальному сеймі 1590 р. домоглися постанови, в якій зазначено: «Poprawa praw Woiewodzstw Wołyńskiego i Bracławskiego (i Kijowskiego): A z tey korrektury Statuta, na stronę tych woeiewodztw, według ich prawa, Ruskim ięzykiem y pismem maię bydź pisane, nie mieszaiąc słow Łacińskich» (Vol., 1340). Проте в актових документах пізнішого часу, особливо в середині XVII ст., наприклад, у Житомирській

актовій книзі 1643 р. (зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, ф. 4, оп. 1, спр. 2) та в книзі 1649—1650 рр. Київського міського суду (зберігається там же, ф. 11, спр. 13) уже спостерігаються цілі латинські вирази, речення, вставки (писані латинськими або й українськими літерами). Українські діячі культури другої половини XVI — початку XVII ст. побачили в латинській мові насамперед знаряддя національного і релігійного гніту. Вони ревно виступили на захист церковнослов'янської (словеноруської) мови. На оборону церковнослов'янської мови виступили такі видатні мужі, як І. Вишенський, З. Копистенський, Л. Зизаній, М. Смотрицький, П. Беринда та ін. «...Латинська наука» з'являлась перед народом у вигляді несимпатичної для нього унії. Та яка б не була «латинська наука», в кожному разі вона була організована розумова сила, з якою можна було боротися такою ж силою»,— писав П. Житецький [47, *9*]. Важливу роль у цій боротьбі відіграла школа. У першій половині XVII ст. організовуються нові братські школи. 1615—1616 рр. було відкрито школу при братстві Богоявленського монастиря в Києві (на Подолі), а 1618—1619 рр.— при братстві церкви Воздвиження в Луцьку. Такі навчальні заклади засновано у Вінниці, Кам'янці-Подільському та в багатьох інших містах. Найвидатнішу роль в історії освіти й культури відіграли Львівська та Київська школи. У школах, зокрема Львівській, навчання провадилось українською мовою (studii Ruthenici) [56, *131*]. Першорядного значення в них надавалося вивченню церковнослов'янської і грецької мов. Досить рано (близько 1604 р.) у Львівській школі вводиться вивчення латинської мови [56, *159*]. Латинь, безсумнівно, вивчали в школах, відкритих пізніше, в тому числі в Київській і Луцькій. Хоч латинська мова в них не була на першому плані, однак вивчали її спудеї досить грунтовно, свідченням чого є той факт, що студентів Львівської школи вже 1592 р. запрошують до Перемишля як знавців грецької, латинської і церковнослов'янської мов [56, *159*]. «...Потреби в науковій освіті в середовищі українців були вже досить сильні,— писав С. Голубєв.— Невключення до шкільної програми латинської мови, що була не тільки ключем до тогочасної науки, але яка мала разом з тим у литовсько-польській державі величезне суспільне значення, могло б поставити південноруські школи в занадто принижене становище порівняно з польськими навчальними закладами...» [35, I, *185*]. Переломний момент на користь латині в українських школах стався в 30-х роках. XVII ст. Так, у листі 1625 р. до царя братчики свою Київську школу називали училищем «языка славяноросскаго и еллиногреческаго», однак патріарх Феофан раніше, у грамоті від 26.V 1620 р., виданій братству, називає її школою «еллинославенскаго и латино-польскаго письма» [35, I, *179;* 47, *9—10*]. Після того, як архімандритом Києво-Печерської лаври став Петро Могила, там було теж організовано школу. 1632 р. П. Могила під тиском братства, духівництва та запорізьких козаків змушений був погодитись на злиття братської і лаврської шкіл в одну, яка продовжувала

працювати на Подолі і яку потім називали Києво-братською школою (колегією) [56, *142*]. Об'єднану школу було реорганізовано за зразком єзуїтських академій, і латинській мові в ній було забезпечено провідну роль. «...Значення латинської мови в зазначеній (Києво-братській.— *В. Н.*) школі за розгляданий (домогилянський.— *В. Н.*) час було тільки тінню в порівняння з тим значенням, якого вона набула тут у наступний (могилянський.— *В. Н.*). період...» [35, I, *184*, *187*]. Приблизно в той же час (1630 р.) припиняється викладання грецької мови у Львівській школі, хоч пізніше воно тут відновлюється [56, *159—160*]. Про місце латині в реорганізованій Києво-братській школі історик її М. Булгаков писав: «Із мов найголовнішою почиталась латинська, яка через це й була у найбільш квітучому стані з перших років училища. Цією мовою викладались усі науки, крім слов'янської граматики й православного катехізису; ...нею писались майже всі твори учнівські. По-латині зобов'язані були говорити всі вихованці і в класах, і в житлових кімнатах, і на самих вулицях, словом — скрізь, де тільки могли зійтись один з одним» [21, *75*]. Треба підкреслити, що латинська мова посіла таке важливе місце в українських школах саме тоді, коли вона повернула собі в Польщі позиції, втрачені у другій половині XVI — на початку XVII ст. Нею широко користувалась не тільки католицька церква та єзуїтські школи, державні органи, а й супротивники католицизму з табору реформації. На Україні поступово почали дивитись на латинь як на суспільну необхідність в умовах шляхетської Речі Посполитої та як на знаряддя освіти. Висунення латині на провідне місце не відразу прийняла тодішня громадськість. Колишній викладач Лаврської, а потім Братської школи С. Косов у брошурі «Exegesis, to jest danie sprawy o szkołach kiiowskich y winickich...», надрукованій у Києво-Печерській лаврі 1635 р., писав про необхідність і корисність вивчення латинської мови без шкоди для української і білоруської культури. Виражаючи погляди нового покоління гуманістів другої чверті XVII ст., які докорінно відрізнялись у цьому питанні від переконань старшого покоління, С. Косов зазначив, що деякі викладачі тодішніх Київської і Вінницької шкіл, хоч і походили від православних родичів, навчалися в католицьких академіях Польщі, Литви, Австрії. Навчаючи дітей латинською мовою, вони ні в чому не порушували православ'я (Арх. ЮЗР, 1/VIII, вип. 1, 443). Він підкреслював, що в Речі Посполитій без знання латинської мови не можна обійтись, бо вона панує в усіх державних установах, на диспутах. С. Косов зауважував також, що поруч із латинню треба дбати і про вивчення грецької мови (Арх. ЮЗР, 1/VIII, вип. 1, 444—445). Однак латинською мовою, що була зовсім чужа широким колам читачів, українські письменники XVII ст. майже не писали.

У середині XVII ст. народні повстання переросли в народно-визвольну війну 1648—1653 рр. під проводом Богдана Хмельницького, що закінчилася блискучою перемогою і проголошенням 8 (18) січня 1654 р. на Переяславській Раді возз'єднання України з

Росією. «Рішення Переяславської Ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап у його житті.

Возз'єднання України з Росією, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів» [3, *10*].

Народно-визвольна війна та возз'єднання України з Росією були вирішальними і в долі української літературної мови. Звільнення України від національно-релігійного гніту призвело до небувалого до того піднесення української писемної мови та літератури. Українською мовою ведеться діловодство в генеральній канцелярії, полкових, сотенних канцеляріях, ратушах та інших інституціях, видаються універсали, ведеться дипломатичне листування тощо. Дуже сприятливі умови склалися для Києво-Могилянської академії, яка виховала цілу плеяду діячів освіти, науки, літератури. Далеко більше, ніж у першій половині XVII ст., складено літописів. До творів цього типу відносяться Густинський літопис, переписаний 1670 р. ієромонахом Густинського монастиря біля м. Прилук М. Лосицьким, «Кройника...» 1672—1673 рр. ігумена Михайлівського монастиря в Києві Ф. Софоновича, «Лѣтописєцъ...» 1699 р. ієромонаха чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Л. Боболинського та ін. Серед козацьких літописів виділяється анонімний твір другої половини XVII ст., автора якого умовно називають Самовидець.

У другій половині XVII ст. були надруковані видатні зразки церковно-ораторської і повістевої прози, теологічні трактати — «Ключъ разумѣніѧ...» (перше видання — К., 1659, перевиданий 1663 і 1665), до якого було додано науковий трактат «Наука албо спосω(б) зложє(н)я казаня», «Нєбо новоє...» (перше видання — Львів, 1665, перевидання 1677, 1699), «Мєсіа правдивый...», «Скарбница потрєбная или чудєса прєсвѧтыѧ богородицы...» (Чернігів, 1676), «Грѣхи розмаитыи...» (Чернігів, 1685), «Боги поганскїи...» (Чернігів, 1686), «Души людєй умєрлыхъ» (Чернігів, 1687) Іоаникія Галятовського, «Огородокъ Маріи богородицы...» (К., 1676), «Вѣнєцъ Христовъ...» (К., 1688) Антонія Радивиловського, «Руно орошєнноє» (перше видання— Чернігів, 1680 р.) Дмитра Туптала (Ростовського).

З другої половини XVII ст. дійшла велика кількість українських віршів. У цей час творили поети І. Величковський та К. Зиновієв. У своєму жанрі виділяється драма про Олексія чоловіка божого (1673—1674 рр.), написана староукраїнською мовою.

Словенороською мовою друкуються книги, призначені для використання в церквах. Лише Л. Баранович друкує свої проповіді церковнослов'янською мовою, зокрема збірку «Мєчъ духовный...» (перше видання — К., 1666), «Трубы словєсъ проповѣдныхъ...» (К., 1674). Словенороською мовою вийшов єдиний друкований у

XVII ст. твір із історії — «Синоѱісъ...» (перше видання — К., 1674), авторство якого приписується І. Гізелеві. Цією мовою написано окремі драми, наприклад, «Царство натури людскои...» (рукопис 1698). Очевидно, це було викликане загальним підвищенням знання словеноросько ї мови завдяки діяльності Києво-Могилянської академії та бажанням знайти читачів цих книг поза межами України.

Після укладення Андрусівського перемир'я (1667) возз'єднаною з Росією була лише Лівобережна Україна і Київ, а вся Правобережна Україна залишилася під владою Польщі. Українське населення тут і далі терпіло польсько-шляхетський гніт, гоніння на православну церкву. В цих умовах залишилася актуальною релігійна полеміка. Але головні культурно-церковні сили знаходилися в Києві і на Лівобережжі. Полеміку з своїми опонентами українські письменники ведуть польською мовою — мовою, якою писали їх католицькі й уніатські противники. Так, наприклад, Л. Баранович надрукував по-польськи книгу «Nowa miara starej wiary...» (Новгород-Сіверський, 1676), І. Галятовський — твори «Rozmowa białocerkiewska» (К., 1663), «Rycerz prawosławney... cerkwi...» (без місця і року видання), «Stary kościoł...» (Новгород-Сіверський, 1678), «Fundamenta...» (Чернігів, 1683) та ін. Окремі полемічні книги виходили і в українському варіанті. Польською мовою писав і друкував свої вірші Л. Баранович. Писання полемічних творів цією мовою продовжувало традицію першої половини XVII ст. і було зумовлене не культурно-мовними потребами Лівобережжя й Києва, а іншими причинами: ці книги були розраховані на читача тих українських земель, які залишалися під владою Польщі, і для яких боротьба проти унії і католицизму була далі актуальною, де українська мова та письменство зазнавали утисків. Польську мову в Києво-Могилянській академії, очевидно, в другій половині XVII ст. вже спеціально вивчали. Вивчали тут і польську версифікацію.

Особливостями мовного становища на Україні в XVII ст. пояснюється багато явищ української лексикографії.

ПРАЦЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ХАРАКТЕРУ (ГЛОСИ) НА ПОЧАТКУ XVII ст.

Невеликий «Лексис» Л. Зизанія, звичайно, не міг задовольнити потреб освіти, що дедалі більше розгорталася, та ширших читацьких кіл. На відсутність більш-менш повного словника — «славенска Леѯїкона лишенїе» — скаржився видатний мовознавець М. Смотрицький у своїй «Грамматїці» (Грам. 1619, 285).

Поля багатьох українських рукописів і друків кінця XVI — першої чверті XVII ст., незалежно від того, яка мова в них представлена — церковнослов'янська чи староукраїнська, усіяні глосами. Понад сто глос налічується в книзі Христофора Філалета «Апокрисис» (Х. Ф.) бл. 1598 р., причому близько трьох четвертин їх

Рис. 8. Берегові глоси в книзі «...Іωанна Зла(т)[о]устаго Бєсѣды на дї посланій... Павла». Київ, 1623 р.

складають слова латинського походження. Напр.: инстроукцїа *наоука* (12), вылоупи(т) *выклюєтъ* (35), пактъ *постановє(н)ѧ* (36), дє(р)жавцы *посєсоровє* (55), дєклѧроує *об(ъ)ѧснѧє(т)* (65), инъфероуємо *внωсимо* (75), соукцєссоръ *воспрїємни(к)* (76), звѣздочє(т)ци *астрономовє* (76), єлємєнтωвъ *стихій* (78), шкрипту *списоу* (82), вишью *зѣл(ь)ѧ на водѣ* (83), оуфоундовано *основано* о апєлѧцїахъ *о ω(т)зовєхъ* (166), зданьѧ *розумє(н)ѧ* (181) та ін. Чимало покрайніх глос спостерігається у рукопису 1604 р. «Дїωп(ъ)тра мірозрітє(л)наѧ а̃ или Зєрцало...» ігумена Віталія (Д.): прозритєлнаѧ ωрудиѧ ωчєс-

ницѣ или (очеснаѧ) *окуляры* (56), катапетазмами *завѣсами* (71), диωптру *з(ер)цало* (73), грѣхи... плачи *оплакуй* (84), въ... исхож(д)енїи *на процесїи* (89), фор(ъ)тоуны *полученїа* (108), тканїѧ *поставы* (115), ω(т) кручины *мела(н)колїи* (129), оувѧсло *клено(т)* (157), в... съоуженїѧхъ *тѣснота(х)* (171), креты *кроторїи* (173), ловца *име(л)ника або пташника* (182), монар(ъ)хиѧ *единонача(л)ство* (192), кор(ъ)мчїй *штыр(ъ)никъ* (205), раздражанїѧ *побоу(д)ки* (229), индропикъ *опухлый кѣторы(й) за скурою мае(т) воду* (237), ωролой *зикгар(ъ) или часо(в)никъ* (297), стоудено *ωзябло* (313), синапнаѧ *горчичная* (309), оученїе *хитрость* (314) та ін.

Глоси відзначають і в рукописній Кормчій 1604 р. священика Василя [28, *81*], на полях Євангелія 1609 р. (юроде *глупче*, ослабленъ *паралижем зараженъ*, цѣлуйте *поздоровляйте*, о нем же благоволим *в котром ся кохаю*) [31, *193*] та в інших рукописах.

Із львівських друків цього часу покрайніми «произволниками» і глосами відзначається «...Іωанна Златоустаго... книга ω сщ҃енъствѣ» (1614), перекладачі якої церковнослов'янською мовою старалися, «абы слωвъ яко и самого речи вырозоумена нѣ в чомъ не хибити, пилне перестерѣгаючи, и ω оздобѣ албо выдворности Славного и родовитого ѧзыка Словен(ъ)ского, з(ъ) найвышшого преможеньѧ сѧ стараючи» (Сщ., 454—455). Ось деякі подані на берегах книги лексичні варіанти перекладу, між якими зустрічаються й українські слова: дш҃евное имство *-ный нравъ* (34), заброщивъ- *-червленѣся* (44), потреба было бы *годилося* (49), въскоуры *пары* (68), въ келлїйци *домцу* (73), снѣдей *брашенъ* (73), хухнанїѧ *роуг(анїя)* (74), завѣсу *опон(у)* (77), ω(т) нарωда *глоты* (86), ω(т)рѣвающе *(ωт)пых(ающе)* (88), могутъства *сана* (102), брани-ωбонѧвшихъ *потроудивших(ъ)ся* (128), палестри *борбища* (183), на любовь *дружество* (335), лаїкъ *людянинъ* (412) тощо.

Але в оригінальних творах, писаних церковнослов'янською (власне — словеноукраїнською) мовою, автори дають лише українські покрайні глоси. Таким є «Єѵлїе учителное албо казанѧ...» Кирила Транквіліона-Ставровецького (С. Є.) 1619 р., напр.: честїю *шляхетством* (2), пыха *гордыня* (2 зв.), неистовствовати *шалѣти* (14), юроде *шаленче* (32), позоръ *трїоу(м)фъ* (38 зв.), врачевати *лѣчити* (45), за(з)рост(ь) *зависть* (44 зв.), (ногами) прегибають *туптаю(т)* (90), сребреникωвъ *полталярковъ* (93 зв.), щапства *пестроты* (145), въ... наручницахъ *и манела(х)* (145 зв.), купель *сажалка* (147 зв.), литери *букви* (152), оумиривъ *поиднавъ* (185), извѣтъ *вымовоу* (189), изреченїе *декретъ* (202), имена *титулы* (205 зв.), искуства *выполерованя* (263 зв.), чертогωвъ *палацовъ* (285), на оучилища *на школы* (287) зв.), достоанїа *годности* (287 зв.), плѣнѧюще *зневоляюще* (299 зв.), ω(т) крупицъ *одробїны* (317), случаи *припад(ъ)ки* (323 зв.), естество *натуру* (332 зв.), пред(ъ)статель *опѣкунъ* (361 зв.) та ін.— у першій частині, а також: брецають *звинятъ* (23), ложеснъ *внутрностей* (26 зв.), банѧ *лазня* (103) тощо — у другій частині пам'ятки.

При друкованих книжках в окремих випадках даються невеликі словнички. У зазначеній «...Іωанна Златоустаго... книзѣ ω сщенъствѣ» (Сщ.) вміщено «Слωвъ нѣкотωрыхъ трудныхъ въ Кнізѣ тъй ω Сщен(ъ)ствѣ, ово маєшъ Читєлнику хєнътливый объяснєньє», з попередньою вказівкою на «слово», главу та «Листъ, єжє єсть Страница». Тут дається широке, енциклопедичне пояснення шести власних назв і апелятивів: Єгейскаа пучина (437—438), Тvрринійскаа пучина (438), ω Сіринахъ (439—441), Єvріпъ (441), Имармєни (441—442). Остання, найкоротша стаття звучить так: Олvмбіа, мѣсто в(ъ) Ахаїи. Олvмбіа, оу Єллинъ або Грєкωвъ. Гонитва и потыканьє сѧ называєтъ, котороє в(ъ) чтыри лѣта бывало. И тотъ дєнь яко назацнѣйшїй, и свѧто Дієво, з(ъ) вєликими тріоумфами обхожєно (443).

У книзі Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зєрцало бгословіи», (С. З) надрукованій 1618 р., вміщено невеликий «Лєѯиконъ албо трудныхъ словъ выкладъ в той кнізѣ». Тут пояснено десять слів неслов'янського походження, вжитих у староукраїнському тексті: Єлємен(ъ)та, Єфvрь, Єврѣпіны, Фvзи(с), Фізєлоицы, Мєтафvзєо(н), Вапоръ Гуморъ, Горизон(ъ)тъ, Тєатрумъ, Квалѣтатє(с). Напр.: Єврѣпіны; пупы, пропасти, ал(ъ)бо вірωвє морѧ окvан(ъ)ского. Фvзи(с); єстєство або прироженѧ. Сущєство; бытность[22]. Цей словничок важливий насамперед тим, що в ньому чи не вперше в нашому мовознавстві вжито термін «*лексикон*», який прищепився в давній лексикографії.

Численними покрайніми глосами характеризуються й київські друки першої чверті XVII ст., про які йтиметься нижче. Звичайно, в текстах кінця XVI — першої чверті XVII ст. нерідко вживаються внутрішньорядкові переклади чи пояснення окремих церковнослов'янських і неслов'янських слів, напр.: источника *или, студнѣ* (В., 16), Каптуръ тот или страшило, *а по нашому клобук* (25), шкуту *или комягу* (29), говорки *или бєсѣды;* в диспутацию *или, попросту рєкши, в гадание или бесѣду* (172); не странником и пришелцем, *то есть пелгримом и приходнем* (203) та ін., монархїа *албо єдїновластїє* (Х. Ф., 165), Пінаѯъ, *или Съчтанїє по рѧду оглавлєнїє* (Сщ., 400), о дидаскалѣ *албо мистрѣ школном* (ПФ, 139), типокграфїи, *то єст друкарнѣ* (140), трон *албо столица* апслъская (141), Ікωнъ, *то єсть образовъ* (ЄУС, 28 зв.) та багатьох ін.

---

[22] Ненумерована сторінка стародруку.

«ЛЕКСИКОН СЛОВЕНОРОСЬКИЙ» П. БЕРИНДИ

На самому початку другої чверті XVII ст. з'являється «Лεξіконъ славєнорωсскій и имєнъ тлъкованїє»[23] Памва Беринди. Вихід у світ цього словника став видатною подією не тільки в українській, але й у всій східнослов'янській лексикографії, через те що в ньому підсумовуються всі її попередні надбання й окреслюється якісно новий, вищий етап розвитку. Книга П. Беринди була помітним явищем і в європейській лексикографії взагалі, адже протягом усього XVII ст. вона являла собою найбільше зібрання словникового багатства однієї з найпоширеніших і найрозвиненіших мов своєї доби — церковнослов'янської, яка в певних галузях була знаряддям освіти й культури східнослов'янських, південнослов'янських і східнороманських народів. «Лексикон» послужив базою або джерелом для укладання низки інших словників вітчизняних та зарубіжних лексикографів XVII—XVIII ст. Матеріали із «Лексикона» використовували й використовують автори словників старослов'янської мови, історичних східнослов'янських словників. Без залучення фактів із словника П. Беринди не обходиться жодне поважне дослідження з історії української мови.

Життя і творчість П. Беринди

Високий рівень «Лексикона» був зумовлений не тільки попередніми досягненнями української лексикографії, але великою мірою й тим, що автор його був виключно обдарованою й для свого часу енциклопедично освіченою людиною. П. Беринда — талановитий мовознавець, поет, перекладач із грецької й церковнослов'янської мов, редактор, організатор друкарства й книговидання на Україні, гравер. Як сам «Лексикон», так і життя його автора майже 150 років є об'єктом уваги істориків мовознавства, літератури, мистецтвознавства, книгознавства.

Документальних фактів, на основі яких можна б встановити більш-менш імовірну дату народження вченого, досі не знайдено. П. Сенатович припускає, що П. Беринда міг навчатися тільки в Острозькій школі, заснованій 1570 р., бо Львівську відкрито лише 1585 р. Учнями шкіл були юнаки віком 12—15 років, отже, Беринда народився між 1555—1560 рр. Доказом перебування майбутнього лексикографа на Волині П. Сенатович вважає кваліфікацію деяких слів у «Лексиконі» як волинських, напр.: слова пѣвень [137, *70*]. Однак, Беринда міг бути на Волині й ознайомитися з тамтешніми говірками і без того, щоб навчатися в Острозі. До того ж стаття, в якій знаходиться згадане слово, запозичена з «Лексиса» Л. Зизанія. Більш імовірне припущення про рік народження П. Беринди

[23] Далі (умовно) — «Лексикон».

можна зробити на основі свідчення самого вченого, який у передмові до «Лексикона» про свій твір писав: «...тую працу мою смѣлє року тридцатолѣ(т)ную... на свѣт(ъ) выпущаю» (Бер., 3). Отже, над словником автор почав працювати десь у 1597 році, напевне, будучи вже дорослою людиною. Коли вважати, що йому було тоді близько 30 років, то він народився коло 1560 року. Розкриттття підпису Беринди, надрукованого буквами, що нагадують глаголицю, у Тріоді Цвітній 1631 р.— «Памво иже и Павелъ Беринда протосинкелъ и архитипографъ» дає нам світське ім'я видатного лексикографа. Тривалий час точаться суперечки про місце народження й національність Беринди. Від початку XIX ст. до нашого часу в літературі зустрічалося твердження, ніби наш лексикограф був родом із Молдавії чи навіть Румунії. Тільки Г. Крецу спробував довести цю тезу, залучаючи румунський антропонімічний (Berende, Berinde, Berendeiu, Berindel тощо), топонімічний (Berendesa, Berendesca, Berendesci) матеріал й записані тайнописом нібито румунські слова в «Лексиконі» [182, *14—17*]. Свого часу у вступному дослідженні до фотомеханічної публікації пам'ятки зазначалося, що в поданому румунському ономастичному матеріалі немає нічого суто румунського й назви, наведені Г. Крецу, мабуть, пов'язані з літописними берендеями — тюркськими кочовими племенами (частина чорних клобуків), а в криптограмах у «Лексиконі» зашифровані староукраїнські слова. При цьому було зауважено, що в Беринди при вказівці на походження реєстрових слів та при паралелях із інших мов у перекладній частині називаються російська, чеська, хорватська, угорська, німецька, грецька, латинська та інші, але ніде немає вказівки на румунську чи молдавську мови. Щоправда, це спостереження було викладене невиразно, ніби в «Лексиконі» «не наведено жодного румунського або молдавського слова» [104, *VII*], і заперечуючи його, румунський дослідник Ш. Т. Ешану наводить із «Лексикона» слова *глумъ, колиба, поносъ, чижмаръ, мъстъ,* які, на його погляд, «у жодному разі не є словами слов'янського походження»» [187, *181*]. Аргументи Ш. Т. Ешану спростував С. Семчинський [136, *89*]. Наших аргументів на користь українського походження не заперечує в своїй грунтовній рецензії Магдалена Ласло [201, *562*].

Дуже давно існує погляд про українське походження видатного лексикографа, однак цю тезу вперше спробував обгрунтувати Г. І. Коляда цитатами з текстів П. Беринди — з передмови до словника: «Мл(с)т(ь)ю *Народа моєго* я правє зневоленый... Лєѯіконъ... выпущаю» та з післямови до Тріоді 1627, де зазначено, що переклад синаксарів українською мовою «сътвориса... рєвностію и жєланіємъ(ъ) *рода нашєгω Малой Россіи*». Беручи до уваги те, що в мові віршів Беринди «багато діалектизмів карпатських говорів», він зробив висновок, що батьківщиною П. Беринди були Карпати [74, *31*]. Оскільки конкретного матеріалу дослідник не подав, його думку про батьківщину вченого не можна було вважати за доведену. На наявність у словнику окремих лексичних діалектизмів, притаманних

говіркам південно-західного наріччя як безумовне свідчення того, що П. Беринда — уродженець Західної України, вказував і П. Й. Горецький [132, *90;* 38, *10*], але його докази не були надруковані.

На основі поданих фонетичних, граматичних й особливо лексичних свідчень творів Беринди, здебільшого його словника, ми зробили припущення, що він народився й виріс десь на території поширення бойківського чи покутського діалектів або тих наддністрянських говорів, які прилягають до них. Отже, спробували більш конкретно окреслити батьківщину мовознавця. При цьому зазначено, що прізвища на *-да* не рідкісні серед українців [104, *VIII—IX*]. Польському ученому В. Вітковському, з-під пера якого вийшла низка цінних праць про П. Беринду та його словник, наші аргументи здалися непереконливими насамперед через те, що лексика не є надто тривалим елементом мовної структури і через те, що в «Лексиконі» представлений різнодіалектний матеріал [225, *167—168;* 227, *168*]. Проте наших аргументів рецензент конкретно не розглянув, тому, власне, й не спростував їх, адже і в лексиці є стійкі групи, шари й окремі елементи, а різнодіалектний матеріал у словнику Беринди засвідчується і в ділянці фонетики, і граматики. В. Вітковський у кількох працях торкається питання про рідну говірку й місце народження П. Беринди. Він на основі фонетичних рис «Лексикона» спочатку припускає, що рідним наріччям П. Беринди було надсянське, точніше його південно-західна частина, яка межує з лемківськими говірками [228, *89*]. Автор указував, що кільканадцять кілометрів на південь від Перемишля розташоване село Berendowice (діал. укр. Берендьовичі), засвідчене ще в XV ст., а трохи на південь, над Стрв'яжем під 1565 р. згадується якийсь Гриць Беренда, але в метричних книгах XVIII ст. цієї місцевості такого прізвища не виявлено. Свій погляд В. Вітковський прагне обгрунтувати в окремій монографії, в якій досі найдетальніше проаналізовано фонетику «Лексикона» [222, *40—43*]. Серед звукових особливостей, що характеризують південно-західне наріччя, дослідник підкреслює ті, які, на його думку, дозволяють виділити конкретніший говір, відбитий у «Лексиконі»,— південнонадсянський. Проте надсянські говори не мають жодних фонетичних особливостей, які б не виступали в сусідніх лемківських, бойківських, наддністрянських і південноволинських, тому аналіз різних південно-західних діалектних українських рис, що ніби зосереджуються в надсянських говорах, переконливих результатів не дає. Між іншим, В. Вітковський у деяких словах пам'ятки вбачає перехід *е* в *'а(а):* вода... *ллѧ(т)сѧ* «ллється», *панѧнка, свѧгот(ъ), оуздѧница* (пор. пол. uździenica), *цѧкавый* (пор. пол. ciekawy), *шпѧгъ* (пор. пол. szpieg), *рымлєнолюбє(ц)* та інші, особливо *сєкратно, сєкратнѣ*. Цікаво, що, крім *ллѧ(т)сѧ, рымлєнолюбє(ц), сєкратно,* тут виступають слова польського походження. Прагнення П. Беринди українізувати їх шляхом заміни польського *ie (e)* через *ѧ* може посередньо свідчити про те, що в рідному діалекті лексико-

графа відповідно до *а* (незалежно від його походження) після м'яких приголосних виступав звук типу *е*, а не про обниження *е* до *а*. На перехід *'а* > *'ę* в рідній говірці П. Беринди вказують окремі випадки написання є чи навіть ѣ на місці я в українських словах: *колóдєзь*, (52), *ωдєгнѣ(н)є* (151), *ωдєга(н)є*, *ωдѣгаю* (151), з того *поколѣ(н)є* (200). Явище *'а* > *'е* один раз *(огледал)* відзначає в віршах П. Беринди М. Лесів [85, *85*]. Стаття Філорóмъ: *Рымлєнолю́бє(ц)* перероблена з статті Максима Грека — філоро́(м) — *римлєнолюбєць* [69, 329], і в ній відбивається не українське діалектне явище, як думає В. Вітковський, а особливості російського ненаголошеного вокалізму. Сюди не відноситься слово *панянка*, яке функціонує навіть у південно-східних діалектах, бо *'а* після *н* у ньому — результат аналогії до українських незапозичених іменників із суф. *-янка (-анка)* (напр., селянка, киянка). Усупереч В. Вітковському церковнослов'янське слово *сєкратно (-нѣ)* «тільки що», яке виступає в контексті: Новокра́тноє, сєкра́тно свѣ́жєє, сє свѣжє (78) — не має нічого спільного з словами *сєкрєтнє* (33) «таємно», *сєкрєтаръ* (131), пор. ще: *Сєкратъ, тму кра(т)* (113). Отже, чогось специфічно надсянського в «Лексиконі» немає, зате в ньому одна безсумнівна наддністрянська особливість, характерна й для прилеглих говірок інших діалектів —*'а* > *'е (’і)*.

П. Сенатович твердить, що славетний український лексикограф народився в с. Чайковичі (тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Свою думку обгрунтовує фактом, що в зазначеному селі прізвище Беринда дуже поширене й тепер (донедавна ціла вулиця в ньому називалася Беринди) і що воно часто зустрічається в записах—гродських книгах, навіть як придомок шляхтичів Чайковських (Ф. Беринда 1648 р. брав участь у нападі на маєток Бялоскурського) [137, *70*; МСЛ, 675]. В. Вітковський пізніше показав, що твердження П. Сенатовича узгоджується із свідченнями документів XV ст., цитованих у «Słowniku staropolskich nazw osobowych», де прізвище Berenda, (1475 р.), Berynda (1483 р.), Berendi (1490 р.) виступає у зв'язку з топонімом Czajkowicze, і вважає, що в XVI ст. тут могли проживати Беринди [224, *258*]. Потрібно підкреслити, що в XV ст. зустрічається Hryczko Berendycz de Thurze (1476 р.), тобто з с. Тур'є (тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.) (SNO, 124). М. Л. Худаш виявляє носіїв цього прізвища в XVI ст.: 1565 р. згадується передміщанин теперішнього с. Стара Сіль Hricz Berenda (відзначений уже В. Вітковським) та швець Berendi в м. Кремениці, а 1651 р.— представники так званої ходачкової шляхти с. Чайковичі Fedko Berynda Czajkowski i Stefan Berynda Czajkowski [162, *63*]. Нам удалося виявити чайковицьких Беринд і в XVI ст.: Berynda (1515 р.) (Pol., 161), Paweł Berynda z Czajkowic (Ak. gr., 42), Stanisław i Jan Berynda Czaykowski (1541 р.) (43), Paweł Berynda Czaykowski (1544 р.) (47), Hriczko Berenda (1578 р.) (Pol., 65). М. Л. Худаш пише, що в деяких пам'ятках із Прикарпаття XVIII — поч. XIX ст., зокрема із с. Чайковичі, Беринди згадуються вже десятками [162, *66*]. Характерно, що деякі представники роду

Беринд, які працювали за межами Чайкович, зберігали похідне від назви села додаткове прізвище: Василий Берында Чайковскій (1789 р.) — декасатор Золочівського округу на Львівщині, Александр Берында Чайковскій (1856 р.) — у Львові (НЛЗ, 91, 101). А. Бонєцький твердить, що всі шляхтичі Чайковські належали, імовірно, до гербу «Сас», але при доведенні шляхетства в Галичині одні подали як свій герб «Сас», інші — «Дембно». Своє шляхетство довели і 43 Беринди Чайковські, не подаючи свого герба, 6 Беринд віднесли себе до гербу «Дембно» (Bon., 260—261). Г. І. Коляда вважає, що друкарська марка Памва Беринди — це знак герба «Лєліва», але без геральдичного оформлення, отже друкар не належав до шляхти [74, *30*]. Ми бачили, що серед Беринд XVI ст. засвідчуються і прості трудівники. Можливо, з простої родини вийшов і наш лексикограф, але не виключено, що він походив із дрібної шляхти і його друкарська марка є певним натяком на це. У зв'язку з цим привертає увагу згадка П. Беринди в передмові до «Лексикона», що «в(ъ) зацно(м) Дому» шляхтича Ф. Балабана він жив, як у «власны(х) родич ω(в)».

Українське походження П. Беринди вважаємо тепер грунтовно доведеним, незалежно від того, як етимологізувати його прізвище: чи пов'язувати його з етнонімом *берендѣи* [224, *258—259*], чи пояснювати як українське утворення із суф. *-инда* від кореня Бер- — складової частини слов'янських імен типу *Беривой, Берислав* і под. [162, *68*]. На користь першої етимології ніби промовляють найраніші фіксації прізвища в формі Berenda, Berendi поруч із Berynda. При цьому не зайвим буде нагадати, що в давньоруських літописах цей етнос називається також *берендичи* (ЛІ, 533—534). З такої форми можна було абстрагувати й *беренда*. Загалом характерні мовні особливості творів П. Беринди, насамперед «Лексикона», не суперечать твердженню, що автор їх був уродженцем с. Чайковичі. Матеріали Атласу української мови, які зберігаються в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, показують, що говірка цього села — наддністрянська. Не дуже далеко звідси поширені бойківські й надсянські говірки. Вони в XVI ст. могли бути ще ближче до Чайковичів або навіть у Чайковичах. Цим, очевидно, пояснюється те, що частина виділених нами слів і тепер є в бойківських говірках, але, як показало спеціальне обстеження, в Чайковичах тепер не засвідчуються. Однак немає підстав беззастережно твердити, що саме в Чайковичах народився видатний діяч української культури, адже в XV—XVI ст. Беринди засвідчуються в різних поселеннях, щоправда на Самбірщині найчастіше, особливо в зазначеному селі. У синодик Межигірського монастиря внесено «Рω(д) ієромонаха пам(ъ)віѧ бєри(н)ды», де на початку записано *іωан(ъ)на* та *ан(ъ)ноу* (Пом., 56). Це, напевне, батько й мати вченого, бо далі називаються по два чоловічих і по два жіночих імені поруч: серед Беринд Чайковських в документі 1541 р. згадується й Іван (Jan).

Г. Ф. Шило на основі деяких лінгвістичних фактів, засвідчених

у «Лексиконі», спробував довести вже у XIX ст. висунуту тезу П. Житецького, що П. Беринда міг бути вихідцем із Волині. Як доказовий матеріал, автор виділяє слова *подорожникъ, боціанъ* (!), *дядко, шипшина,* що ніби є тільки волинськими, на противагу галицьким *бабка, бузько (бузьок), вуйко, стрий (стрийко), свербивус (свербило, ечі-печі),* наголос на останньому складі в дієсловах *говорý, голошý, хожý, прошý, нахожý, понестú* тощо, а не наддністрянський *говóру, прóшу, понéсти,* збереження м'якої групи прикметників *порóжній, сúній, вéрхній,* хоч є випадки типу *домáшный, недáвный* [169, *106*]. Проте все це не може підтвердити походження з Волині автора «Лексикона», насамперед через те, що тут немає нічого специфічно волинського [24].

Немає документальних відомостей і про освіту П. Беринди. Сучасники називали його «людиною вченою» (АК, 47—48). Його твори свідчать, що він був високоосвіченою людиною свого часу, крім рідної української, чудово володів церковнослов'янською, знав добре польську, грецьку й латинську мови. Коли прийняти тезу про те, що П. Беринда народився на Самбірщині, можна припустити, що освіту він здобув у якійсь Львівській школі, може братській, заснованій 1585 р., та самостійним вивченням різних галузей знання. Але немає причин категорично заперечувати й можливість навчання його в інших українських [60, *34—35*], зокрема Острозькій [137, 70], або польських школах.

Особливо сприятливі умови для самоосвіти у Беринди склалися тоді, коли він поступив на службу до українських шляхтичів Балабанів, зокрема Ф. Балабана. Оскільки автор 1627 р. повідомив, що працював над «Лексиконом» тридцять років, можна вважати, що до Ф. Балабана приїхав десь біля 1597 р. Приблизно цю ж дату дає інше свідчення П. Беринди: в післямові до свого словника він нагадав, що коли приступив до праці над «Лексиконом», не було іншого, крім словника «Лаврентїа Зизанїи *тогда Дідаскала...*». А відомо, що Л. Зизаній викладав у різних школах у 1592—1598 рр. Про часи перебування у Ф. Балабана в передмові до «Лексикона» вчений писав: «...В(ъ) зацно(м) дому... Пана Ѳеодωра Юрїєвича Балабана, и... Панєи Матроны Міхаиловны Сєрбиновны... я(к) у власны(х) родичω(в) живучи и добродѣйствъ гойнє заживаючи, почато(к) того Лєѯіка учинилє(м)» (Бер., 4). Він із вдячністю згадує тут і ревнителя православ'я львівського єпископа Гедеона Балабана, що його «в(ъ) вєлико(й)... хова(л) ласцѣ» й, очевидно, рекомендував своєму брату Федорові здібного львівського студента. У післямові до словника П. Беринда пише, що Ф. Балабан у своїй «Вівліоѳицѣ имашє въ мнωжєствѣ Книг(ъ) и Вівліа с̃таа пѧтми Языки Є(в): Ха(л): Є(л): Ла(т): и Сv(р); Новый Завѣтъ, з(ъ) Толкованми имєнъ Вівлійныхъ в(ъ) Антвєрпїи Тvпомъ изданнаѧ, и събєсѣдованми

[24] Чи справді нащадками видатного вченого є носії прізвища Беринда на Полтавщині [див. 97, *3*], не встановлено. Щодо географії прізвища Бéринда варто додати, що воно наявне й у с. Біла Церква Рахівського р-ну Закарпатської обл.

мєнє и прωчїих(ъ) Славєнскаѧ Вівлїа исправлє(н)наѧ издати въ въждєлѣвъ» (Бер., 243). Для нового видання Ф. Балабан просив олександрійського патріарха Мелетія надіслати йому грецький текст Біблії, засвідчений власноручним підписом «якω чистаа є(ст) ω(т) блудωвъ и измѣнъ иновѣрцωв(ъ)». Лексикограф спеціально підкреслює, що Ф. Балабан «мєжду сими понуди и мєнє ащє и проста, но тую ждє рєвность имуща, Рєчєнїѧ и Имєна Славєнскаѧ избирати» (Бер., 243). Отже, П. Беринда брав участь у підготовці нового, виправленого видання Біблії й працював над словеноросьским словником. Але зауваженням, що він був «простий», Беринда лише виявляв свою чернечу смиренність, адже Ф. Балабан не міг запропонувати неосвіченій людині збирати й тлумачити церковнослов'янські слова та імена. Про те, що П. Беринда разом із іншими вченими працював над виправленням тексту Біблії, свідчать його численні зауваження в «Лексиконі» про помилкові написання й перекручення в її острозькому виданні (див. с. 129—130).

Поруч із роботою над «Лексиконом» П. Беринда займається друкуванням книг у Стрятинській друкарні Ф. Балабана, з якої 1604 р вийшла «Божєствєнна литургія», а 1606 р.— «Молитвєнникъ или Трєбникъ», та в Крилоській друкарні єпископа Гедеона Балабана, де вийшло в світ «Єvангєлїє учитєлноє». Вважається, що й оздоблення цих друків належить П. Беринді [33, *346—348*]. Невідомо, де працював П. Беринда після смерті Федора (1606 р.) і Гедеона (1607 р.) Балабанів. У передмові до «Лексикона» автор писав, що після смерті Федора його «го(й)нє... за послуги уко(н)тє(н)това(л)» Олександр Балабан, староста рогатинський і трембовельський (Бер., 4). Можливо, що в нього деякий час проживав П. Беринда. Г. І. Коляда [74, *34—35*] вважає, що після смерті Гедеона Балабана Памво Беринда перейшов до перемиського єпископа Михайла Копистенського, в якого перебував до 1610 р. Згодом П. Беринда переїхав до Львова і працював в Успенському братстві, яке мало друкарню. В прибутково-видаткових книгах Львівського братства за квітень 1613 р. є такий запис: «Далем отцу Памвѣ десят граматик и к҃ книжок «О воспитанїи чад» до роспроданя. Зас далем єму ж книгу дикционар» (Арх. ЮЗР, 1/ІІ, 350). Очевидно, йдеться про Павла Беринду, який овдовів і постригся в ченці під іменем Памво. Тут 1614 р. вийшла «...Іωанна Златоустаго...книга ω свѧщєнствѣ», яку оздобив і надрукував П. Беринда, про що свідчить підпис ПМБ, тобто Памво Беринда монах. Можливо, йому належить «Слωвъ нѣкоторыхъ трудныхъ... объяснєньє» в цій книзі.

У 1616 р. у Львові вийшла його книга «На Рождєство... Ісуса Христа Вѣршѣ...» (149). Цього ж року П. Беринда занедужав і збирався віддалитися до якогось скиту (Льв. СБ, 50), можливо, Манявського (знаходився на території сучасного Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.).

Архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, який в 1616 р. купив друкарню Ф. Балабана, запросив П. Беринду до Києва, де той працював тривалий час над коректурою і наглядав

ні друкуванням «Анѳологїону», що вийшов у світ на початку 1619 р. (ПФ, 143). Весною 1619 р. Памво виїхав до Львова, а восени повернувся назад до Києва разом із сином Лукашем (Лукіаном) та Степаном Бериндою (очевидно, братом). Заслуги П. Беринди в організації книгодрукування на Україні, його праця як друкаря і гравера були широко відомі, і єрусалимський патріарх Феофан, до якого Памво приїздив восени 1620 р. до Білої Церкви для одержання привілею Львівському братству, удостоїв Беринду звання протосингела (Прѡтосѵгґєл(ъ): Прьвый съвѣтни(к) а(б) Пєчата(р) — пояснює автор у «Лексиконі» — 244). З цього часу П. Беринда підписувався «прѡтосѵгґєлъ ѳрону іерусалимского». Не враховуючи походження цього титулу, деякі біографи помилково пишуть, ніби Беринда був у Єрусалимі. Будучи «архітипографом», тобто керівником друкарні, редактором і перекладачем, гравером П. Беринда брав участь у низці капітальних видань Києво-Печерської лаври, зокрема книг «Номѡкано(н)» (1620 р.), «...Іѡанна Златоустаго... Бєсѣды на дї посланїй стгѡ ап(с)ла Павла» (1623 р.), «...Іѡанна Златоустаго... Бєсѣды на Дѣанїѧ стыхъ ап(с)лъ» (1624 р.), «Стгѡ... Андрєа... Тлъкованїє на Апокалѵѱін(ъ)...» (1625 р.), «Трїѡдїон» (1627 р.), «...Аввы Дѡроѳєа поучєнїѧ...» (1628 р.), «Трїѡдїон» (1631 р.), а також першого відомого українського календаря (святці) (бл. 1629 р.) [67, *152—153;* 180, *99*, *112—113*], невеликої книжки «Ѵмнологіа» (1630 р.), та кількох ксилографій із невеликими текстами (1626—1629 рр.). При обстеженні ксилографії з зображенням пречистої, яке називається «Неопалима купина», виявлено в лівому нижньому кутку дату твору — *ахкs*, а під нею літери *П* та *Б*, між якими знаходиться друкарський знак Беринди (місяць-молодик і зірка), а в правому — напис *Сє(н)к,* під яким можна розібрати літери *ПИ* (?) *Т*. Написи в верхніх рядках указують на дату закінчення ксилографії — 1626 р., 20 вересня, а літери в нижніх рядках є скороченнями, що розкриваються: «Памво Беринда протосѵгґелъ и тѵпоґрафъ». Перед нами підписана автором гравюра, тому всякі сумніви [50, *131*], чи дереворізи 1626—1629 рр. з ініціалами ПБ належать Беринді як граверові, чи як друкареві, розвіюються. Аналогічні висновки про те, що П. Беринда був і гравером, на основі обстеження інших ксилограм зробив Г. І. Коляда [74, *42*] [25]. Привертає увагу післямова П. Беринди до «Трїѡдїону» 1627 р., де було вміщено синаксарі, перекладені з грецької на українську мову — «на рѡссійскую бєсѣду ѡбщую» — друкарем і поетом Тарасом Левоничем Земкою. У ній П. Беринда писав про правомірність використання української мови і в конфесійному письменстві: «Нє погрѣшиша дрєвнїи... Матѳєа єѵ(г)лїє, ѡ(т) єврєйска ѧзыка на єллинскї(й) прєвє(д)шїи: Ма(р)ка жє, Луку

---

[25] Про діяльність П. Беринди як друкаря і гравера написано спеціальні розвідки [33, 71, 109].

и Іωа(н)а ω(т) єлли(н)ска прєнєсшїи, также(д)є и Бгословскїи грєческїи книги истолковавшїи на Словєнскїй ѧзыкъ. Тѣм ж(д)є и мы нє погрѣшихо(м)» (Тіт., 178).

У вересні 1624 р. за дорученням митрополита Іова (Борецького) П. Беринда виїхав до Москви. Митрополит Іов (Борецький) в листах до царя Михайла Федоровича та патріарха Філарета рекомендував П. Беринду, між іншим, як «усерднаго пособника и благоподвижнаго в дѣланїи и исправленїи книгъ печатныхъ» і просив подати допомогу для розвитку його корисної діяльності (161, *81*, *102*]. З цього листа дізнаємося також, що П. Беринда збирався в цей час відвідати Афон «ради исправленія книгъ нашихъ отъ тамо сущихъ зводовъ». Четвертого січня 1624 року П. Беринда був прийнятий царем, якому він підніс книги власного друку. Повернувся до Києва П. Беринда весною цього ж року.

Друкування найбільшої оригінальної філологічної праці П. Беринди, що зробила його ім'я відомим далеко за межами України і не втратила свого значення й досі,— книги «Лєѯіконъ славєнорωсскїй и имєнъ тлъкованїє» — було закінчено 22 (12 за старим стилем) серпня 1627 р. Помер Памво Беринда 23 (13 за старим стилем) липня 1632 р. Похований у Києво-Печерській лаврі. Збереглася копія тексту напису над його могилою в перекладі польською мовою: Pambo Berinda. Corrector xiąg y Topographiey Pieczárskiey Director, Protosingel S. Oycá Patriarchy Ierosolimskiego, Człowiek uczony; zostawił Lexicon Słowieńskoruski: po trudách Zakonnych, Spowiedniczych y Drukárskich, tu odpoczął. Roku P. 1632. Julij d. 13 (АК, 48)

Історія укладання «Лексикона»

Важливі відомості про історію укладання «Лексикона», причини, які спонукали автора до праці, та її призначення опублікував П. Беринда в передмові і післямові до книги. У передмові-звертанні до нащадків Ф. Балабана П. Беринда з піднесенням пише: «широкїй и великославный языкъ славєнскїй» має величезну повагу не тільки через те, що ним перекладено з грецької мови богословські твори й церковні гімни, але й правиться літургія «ты(м) языко(м) в(ъ) Великой и малой Рωссїи, в(ъ) Сербїи, Болґарїи, и по ины(м) сторонамъ», проте церковнослов'янська мова «трудности тєж(ъ) слωвъ до вырозумѣнѧ тємны(х) многїи в(ъ) собѣ маєт(ъ), зачимъ и самаа црквъ Рωссійскаа многи(м) власным(ъ) Сынωм(ъ) свои(м) в(ъ) ωгиду приходит(ъ)». Далі він говорить, що, керуючись патріотичними почуттями — «Милост(ь)ю Народа моєго я правє знєволєный» — й за сприянням інших передових діячів, «на жа(д)ныи пєрєшкоды зависти нє дбаючи, и овшє(м) оуфаючи, жє зазро(ст) ущипливаа згаснєтъ, а праца моѧ таѧ у пото(м)ны(х) в(ъ) дѧ(ч)ност(ъ) а(т)нєсє(т). Названска рєчїй и Имєна власныи Людєй, Гωръ, Пагоркω(в), Лѣсωвъ, Рѣкъ, и розныхъ оурочищъ розмаитыхъ Діалєктωвъ, сѵ(р): Ха(л): Є(в): Грє(ц): ла(т): и власногω ншого Славєнскаго, в(ъ)

ЛЕѮІКОНЪ
СЛАВЕНОРѠССКІЙ,
И ИМЕНЪ
ТЛЪКОВАНІЕ.

ПЕЧЕРСКІѦ КІЕВСКІѦ.

Рис. 9. Титульна сторінка «Лексикона словенороського» П. Беринди. Київ, 1627 р

купу хоть то нє такою якаа бы належала широкостю згромадивши, и тую працу мою, смѣлє рєку, тридцатолъ(т)ную... Лєѯіко(н), по Словєнску Рєченни(к), а по Латінѣ Дікціонаръ назвавши, блгословєніем(ъ) Старши(х) мои(х), Працєю усєрдною и кошто(м) моим(ъ), ѡто Тvпом(ъ) на свѣт(ъ) выпущаю» (Бер., 3). Отже, автор глибоко розумів значення своєї тридцятирічної праці, яку видав на власні кошти, усвідомлював, що реєстр словника не такий повний, який

би він хотів. Словник надруковано за згодою на це митрополита київського Іова (Борецького) та архімандрита Києво-Печерської лаври Захарії Копистенського — передових громадсько-культурних і церковних діячів того часу. У післямові (Бер., 243—244), написаній у формі звернення до читача, автор повідомляє про початок роботи над словником під час перебування в Балабанів, вказує на джерела «Лексикона», скаржиться, що був «ω(т) могущих(ъ) труд сей презираемъ», що «Многω разорителей и хулникωв(ъ) к(ъ) сему ωбрѣтаа, помощникωвъ же и зидателей, якоже нѣгде речеса, велми мало»[26], підкреслює, що уклав словник «в(ъ) поωщреніе искуснѣйшимъ и в(ъ) ползу Спудеемъ», тобто студентам. Автор пише, що друкує скорочений варіант праці, багато чого залишивши («се Тѵпомъ ω(т) многихъ кратко собравъ издаю якω множайшаа ωставихъ»), бо не можна вичерпати джерело, що не має кінця.

Отже, працюючи над «Лексиконом», автор не тільки користувався підтримкою передових діячів, але й зустрічав перешкоди. Про те, хто були «разорителі» та хульники Беринདиної праці, немає одностайної думки. П. Житецький уважав, що противники Беринди «бентежилися наївною етимологією лексикографа» або «граматичним безпорядком, який припускав Беринда», або «могли не погоджуватися... з самою суттю пояснень Беринди» [47, *41*]. За Я. Яновим, невдоволення викликала критика П. Бериндою тексту Острозької біблії, яка проявилася в тому, що ряд імен із Біблії подається в «Лексиконі» в іншій формі [194, *330*]. Але такі закиди могли з'явитись тільки після виходу словника в світ. Г. І. Коляда вважає, що недоброзичливе ставлення деяких сучасників до праці Беринди було викликане введенням у словник народної мови [74, *46*]. Але й це не могло викликати невдоволення, адже Памво сам захищав церковнослов'янську мову, прагнув зробити її доступною і зрозумілою для широкого читача, хотів сприяти поглибленому вивченню її. П. Беринда був далеко не перший із тих, хто вводив живу народну мову в українське письменство.

Пишучи про недоброзичливців, П. Беринда, мабуть, мав на увазі представників шляхетсько-католицької реакції, які всіляко принижували церковнослов'янську мову, заперечували її здатність обслуговувати письменство, а деякі крім цього писали, що вона не має і не може мати граматик і словників (див. с. 36). Такі несправедливі й необ'єктивні твердження П. Беринда спростовував самою своєю працею.

Польський дослідник Я. Янів вважає, що Ф. Балабан доручив Беринді перекласти «роською» мовою доданий до 6 (8?) тому Антверпенської біблії ономастичний словник, і Беринда, перекладаючи його, контролював форми імен за слов'янським текстом Острозької біблії, беручи до уваги також грецький чи, скоріше, польський

[26] П. Беринда майже цитує слова з першої передмови до Острозької біблії, де говориться: «...много разорителей. сеа преславныа, и неизреченныа вещи показовашеса. помощнико(в) же и ѕидателей велми мало» (ОБ, 3).

Таблиця 1. *Розробка словникових статей у різних примірниках ЦНБ «Лексикона» П. Беринди (вид. 1627 р.).*

Інв. № 3559	Інв. № 3969	Інв. № 4336	Інв. № 11943
Веріа: Завора, рыгель ωдвѣрны(й), ретАзь, ланцухъ, μοχλος, замо(к), колодка. клАмка (21)	Веріа: Завора, рыгель ωдвѣрны(й) ретА(з), ланцухи μοχλος (21)	Стовпчики 1—84 у цьому екземплярі не збереглися	Веріа: Завора, рыгель ωдвѣрны(й), ретАзь, ланцухъ, μοχλυς, замок (к), колодка, клАмка (21).
—	Вещи: Рѣчи (21)	—	—
Какω: Якъ [ε (ст) и в(ъ) азбуцѣ слово та(к) зовемоε] (96)	Какω: Якъ [а що въ азбуцѣ ε(ст) слово та(к) зовемоε, то ины(й) выкладъ маεтъ] (96)	Какω: Якъ [а що въ азбуцѣ ε(ст) слово та(к) зовемоε то ины(й) выклад маεтъ] (96).	Какω: Якъ [ε(ст) и в(ъ) азбуцѣ слово та(к) зовемоε К] (96).
КладАзь: СтуднА, колодεзь (96)	—	—	КладАзь: СтуднА, колодεзь (96).
Сушаница: МАсо вεндзоноε, албо рыба вАлаА (342)	Сушаница: МАсо вεндзоноε, албо рыба вАлаА (342)	Сушаница: МАсо бужεоноε, албо рыба вАлаА (342)	Сушаница: МАсо бужεоноε, албо рыба вАлаА (342).
Кvрос: Поважно(ст), албо власно(ст) (423)	Кvрос: Поважно(ст), албо власно(ст) (423)	Кvрос: Истинεнъ (423)	Кvрос: Поважно(ст), албо власно(ст) (423)

текст, дійшов до думки про укладення й словника загальних назв [194, *328*]. Але П. Беринда виразно писав, що Ф. Балабан спонукав його «Рεчεнїа и Имεна Славεнскаа избирати, аки нε оу сущу тогда Лεξікону, развѣ Любом(д)ра Лаврεнтїа Зизанїи» (Бер., 243), тобто збирати церковнослов'янські слова-апелятиви і власні назви, бо не було тоді словника, крім Зизанієвого. «Лексикон», може, й справді мав завершувати нове, критичне видання Біблії, як твердив Я. Янів (194, *334*), проте не тільки як онамастикон, але й як перекладний церковнослов'янсько-український словник, реєстр якого повинні були складати малозрозумілі й незрозумілі слова й вирази. Смерть Ф. Балабана не дозволила реалізувати проект нового видання Біблії і разом із цим стала перешкодою для лексикографічної праці Беринди — «смрътъ моεго блгодѣтεла тѣмъ и мною запатъ» (Бер., 243). Усвідомлюючи необхідність словника для піднесення освіти й культури рідного народу, П. Беринда не облишив розпочатої роботи. На основі інших джерел він пізніше розширив реєстр «Лексикона», особливо книг, які надруковано в Києві за його участю і під його керівництвом, і крім Антверпенської біблії використав тлумачення імен із інших джерел, про які писав у післямові до словника. Праця над «Лексиконом» була тривала й трудомістка, адже автор його був перевантажений друкарською, перекладацькою й редакторською роботою. Навіть під час друкування словника П. Беринда доповнював й удосконалював його текст. При вивченні

чотирьох різних примірників першого видання «Лексикона», які зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, було виявлено, що текст кожного із них чимось відрізняється від іншого. Не збігаються вони і з текстом другого видання «Лексикона» (1653 р.). Очевидно, «Лексикон» друкувався кількома заводами, і в процесі друкування кожного нового заводу автор вносив у текст словника деякі зміни, в тому числі тлумачення частини слів, залишених спочатку без перекладу [27], що видно з табл. 1. З поданої таблиці також випливає, що П. Беринда під час друкування свого словника вносив у нього нові статті. Про це свідчить і додаток до першої частини пам'ятки — «ѡставшаа речєнїѧ» та введені апелятиви у реєстр другої частини «Лексикона», де тлумачиться ономастичний матеріал. Все це спростовує думку Я. Янова, ніби П. Беринда перед друкуванням скоротив рукопис «Лексикона» [194, *331*].

Склад «Лексикона»

Словник надруковано в два стовпчики на сторінці. Для зручності користування в ньому нумерується не сторінка, а стовпчик. Для цього ж над кожним стовпчиком надруковано перші дві (зрідка три) літери, якими починаються реєстрові слова.

Тематично «Лексикон» поділено на дві частини. Перша частина пам'ятки має заголовок «Лєѯіконъ» (Бер., 5) і є власне церковнослов'янсько-українським словником (Бер., 5—161). До неї відноситься доповнення «Ѡставшаа Рєчєнїѧ» (162—168), де пояснено слова, яких немає в першій частині, та доповнення до перекладів і тлумачень цієї частини. Після реєстрового слова автор подає цифру, що вказує на номер стовпчика першої частини, де мала бути вміщена стаття, напр.: Тлѧ, с҃нѕ, Ржа. плѣсн(ь), або чєрв(ъ) (167), або в якому стовпчику знаходиться стаття, що її це доповнення стосується, наприклад, Оудолїє, с҃ѯє, Нива (167), пор. у зазначеному місці Оудолїє, или оудоль: Долина (137).

Друга частина словника П. Беринди — «Ѡ(т) Євр.єйскагѡ, Грєчєскагѡ жє и Латінскагѡ, и ѡ(т) иныхъ Языкѡвъ начынающаѧсѧ Имєна свойствєннаѧ. З(ъ) мнѡгихъ, малаа и ѡ(т) различна тл(ъ)кованїа, малыми назнамєнасѧ, а индє и бє(з) тлъкованїа, за случайноє и нуж(д)ноє и скоростноє врємєнє Пръвоє Из(ъ)ѡбразисѧ. Приданы жє сутъ Имєна Прєложєнїа на Пострыжєнїи Калоугєрства. Знаки Калугєрѡмъ або Инокѡм(ъ), к(л): а Инокинѧмъ, к(ж):» (Бер., 169—244). Зміст її показав сам автор у заголовку: тлумачення власних імен, зібрані з різних джерел (деякі імена за браком часу залишено без перекладу), з відзначенням антропонімів, що їх дають ченцям і черницям при постриженні.

[27] Важко встановити якусь послідовність виправлень та змін, що їх уносив П. Беринда під час друкування окремих заводів, оскільки в одній і тій же книжці можна знайти аркуші як із авторськими виправленнями, так і без них. Мабуть, до брошурування і оправлення «Лексикона» приступали після друкування всіх заводів.

Сюди ввійшла також досить значна кількість апелятивів слов'янського (іменники, прикметники, дієслова) та неслов'янського (іменники) походження й деякі іншомовні вирази. Їх було введено в процесі друкування другої частини, бо до доповнення «Ѡставшаа Рєчєнїа», яким закінчується друкарський аркуш, ці слова додати було вже неможливо. В цьому переконує той факт, що П. Беринда при деяких апелятивах у другій частині словника відсилає читача до першої частини (напр.: Газофυлакїа: Сосудохранилниц(а), скрабница посполитаа, скрына... То ж Газа, Лєѯ: л(ст): м̃а — 198; Сємідалъ: Толокно, б(с): а(п):... З (р): Лєѯ: с̃иі — 231, тобто див. статтю Сємидал(ъ): Мука пшєни(ч)на(а) прє(д)на(а) — 113) чи навіть до додатку «Ѡставшаа Рєчєнїа» (напр.: єѯємпларъ, Архітυпъ. зри Зво(д). л(ст), т̃зі — 204, тобто Зводъ: Прєписъ, форма, пєрєписъ, пєрєкладъ, копѣа. архєтυпо(н)...— 163). Отже, тлумачення антропонімів і топонімів спочатку було задумане як окрема чисто ономастична частина. Наявність у цій частині церковнослов'янських апелятивів викликана умовами праці вченого, його сумлінністю, а не недосконалістю поділу матеріалу. Проте апелятиви неслов'янського походження, під впливом «Толкованія...» Максима Грека, могли бути вміщені в другій частині з самого початку. За підрахунками П. Й. Горецького [40, *25*], у реєстрі першої частини «Лексикона» налічується 4980 слів, а в реєстрі другої частини — 2002 слова (разом у пам'ятці 6982 слова). Але фактично в «Лексиконі» далеко більше статей.

Джерела «Лексикона»

Лексикографічні джерела

Незрівнянно ширше, ніж Л. Зизаній, П. Беринда вказує на літературні джерела, з яких узято в реєстр те чи інше слово, в тому числі й у контексті, що цитується в «Лексиконі» [28]. Уперше в історії східнослов'янської філології П. Беринда називає й головні лексикографічні джерела словника.

Науковець П. Беринда у післямові до «Лексикона» пише, що коли приступив до праці, не було «тогда Лєѯікону», крім словника Л. Зизанія, «єго жє и здє привнєсєнїє и исправлєнїє явствєнно буди. ѡ(т)туду оубо начало взємъ аз(ъ)» (Бер., 243). Черпав він матеріал також «ѡ(т) различныхъ Книгъ и трудѡвъ, пачє жє ѡ(т) Тлъкованїа Прп(д): Маѯіма с(т)огорца, Мануила Ритора и инѣхъ», тривалий час працюючи над виправленням і друкуванням «Бєсѣдъ Посланїй Ап(с)лскихъ...» «Произволники на краєхъ и нє толкованны нѣкїа

[28] При власних іменах другої частини «Лексикона», крім частих вказівок на тексти Біблії, де ті чи інші назви зустрічаються, П. Беринда при християнських антропонімах дає і вказівку на те, котрого місяця й числа відзначається день носія імені, напр.: Андрєй: Мужєствєнъ, смѣлый... мѳ: д̃. иі̃... Іѡ̃. а̃. м̃. *сє(п)*:ѕ̃. к̃. о(к): в̃... *ноє(м)*: *л̃*. *д(к)*: в̃. *м(а)*: *иі̃*. *ю(н)*: л̃. *ю(л)*. *д̃*. *а(в)*: ѳі̃ (176).

вписовав(ъ) равнѣ творѧ и ѡ(т) Бесѣ(д) Дѣѧній Ап(ст) сей Лезіконъ събрахъ и съвокупих(ъ)... ѡ(т) многихъ кратко събравъ издаю» (Бер., 243). Але лексикографічна база словника фактично була далеко ширша. Укладаючи його, вчений з увагою поставився до надбань давньоруської лексикографії. Давньоруські словники в складі різноманітних рукописних збірників були поширені в Росії, на Україні й у Білорусії в XVI—XVII ст., про що свідчить порівняно велика кількість збережених списків. Незважаючи на те, що з питань тлумачення топонімів й антропонімів у П. Беринди була досить велика література XVI—XVII ст., він певною мірою використовує в «Лексиконі» давньоруський словник-ономастикон «Рѣчь жидовьскаго. ѩзыка. преложена на роускоую. неразоумно. на разумъ. въ еванглихъ. и въ ап(с)лхъ. и въ псалтыри. и в пармиѣ. и въ прочихъ книгахъ» (Рч.), пор.:

«Лексикон»	«Рѣчь...», сп. XIII ст.
Лука: еѵ(в): [*въскршаай*], самому з мертвы(х) встанье. ла(т): ѡ(т) свѣтлости, Н. Ма(н): разуме(н)... (220)	лука. въскрѣшаюи (401)
Іѡаннъ, е(в): Гви послушили(в), ласкавый, або даруючій, або побожный, а(б) мл(с)рдный. [*блг(д)ть* гнѧ,]... (213)	іѡ. блг(д)ть (401
Андрей: Мужественъ, смѣлы(й), намоцнѣ(й)шій... або з(ъ) ев(р): *сила*... (176)	андреи. сила
Ѳѡма: Двоѧкі(й) [*без(д)на*]... (210)	фома. бездьна
Єѵа: *Жизнь*, жывотъ, або жива, або живѧчіа... (205)	ѥвга. жизнь (401)
Мріа, или Маріам(ъ): *Владущаа*, или Г(с)жа, Маз... (222).	мрию. владоущию (401) та ін.

В окремих випадках П. Беринда етимологію цього джерела перекладає українською мовою, пор. Ліа: *Працовитаа*... (219), Сахаръ: *Заплата*, а(б) даръ... (231) у «Лексиконі» та лиѩ. *троудна* (401), сахаръ. *мзда* (410) в «Рѣчи...». Пояснення з словника «Рѣчь жидовьскаго языка» введено в контекст глибших, повніших тлумачень. Вони нерідко спеціально виділені в «Лексиконі» квадратними дужками. Лексикограф іноді дає перевагу тлумаченню з давньоруського джерела, ставлячи його на першому місці. Про те, що П. Беринда при поясненні зазначених та деяких інших імен використав тлумачення з цього, а не іншого джерела (напр., із Тлумачної палеї), свідчать збіги в поясненні деяких апелятивів у «Лексиконі» та в словнику «Рѣчь жидовьскаго языка», пор.:

«Лексикон»	«Рѣчь...»
Подиръ: *Риза* или шата архіере(й)ска а(б) Поповска долга ѡ(т) главы до плесну м(д)ро(с):: иі. За(х) г д... (227).	подирь. риза (339)

Бричъ. Бритва, *стриголник(ъ)*, Чи(с): s̃. (12).	бритва. стриголникъ (400)
Неключнω: *Ненадобѣ* (74).	неключно. ненадобѣ та ін.

Із «Рѣчи жидовского языка ...», мабуть, походять пояснення й деяких інших апелятивів, пор.:

«Лексикон»	«Рѣчь...»
Смvрна: *Неистлѣнїє*. трвало(ст). Н. а(б) олѣє(к) пахнучїй и Древо в(ъ) Аравїи ... (233)	змюрна. неистлѣниѥ (403)
Хрvсма: *Помазанїє* (241).	Хризма. помазаниѥ.

Значення цих слів могли бути відомі П. Беринді з інших джерел. Тотожні пояснення їх фіксуються в давньоруському словничку, що в списку XVI ст. має заголовок «Толкованїє о неразоумны(х) словесѣхъ» (Тлк.). Із цього словника-приточника взято окремі пояснення символічного значення слів із культових текстів, пор.:

«Лексикон»	«Толкованїє...»
ѱа(л)тиръ: *Оумъ*, разум(ъ), до(б)ле(ст), дръзость и(л) пѣсница, арфа... (241)	Ѱал(ъ)тырь, красенъ з(ъ) гусльми. ѱалтырь есть оумь (118 зв.)
Гусли: Скрипица, Метафор: То ест, образующе толкуєтъсѧ: *мысль* (28)	...гусли суть мысли (118 зв.)
Степенная пѣснь: высокаѧ (121)	пѣснь. т степеннаѧ высокаѧ
Рогъ: *Крѣпость*, сила [29], всегω войска ушикованье (109)	рогъ. т крѣпость
Точило: Праса, виннаѧ ка(д), и ты(ж) *олтаръ*. точи(т) бо кръвь хв̃у (133).	олтаръ. т точило (119).

Лише одну статтю цього типу використав П. Беринда без доповнення. Символічне («метафоричне») значення слова підкреслено тільки раз, в одному випадку дано етимологічне пояснення. Із давньоруських словників «Рѣчь жидовьскаго языка» й «Толкованїє о неразоумны(х) словесѣхъ» лексикограф запозичив загалом небагато пояснень.

Набагато більше матеріалу введено в «Лексикон» із давньоруського словника «Толкованиѥ неудобь познаваемомъ въ писаныхъ рѣчемъ...» (Тлк. неуд.). Дослідження показало, що П. Беринда прямо використав у «Лексиконі» 27 із 60 статей другої редакції «Толкованія... рѣчем...», із них лише шість статей увів без додаткових власних пояснень, пор.:

«Лексикон»	«Толкованіє... рѣчем...»
Оузракъ: Вина (138)	оузракъ. вина (284 зв.)
ωтвернъ: ωпаки (154)	ω(т)вер(...)нь. ωпаки (285)
Презъ: Чрезъ (94)	[пре]з(ъ) чресъ (285 зв.)
Рѣснотовїє: Истинω (110)	рѣснотїевїє (!) истин(ъ)но
Ѳалїє: Прутїє фїниково. Н. (210)	фалїа. прутїє финиковое
Великодуше(н): Иже всѧку скръбь приражающуюсѧ, могі(й) понести (14).	великодш̃енъ иже всѧку скорбь прїражающуюсѧ могы понести.

[29] Пор. у «Рѣчи...»: рогъ. сила (Рч., 404).

У 21 випадку матеріал із «Толкованія... рѣчем...» подано у широкому контексті власних тлумачень. Більшу частину використаних статей досліджуваного джерела (9) видатний учений поставив на першому місці, пор.:

«Лексикон»	«Толкованїє... рѣчем...»
Художество умное: *хитрост(ь),* ремесло, умѣетно(ст), наука кни(г) (145)	художьство. хытрость (284 зв.— 285)
Низуплѣжно: *Смѣреннѣ, и малогласнѣ,* ниско(м) униженне по земли лазѧчи (77)	низуплѣжно. смѣренѣ. и малогласнѣ (285 зв.)
Пронырство. *Лукавство,* лесть (101)	пронырьство. лукавство (285):
Хухнанїє: *Роптанїє хулное,* строфова(н)є. Лѣс(т): с(л): д̃ (145)	хухнанїє. роп(ъ)танїє хулное (285 зв.)
Поуврьзенїе: *умиленїе.* Лѣс(т): с(л): л̃. паденье, ѡмыленье, затручѣ(н)є, великаа и тѧжкаа ѡспалость (90).[30]	пооуверзенїе. оумиленїе (285 зв.).

Наступний текст після використаного з «Толкованія... рѣчем...», як бачимо, нерідко є українським перекладом або тлумаченням давньоруського. Важливе й те, що П. Беринда при цьому в окремих статтях покликається на «Ліствицю», отже значення «Толкованія... рѣчем...» він уточнював за контекстом пам'ятки. У решті випадків давньоруські пояснення «Толкованія... рѣчем...» та їх українські переклади видатний лексикограф подає всередині або в кінці свого тексту, пор.:

«Лексикон»	«Толкованїє... рѣчем...»
Гаданїє. або гананїє, или ганан(ь)ство: Трудное а хитрое пыта(н)є, загадка, розмова, *съкровенъ глъ̃,* закрытыи слова... (25)	гаданїє. с(ъ)кровенъ глъ̃. (295 зв.)
Милоть: Овчина, *скора овчаа,* или кожухъ, або гунѧ... (63).	милотарь. кожа ѡв(ь)чаа (285 зв.).

П. Беринда виявляє творчий, науковий підхід до використовуваного матеріалу, оминає неточні пояснення або оказіональні значення слів, зафіксованих у «Толкованії... рѣчем...», пор.:

«Лексикон»	«Толкованїє... рѣчем...»
ѡбава, -анїє, ѡбавленїє: Вабъ, повабє(н)є, заклина(н)є, очарованье (147)	ѡбавленїє. явленїє (284 зв.)
Киченїє: Надутость, хлюба (52)	киченїє. высокорѣчїє славы ради (285—285 зв.)
Бѣгунъ: Волоцюга... (13).	бѣгунъ. ходець (285) та ін.

Учений не ввів у свій «Лексикон» ті статті «Толкованія... рѣчем...», в яких пояснюються маловживані, вже архаїчні для XVII ст. церковнослов'янські слова, напр.: *кудь, ашоуть, цѣща, єша* та ін.

У другій частині «Лексикона» зустрічаються пояснення антропонімів, які дуже нагадують етимології, що їх подає в 33 і 34 роз-

[30] Пор. ще: Душевный блудъ: *Яро(ст) нечестїа* (33) в «Лексиконі» та дшевный блоу(д). ересь и нечестие (285 зв.). в «Толкованії... рѣчем...»

ділах свого трактату «О письменехъ» болгарський і сербський філолог XV ст. Констянтин Філософ (Граматик), проте немає впевненості, чи П. Беринда використав цю працю. Можливо, що обидва мовознавці черпали матеріал із джерел, що грунтуються на візантійських творах (грецькі відповідники до етимологій Констянтина Філософа надрукував Г. В. Ягич — ЯР, 472 і далі), пор.:

Костянтин Граматик	«Лексикон» П. Беринди
вар(ъ)ѳоломеи. сн҃ь повѣшеи (!) водъі	Варѳоломей: *Сы(н) завѣшуючого воды*... (191)
ісаакь. смѣ(хь) радость	Ісаакъ: *Радость смѣхъ*... (212)
іафеѳ(ь). распространеніе	Іафетъ,— ѳ(ъ): Пянкный. Розширеніе, або *распространеніе*, або радѧчій... (211)
соломѡ(н). съмиреніе или съблюдень.	Соломонъ... *Миръ*, и(л) *смиреніе*, и(л) скро(м)ный спокойный... (233).

Чимало етимологій у Костянтина Філософа подібні до тих, що подаються в словнику «Рѣчь жидовьскаго языка».

У XVI—XVII ст. в Європі стають популярними багатомовні словники. Автори їх ставили перед собою практичні завдання, проте зіставлення різних мов наштовхувало на наукові роздуми. Серед укладачів таких словників були й південно- й західнослов'янські вчені [176, *18—23*]. П. Беринда в дусі свого часу також у кількох статтях перекладної (української) частини подає зіставлення слів різних мов. Упадає в око той факт, що здебільшого з українськими зіставляються одиниці слов'янських — сербохорватської, чеської, польської — мов. Можливо, таким чином український філолог хотів показати читачеві, що в слов'янських мовах є і спільні, й відмінні елементи лексики. Двічі в перекладній частині надруковано угорські слова, що, мабуть, чимось Беринді нагадували слов'янські. В одному випадку поруч із слов'янськими згадується й італійська мова (*Влохъ*). У всякому разі такі зіставлення не можна кваліфікувати як засіб пояснення значення реєстрових слів [47, *41*], бо це передбачало б знання читачами кількох іноземних мов.

Працею, де зіставляється лексика зазначених мов, був семимовний словник чеського бенедиктинця Петра Лодерекера «Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet Latinae, Italicae, Dalmaticae, Bohemicae, Polonicae, Germanicae et Ungaricae...», надрукований у Празі 1605 р. Перша частина цієї книжки, де в алфавітному порядку йдуть латинські слова, що паралельно перекладаються італійськими, хорватськими, чеськими, польськими, німецькими й угорськими, є власне доповнений чеським і польським матеріалом п'ятимовний словник хорватського вченого Фауста Вранчича, надрукований 1595 р. у Венеції під заголовком «Dictionarium quinque nibilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae (!) et Ungaricae» (Vr.), а друга — обернений переклад латинською мовою матеріалу, вміщеного в першій частині, тобто італійсько-латинський, хорватсько-латинський і т. д. (L., I—XI). Мабуть, П. Беринда й черпав частину порівняльного матеріалу

з цього словника — «далматинські», чеські [159, *67*], угорські та італійські відповідники. Оскільки весь словник П. Лодерекера був для нас недоступний, статті «Лексикона» зіставляємо з словником Ф. Вранчича (Vr.) та польською частиною П. Лодерекера (L.), пор.:

«Лексикон»	«Dictionarium...» Ф. Вранчича	«Dictionarium...» П. Лодерекера
Лукъ, далма(ц)ки: чосно(к) лѣсный, *по(л): цєбулѧ*, чєски. Лу(к) чєрвлєный: цибулѧ (59)	Allium Luk cseßni [Dalmatice] (6) Caepe Luk cserlyeni [Dalmatice] (15)	Cebula Caepe, (10)
Марґаріта, є(л): Пєрла. *Влохъ*, Чє(х), *Лѧхъ*. *Бісєръ, Харватъ* (221).	Margarita Perla [Italice] Biszer [Dalmatice] (60).	Perla Margarita (64).
Разлой: Долина... Чєски, Оудолъ, *Далма(т)ски, Лука* (105)	Sinus Luka [Dalmatice] (98)	
Чпа(г): кишєнѧ... шабєлта(с), бисага, *ташка*. капса, тлумокъ, вацокъ. *словацки, торба, мошна*. чє(х). тобола. калита, мѣшо(к). *уго(р)ски єршєны* (157).	Loculus. Mosnya [Dalmatice], Erszeny [Ungarice] (56), Pera Torba [Dalmatice] (75) Tasca [Italice]	
Ярига. рѧ(д)но грубоє. мѣ(х) *саакъ. угорски* (161).	Saccus. Saak [Ungarice] (92) [31].	

Транслітерація угорських слів кириличними літерами з передачею літери *y* як *ы*, за зразком транслітерації польських слів, а не фонетичне написання — *саак* (угор. zsák, чит. *жак* «мішок»), *єршєны* (угор. ersény, чит. *ершень*) також вказує на те, що Беринда взяв їх із писемного, а не розмовного джерела; та й хорватські (хорватська мова в Беринди називається «далматинською», «словацькою», «хорватською») слова, як бачимо, лексикограф модифікував.

Я. Янів писав, що в «Лексиконі» виявляються сліди ознайомленості його автора з двома грецько-латинськими словниками (1554 р. і 1572 р.), латинсько-польськими словниками Я. Мончинського (1564 р.) й Г. Кнапського (1621 р.), працями італійського гуманіста Перотті (XV ст.) та ін. Проте, на жаль, доказів цього польський учений не подав, крім вказівки на те, що книгу «Cornucopiae» (1489 р.) Перотті Беринда виразно цитує [194, *334*], пор. *Акріди:* Трава а(б) ѕѣлє... А Пруси того(ж) имєнє, Коники за подобоѡбразїє цвѣта и корєнє оногѡ зѣ(л)ѧ. [ѡ сє(м) *чти Книгу рєчєнную Ко(р)нукопїє*]... (Бер., 173).

Серед творів, використаних при укладанні словника, в післямові до нього П. Беринда на другому місці називає «Тлъкованїа прп(д)обнаго Маѯіма с(т)огороца», тобто Максима Грека.

Багато істориків лексикографії східних слов'ян тільки констатували цей факт. Лише польський дослідник Я. Янів уперше без-

[31] Про те, що автор «Лексикона» користувався саме словником П. Лодерекера, свідчать, можливо, графічні кінцівки в стрятинському «Требнику» 1606 р., надрукованому за участю П. Беринди, дуже подібні до кінцівок, надрукованих у книзі чеського лексикографа.

посередньо звернувся до зіставлення матеріалу «Лексикона» П. Беринди та пояснень імен Максима Грека (за рукописом початку XVII ст. Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві, Рум. 265). На конкретному матеріалі він твердив, що майже весь запас Максима Грека Памво Беринда використав у своєму «Лексиконі» або в вигляді вставок до тлумачень із Антверпенської багатомовної біблії, або як окремі гнізда; обминув чи пропустив лише кілька етимологій. Памво Беринда часто покликається на Максима Грека (як і при апелятивах, узятих із інших його творів). Проте частіше (в сорока статтях) етимології Максима Грека додано до тлумачень із Антверпенської біблії, хоч узагалі й тут вирізняються вони за допомогою квадратних дужок. При всій повазі до Максима Грека автор мусив мовно пристосувати його тлумачення до своєї праці. Він розкрив значення кількох імен, залишених без тлумачення в праці Максима Грека, однак сам скористався цим прийом і подав у «Лексиконі» близько 60 імен без пояснень [195, *468—470*]. Зіставляючи матеріал другої частини «Лексикона», зокрема слова з початковою літерою *X*, з тлумаченнями Максима Грека за українським рукописом кінця XVI— початку XVII ст. (ЦНБ АН УРСР, шифр 475 П/1656), Ф. Я. Шолом твердить, що П. Беринда користувався саме цим списком і майже в усіх випадках пояснення слів Максима Грека повністю переніс у свій текст [174, *59—62*].

Проте детального дослідження, в якому б з'ясовано ступінь використання П. Бериндою праці Максима Грека, не було здійснено. Таке дослідження стало можливим тільки недавно, після опублікування тлумачення імен Максима з урахуванням багатьох списків, грунтовного вивчення тексту пам'ятки, яке зробила Л. С. Ковтун [69, *116—205, 313—349*]. Л. С. Ковтун визначила три редакції «Толкованія именъ по алфавиту» [32], які пов'язуються з ім'ям Максима Грека, і довела, що протограф, перша та друга редакції є авторськими й безсумнівно належать йому [69, *204—205*]. Перша редакція не була ще кінцевим авторським текстом, який склався тільки в другій редакції, де повніший реєстр. Другу редакцію книжники XVI ст. вважали основною, через що її включали у збірки творів Максима Грека, в тому числі й найраніші. Л. С. Ковтун налічує 11 списків «Толкования» другої редакції [69, *203*]. Серед них три — південно-західного походження. Вона вважає, що первісно до складу другої редакції входило 265 словникових статей, а «Толкование» Максима Грека другої редакції за списками кінця XVI — початку XVII ст., що його опублікувала дослідниця, налічує 267.

Серед списків тлумачення Максима Грека Л. С. Ковтун не називає рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві, які становлять значний інтерес. Кожен із них має свої особливості і свідчить про популярність творів Максима Грека за межами Росії вже в кінці XVI — на початку XVII ст. [103, *181—183*]. Безсумнівно український список «Толкования» Максима Грека зі

[32] Далі (умовно) — «Толкование».

збірника ДА/П.521 (М. Гр.) ЦНБ АН УРСР заслуговує публікації. За цим списком, але з урахуванням свідчень інших списків, досліджуємо зв'язок між «Толкованием» Максима Грека й «Лексиконом» Памва Беринди.

У реєстр «Толкования» Максима Грека входять власні назви, серед яких абсолютну більшість складають антропоніми грецького походження, а також три топоніми *(Іераполь, Никополь, Халкпратія)*. Сюди ввійшла й невелика кількість загальних назв (напр., *кустодѣя, кувикулярій, моливдо(с), онагръ* та ін.). Окремі слова могли вживатися і як апелятиви, і як імена (напр., *Ан(ъ)гелъ, Апостолъ* тощо). Імена, що мають ідентичне або подібне значення, в «Толковании» тлумачаться в одній статті, напр.: *Зинови(й) Зинонъ Зотикъ. Зоилъ* всѣмъ симъ бє(з) ма(ла) єди(нъ) толкъ єжє єсть животєнъ. жи(з)нєнъ животищъ (150 зв.). Реєстрове слово Максим тлумачить через переклад його одним чи кількома словами, іноді дає цілі пояснення енциклопедичного характеру, напр.: Дмитрє(й). *землє(нъ);* Диѡско(р). *Зєвъсо(в) ѡ(т)рокъ* (150), Іларинѡнъ. *тихомѣрєнъ. сладокъ норово(м)* (151 зв.), Халкопратія. *улица была в Ко(н)стантинѣ градѣ ѡ(т)дѣлена дѣлатєлє(м) сосудо(м) всячє(с)ки(м) мѣдяны(м). ха(л)косъ бо по гречє(с)ки мѣдь. а пра(т)то дѣлаю. любо пипраско. єжє є(ст) продаю* (154 зв.).

При іменах грецького походження немає жодних зауважень, але при решті слів здебільшого зазначається мова-джерело, напр.: Ав(ъ)ваку(м). єврє(й)ска по(с)ловица. а то(л)кує(т)ся ѡ(т)ць востанію [149]. Слова латинського походження здебільшого спочатку перекладаються грецькою мовою, а потім тлумачаться, напр.: Вєнєдиктъ. по ри(м)ски(й) а то(л)кує(т)ся во грєчє(с)ком языцє. євлогимєно(с) єжє є(ст) благословє(нъ) (149 зв.). Можливо, твором Максима Грека навіяне пояснення римських теонімів через їх відповідники у грецькому пантеоні й у «Лексиконі» П. Беринди. Максим Грек прагнув співвіднести іноземні терміни з російською термінологією своєї епохи, напр.: сvнъклити(к) *боляринъ в(ъ)вєдєны(й)* (153 зв.). Окремі слова автор не спромігся витлумачити, що сам зазначає: Сєргє(й). ри(м)ска пословица, *а то(л)къ ея нєвѣдо(м) мнѣ* (153 зв.). Мова «Толкования» — славеноросська з дуже відчутним впливом живої російської мови [69, *146—205*]. Зіставлення «Лексикона» з «Толкованием» пересвідчує, що П. Беринда використав другу редакцію твору Максима Грека. Л. С. Ковтун виділяє два різновиди другої редакції «Толкования», в тому числі так званий доброхотовсько-вільнюський різновид, що має «південно-західні риси» [69, *138*]. На жаль, особливостей цього різновиду авторка не ілюструє.

Ф. Я. Шолом вважає [174, *61*], що П. Беринда користувався рукописом, який тепер зберігається в ЦНБ АН УРСР під шифром 475 П./1656. Проте специфічні особливості цього списку, зокрема статей Артємида, Василє(й), а також статті ѳєѡфиль, не відбиваються в «Лексиконі», тому його твердження необгрунтоване. Особливості списку Да/П.521, в тому числі переклад ѳєѡфилъ як *божи(й) да(р)...* (151), Полиє(в)ктъ як *многомилостивєнъ* (153), Фотє(й) як

сиbтелъ (154 зв.) (у «Лексиконі» відповідно ...*б͠жїй дру(г); много-мл*т*вєнъ*, тобто *многомолитвєнъ*, та *свѣтєнъ*) свідчать про те, що списком цього типу П. Беринда не користувався. Те, що і в «Лексиконі», і в рукописі ДА/П.521 немає статті Ѡригєнъ дозволяє припускати, що П. Беринда мав варіант типу ДА/П.521, однак більш досконалий. Пропуск статті міг бути й випадковий і при користуванні варіантом із іменем *Ѡригєнъ*, адже в «Лексиконі» немає ще чотирьох статей, наявних у «Толковании». Лише п'яти статей «Толкования» Максима Грека — *Агаѳонъ*, *Евла(м)пи(й)*, *Ев(ъ)сєгнїй*, *Лєωнъ* та *Ѡригєнъ* немає в «Лексиконі» П. Беринди. Зовсім інші тлумачення, ніж у «Толковании», наводить П. Беринда в шістьох статтях — *Ісідωръ* (212), *Купріанъ* (216), *Сєрапіω(н)* (231), *Сілвєстръ* (232), *Vмєнєй* (238), *Єпархъ (Vпархъ)* (204). Ім'я *Іаннуарїй* (211), етимологія якого фактично не розкрита в Максима Грека, П. Беринда залишив без тлумачення. Як у Максима Грека, так і в П. Беринди залишено без перекладу ім'я *Нєстωръ* (224). Більшість імен, що не знайшли пояснення в «Толковании», етимологізуються в «Лексиконі» — Ігнатїй (211), Сєргїй (231), Тєрєнтїй (236). Проте необхідно підкреслити, що і в «Лексиконі» П. Беринди велику кількість інших антропонімів залишено без жодних тлумачень, напр.: *Афраатъ* (183), *Варсонофїй* (191), *Вівъ* (195), *Гордїй* (199) та ін. Етимології багатьох подібних імен не з'ясовані й досі. Хоч П. Беринда й не знайшов для них тлумачень, він за зразком «Толкования» надрукував їх у реєстрі, давши поштовх для дальших пошуків походження й з'ясування їх значення. Решту матеріалу «Толкования» Максима Грека повністю, скороченою чи переробленою П. Беринда ввів у свій «Лексикон».

Правопис слів реєстрової частини в «Лексиконі» П. Беринди упорядковано, наближено до їх грецьких форм, як це вимагали правила «Граматики словенської» М. Смотрицького (зокрема в написанні ѳ, v, ω), а в перекладній частині правопис слів наближено до української правописної практики першої чверті XVII ст., напр.: *Еvтvхїй* (206) відповідно до *Ефтихїи, Ев(ъ)тихии* у різних списках «Толкования».

Звичайно, матеріал «Толкования» П. Беринда піддав дальшій лексикографічній обробці, чітко відділивши двокрапкою реєстрове слово від тлумачення; для вказівки на походження слова вжито відповідні скорочені ремарки. В кінці статті, але не завжди, додано місяць і день, коли відзначаються іменини носія імені. П. Беринда по-своєму обробив і текст тлумачення, коротше, стисліше викладаючи його, пор. *Інокєнтій, Лат.: Є(л): Аѳωосъ, нєповинєнъ, нєповинникъ* (212) у «Лексиконі» і *Інокє(н)ти(й) ри(м)ская по(с)ловица а толкується. аѳοω(с). еже є(ст) рєщи по ру(с)ки нєпови(н)ни(к)* или нєповинє(н) (151 зв.) у «Толковании». Об'єднані в одній статті пояснення кількох імен «Толкования» автор «Лексикона» здебільшого виділяє окремо, причому в одних випадках використовуються пояснення Максима Грека для всіх статей, в інших — тільки для

частини, пор. *Іустъ: Праведенъ* (212), *Іустінъ -іанъ: Правдивый* (212); *Сілвестръ:* Ма(н): Славе(н) ...(ил)[и] я(к) *Сілуанъ (и Селїванъ) Лѣсни(к), дикїй,* лѣсный, боровый, [*сілва, ла(т): Лѣсъ*]... (232); *Філимωнъ:* Възлюбле(н)... (239); *Філуменъ: Любимъ* в «Лексиконі» і *Іустъ* римъска пословица а то(л)кує(т)ся. дикеω(с), иже есть *праведенъ*. тако(ж)де же *Иусти(н) Иустиниа(н)* еже есть. *правдивы(й)* (151 зв.), *Силвестръ. да Силуа(нъ) да Селиванъ,* римска имена. и всѣмъ еди(нъ) толкъ. лѣсникъ силва убо у ни(х). лѣсъ рощща (153 зв.); *Филимонъ да Филуме(н)* любимъ (154 зв.) в «Толковании». У більшості випадків П. Беринда не вносив значних змін у мову використовуваних тлумачень Максима Грека, пор.: Левкїй: *Бѣлъ* ...(219), Піминъ -е-: *Пасты(р)* (227), Санктулъ, л(т): *Святищъ* (230), Флавїанъ, л(т): *Русы(й) власы...* (239) в «Лексиконі» та Лев(ъ) ке(й). *бѣлъ* (152 зв.), Пиминъ. *Па(с)ты(р)* (153), Санъкту(л) римска (ж) а толку(е(т)ся. *святищъ* (153 зв.), Флавиан. по ри(м)ски(й). *русъ* не языко(м). но *власы* и брадою (154 зв.) у «Толковании». Це необхідно враховувати при дослідженні лексики другої частини словника П. Беринди. Із «Толкования» ввійшли в «Лексикон» й окремі російські слова та вирази, пор. Сѵгклитікъ: *Болари(м)* [!] *въведены(й)* (234). Ѵакїнѳъ: Каменъ многоцѣнны(й) Рωсски, *яхонтъ...* (238) у П. Беринди і сѵнъклити(к). *болиринъ в(ъ)ведены(й)* (153 зв.), ѵакинѳъ. камень е(ст) единъ ω(т) многоцѣн(ъ)ны(х). глемы(й) по руски(й) *яхон(ъ)тъ* (154) в «Толковании». Варто відзначити, що російське слово *царишко* — василискъ змия е(ст) губителна ѕѣло *царишко* (159) — він замінив українською формою *царіско* — Васіліск(ъ): Змї(й) взроко(м) убиваючі(й), *царіско...* (191).

Залучені тлумачення Максима П. Беринда словотворчо й морфологічно наближував до української мови, пор. Вуколъ: *Волопасъ*. (196), Акакїй: *Незлобивы(й)...* (173), Архіппъ: Началник *кωній...* (181). Ѵпатїй: ...ѵпаты именоваху еллини великїа *царѣ* (238) в «Лексиконі» та Вуколъ *воловы(й) пасту(х)* (149 зв.); Акаке(й). *безлобивъ* (149), А(р)хипъ. нача(л)никъ *коне(м)* (149), ѵпати(й). ѵпатѣ(х) именоваху ел(ъ)лини великїа *царя...* (154) у «Толковании». Але нерідко П. Беринда тлумачення Максима Грека частково перекладає українською мовою XVII ст., пор. Евѵулъ: Добрый *радца...* (205); Леонідъ, -а, к(ж): Малъ *левокъ* (219), Минодωра: *Мѣсячны(й)* даръ... (223) в «Лексиконі» та Ев(ъ)вулъ. добръ *совѣтникъ* (150 зв.), Леωнидъ. малъ *левичъ* (152 зв.), Минодора. *лун(ъ)ны(й)* да(р) (152 зв.) в «Толковании».

Іноді автор «Лексикона» повністю перекладає українською мовою текст Максима Грека, пор. Афѳонїй: *Незазростны(й)...* (183), Епїстимїа: *Хитрость ремесло* (204), Онисіфоръ, є(л): *Пожитокъ приносячїй...* (225) і афѳоне(й). *независтливъ* (149 зв.), Епистими. *худо(ж)ство виде(н)е* (150), Онисифо(р). *полезная нося* (153).

Часто П. Беринда залишає Максимів текст без лексичних змін, проте дає поруч його український переклад, пор. Вікторъ, и Вікентїй, ла(т): имена, *Побѣдитель* Маѯ: *Звитяжца звитяжитель...*

(195), Зилωтъ: *Ревнитель, зазрѧчїй* (207), Ирина: *Мирна, а(б) покой(на); Иринєй: Мирны(й), споко(й)ны(й)* (209), Сєвиръ, -є-, -ус, л(т): *Тѧжекъ норовы, высокоумливъ, поважный, окру(т)ный*... (231) у «Лексиконі» та Викто(р) да Викє(н)ти(й) ри(м)ска имєна и ωбои(м) єдинъ толкъ. *победитєль* (150), Зилотъ. *рєвнитєль* (150 зв.), Ири(н)ни. (в інших списках — *ирина*) *мирна*; Иринѣ(й). *ми(р)ны(й)* (151), Сєвиръ по латиньски(й) Сєвєрусъ. а то(л)куєтся. *тяжекъ норовы. высокоуминивъ* [?] (153; в інших списках — *высокоумливъ*) у «Толковании».

Щодо міри використання праці Максима Грека матеріал у «Лексиконі» розподіляється на п'ять груп:

1. Першу складають словникові статті, що грунтуються тільки на «Толковании». Їх налічується 123, із них близько 86 без великих змін мови в тлумачній частині, а решта — з відповідними змінами, що їх показано вище.

2. Другу складають статті, в яких матеріал із «Толкования» подається на першому місці (без змін, зі скороченнями чи відповідними мовними модифікаціями), однак доповнюється матеріалом із інших джерел чи власними додатками П. Беринди, пор. Алєѯїй: *Пособитєлєнъ,* помощни(к) (174), Карпъ: *ово(ц),* а(б) плодовиты(й) (215), Тvхікъ: [*Получитє(л)*], приданы(й), пригожуючі(й)сѧ... (237) в «Лексиконі» та Алєксє(й). *пособитєлєнъ* (149), Ка(р)пъ. *пло(д)* (151 зв.), Тихонъ. *получитє(л)*. Тихикъ. то(т) жє то(л)къ (154) у «Толковании». Таким чином український лексикограф використав матеріал Максима Грека в 41 статті.

3. Третю групу складають статті, в яких на першому плані даються тлумачення за іншими джерелами або власні пояснення П. Беринди, а потім — за «Толкованием» (без змін чи з відповідними модифікаціями), пор. Василїй: Царъ, *-скі(й)* (тобто царскій.— *В.Н.* (191), Нікола, а(б) -й: є(л), Звитѧ(з)ство посполства, побѣда людей, *побѣда людскаѧ*... (224), Хрvсанѳъ: Златоцвѣтєнъ, *златый цвѣтъ*... (241) у «Лексиконі» та Василє(й) *ца(р)ски(й)*...(149 зв.), Никола(й). люди побє(ж)дая. ли *побѣда лю(д)ская* (152 зв.), Хрисанѳъ: *зл*[*а*]*ты(й) цвѣтъ* (154 зв.) у «Толковании». Таким чином автор «Лексикона» залучив 72 тлумачення із «Толкования».

4. До четвертої групи відносимо статті, в яких матеріал (без змін чи з відповідними змінами) з «Толкования» вміщено всередині інших тлумачень, пор. Акі(н)дvнъ: Бєзбѣдни(к), *нє сый въ бѣдахъ,* тоєстъ, нє̑будучїй в(ъ) жа(д)но(м) нєбєзпєчє(н)ствѣ... (173), Кодратъ, -рантъ: Квадрантъ, Ла(т): дѣлатєль, або мѣдница, а(б) *чєтвєроуголєнъ,* чтыри пѣнѧзѣ, лѧд(з)ка(а), по(л)гроша полскоє. Маѯ... (217) у П. Беринди і Акин(ъ)динъ. *нє сы(й) в беда(х)*(149 зв.), Кон(ъ)драт(ъ) ри(м)ска пословица а то(л)куєтся *чєтвєроуголєнъ* (152) у Максима Грека. Таке використання «Толкования» спостерігається в 13 випадках. В одній статті «Лексикона» в пояснення Максима вкраплено уточнення українським словом: Стєфан. є(л): Діадима, *Корона,* Вѣнєцъ... (234), пор. Стєфанъ, єллин(ъ)ска пословица стєфано(с). а грє[чє](с)[к]и *диадима.* а по руски *вєнє(ц)* (151) у «Толковании».

5. Окрему групу складають статті, в яких матеріал Максима Грека значно змінено, перероблено, доповнено, пор. Агапій: *Любимъ;* Агапіа: *Любимаа...* (172), Геласій: *Смѣятелный,* або смѣшный (198), Геωргій: Землєдѣлєцъ, Маξ: *землєдѣлскій,* албо орачъ, ролю справуючій... (199), Тарассій: Зтурбованный, взрушоны(й), прєстрашоны(й)... (236), ωкеанъ: *Всєсвѣтнєє морє* (242) і Агапи(й). ли Агапиа. *любовъ* (149 зв.), Ге[л]асе(й). *смѣхатєль* (150), Геω(р)ге(й). *воздѣланъ* (150), Тарърасе(й), *смущатє(л)* (154), ωкеянъ. *морє всє* єжє тєчє(т) быстрѣ ωкрє(ст) *всея зє(м)ли.* ωки бо по грєчєски. скоро. а нао тєку. ω(т)туду имєновася ωкияно(с) єжє єсть. скоротєкы(й) (154 зв.). Таких статей налічується в «Лексиконі» 10. Можливо, що окремі з них грунтуються на інших джерелах або є поясненнями самого П. Беринди (напр., стаття *ωкєанъ).* Отже 260 статей «Лексикона» П. Беринди повністю або частково відбивають матеріал «Толкования» Максима Грека.

За Максимовими поясненнями чоловічих імен П. Беринда дає власне тлумачення жіночих варіантів, яких немає в «Толковании», пор.: Еvгеній: *Бл҃городєнъ* — Еvгеніа: *Бл҃городнаѧ;* Еvагрій: *Добръ ловъ* — Еvагріа: *Щасливоє по(й)ма(н)є;* Еvдоξій: *Доброславєнъ* — Еvдоξіа: *Доброславнаѧ* (205). Крім «Толкования», П. Беринда міг бути ознайомлений із тлумаченнями окремих імен, що зустрічаються в інших його творах. При поясненні одного імені вчений покликається на Максима Грека, однак цієї статті немає в «Толковании»: Седекъ: Правдѣ. Маξ: (231). Майже повністю використавши «Толкование», П. Беринда тільки в чотирнадцяти випадках скороченням Маξ: вказує на Максима Грека. Посилання на Максима Грека і Мануїла Ритора в післямові до «Лексикона» та ремарки *Є(л):* було, мабуть, досить, щоб засвідчити те, що етимологізація грецьких імен грунтується на працях цих філологічних авторитетів, для яких грецька мова була рідна. Ім'я Максима зазначається в чотирьох статтях при словах негрецького походження — *Вікторъ, и Вікєнтій* (195), *М҃рїа* (222), *Аввакум(ъ)* (171), *Кодратъ* (217), причому в трьох останніх наводяться й інші пояснення. Авторитет Максима Грека або Мануїла Ритора, очевидно, мав привертати особливу увагу читача до тлумачень цих визначних православних філологів. У статті *Кυріакъ* (216) надруковано твердження обох учених і запаспортизовано: Господскій, *Ма(н):* Господарєцъ, *Маξ:...* При іменах грецького походження *Зωїль* (207), *Иліодωръ* (209), *Өаласій* (210), *Клєовулъ* (216), *Копрій* (217), *Тарахъ* (236), *Геωргій* (199), *ξєнωнъ* (225) покликання *Маξ:,* мабуть, застерігало освічених читачів «Лексикона», щоб на основі співзвучності цих імен з іншими словами не піддавали сумнівам надруковане (напр., не зближували *Ілія* і *Иліодωръ*).

У статтях *гаггрєна* (197), *си(л)лаба* (231), *талант(ь)* (236), *ψинъ* (241) П. Беринда засвідчив те, що він використав у «Лексиконі» й деякі пояснення загальних назв, які зустрічаються в інших творах Максима Грека. Термін *гаггрєна* тлумачиться українською мовою:

Канцер(ъ), Згнилоє отрє(н)твѣлоє дикоє масо. Части которои тѣла змертвѣ(н)є: чому гды завчасу нє забѣгнє(т)сѧ, тєды вє(с) чловє(к) зопсує(т)сѧ. При статті *гаггрєна* названо повністю джерело *Маȝі(м)* Грє(к), *г(л) ді*. Подібним чином паспортизується стаття *финъ: Маȝ: Грє(к): г(л): єі*. Хоч П. Беринда покликається на сусідні глави (14-у і 15-у) використаної збірки, проте оповідь про фантастичну тварину псин подається церковнослов'янською мовою. Текст статті «Лексикона» майже дослівно збігається з текстом Максима Грека (М. Г., II, 49—50). Оповідь про псина Максим запозичив з лексикона Свиди — візантійського автора X ст. [53, *78*].

Зауваження *Маȝ: г(л) ми* (тобто глава 48-а) вставлено в текст статті *талант(ъ)* в тій частині, що не є переказом матеріалу Максима Грека. П. Беринда використав лише той матеріал (а Максим узяв його з лексикона Свиди), що стосується давньогрецької вартості таланта й теологічного тлумачення терміна (М. Г., III, 283—284).

Оскільки 164 твори вченого ще не опубліковано [53, *216*], характер використання в «Лексиконі» деяких пояснень М. Грека встановити важко, зокрема в статтях: Вѣтїй: *Ритωръ, ораторъ*, ῥήτωρ, ὄρος, м(д)ръ φιλοσοφ *красномовца*[33], албо вымовца, справца, албо прокураторъ, рѣчникъ, хитрословєцъ. Маȝ(м): (24), Желанїє: Прагнѣньє, жаданьє, *пожадливость, хоть*, хтиво(ст), или похо(т), крайнѣйшє прочих(ъ) жєланїй, самого Всєдєржитєлѧ Ба нарицают(ь) стїи Бгословцѣ. Маȝ(м) Грє(к). гла(в): ѕ (36), Источникъ: Здрой, жрудло, або крыницѧ. Мєта(ф): Исаїа пр(о)ркъ, источни(к) прозываєтъ Божїа книги, ω(т) сихъ бо вѣровавшє(й) поистиннѣ, почєрпаю(т) воду разума Божїа. Маȝ: на исаїю (51) та ін. О. І. Іванов [53, *144, 173*], між іншим, називає такі невидані твори Максима Грека: «Поучение из пророчеств *Исаиных*», «Сказание речи: ступайте, людие мои, и прочая (*Исайи*, 26 гл., 20 ст.)».

Український учений посилається й на праці Максима Грека, які не відзначають дослідники спадщини цього видатного гуманіста, напр.: Елєй: Олива, олѣєкъ, олѣй: або олѣй з(ъ) овоцу оливного. або масло, албо мл(с)ть, глє(т)сѧ по нашєму сло(в). *Маȝ(м): на ψа(л): ри* (35), скопость, скопо(с), *Маȝ: испо(в): сотници д, г(л): ч*. хранєнїє, остро(ж)но(ст) (232).

Звичайно, й при використанні матеріалів з інших творів Максима Грека, як і з «Толкования», П. Беринда не завжди зазначає джерело. Нам вдалося встановити, що при поясненні дієприкметника *сый* (130) та скорочення *оωн* (225), при якому є зауваження *ω вѣнци Спсово(м)* автор «Лексикона» вказував на твір Максима, що має цей заголовок (М. Г., III, 115—116). П. Беринда лише використав основні думки Максима, доповнивши їх власними твердженнями.

---

[33] Курсивом виділено слова, залучені П. Бериндою із «Лексиса» Л. Зизанія.

Без сумніву, автор «Лексикона», пояснюючи абревіатуру *МРѲУ*, мав на увазі спеціальну розвідку Максима, який писав, що це скорочення розкривається як «мити(р) Ѳєоу. єжє є(ст) по руску мти бжиѧ. а нє ма(р)ѳа, ни ми(р)ѳу, яко(ж), нѣцыи мнѧ(т) всує ω(т) нєвѣдениѧ грєчє(с)киѧ рѣчи» (М. Г., III, 116—117). Із Максимової статті «Седмь степеней человѣческаго житіа» (М. Г., III, 281) український мовознавець використав визначення віку людини в статтях *Дѣтищъ* (34), *Ѡтрочищъ, Ѡтрокъ* (154), *Юноша* (159), *Мужъ* (66), *Старъ му(ж)* (121), причому в статтях *Ѡтрочищъ, Ѡтрокъ, Юноша, Мужъ* вказуються й «ступені життя» за вказаним джерелом, напр.: Мужъ, лѣтъ л҃. шєстый стєпє(н) ω(т) сєдми чл҃ча житїа (66). Вплив його перекладів статей з лексикона Свиди — «Повесть о сатане», де пишеться: «Яко сатана по еврейску языку отступник глаголется, то же диавол, еллинским языком сиречь клеветник...» [53, *77*], відчувається в статтях *Сатанасъ,* ω(т)ступни(к) (230), *Клєвєтник(ъ)*... дѣдко, діаволъ (53) «Лексикона». До цього треба додати, що з творів Максима Грека П. Беринда залучив також матеріал для реєстру «Лексикона»: *Иконни(к):* Малѧръ ωбразω(в). *Маѯ(м):* (47), пор., заголовок невиданого твору Максима Грека «Сказание *о иконописцах,* каковым подобает быти» [53, *119*].

Із філологічної спадщини Максима Грека П. Беринда найповніше використав «Толкование», весь матеріал якого, за небагатьма винятками, більшою чи меншою мірою введено в «Лексикон». Використано певну кількість тлумачень з інших його творів. Отже, лексикографічна й лексикологічна спадщина видатного вченого XVI ст. була для П. Беринди одним із основних джерел пояснення власних імен та апелятивів неслов'янського походження. Через «Лексикон» з творчими досягненнями Максима Грека знайомились багато поколінь освічених людей.

Український лексикограф творчо сприйняв спадщину Максима Грека, піддавши її відповідній лексикографічній, а частково і лексикологічній та лінгвістичній обробці.

П. Беринда залучив до «Лексикона» також етимології імен візантійського філолога XV—XVI ст. Мануїла Ритора. Про це наш лексикограф писав у післямові до словника. В ряді випадків він покликається в тексті на цього вченого, зазначаючи: *Мануи(л) то(л):, То(л) Мануи(л), Ма(н): Ри(т):, Ма(н), М(н). У* шістьох із десяти статей, у яких автором етимологій зазначений візантійський учений, немає інших пояснень: *Сільвєстръ:* Ма(н): Славє(н)... (232), *Дєкєй:* Правитєль. То(л) Мануи(л) (200), *Кирикъ:* Ѡ(т) вѣсти. Ма(н) ... (216), *Кvрїаки:* Нєдѣлѧ, Ма(н): *Равула:* Учитєлный. Ма(н). Ри(т) (229); *Савінъ:* Крѣпкїй. Ма(н) (230); *Со(м)фо(м)фани(х):* Вѣдє(ц) съкровє(н)ных. Ма(н): (233), у двох — Мануїловим поясненням дано перше місце, у двох — перевагу надано іншим: *Кvріакъ:* Господскїй, Ма(н): Господарєцъ, Маѯ:... (216), *Пагкратїй:* Всєкрѣпо(к) М(н). всѣми владѣа(й), или ωдолѣ-

ваа... (226), Венедіктъ, ла(т): б-: Бл(с)венъ... або дерзновеніе. Мануи(л) то(л): (193), *Лука:* е(v)р: [воскршаай] самому з(ъ) мертвы(х) встанье. ла(т): ω(т). Свѣтлости, Н. *Ма(н): разуме(н)...* (220). Як і при введенні етимологій із інших джерел, Беринда здебільшого не покликається на Мануїла Ритора, хоч звертався до його творів часто. Непаспортизований матеріал із ономастикона Мануїла Ритора виявляється, наприклад, у статтях: *Евстафій, Фока, Вонифатій, Кvпріанъ* [195, *473—474*]. В одній із пізніх копій (середина XVIII ст.) твір Мануїла Ритора налічує 240 етимологій [195, *474*] і більша частина їх, напевне, взята до уваги і в «Лексиконі» П. Беринди. У деяких тлумаченнях імен (напр., *Іωаннъ, Веліаръ*), на думку Я. Янова, відбивається якийсь зв'язок (посередній чи безпосередній) «Лексикона» П. Беринди з вірменським ономастиконом [195, *473*].

Необхідно зазначити, що окремі етимології власних назв П. Беринда почерпнув із нелексикографічних джерел візантійського і вітчизняного походження. Наприклад, у «Лексикон» залучено 7 пояснень із розділу «Значеніѧ именъ дванадесѧти Патріархω(в)» книги «Стгω... Андреа... Тлъкованіе На Апокаліѱін(ъ)... Іωанна Бгослова» (Апок., 1625), у перекладанні й редагуванні якої П. Беринда брав участь і яка надрукована під його наглядом (у 2-х статтях лексикограф посилається на цю пам'ятку), пор.:

«Лексикон»	«Стгω... Андреа... Тлъкованіе На Апокаліѱін(ъ)»
Іуда: Хвале(н)е, а(б) *вызна(н)е...* (212);[34]	Іуда, Исповѣданіе... (32)
Гадъ: Козелъ, або щасливый... а(б) Искушеніе, напаст(ь) или градый. Апо(к): т(л): г(л): ві: с(х): че (197)	Гадъ, искушеніе... (32)
Манассіа: Забытый.— *тье* (тобто *забытье*) (221).	Манассій, забвеніе (33).

Окремі етимології взято з інших джерел. Так, П. Беринда в одній статті посилається на російський Патерик (житія) соловецьких чудотворців: Капітω(н), сирѣ(ч) кнѧѕь. Варѧ(ж)ски(м) ѧзыко(м). *в(ъ) пре(д)с(л): жи(т): со(л) чю(д):...* (214). Досить повно лексикограф використав і західноєвропейські надбання в галузі етимологізації топонімії й антропонімії, вміщені в Антверпенській біблії (Ан. Б.), надрукованій у 1569—1572 pp. Цю Біблію він згадує і в передмові до «Лексикона». Вміщені у ній тлумачення імен виявляють залежність від тлумачень святого Ієроніма, а під назвою «сирійських» тут наводяться гебрайсько-арамейські чи новогебрайські етимології [195, *468;* W., XVIII, 1034].

Я. Янів, що досить детально дослідив відношення між тлумаченням імен у «Лексиконі» та антверпенському виданні Біблії, дійшов висновку, що близько 60% пояснень власних назв у словнику П. Бе-

[34] Курсивом виділено слова, що є українськими перекладами церковнослов'янських.

ринди базується на цьому джерелі [194, *331*]. Л. Шнейдер, який також вивчав зв'язки «Лексикона» з цим виданням, твердить, що понад половину пояснень П. Беринди мають свої латинські відповідники в ономастиконі, доданому до антверпенського багатомовного видання Біблії [214, *90*]. Якщо П. Беринда часом посилається на Максима Грека й Мануїла Ритора, то на Антверпенську біблію в «Лексиконі» жодної вказівки немає.

Виняток становить невиразне зауваження «*Лєѯік: имат*» у кінці статті *Аасѳиръ* (170). Варто зазначити, що натяком на запозиченість матеріалу із цієї книги є ремарка *Н*[єдоумѣтєлнѡ] «сумнівно», що відповідає ремарці *D* (тобто Dubia interpretatio), хоч П. Беринда не завжди передає цю латинську ремарку [194, *331—332*]. Можливо, що в період гострої полеміки з католиками П. Беринда не вважав за доцільне писати, що користувався твором одного з найвідоміших теологів західної церкви — св. Ієроніма, і зазначив тільки, що використав, крім праць М. Грека, Мануїла Ритора, твори «инѣхъ».

Опрацьовуючи ономастикон Антверпенської біблії, український учений провадив величезну роботу, зіставляючи латинський і грецький тексти із текстом Острозької біблії. П. Беринда спостеріг, що відмінності між латинськими і церковнослов'янськими формами біблійних імен часто виходили за рамки узвичаєних звукових відповідностей внаслідок того, що в Острозькій біблії зустрічаються помилкові та спотворені форми. Прагнучи дати читачеві правильніші написання, він (звичайно без спеціальних застережень) після форми імені, введеної в реєстр за Острозькою біблією, дає транскрипцію кириличними буквами (часто — правильнішої) латинської форми (незважаючи на те, що на полях Антверпенської біблії поруч із гебрайськими подано назви й грецькою мовою), пор.:

«Лексикон»	Антверпенська біблія 1571, т. 7.
Вирсавїа, *Бєтсуа:* Дщи силна прє(д) враги, а(б) *дочка збавєньѧ, завола(н)ѧ. ма(т)ка солѡмо(н):* г̃ па(р) а̃. (195).	*Beth-sua, Filia saluationis vel exclamationis. Mater Salomonis,* 1. Par. 3. b. 5 quae 3. Reg. 1. b. 11. dicitur Beth-sabee, sine corrupte Bersabee (14 зв.)
Домъ Варусєоримль, *Бєѳбера.*[35] *Дом(ъ) створитєлѧ моєго, або домъ здоро(в)є (!), або тлустости, або выбра(н)є (!) моєго. Мѣсто,* а̃ па(р)д̃. (201)	Bethberaj, *Domus creatoris mei, aut domus sanitatis, vel pinguedinis, vel electionis meae. Civitas.* 1. Par. 4. e. 31. quam inhabitaverunt posteri Simeonis (13)
Евєль, *абєла: Плачъ,* в̃ *цр(с)* к̃. (202)	*Abela, Luctus.* Nomen urbis, 2. Reg. 20. e. 15. *quae et Abel* (1)
Еѳананъ, *бє(т)г: До(м) ласки,* г̃ *ца(р)* д̃. (203).	*Beth-haman, Domus gratiae* siue misericordiae, vel doni. Nomen ciuitatis, 3. Reg., 4. a. 9 (13).
Сѵръ, а(б) *Суръ: Муръ, а(б) волъ, а(б) поглѧдаючїй, Сѵрїа называєтъсѧ.* Бы(т): ѕ̃і. з̃. и к̃. а̃ (235).	*Sur, Murus, aut bos vel aspiciens. Syria dicitur,* Genes. 16.b.7 et 20. a. i. Solitudinis nomen eregione Aegypti (55 зв.) та ін.

[35] Потрібно *Бєѳ-бєрай,* бо *Beth-bera* має іншу етимологію: Domus filii eius, siue domus electa... (Ан. Б., 13).

В окремих випадках, наприклад, коли в Острозькій біблії пропущено текст, церковнослов'янську форму П. Беринда відтворює на основі грецької, пор.:

Оусъ [36]: Рада, а(б) дерево: сv(р): змышлены(й). а п(р)а, мн. б(т) і к(г) лѕ, ки, осъ. и Оусъ, кн. ка. Іω(в) а. Хусъ, пла(ч) д. ка [*с(л). нѣсть*] (237).

Hus, Consilium, aut lignum: vel Syriace, fixus. Filius Aram. Gen. 10. d. 23. Is iuxta Iosephum atque Hieronymum Tracho nitidis et Damasci conditor extit. Nam principatum tennuit inter Palaestinam et Coelesyriam. Huius regionis sit mentio in Job. 1.a.1. praeterea Thren 4. d. 21... (30 зв.).

Ці зіставлення наочно показують, що український філолог дуже точно перекладає етимології антропонімів і топонімів Антверпенської біблії, однак додатковий, довідковий, нефілологічний матеріал (локалізація об'єкта, який має ту або іншу назву, ідентифікація особи з тим чи іншим іменем) він здебільшого оминає і таким чином досягає не тільки стислості, але й відносної однотипності словникових статей у другій частині «Лексикона». Опрацьовуючи етимології з Антверпенської біблії, лексикограф іноді вважав за потрібне давати не звичайний переклад латинського тексту, а ширші пояснення, уточнення (як на основі інших джерел, так і своїх знань), пор.:

«Лексикон»	Антверпенська біблія 1571 р., т. 7.
Тітъ, є(л): Ч(с)ти достои(н), а(б) учтивы(й), и(ж) Іуст прозва(н). Дѣ(а) иі м, з. а(п) в. (237)	Titus, Honorabilis. D. Nomen viri, cognomen Iusti, Act. 18.b.7. (58)
Тvранъ: Царуючій кнѧ(з), ѡкру(т)нє пануючій, а(б) мучитє(л). Дѣ(а) ѳі ѳ (237).	Tyranus, Impera(n)s, vel princeps. G. Esth. 6, c. 9 Act. 19. b. 9. (59).

У кількох випадках П. Беринда дві словникові статті Антверпенської біблії об'єднує в одну або навпаки, одну статтю цього джерела він поділяє на дві [214, *91—92*]. Статті «Лексикона», які грунтуються на Бериндиному перекладі латинського тексту тлумачень при Антверпенській біблії, дають надійний матеріал для дослідника української лексики кінця XVI — першої чверті XVII ст., адже в них немає вкраплень із інослов'янських текстів.

Зіставляючи форми власних найменувань Острозької й Антверпенської біблій, П. Беринда спостеріг і відмінності в текстах цих публікацій та недоладності в перекладах Острозької біблії, різниці між нею та латинським текстом Антверпенської біблії, що й відзначив при тлумаченні деяких назв, напр.: Вагаѳан(ъ): ...єсѳи(р) в ла(т) к(а). То(г)(о) имєни о нє прєло(жи): и с(л)в(н) нѣ(ст) (189), Вохоръ... *здє... с(л): библіи нєгладкость зри* (196); Гаддалъ... дєv(т): і. зі. *славє(н): би(б): болє(й) тєѯту тутъ* (197); Замврій Іє(р): кє. [*В с(л): по(л) в с(х) нѣсть*]... (207; тобто в слов'янській Біблії

[36] На полі Антверпенської біблії — Оὐς (Ан. Б., 30 зв.).

півтора вірша немає), Ґωгъ:... Сы(н) Іωиль, *славе(н)с: незнати чїй...* (199), Лаина и Ловаа, Иса(й) к(д) к(в). [у *Ла(т): нѣ(с)т з(р) є(л): о т(л)*] (218; тобто див. грецький текст «сімдесятьох перекладачів» Біблії), Ѡдіа, ωдаїа... [...*с(л): именъ ѕ нѣсть.*] (242); Ѡдоvїа, л(т) одевїа... [*н з, тре(х) име(н) нѣ(ст): в(ъ) с(л): идумеаныни.*] (242) та ін.

В окремих випадках він прямо критикує написання Острозької біблії, напр.: Арамъ... л(к).: г лг, *ту непотребне придано Иоарамъ* а п(р): в. ѳ. а с(х) ї Арам(ъ). Ру(ѳ), д. ѳі. *Иара(м) сказителнѣ* (179; тобто «зіпсовано»); Ліванъ... и(м) Горѣ, е мω(и) а з *в(ъ) сло(в) би(б): супротиво дубравы...* (219; в Острозькій біблії справді так перекладено топонім, якому в латинських текстах Антверпенської біблії відповідають... Libani, Antilibanon), Луса... на(в): ѳі. мз. *где зле выдруковано е(ст), Лесенъданъ. мѣло быти роздѣлне, та(к):* Прозваша Данъ самое Лесемъ, еже воеваша... (220); ωманъ... [*три имени в(ъ)купѣ,* Ѡнамъ, семе(й), и Іада. *Зна(й) о то(л): аще сице є(ст)*] (242); ωґъ: Плацо(к)... [*сло(в):* и *огъ, ска(з)*] 241; тобто сказителнѣ «зіпсовано» Келевей, *сказі(т): ω(т) є(л): Καὶ Λεβαίος.* Зри Леввѣй (215; в Острозькій біблії грецьке словосполучення було сприйняте як ім'я) та ін. Тут розкривається ще одна риса багатогранного таланту П. Беринди — текстолога-критика, який, мабуть, грав важливу роль у підготовці нового видання Біблії церковнослов'янською мовою. Укладаючи другу частину «Лексикона», П. Беринда провадив опрацювання різноманітних джерел з етимологіями власних назв, відбирав при наявності кількох тлумачень одне й пропонував увазі читача. Але з усією сумлінністю й відповідальністю вченого він у багатьох випадках подавав різні версії походження і значення антропоніма або топоніма, іноді паспортизуючи кожну з них, напр.: Лука: є(v)р: [воскршаай] самому з(ъ) мертвы(х) встанье. *Ла(т):* ω(т) Свѣтлости, Н. *Ма(н):* разуме(н)... (220; перше тлумачення взято з давньоруського словника «Рѣчь жидовскаго языка», друге — із Антверпенської біблії, пор.: Lucas, Hebraicè potest interpretari, *Ipsi resurrectio,* vel *Latinè a luce.* D...—37, третє — з твору Мануїла Ритора); Мрїа, или Маріам(ъ): Владущаа, или Г(с)жа, *Маѯ: ѳеоѳілак(т):* и *Кера(м): Тавро(м):* а *Г(р) Б(г)...* Дша. По инѣ(х) по(д)несенаа а(б) горкости море, а(б) мvрра -а, а(б) научителка, з(ъ) сv(р) и є(в): Пани морска(а)... (222).

Як і в першій частині (при поясненні апелятивів), так і в другій частині (при тлумаченні власних назв) «Лексикона» П. Беринда часом пояснення з різних джерел подає не в одній, а в двох статтях — *Вирсавїа, Бетсуа: Дщи силна пре(д) враги...* і *Вирсавїа: Колода(з) присаги,* а ц(р) г (195), пор.: *веръсавее бо ръвеникъ* сказаетъса (БП, 167).

Завдяки використанню надбань вітчизняної, візантійської, західноєвропейської, а, можливо, й вірменської ономастики П. Беринда створив одне з найкращих і найбільших у давньому європейському мовознавстві зібрання етимологій власних назв.

Серед джерел словника П. Беринда в післямові на першому місці, з виявом великої пошани, називає надрукований 1596 р. у Вільні слов'яноросько-український «Лексис» і його автора Лаврентія Зизанія, підкреслюючи: «...єго жє и здє привнєсєніє и исправлєніє не тщинно буди. ω(т)туду убо начало взємъ аз(ъ)» (243). Нижче буде показано характер використання і змін, внесених П. Бериндою в матеріал, почерпнутий із книжки Л. Зизанія. Природньо, П. Беринда змінив орфографію Л. Зизанія відповідно до норм першої чверті XVII ст., які дедалі ширше відбивали правопис, кодифікований авторитетним філологом М. Смотрицьким у «Граматиці» 1619 р. Наприклад, він відкинув усередині слів після приголосних ъ, що не мали звукового значення, або написання його проти етимології, замість архаїчного позначення проривного *г* за допомогою *кг* застосував літеру *г*, загалом відповідно до правил М. Смотрицького вживав також літери *и* і *ı*, ω й *о* та ін., пор.: як пєро злєгъчаю (34), врата, *ворота* (36), возата(й), *во*(з)ница (37), єгда, *кгды* (45), внѣшни(й), на(д)ворни(й), звер(х)ни(й), тогосвѣ(т)ни(й)... (33) у «Лексисі» та яко перо злєгчаю (21), Врата: *Ворота*... (17), Возатай...: В*о*зница (16), Єгда: Кгды (35), Внѣшнїй: Надворнїй, зверхні(й), сєгωсвѣтній. а(л)бо тогосвѣні(й)... (16) у «Лексиконі».

Щоправда, в П. Беринди спостерігаються й деякі архаїчні написання, особливо в церковнослов'янських словах, зокрема ъ після *р*, *л* відповідно до живомовних **е**, **о** в сполуках із плавними, одиничні написання з ѫ, часте вживання *аа* замість *аѧ* та ін., напр.: бє(з)дє*р*(з)новєнъ... (31), дє(*р*)жава... (43), жєстокосє(*р*)ды(й), закамѧнѣлого сє(*р*)дца (46), въсхитиша сѵмона вол(ъ)хва бє(з)п*ло*(т)ныи... (35), м*у*дрованїє, вырозумѣва(н)є (57), изъваѧю в «Лексисі» та Бєзд*ръ*зновєнъ... (6), *Дръ*жава... (29), Жєстокос*ръ*дый: закамєнѣлогω с*ръ*дца (37), въсхитиша Сѵмона влъхва бєсп*лъ*тнїи... (23), Мѫдрованїє: [а(ж) убо славѧ(н) ѫ орфографіцє: сє Рωс(с)и ꙋ Простєчєски]... (66), Изваaю... (45) у «Лексиконі».

Необхідно зауважити, що багато фонетичних написань Л. Зизанія, які відбивають живу українську мову, П. Беринда замінив етимологічними, напр.: блюдєнїє, стєрєжѣн(ь)є (28), брашно, ...*и*дло (28), благій, добр*і(й)* (30), въсклицаю, выкр*ы*каю (37), выѧ, ш*ы*ѧ (38), гибєль,... погибѣль (42), доса*ж*аю, льжу... (43), Зає(м)ни(к), пож*и*чаючій (48), коснєнїє, заба(в)лѣньє (53) у «Лексисі» та Блюдє(н)є: Стєрєжє(н)є... (10), Брашно:... ѣдло... (12), Блгій: Добр*ый*... (7), Въсклицаю: Выкр*и*каю (22), Выѧ: ...ши*ѧ*... (24), Гибєль: ...погибєль (25), Доса*жд*аю: ...льжу... (32), Заємникъ: Поз*ы*чаючїй у кого (40), Коснєнїє: Забавлєньє (55) та інші в «Лексиконі».

Хитання в уживанні *є* та *ѧ* в творах обох учених, очевидно, відбиває перехід *а* в *е* після м'яких приголосних у їхніх рідних наддністрянських говірках, пор.: ... на повѣтр*ѧ* (35), ...зѣльє (48), ...

ди(т)є... (51) у «Лексисі» та ...на повѣтр(ъ)є (23), ...зѣл*я*... (38), ... дит*я*... (45) та ін. у «Лексиконі».

Далеко рідше на місці етимологічних написань Л. Зизанія зустрічаються фонетичні написання в П. Беринди, пор.: желанїє,.. хо(т) (46), исходищє во(д)ноє. выхоженьє водъ... (51), насыщенїє, нако(р)млє(н)є, тученьє (60), непреборимы(й),.. которого. нѣкто звал(ъ)чити нє можє(т)... (62), мол(ъ)ва, ... гу(к) ѡ(т) мовы лю(д)скои... (56) у «Лексисі» та Желанїє: ... хуть... (36), Исходищє: Выхожѣньє... (52), Насыщенїє: Накормлѣньє... тучѣньє (71), Непреборимый: ...которого нѣхто звалчити не можетъ... (75), Молва... гукъ ѡ(т) мовы людзкои.... (65) у «Лексиконі». В окремих випадках спостерігається наближення української фонетики слова до польської, пор. лестецъ: ... зрадца... (54), ма(х)рама.... простирал*о* (57) у «Лексисі» та Лестецѣ: ...зра*й*ца... (57), Махрама... простира*дл*о... (222) у «Лексиконі».

Порівняльне дослідження пам'яток переконливо показало, що вчений майже повністю ввів («привніс») текст «Лексиса» у свій словник, і таким чином праця Л. Зизанія дістала друге, тривале життя. Під «исправленїем» треба розуміти як зміни в правописі використаного тексту Л. Зизанія, так і в лексичній його частині. Незважаючи на те, що Л. Зизаній і П. Беринда походили з близьких діалектних середовищ й жили в одну і ту ж добу, в узятому з «Лексиса» матеріалі «Лексикона» виявляються деякі звукові та морфологічні відмінності, що виходять за рамки орфографії, пор.: лещу, зра*дж*аю (54), навѣтованіє, зра*дж*а(н)є (59), навѣтую, зра*дж*аю (59), дїадима, кор*о*на (43), злонра(в)ны(й), злого обыча*ю* (49) у «Лексисі» та Лещу: Здра*ж*аю... (57), Навѣтую: Зра*ж*аю... (68), Навѣтованїє: Зра*ж*аньє... (68), Діадима: ...Кор*у*на... (200), Ѕлонравный: ...злогѡ обыча*я* (39) у «Лексиконі». Помітні також відмінності в наголошуванні слів (як у реєстрі, так і в перекладній частині), пор.: борб*á* (29), б*á*ли(й), ... чаровн*и́*къ (27), бдéнїє, неспа(н)є́ (27), брéма, берéма... (27), ведр*ó* погóда (36), зак*ó*нъ, прáво (49) у «Лексисі» та Б*ó*рба (11), Б*á*лій... Чар*ó*вникъ (5), Бдѣнїє: ...Несп*á*ньє (5), Брéма... берема... (12), Вéдро: Погóда... (14), З*á*конъ: Прáво, зáповѣдь... (41) у «Лексиконі». В одних випадках місце наголосу давніше в Л. Зизанія, в інших — у П. Беринди. Причину цього варто дослідити окремо. Здається, в пам'ятках відбите різне наголошування у рідних говірках обох учених.

Мову перекладної частини «Лексиса» П. Беринда ввів у «Лексикон» без суттєвих змін, адже обидва мовознавці були сучасниками й у своїх словниках відбивали узус української літературної мови одного періоду (к. XVI — поч. XVII ст.). Лише зрідка П. Беринда подає відмінний словотворчий варіант слова або замінює іншою лексему в статті, запозиченій із праці Л. Зизанія, пор.:

«Лексис»	«Лексикон»
благоговѣнїє, *на*бо(ж)ность... (27)	Бл҃гоговѣнїє... *по*божно(ст)... (7)
домостроитель, шафаръ, справ(ъ)ца *дому* (44)	Домостроитє(л): шафа(р), справца *домовый* (31)

же(р)но(в) ослїй, камѣ(н) *млын(ъ)ны(й)* (46)	Жрѣновъ ослїй, или оселскїй, Камѣнь верхнїй *млыновый*... (37)
лестецъ, волоцюга, *тула(ч)*... (54)	Лестецъ: *Тулакъ*, вололоцюга... (57)
бохма, згола, *надаремне*... (27)	Бохма: Весма, згола, *напрасно* (12)
видѣти остро, *смотрити* быстрω (33)	Видѣти остро: *Бачити* быстро (15)
властели(н), вла(д)ца, *влада(р)* (39)	Властелинъ: Владза, *Панъ* (16)
гибель, *утрата*, погибѣль (42)	Гибель: моръ... албо *згуба*, погибель (25)
врученїе, вданїе, поруче(н)е, *пода(н)е* (3[illegible])	Врученїе. Вданье, поруче(н)е, *залиценье* (18) та ін.

Мабуть, автор вважав, що вибрані ним слова точніше передають значення реєстрових слів або ширше відомі, ніж ті, які він знайшов у «Лексисі» Л. Зизанія. Деякі слова і варіанти, вжиті П. Бериндою, виявилися справді більш поширеними (напр., *бачити, панъ, побожность*) в українській мові, хоч окремі полонізми (напр., *залиценье*) не прищепилися. Деколи він перекладає церковнослов'янські слова, що їх залишив в українському тексті Л. Зизаній, пор.: въсхищаю, пориваю, похапую. тогда въсхитиша сvмона вył(ъ)хва... тогды пор(ъ)вали бѣси сvмона *во(л)хва*... (35) («Лексис») — Въсхищаю: Пориваю, похапую, хватаю... въсхитиша Сvмона влъхва... Порвали бѣси сvмона *чаровника*... (23) («Лексикон»). Коли реєстрове слово було однозначне або не потребувало додаткового пояснення, П. Беринда обмежувався повним уведенням у «Лексикон» статті з «Лексиса» Л. Зизанія, пор.:

«Лексис»	«Лексикон»
благодару, дѧкую (30)	Бл҃годару: Дѧкую (8)
брегу, стерегу (29)	Брегу: Стерегу (12)
врачую, лѣчу (35)	Врачую: Лѣчу (17)
голѣмы(й), велики(й) (40)	Голѣмый: великїй (27)
клосне(н), хромъ (52).	Клосненъ: Хромъ (53) та багато ін.

Здебільшого ж переклад Л. Зизанія автор «Лексикона» доповнює власним перекладом або матеріалом із інших джерел і таким чином глибше розкриває значення реєстрового слова. У розбудованій перекладній частині матеріал свого найвидатнішого попередника лексикограф ставить на відповідне місце в ряду синонімів або семантично близьких слів (іноді дає реєстрове слово в контексті й паспортизує його), пор.:

«Лексис»	«Лексикон»
алканїе, *исти хотенїе* (24)	Алканїе: Прагненье ѣдла, *ѣсти хоте(н)е*, чутье голоду (5)
без(д)на, *пропа(с)(ть)* (29)	Бездна: Безоднѧ, *пропаст(ь)*, глубокость, мнωзтво мнωгое вωдъ, окнина (6)
воинъ, *жо(л)нѣ(р)* (33)	Воинъ: Рицеръ, *Жолнѣръ* (17)
живо(т), *меш(ъ)ка(н)е*, и ты(ж) *ска(р)бъ, грошѣ* (47)	Животъ: Живот(ъ), багатство, *мешканье*, албо брухъ, албо жолудокъ, также матицѧ, и тыжъ: *скарбъ, грошѣ* (37)
ми(р), *покой* (56)	Миръ: *Покой*, смире(н)е, згода, помиренье (64)

недуг(г), *хороба* (59). — Недуг: Немочъ, *хороба*, или многовремє(н)ное страда(н)є, болезн(ь) (73) та ін.

Деякі слова іншомовного походження, які Л. Зизаній надрукував кириличним шрифтом, П. Беринда подає відповідно грецьким або латинським, бажаючи підкреслити, що вони не є українськими, тому вживати їх замість питомих слів не бажано, пор.: без(ъ)мол(ъ)вникъ, *еремита*, который не в(ъ) гуку а без(ъ) затрѣвожєна свѣта того бє(з)бла(з)нєнѡ, без(ъ) погоршєн(ъ)а живетъ (31), без(ъ)словесное, *бестїа* («Лексис») — Бє(з)молвни(к): Ερημίτης пустынни(к) (6), Безсловесноє, Bestia, албо Дикоє а окрутноє ѕвѣра (6) («Лексикон»).

У поданих вище зіставленнях можна було спостерегти, що автор, залучаючи пояснення з «Лексиса», часом скорочував їх, коли реєстрове слово можна було перекласти або пояснити точніше, пор.: баснь, каз(ъ)ка, *слово*, байка (28), искони, на само(м) поча(т)ку, *спочa(т)ку* (51), зефиръ, вѣтръ вда(ч)ны(й), *ѡ(т) полу(д)ня* вѣючїй (49) («Лексис») — Баснь: Казка, байка, вымысл(ъ) (5), Искони: на самомъ початку (49), Зефvръ: вѣтръ *ѡ(т) заходу* (207) («Лексикон»).

В абсолютній більшості переклади П. Беринди точніші (напр.: слів *баснь, зефvръ*), але окремі невикористані пояснення Л. Зизанія більше вдалі (напр., *стамна*). Не ввів у «Лексикон» П. Беринда лише окремі статті Л. Зизанія, напр: *вручаю* (39), *неясы(т)* (60—61), очевидно, внаслідок недогляду. Крім того, що статті, взяті з «Лексиса», П. Беринда розташував, враховуючи і внутрішній алфавіт, він лінгвістично досконаліше вводив окремі слова, які Л. Зизаній подав не в вихідній формі, переробив уведені ним словосполучення, в яких пояснювалося оказіональне значення, пор.:

«Лексис»	«Лексикон»
недостойный, него(д)ный (62)	Достойный: Годный (32)
неудостоивы(й), которїй не учини(л) него(д)нымъ, але учини(л) го(д)ны(м) (62)	Оудостоаю: Чиню годнымъ (137)
исходище во(д)ное. выхоженье вѡдъ теченье воды (51).	Исходище: Выхожѣнье, або роспутье, перехрестье (52).

Упорядкування реєстрових слів й уточнення їх змісту автор «Лексикона» здійснював на основі першоджерел, які часто точніше паспортизує, ніж Л. Зизаній, пор.: зав(ъ)ри, застанови. ѱало(м), лд҃... (47), съну(з)ны(й) конь, и(з)ны(й) конь вєрхо(м) верховны(й), цр(с), кни(г). глава і҃ (77) у «Лексисі», Завираю: Застановлаю, запираю, замыкаю. ѱал(м): лд҃. г҃ (40), Сънуздницъ: г҃, цр(ст): і҃. колесничны(х) конїй, возникѡ(в), возовы(х) (Бер., 128) — «и бѣша оу соломона, ≠ м҃ стадъ конныхъ въ колесница и ≠ ві҃, *сонуз(д)ницъ*. и постави а҃ въ градѣхъ со колесницами» (ОБ, «г҃ цр(с)твъ», гл. 10, 161 зв.). У «Лексиконі» П. Беринди спостерігається об'єднання перекладу в одній статті близьких або тотожних за значенням слів, відповідно до двох статей у «Лексисі» Л. Зизанія, пор.:

«Лексис»	«Лексикон»
благодарный, подѧчливый (31)	*Блгодарны(й): Блгодарствє(н):* Подѧчливый, албо в(ъ)дѧчный (8)
благодарствие(н), подѧчливый (31)	
врачеваніе... лѣчѣ(н)е (35)	*Врачба, врачєванїє,* Лѣченьє, лѣкарствъ дава(н)є... (17)
вра(ч)ба, лѣченье (36)	
гаданїе, зага(д)ка, тру(д)ное а хитрое пытанье (10)	*Гаданїє, або гананїє,* или ганан(ь)ство: Трудноє а хитроє пыта(н)є, загадка, розмова, съкровєнь глъ... (25.)
гаданїе, ро(з)мова гада(н)є, зага(д)ка.	

Проте зустрічається поділ однієї статті Л. Зизанія на дві з метою чіткішого розмежування значення і вживання реєстрового слова, пор.: *гусли, ар(ъ)фа,* лю(т)нѧ, скрипица (40) («Лексис») — *Гусли:* Скрипица, Мєтафо(р): то єст: образующє толкуєтъсѧ мысль (28), *Гусль:* Гарфа, цітра (28) («Лексикон»). Частину перекладів Л. Зизанія автор «Лексикона» відкинув, пор.: баснословїє, *нѣкчє(м)наѧ мова* (28) («Лексис») — Баснословїє: *Баѧ(н)є, ба(й)ки повѣда(н)є* (5) («Лексикон»). Варто зазначити, що окремі слова неслов'янського походження ввійшли в реєстр першої частини «Лексикона» саме із «Лексиса» Л. Зизанія (напр.: *Рака:* Трунна...; *Ракка, раха:* Ты — 107), але П. Беринда згадує їх і в другій частині своєї праці (*Ракка:* Трунна. [а Ра(к)ка, ска(з): *Ты*] — 229). Беринда найвищою мірою творчо сприйняв і розвинув досягнення Л. Зизанія.

Низка статей «Лексикона» свідчить про те, що П. Беринда міг мати в розпорядженні «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» (Пр.) або глоси, на основі яких він складений, пор.:

«Лексис... просто»	«Лексикон»
брение калъ, грязь (178)	Бренїє: Глина, болото, *калъ, грѧзь* (12)
гонзетъ втечетъ (181)	Гонзє...: Оушолъ, *утѣк(ъ),* убѣгъ... (27)
дря(х)лъ смутенъ (181)	Дрѧхлый: *смутный* ... (34)
доблъ крѣпокъ або мужественъ (181)	Доблъ: Сталый, *мужєствєнъ, крѣпкїй...* (30)
клипышъ (!) микгъдалы (184)	Клѧпышъ: Дєрєво *мигдаловоє...* (53)
ѡско(р)домъ долотомъ (187)	ѡскордъ: Клєпєцъ, сокира, которою мулѧрѣ камѣ(н)є ѡтєсуютъ, и тыжъ *долото* (153)
скнипы блощицы (190)	Скнїпы...: Мѡшки... и тє(ж) *блощыцѣ* (232)
хлябы продухи воднии (193)	Хлѧби: *Прадухи водныи,* водѣ оупу(ст) (143)
шуменъ пъянъ, або похмеленъ (194).	Шумєнъ: *Пїанъ, похмѣлный,* вєсєлый... (158).

Усіх зазначених вище слів немає в «Лексисі» Л. Зизанія. П. Беринда навіть узяв окремі переклади «Лексиса... просто», відкинуті Л. Зизанієм, пор.: *чертогъ* ложница, упокой (193) — «Лексис ... просто», *чєртогъ,* палацъ, тєрє(м) (87) — «Лексис» Л. Зизанія, *Чрътогъ: Ложница,* албо *поко(й),* кролєвскїй палацъ, тєрємъ, полата царєва зготованаѧ (156) — «Лексикон» П. Беринди. Значна частина словникового матеріалу «Лексиса... просто», що збігається з матеріалом «Лексикона», ввійшла в працю П. Беринди й за посе-

редництвом «Лексиса» Л. Зизанія. Спосіб введення словникових статей «Лексиса... просто» в «Лексикон» такий же, як і матеріалу «Лексиса» Л. Зизанія, проте П. Беринда зрозумілі граматичні форми в непрямих відмінках «Лексиса... просто» подавав в основній формі (пор. *ѡско(р)домъ*... і *ѡскордъ* у П. Беринди).

«Лексисъ... просто» носив на собі яскравий відбиток глосарія: чимало реєстрових слів подано в формах, у яких вони виступають у контексті, звідки їх узято, й, нерідко, пояснено їх оказіональне значення. Чимало статей його—це матеріал, вибраний із видань білоруського першодрукаря Ф. Скорини, зокрема з Псалтиря (1517 р.). Дуже можливо, що через «Лексис ... просто», а не безпосередньо з друків білоруського просвітителя, П. Беринда використав частину глос Ф. Скорини (це питання необхідно дослідити спеціально): серед поданих М. Г. Судником [146, *83—94*] глос Ф. Скорини в «Лексиконі» П. Беринди немає жодної, яка б не виступала в «Лексисі... просто». Більш імовірно, що український лексикограф із книг Ф. Скорини використав пояснення назв деяких літер гебрайського (давньоєврейського) алфавіту, пор.: алєф, еже порускн сказуеться *наука;* бет, знаменуеть *дом;* кгимель *полность;* далет *крижала;* ге *сия;* ваф, *і он;* гет *живот;* каф *рука;* мем *с них;* аин *кладезь;* фе *уста;* коф *возвание;* реш *глава;* шин зубы; таф *знамена* (Ф. С ., 111—112) — Алєфъ: *Наука,* або оучисѧ... (174), Бєтъ, или Виѳъ: *Домъ,* або завстыжєнѧ... (186), Гімєль: одплата, *зуполность* (199), Далєтъ: Страхъ, або *таблиц(ъ)* (200), Гє: Таѧ (198), Вавъ: *Тъи,* або *И*... (188), Гєтъ: З(ъ) умѣн(ь)є, *живо(т)*... (199), Кафъ: Накрывлєны(и), а(б) *долонь*... (215), Мємъ: Внутреності, а(б) *з(ъ) них(ъ)* (222), Аїнъ: око, або око прєзрочистоє. або *жро(д)ло*... (173), Фє: *Уста*... (238), Кофъ: *Вєзва(н)є,* по инѣ(х), Ку(ф). За(м)кнѣ(н)є... (217), Рєшъ, -с-: *Голова*... (229), Схінъ, и(л) ши(н): *Зуб(ъ),* и(л) на рану... (235), Тафъ, -в-: Зблудилъ, а(б) *знак(ъ)*... (236) — «Лексикон».

У відношенні до надбань попереднього й сучасного йому словникарства П. Беринда постає як мовознавець-лексиколог, учений-лексикограф, який, знаючи сучасну лексикографію, по-науковому відбирав і обробляв матеріал, залучаючи його до своєї праці. Кількість словникових статей, уведених без обробки й без додаткових власних пояснень П. Беринди, що грунтуються на вивченні значення слова в церковнослов'янському контексті, у «Лексиконі» зовсім незначна. Необхідно підкреслити, що використані ним словники, в яких перекладається лексика церковнослов'янської мови, були невеликі за обсягом (найбільший «Лексис» Л. Зизанія налічує близько 1060 слів у реєстрі), і запозичені з них матеріали в першій частині «Лексикона», що налічує понад 5000 статей, займають досить скромне місце (приблизно $^1/_5$) у порівнянні з загальною кількістю розробок, що належать тільки П. Беринді. Оскільки матеріал із попередніх східнослов'янських словників П. Беринда інколи подавав у своїй праці без істотних змін з наступним українським перекладом або без нього, історики української мови повинні брати до

Рис. 10. Сторінка з першої частини «Лексикона словенороського» П. Беринди. Київ, 1627 р.

уваги те, що через давньоруські джерела в «Лексикон» ввійшли окремі давньоруські, а через твори Максима Грека, особливо в другу частину — окремі російські слова. Крім того, із зазначених словників у переклади «Лексикона» потрапила також певна кількість церковнослов'янізмів.

Матеріали лексикографічного характеру в «Лексиконі»

Додатковими матеріалами лексикографічного характеру, які залучив до свого словника наш учений, були глоси з тодішніх рукописних, і, особливо, друкованих книг. Влучні пояснення П. Беринда повністю, без змін уводив у текст «Лексикона». Неточні глоси лексикограф оминав, однак вони, як і вдалі пояснення, сигналізували, що те чи інше слово незрозуміле для широкого читача. Він не взяв до «Лексикона» переклади (пояснення) рідковживаних в текстах того часу слів неслов'янського, особливо грецького, походження. Основні значення слова однієї мови можуть передаватися одними й тими ж лексемами іншої мови певної доби, незалежно від перекладача, тому не всякі збіги статей з глосами певних книг пов'язані з використанням їх П. Бериндою. Очевидно, випадковою є тотожність деяких статей словника з глосами таких, наприклад, українських друків, як «О єдиной истинной православнєй вѣрє...» та «Єvлїє учитєлноє албо казанѧ...» — пор.: Сугубо, Двоѧко (Бер., 124) — «сугубо, рєкшє *двоѧко*» (ІПВ, 24 зв.), Внѣшнїй: Надворнїй, звєрхнї(й), сєгѡсвѣтнїй... (16) — «внѣшни(х), рєкшє *звєрхнихъ*» (39) та ін.; Зиждитєль: Будовни(к), тєслѧ... (Бер., 43) — ѕиждитєль *боудовни(к)* (С. Є., 230 зв.) та ін.— адже в них уміщено багато глос, що пояснюють церковнослов'янські слова, але їх немає в «Лексиконі».

Нічого певного не можна сказати й про відношення до «Лексикона» тих нечисленних глос, які спостерігаються на берегах. «...Іѡанна Златооустаго... книги ѡ с͠щєнствѣ» (Сщ.), в друкуванні якої, мабуть, брав участь сам П. Беринда, бо деякі аналогічні пояснювані слова автор паспортизує загалом за іншими текстами, пор.:

«...Іѡанна Златооустаго... книга ѡ с͠щєнствѣ» Глоси	Текст	«Лексикон»
-пых-, тобто *ѡ(т)пыхающє*	ѡ(т)рѣвающє (88).	ѡ(т)рѣваю: ѡ(т)мѣтую, ѡ(т)тручую, ѡ(т)кидаю, *ѿпыхаю* ѡ(т)гонѧю (146)
възмущ-	стужающу (98)	Стужаю: Нє даю покою, прикрусѧ, ..., ѡѕлоблѧю, оудручаю... *възмущаю.* дѣ(а) о͠д (123)
Аллигорїа	иновѣщанїє (383)	Аллигорїа: *Иновѣщанїє* или иносказанїє. Гал: д̃. к͠д. б(с): дѣ(а): л(ст) р͠ч (174)
людѧнинъ	лаікъ (412).	Людинъ: Мїрскїй чловєкъ, *лѧи(к)* (61).

Одне тлумачення біблійної назви П. Беринда-поет увів у свої різдвяні вірші 1616 р.— *Виѳлєємъ, Домъ хлѣба* (Бер. В., 59), пор. у «Лексиконі»: *Виѳ-лєєм(ъ): Домъ хлѣба,* войны (194). На полях книги віршів автор надрукував дві глоси — ѡ Астролатра(х) — *ѕвѣздослужитєлєхъ;* фїлєортѡмъ обяснити — *празднолюбцєм(ъ)* (Бер. В., 65—66), але ці оказіональні грецизми не знайшли місця

в «Лексиконі». Це б свідчило про те, що в докиївський період П. Беринда займався в основному вивченням і поясненням словникового матеріалу Біблії.

Не спостерігається в «Лексиконі» й широкого використання тих нечисленних глос, які були вміщені на берегах лаврської книги «Анѳологїонъ, или Трифологіонъ» (Анф.), надрукованої за участю П. Беринди, пор.:

«Анѳологїонъ...» Глоси	Текст	«Лексикон»
наvклиръ	кръмчїй (57)	Навклиръ: Стырни(к) корабєлный (224) Кормчїй, или кормни(к): Стырни(к) (54)
Настижитєлєнъ	Димотисъ (57)	—
Кроуноу	Мітроу (38)	Мітра, круна: єп(с)пскаа *корона...* ю(д) ѕі (223)
єпарvстрісъ	ячѧицъ (381)	—
воєводы.	Стратилата (403).	Стратилатъ: Полковникъ, Гєтманъ, *Воєвода.* г м(к). г (234) та ін.

Переклади П. Беринди далеко точніші. Він при деяких словах покликається й на інші джерела. Не взяв до уваги автор «Лексикона» й переклади назв місяців, надруковані в «Анѳологїоні», напр.: Мць Сєптємврїє. (Си)рѣчъ, Сє(д)мый. Рєкомый Врєсєнь. по древни(х) жє, Роуєнъ (Анф., 1), Мцъ фєvруарїй сирѣчъ, Лютый (714—715), Мартъ Рєкомы(й) Сухїй (748—749), Мартъ или Бєрєзоѕолъ (752—753), Сръпнѧ, или Аvгоvста (920—921), Зарєвъ, или Сръпєнь (948—949) та ін.

Незаперечним є факт залучення в «Лексикон» деяких глос із «Книги ѡ вѣрѣ...» (КВ), пор.: ѱифіда (!) Мусіа (Бер., 241), Коливо: Кут(ь)ѧ... пшєница (54) — ѱи(м)фидами, то є(ст) мусїєю (КВ, 171), Коливо тыж, то є(ст) пшєницу варєную... (318).

Найбільше слів до реєстру й глос до перекладної частини П. Беринда залучив із книжок, що вийшли в світ з друкарні Києво-Печерської лаври 1623—1628 рр. Не має сумніву, що частина глос цих видань належить самому лексикографові. На цей період припадає найінтенсивніша праця П. Беринди як над текстами лаврських видань, так і над «Лексиконом», що активно поповнювався. Про сумлінне ставлення науковця до своєї редакторської роботи свідчить той факт, що навіть у «Лексиконі» він не забуває про капітальну працю «...Іѡа(н)на Зла(т)(о)устаго... Бєсѣды на ді посланїй. ...Павла» і просить читачів виправити помічені в ній помилки: Распалєнїє, кручина: роспалє(н)є. *ѡ(т) сє(г) исправи погрѣшєнїє, а к(р) и. на с(х) г л(ст): м,* истнивъ и(х) распалєнїє с(ъ) пухлиною, начинаєтъ догматы полагати (107), Тчєнїє: Тка(н)є поло(т)на... Бє(с): а(п): л(ст): ≠вѱві, *испра(в) послѣднюю строку ѡ(т) самого тчєнїа. бо. чтєнїа, ѕлє та(м) є(ст)* (135).

В одному з найбільших лаврських видань — книзі «...Іωанна Зла(т)(о)устаго... Бєсѣды на д͠і посланїй ...Павла» поруч із «произвольнаками» — можливими церковнослов'янськими варіантами перекладу грецьких слів і словосполук — було надруковано певну кількість українських глос, але П. Беринда не всі залучив до «Лексикона», пор.:

«Лексикон»	«...Бєсѣды на д͠і посланїй ...Павла» Текст	Глоси
Поєта: *Творецъ*. б(с) р(л)͠а в(ъ) к͠(г) (227)	поєт-ы	творц- (44)
—	прошнѧ-кωвъ	жєбра-
—	потакωвник-ωвъ	пасорит- (56)
—	пирогъ	плѧцок (109)
Прєлюбодѣйчище: *Бастрѧ* (95)	прєлюбодѣйчищє	бастрѧ (414)
Ѿ(т)вѣщанїє: ω(т)повѣдь, *дєкрє(т)*... (145)	ω(т)вѣщанїє	дєкрєтъ (181)
Ѡрудїє: Посудокъ..., или *варста(т)* (153)	орудїю	варстату (478)
Кωниω(н): ѕѣльє є(ст) якожє мѧсо Гѵѱово... дѣ(а): н(р): к͠з. *свинаа вош(ъ)* (217)	свинїю вошъ	Грєчєски кωнїон былїє я(д)носноє (547)
—	народную	мужицк- (731)
Кличъ: Комωдіа, х͠ѯг. крик(ъ) (53)	кличємъ	гоготанїω(м) (786)
—	тонкаѧ пища	дієта (1059)
—	палитисѧ	смаж- (1138)
Низбрєгъ:... скала, *дєбрѧ* (77)	низъбрєгъ	дєбры (1195)
Нємовущї(й): *шепечучі(й), гугнивы(й)*... (74).	нємовующа.	шепечучого, гугнаю- (3043) та ін.

Меншою мірою введено в «Лексикон» глоси із київського друку «...Іωа(н)на Златоустагω... Бєсѣды на Дѣѧнїѧ ап(с)лскаѧ» (Бс. д.), пор.:

«Лексикон»	«...Бєсѣды на Дѣѧнїѧ ап(с)лскаѧ» Текст	Глоси
—	єдиногубъ	простъ (12)
Ѕєлїє: Ярина, огороднїи рѣчи	ѕєлїѧ оградная	ωгоро(д)нины (95)
ωтрєбы: Смѣтьє, *ωтруби*... (154)	отрєби	отруби (159)
Вєлможа, *Силникъ*. Дѣ(а): а(п): б(с): л(ст) р͠пв (14)	силникъ	вєлможа (182)
Вънєзаапу: Спрудка, ...напраснω, *нагло* (21)	нагло	внєзаапу (277)
—	ѱаліды	Оудила (319)
Скудость: *нєдостатокъ* (115).	скудость.	нєдостатокъ (495) та ін.

Спостерігається значна кількість збігів перекладів у «Лексиконі» з глосами публікації «С͠тгω о͠ца н͠шєгω Андрєа... Толкованїє на Апокалїѱін(ъ)... Іωанна Б͠гослова...» (Апок.), проте й звідси взято не всі глоси, пор.:

«Лексикон»	«...Толкованїє на Апокаліѱінъ...» Текст	Глоси
Ѡбрѣтословецъ: *Вымовный*, ...лга(р), клеко(т) (149)	ѡбрѣтословцемъ	вымовны- (13)
—	теплохладенъ	лѣитеплъ (17)
Коллурїє: *Ма(ст) на очи...* апо(к): г: иі (127)	Коллvрїємъ помажи ѡчи твои	мастю лѣкарскою (18)
Мѣрило: Вага, *шалка*, ... (67)	мѣрилами	шалѧ-
Фіала: Каціа на кштал(т) *чашѣ*, а(б) кубка... (239)	фіалы	чашѣ (23)
Пупъ, Пупокъ на деревѣ... *пупѣшка недозрѣлаѧ*... (103).	поупы	недозрѣлыи пупѣшки (29) та ін.

Автор «Лексикона» не знехтував окремими глосами навіть із книги «Прп(д)бнагѡ... Аввы Дороѳеа Поученїа», яка друкувалася тоді ж, коли його словник і вийшла 1628 р., пор.: Вукократ(ъ): *Власовина*, волосѧнка, *Доро(ѳ): г(л) в, ѡ Досіѳеи* (Бер., 196) — «...гла єму *Вукакратъ* (!) требуєши Досиѳеє; *(Вукакра(т)* же по нашему языку глетъсѧ *Власовина)* (Дор., «*ѡ Блженномъ... Досіѳеи*», другий твір у цій книзі, 22); Крамъви: *Капуста. Доро(ѳ): с(л) гі* (218) — «...*крамъви*, чръну жлъчъ творитъ... (на полі книги — глоса *капуста*) («Поу(ч): аі, 251), Носокомїа: *Шпиталь, до(р), с(л), в* (224) — «въ *Носокомїи*» (на полі — глоса *бо(л)ници*) (248) та ін. Необхідно зазначити, що при глосах «Аввы Дороѳеа Поученїй» зустрічаються вже покликання на «Лексикон» Беринди, наприклад, при глосі *цибулю* до слова *лукъ* (Дор., 249) дається «леѯік рі» (тобто стовпчик 110).

Нічого певного не можна сказати про використання П. Бериндою глос із рукописів, бо таких текстів, де б повторювалися одні й ті ж самі глоси в одному й тому ж творі, дуже мало, до того ж не відомі примірники будь-яких рукописів, якими користувався вчений, адже навіть у списках одного тексту, наприклад, Пересопницького євангелія (1556—62 рр.) — у так званому Волинському (Житомирському) (1571 рр.) та в уривку Літківського (1595 р.) євангелій глоси не ідентичні. В «Лексиконі» ряд пояснень близькі до глос Пересопницького євангелія, проте це не означає, що Беринда користувався саме ними, пор.:

«Лексикон»	«Пересопницьке євангеліє» Глоси	Текст
Дреколь, Алѧбарта..., *рогатина* ...(33)	... рогатина(м) (113)	...дрекол(ь)ми
Кустодїа, Ла(т): печа(т) а(б) *сторожа*... (218)	сторожу (121 зв.)	кустодїю
Спекулатѡръ: Сторожъ, ...або *Ка(т)* (233)	ката (149)	спекулатора
Кладѧзь: *Студнѧ, колодезь* (52)	або в колодѧзь (283 зв.).	в стоуд(ь)ню
Пиръ: Учта, *честь* ...*колацѣа* (81)	честь або колацию (284 зв.)	пирь

Гной, бренїє: *Болячка, вродъ* (26)	вроды або болач— (293 зв.)	гной
Сотъ: *пластъ меду, стѣнни(к)* (119).	пластръ або стел- никъ медоу (334)	соть та ін.

Але навіть із тих друкованих джерел, використання яких П. Бериндою не викликає сумніву, вчений подає залучені в словник глоси здебільшого в ряду ширших, детальніших пояснень, пор.: *несладость* із глосою *туга* в «...Бесѣдах на ді посланїй... Павла» (Бс. ап., 1059) та цілу низку слів у статті Беринди — Несладость: Скорбь, туга съ тяжестїю, мерзено(ст), бе(з)сластїе, болѣсть, тескно(ст), бридкост(ь), несмачность, немило(ст), невесело(ст), невдячность, смутокъ (76). Переклади й пояснення в більшості випадків незрівнянно повніші, глибші, ніж глоси. П. Беринда не вводить у «Лексикон» рідковживані елементи неслов'янського походження і їх пояснення та більш-менш зрозумілі церковнослов'янські слова й глоси до них. Загальна кількість статей словника, оформлених на основі глос, зовсім невелика. Учений оминув навіть деякі друковані глосарії, в тому числі й «Леѯиконъ альбо трудныхъ словъ выкладъ въ той кнізѣ», доданий до книги Кирила Транквиліона-Ставровецького «Зерацало богословїи» (Почаїв, 1618), в якому тлумачаться рідкісні неслов'янські слова. У цьому виявляється негативне ставлення вченого до дедалі більшого насичення мови освічених людей іноземними, особливо латинськими, елементами.

П. Беринда із попередніх лексикографічних матеріалів (словників, глосаріїв, глос) відібрав лише те, що вважав за найнеобхідніше. Залучені з чужих праць матеріали вчений піддавав лексикографічній і мовній обробці. Компіляторство було йому чуже, однак з увагою ставлячися до давньоруських і російських лексикографічних джерел, якими користувався при укладанні своєї книги, П. Беринда залишив у перекладній і тлумачній частині «Лексикона» певну кількість давньоруських і російських слів, які не вживалися в українській літературній або розмовній мові (к. XVI — поч. XVII ст.).

Літературні джерела реєстру «Лексикона»

Друковані тексти

Найголовнішими літературними джерелами реєстру «Лексикона» були церковнослов'янські (словеноросъкі) тексти, надруковані на Україні в XVI — початку XVII ст. Серед них першість належить Біблії, повний текст якої в 1580—1581 рр. в Острозі на Волині опублікував Іван Федоров. Як уже зазначалося, видатний філолог у післямові до «Лексикона» повідомляє, що Федір Балабан, в якого П. Беринда перебував на службі (90-і роки XVI ст.— 1606 р.), мав намір зробити нове, виправлене видання Біблії і його, Беринду, спонукав збирати слова («реченїя») та ономастичний матеріал («име-

на»). Лексика Острозької біблії відзначається архаїчністю й дуже незначним впливом української мови (*вага, гай, прє(з)* нєго; сновъ *ра(д)ны(х)* [188, *168*]. Дослідження відношення реєстру «Лексикона» до тексту Острозької біблії (ОБ) переконливо показало, що П. Беринда черпав матеріал, часто паспортизуючи його, майже з усіх книг Старого завіту, пор.:

1. *Кривина:* Кривость, укосъ... ѡбразнѣ, выступок(ъ). *бы(т): н.* Остави *кривину,* ѡ(т)пусти выступокъ (Бер., 56) — «... и ннѣ *остави кривину* рабъ ба ѡ(т)ца твоєго» (ОБ, «книги а моѵсіовы *бытїа*» гл. *50,* 24), *Потыкаю кущу:* Розбиваю намютъ: *бы(т): ла* (90) — «іаковъ же *потъкну кущу* свою въ горѣ» (гл. *31,* 16), *Крощу:* Оукрачаю, єднаю..., *бы(т): лв. укрочу лицє єгѡ,* поєднаю особу єгѡ (56) — «...іаковъ идєтъ за нами, вѣща оубо *оукрощу лицє єго,* даромъ моимъ» (гл. *32,* 15), *Салимъ:* Доконанаа... *б(т) ді. иі* (230) — И мєлхисєдєкъ црь *салимєск(ъ),* изнєсє хлѣ(б) и вино...» (гл. *14,* 6) та ін.

2. *Книгочїй:* Писаръ посполитый... *Исхо(д)... иі...* (53) — «...*книгочїа,* да судѧтъ ѧ...» (ОБ, «*исходъ*», гл. *18*, 33 зв.), *Жєлтѧница:* Салата лѣснаа. *Исхо(д). ві.* и... (36) — «...и опрѣснокъ съ *жєлтѧницєю,* сънѣдѧтъ» (гл. *12*, 30), *Груди ѡ(т) овна:* Мосто(к) з(ъ) барана. *Исхо(д), кѳ* (28) — «И да возмєши *груди ѡ(т) овна* съвєршєнаго...» (гл. *29*, 39) та багато ін.

3. *Говѧдо:* Быдлѧ *Лєvі(т): кд* (26) — «...кто оубїєтъ *говѧдо...*» («*лєвитъ*», гл. *24,* 56 зв.), *Хирогрѵлль:* ѣж(ъ), остисты(й) зє(м)ны(й). *лє(в): аі. є* (240) — «*хирогриль* яко нє износи(т) жванїа и пазногти нє дѣлитъ нєчистъ сїи вамъ» («*лєвитъ*», гл. *11*, 48 зв.), *Никнущаа ѡ собѣ нива:* Ролѧ котораа доброволнє роди(т). *лє(в)кє* (77) — «и *никнуща о сєбѣ, нивы* твоєѧ да нє жнєши...» (гл. *25*, 57), *Лихва:* ...приплодо(къ). *г, мѡи(с): кє. с(х): л...* (58) — «нє възмєши ѡ(т) нєго *ли(х)ву,* нижє сугубины...» («*книги г моѵсїовы, лєвитъ*», гл. *25*, вірш *36*, 57) та багато ін.

4. *Оловина:* Напой вшєлѧкїй кро(м) вина. *Числа* ѕ... (79) — «...и въздєржитсѧ... и оцта *оловинна*» («*Числа*», гл. *6*, 64 зв.) тощо.

5. *Врабїй:* Воробєцъ. *Діv(т): ді...* (17) — [«...да нє ястє...»] «И врана, и *врабїѧ...*» («книги є моѵсіовы *вторыи законъ*», гл. *14,* 86), *ѡ(т)връжєсѧ:* ѡ(т)скочилъ. *діv(т): лв* (145) — «и *ѡ(т)вєржєсѧ* възлюблєнныи» (гл. *32*, 95), *Сєкратъ...*: Новый, свѣжїи... *є м*ѡ(*и*): *лв.* с(х): зі... (113) — «новіи *сєкратъ* приїидоша, их же нє вѣдаша...» («*книги є моѵсїовы вторыи законъ*», гл. *32,* вірш *16,* 96) та ін.

6. *Виѳ-санъ:* Домъ зуба... *на(в) зі*... (194) — «И бысть манасїи в... *виѳсанє*...» («книга. ісуса *навѵна*», гл. *17*, 105).

7. *Въсходница:* Салѧ, *Судї(и): г* (23) — «сєи же сидѧшє на *восходницы* лѣтнїи...» («книга. *судєи* іилєвы(х)», гл. *3*, 110 зв.).

8. *Прѧжмо:* Пражмо. *Ру(ѳ) в* (103) — «...и сѧдє руѳъ ѡ(т) страны жатєль и пода єй воозъ *пражмо*. и ясть...» («книга *руѳъ*», гл. *2*, 122).

9. *Милоть:* Овчина, ... гунѧ. *г цр(ст) ѳі. с(х) оі* (*63*) — «и прііде илїѧ к нєму и свєржєтъ *милоть* свою нань» («книги *г ц(р)ствъ*», гл. *19*, вірш *19*, 168), *Бишасѧ съ бичми до проли(т)[и]а кровє своєа, г цр(ст): иі*... (7) — [язичницькі жреці при Іллі] «...мноѕи *бишасѧ съ бичми до пролитїѧ крови своєѧ*» (гл. *18*, 167) тощо.

10. *Клирикъ:* Причетникъ... *а (ца(р): ѳ. ла*. клирошанинъ. ска(з)[итєлн ѡ]: крыл[ошанинъ] (53) — «сєи прьвєнєцъ сєл(ъ)лумъ *крылошанин(ъ)* прьвыи бысть...» («книги *пєрвыє. паралипомєнонъ*», гл. *9*, вірш *31*, 189), *Міхєа:* Оубогїй... *в п(р) л(д) к*... (223) — «...авдону сну *михєєву*...» («книги *вторыє. паралипомєнонъ*», гл. *34*, 214 зв.).

11. *Да строчно:* Та ѡсобно: ѡ(т)дѣлнє... *Нєє(м), и, с(х) в* (29) — «...и чтоша въ книзѣ закона бжїѧ *да строчно* и явно къ разумѣнїю...» («книги *нєємїѧ*», гл. *8*, вірш не *2*, а *8*!, 224 зв.).

12. *Артаѯєрѯ(ъ).:* ...горѧчость ро(з)рыванѧ. *а, єз(д). з, ка* (180) — «азъ *арта*ѯєрѯъ црь поставихъ...» («*книги пєрвыє. єздры*», гл. *7*, вірш *21*, 219).

13. *Ѡшибъ:* опашъ: хвостъ... *Тѡвіа, г(л): аі*. (155) — «...пєсъ... помаанїємъ своєѧ *ѡшиби* радовашєсѧ» («книги. *товїѧ*», гл. *11*, 252).

14. *Бєлма:* Нѣчогѡ, або старо(ст)... *Іудї(ѳ), з. г*. (186) — «...ѡ(т) мѣста иже рєчєтсѧ *бєлма*...» («книги *іюдиѳъ*», гл. *7*, вірш *3*, 256).

15. *Аманъ:* Смущаючї(й)... *єс(ѳ)*, а (175) — «...и бѣ *аманъ*... славєнъ прє(д) црємъ...» («книги. *єсѳиръ*», гл. *1*, 260 зв.) та ін.

16. *Копысаю:* Копаю зємлю копытомъ. *Іѡ(в): лѳ* (54) — [Кінь] «...*копысая* на поли играєтъ...» («книги *іовъ*», гл. *39*, 276), *Мєншина:* Молодшї(й) лѣты. *Іѡ(в) л* (62) — «...поругаша ми сѧ *мєн(ъ)шины*» (гл. *30*, 272) та ін.

17. *Ровєникъ,* или Ръвєникъ: долъ выкопаный. Ровъ, студнѧ, студєнєцъ колодъ(з). *ѱа(л): и* (109) — «да нє потопит(ъ) мєнє бурѧ... нижє свєдєтъ о мнѣ *ровєникъ* оустъ своих(ъ)» («*ѱалтырь*», псал. *68*, 13), *Инокъ дивїй*... одинєцъ дикїй, *ѱал(м), оѳ. ді* (48) — «...і *инокъ дивїй* поѧлъ и єсть» (псал. *79*, вірш *14*) та ін.

18. *Нєтѧгъ:* Лѣнивый. *При(ч) гі* (76) — «въ похотєхъ єсть всѧкъ *нєтѧгъ*» («*притчи* соломони», гл. *13*, 33 зв.).

19. *Искуса златнаа:* Золото выборное, чепецъ золоты(й). *екк(с): ві* (49) — «...и не сокруши(т)сѧ *искуса златнаѧ...*» («книги *еклесїастъ*» гл. *12*, 44 зв.), *Клѧпышъ:* Дерево мѵгдаловое, *еккле(с): ві. с(х) е* (53), *Акріды:* Трава... *ек(л): ві, е...* (173) — «и процвѣтетъ *клѧпышъ* и отол(ъ)стѣетъ *акрида...*» (гл. *12*, вірш *5*, 44 зв.) та ін.

20. *Ѳа(л)піоф(ъ):* Башта оборона. *п(с) пѣ(с) д* (210) — «яко столпъ двдвъ шїѧ твоа, създанъ въ *Ѳалпиоѳѣ*» («книги *пѣсни пѣсней*», (гл. *4*, 45 зв.) та ін.

21. *Намѣренїе:* Намѣренье, цель ... *Пре(*м) *г* (69) — «стрѣлы ... на *намѣр[ен]їе* перутъ» («премудрости соломони», гл. 5 [!] 48 зв.), пор. «стрѣла испущена *намѣреное мѣсто*» (гл. 5, 48).

22. *Бразда:* Борозна, *си(р): г(л): з;* Браздна: Нива (12) — «...не сѣи на *бразнахъ неправды...*» («книги ісуса *сирахова*», гл. 7, 55), *Пища:* Живность, страва ... *Сира(х): лз* и *ні* (82) — «...всѧкоѧ *пища* лишенъ, будеть» (гл. *37*, 65), «Не веселис ѧ о мнозѣи *пищи...*» (гл. *18*, 59) та ін.

23. *Исселникъ:* Запроваженый, засланецъ. *Іере(м): кѳ* (50) — «посли къ *ис(ъ)селникомъ* глѧ» («пр(о)ркъ *іеремїѧ*», гл. *29*, 107).

24. *Алефъ:* Наука або оучисѧ. Первое слово въ Алеф-виѳу евре(й). *Пла(ч) Іере(м) г(л) всѣ* (174) — «...и сѣде іеремїѧ плача... и рече. *Алефъ*» («*Плачъ иеремиевъ*», гл. *1*, 119 зв.) (та всі інші глави).

25. *Пудило:* Страшидло. *Вару(х), s* (103) — «...во овощи *пудило* ничесо же снабди(т)...» («пр(о)ркъ. *варухъ*», гл. 6, 125), *Брада ωголена: Ва(р): s.* ω(т)сюду голобрадство (12) — «...ихъ жрьцы сѣдають имуще... *главы* и *брады* оголены» (там же, 124).

26—27. *Луща:* Влочнѧ, *езе(к): лѳ. Іωи(л) г* (60) — «...и пожгутъ... и рожаники и съ стрѣлами... и *лущами*» («пр(о)ркъ *іезекїиль*», гл. *39*, 144), «рас(ъ)сѣцѣте рала ваша на оружїа, и сер(ъ)пы ваша на *луща*» («пр(о)ркъ *іоиль*», гл. *3*, 164).

28. *Круждую:* хорѣю. *да(н): и. Крижъ(д)ева(х)* (56) — «Аз же данїилъ оуспохъ, и *крьж(ъ)девах* до днїи многъ» («пр(о)ркъ. *данїилъ*» гл. *8*, 153 зв.) та ін.

29. *Казатель:* Оучитель, каручїй. *ωсиа. е с(х): в* (52) — «...аз же *казатель* вамъ» («пр(о)ркъ *іосїѧ*», гл. *5*, вірш *2*, 160) та ін.

30. *Мечка:* Медведица. *Амо(с) е.* Ѳі (63) — «...аще оубѣжать члкъ ω(т) лица льву, и пре(д)станетъ ему *меч(ъ)ка*» («пр(о)ркъ *амосъ*», гл. *5*, вірш *19*, 165 зв.).

31. *Діаволъ, е(в):* ресефъ: пта(х), пломѣ(н), походнѧ... с(л): На поле. *а(в)ва(к) г е* (200) — «пре(д) его изыидет(ъ) слово, і изыидетъ *на. поле* запѧтъ ногу его» («*аввакумъ*», гл. *3*, вірш *5*, 5).

32. *Мєсамбріа...:* Полуднє, *со(ф) в̃ д̃* (22) — «...и азотъ на *мєсам(ъ)брію* ѡ(т)връжє(т)сѧ...» («*софонїѧ*», гл. *2*, вірш *4*, 172 зв.).

33. *Купьсєль:* Сажавка. *Аггєй в̃* (55) — «...вложистє в(ъ) *купьсєль* двадєсѧтє сата, и быша дєсѧть сата ячмєнє» («*аггєи*», гл. 2, 174).

34. *Усѧцалница:* Носъ якоиколвє(к) рєчи. *За(х): д̃* (141). *Ячайцє:* Банка... *За(х) г(л): д̃* (161) — «...что суть обѣ вѣтви... ижє в(ъ) руку обою *оусѧцалницу* златую, възливающую... въ *ячаица* златыя» («пр(о)ркъ *захарїѧ*», гл. *4*, 175) та ін.

35. *Трибухъ:* Жолудокъ, живо(т)... *Мала(х): в̃* (133) — «... искидаю *трибухи*... на лица ваша, *трибухи*... праз(д)никовъ ваших...» («пр(о)ркъ *малахїѧ*», гл. *2*, 179).

36—38. *Бронѧ:* Зброа... Бронь, *в̃ м(к): є̃* (12); *Мєчъ: в̃ ма(к) є̃.* зри оружїє (63), *Маккавєй:* ударѧючїй... *а̃ м(к) в̃. д̃.* (221). *Шлємникъ, в̃ ма(к) є̃* (158); *Гонзє...:* Оушолъ, утѣ(к)... або... гоньзну(л), *г̃ ма(к): є̃:* бєжалъ (27) — «...имѧшє сновъ є̃... і иоуду ижє звашєсѧ *ма(к)кавєи...*» («книги *а̃ маккавєискїє*», гл. *2*, 1 зв.), «...и щитомъ въздвигнєнїѧ и *шлємниковъ* множєство, и *мєчєи* совлєчєнїє, и стрѣлъ мєтанїѧ... всѧкихъ *бронєи*» («книги *в̃ маккавєискїє*», гл. *5*, 18, «...живота... ради кождо *гоньзнулъ* бы» («книги *г̃ маккавєискїє*», гл. *5*, 28 зв.) та ін.

Не меншою мірою до реєстру залучено лексику з Нового Завіту, особливо з євангелій (Матвія — *Ма(ѳ):*, Луки — *Лу(к):*, *Л(к):*, Марка — *Ма(р):*, *М(р):*, Іоанна — *Іω*), та послань апостолів.

39. *Вєдро:* Погода. *Ма(ѳ). ѕі. ѯє* (14) — «...*вєдро,* чрьмнуєтъ бо сѧ нбо» (ОБ, «єѵ(г)лїє *ма(ѳ)*» гл. *16*, вірш *65*, 9) та ін.

40. *Кровъ:* Домъ... *л(к):* ѕі ѳ... (56) — «...прїиму(т) вы в(ъ) вѣчныа *кровы*» («єѵ(г)лїє *лу(к)*, гл. *16*, вірш *2*, 39 зв.), *Исповѣдаю ти сѧ очє:* Дѧкую тобѣ очє, албо вызнаваю тѧ очє. *Лу(к): ї. аі* (50) — «и рєчє. *исповѣдаю ти сѣ ω(т)чє...*» (гл. 10, зачало *21*, 33 зв.).

41. *Авва* ω(т)чє, тату, *ма(р): д̃і, лѕ...* Сvрски єст(ъ) (171) — «и глашє, *авва ω(т)чє,* всѧ възможна тєбѣ...» («єѵ(г)лїє *ма(р)*», гл. *14*, вірш *36*, 25), *Таліѳа кумі.* з(ъ) сѵ(р) и є(в): Дѣвицє встани... *м(р) є̃ па ма* (236) — «и ємъ за руку отроковицу гла єи, *талиѳа куми,* єжє єсть сказаємо, *двцє тєбѣ глю в(ъ)стани...*» (гл. *5*, вірш *41*. зач. *21* [!], 19 зв.) та ін.

42. *Врътогра(д):* връ(т), ωгоро(д). *Іω: ѳі ѯв* (15) — «Бѣ жє на мѣстѣ идѣжє распѧтсѧ *врътъ.* и в(ъ) *врьтѣ* гробъ новъ...» («єѵ(г)лїє *іоа(н)*», гл. *19*, зач. *62*, 54 зв.) та ін.

43. *Маанїє...* или манїє: Волѧ... даньє знати, покиваньє, *дѣ(а):*

ка, с(х) м. помаав(ъ). и *кд с(х): ї. поманувшу* (62) — «Павєлъ стоѧ на степенєхъ, *помаавъ* рукою къ людємъ» («*дѣанїѧ ап(с)льска*», гл. *21*, вірш *40*, 13), «...ѡ(т)вѣща же павєлъ, *поманувшу* єму игємону глати» (гл. *24*, вірш *10*, 14) та ін.

44. *Адъ: ... Тємница, а пє(т) г. ѳї...* (172) — «...о нєм же и сущи(м) въ *тємницы* ...проповѣда...» («*посланїє. пєтрово, а.*», гл. *3*, вірш *19*, 19 зв.).

45. *Ѕвѣзды прєлєстныѧ. Іуда, з(ч): ои* (38) — «...*звѣзды прєлєстныѧ*, им же мракъ... блюдєтсѧ» («соборноє *посланїє іюдино*», гл. 1, зач. *78*, 25).

46. *Мѫдрованїє:* ...Вырозумѣванье, мудрость... *ры(м), и. ѕ* ... (66) — «*мудрованїє* бо пло(т)скоє смрть єсть» («посланїє к *римлѧно(м)*», гл. 8, вірш *6*, 28) та ін.

47—48. *Маранаѳа:* Па(н) на(ш) пришо(л). *а к(р) ѕї кв* (221) — «...да будєтъ проклѧтъ. *маранаѳа*» («посланїє *к(ъ) коринѳо(м) а*», гл. *16*, вірш *22*, 38 зв.), *Лєгкота, в ко(р): а. с(х): ѕї.* Лєккомысльность (57) — «єда что оубо *лєг(ъ)котою* дѣа(х)» («посланїє *к(ъ) коринѳо(м) в*», гл. 1, вірш *17*, 39).

49. *Съвръстникъ,* свръстникъ: Ровєсникъ, *Га(л): а с(х): дї* (126) — «...прєспѣвахъ... пачє многихъ *свєръстникъ* моихъ...» («посланїє. ко *галато(м)*», гл. *1*, вірш *14*, 43).

50. *Кознь:* ...ѡшуканьє..., завєдѣньє, *Єфє(с): ѕ* (54) — «стати противу *markупкознємъ*...» («посланїє ко *єфєсєо(м)*», гл. *6*, 49) та ін.

51. *Спѣхъ:* Поспѣхъ... *фї(л): а. вї* (120) — «...пачє во *спѣхъ* блговѣствованїю прїидоша» («посланїє ко *филипписєо(м)*», гл. *1*, вірш *12*, 48).

52. *Долготєрпєнїє:* Мнѡгаа тєрпливо(ст)... *Кола(с): а. аї* (31) — «въ всѧко(м) *трьпѣнїи* и кротости» («посланїє къ *коласає(м)*», гл. *1*, вірш *11*, 49).

53. *Лукавнѡ ѡбхожду:* Оплазую... *в, со(л): г. аї* (59) — «...ничто (ж) дѣлающи(х), но *лукавно обходѧщаа*» («посланїє къ *солунѧно(м), в.*», гл. *3*, вірш *11*, 53 зв.).

54. *Вєрига:* ...ланцухи, *а Ті(м):* а, ѕї (15) — «и *вєригъ* моихъ нє оустыдѣсѧ...» («посланїє к *тимоѳєю, в*» [1], вірш *16*, 56).

55. *Заповѣдь:* Росказъ... *Ті(т): а. дї* (42) — «...нє внимающє іоудєискимъ баснємъ, ни *заповѣдє(м)*...» («посланїє к *титу*», гл. *1*, вірш *14*, 57).

56. *Мысль:* помышлє(н)є... *євр: д. вї* (66) — «...*мыслємъ* сєрдєчнымъ» («посланїє къ *єврєо(м)*», гл. *4*, вірш *12*, 60).

57. *Пари(т):* пере(т), Лѣтает(ъ). *Апо(к): ві* (80) — «...даны быша женѣ двѣ крылѣ, орла... да *паритъ* в пустыню...» («*апокалифисъ* стго іоанна», гл. *12*, 67) та ін.

Удалося виявити той факт, що лексикограф текст Нового завіту, зокрема Євангелія, використовував не тільки з Острозької біблії, але й мав у розпорядженні інші редакції, пор. *Мѣдница:* Дробны(и) пѣнязь албо горѣль, *м(р): ві*... (Бер., 67) — «іс... зряше како народъ мещет мѣдь въ съкровище... вдовица убога вьверже *лѣптѣ* двѣ, еже есть кодран(ъ)тъ» («ОБ, «еѵ(г)ліе. *ма(р)*.», гл. *12,* 24) — Дьвѣ *мѣдьници,* юже есть кодрантъ (Ср., II, 239), а також подані вище *Долготерпеніе* (Бер.) і *терпеніе* (ОБ).

Звичайно, багато почерпнутого з Біблії матеріалу в «Лексиконі» не запаспортизовано. Можливо, що з Біблії взято для реєстру наступні слова: *Тимѣніе:* Грязь, болото (Бер., 132); *Оуглебаю,* Оугрязаю, оувязаю; *Оуглебо(х):* Оулгнулемъ, оугрязле(м) (136) — «*Оуглѣбо(х)* в(ъ) *тимѣніа* глубины...» (ОБ, «*фалтырь*», псал. 68, вірш *3,* 13), *Стогна:* Площадь, оулица, зри халуга (121), *Усеряга, оусерязь:* Наушница, серга... (140) — «...и сътвори себѣ полаганія на всѣхъ *стогнахъ*...» («пр(о)ркъ *ієзекїиль*», гл. *16,* 131 зв.), «...дахъ... *оусерязя въ* оуши твои» (131) та ін.

Як видно із викладеного вище, реєстрові слова, взяті з Біблії, П. Беринда паспортизує, скорочено називаючи відповідні книги Старого Завіту й розділи Нового Завіту, а потім зазначає глави, дуже рідко — зачала Нового Завіту. Проте часто після глави — *г(л):* чи зачала — *з(ч):* лексикограф зазначає вірш, на що вказує скорочення *с(х):* (тобто *стихъ*), рідко — *вѣр(ш),* напр.: Колпосъ: ...ѡ(т)нога на мори *дѣ(а): г(л): кз. вѣр(ш)* лѳ (217). Такі детальні відсилання допомогали зацікавленому читачеві швидко знайти реєстрове слово «Лексикона» в контексті Біблії.

Але в Острозькій біблії глав не поділено на вірші. Можливо, що в П. Беринди був примірник Біблії з поділом на вірші, який готували до видання або Федір Балабан, або Києво-Печерська лавра. Необхідно зазначити, що зустрічаються випадки, коли у відповідній главі (й вірші) Острозької біблії, на яку вказує скорочення, немає слова, винесеного П. Бериндою в реєстр. Одні з них пояснюються помилками в паспортизації. Наприклад, реєстрове *Крастель* (56) має при собі покликання «*Исхо(д), ки*», проте в поданій главі в Острозькій біблії описується одяг першосвященика, а слово *крастель* виступає не в 28-ій, а в 16-ій главі. Інші випадки, можливо, пояснюються тим, що лексикограф мав у розпорядженні варіант тексту Біблії, який готувався до видання в маєтку Ф. Балабана. Так можна, наприклад, пояснити відсутність реєстрового слова *Нарамница* (Бер., 70) у книзі «*юди(ѳ). з*», де в Острозькій біблії виступає тільки назва *вретище* (з відмінним значенням).

Порівнюючи написання слів у «Лексиконі» та в Острозькій біблії, легко можна спостерегти, що П. Беринда не дотримувався

правопису цього джерела й використовував архаїчніші написання слов'янських і етимологічні написання грецьких слів. У зв'язку з тим, що лексика такої важливої пам'ятки, як Острозька біблія, дуже мало представлена в словнику Ф. Міклошича (а також І. Срезневського), «Лексикон» П. Беринди й нині дає славістам неоціненний матеріал.

Пишучи в післямові до «Лексико́на» про використання «произвольників», залишених на «краях» книг, у редагуванні яких він брав участь і які надруковано під його керівництвом, П. Беринда конкретно назвав тільки два монументальні лаврські видання — «Іжє въ стыx(ъ) оца ншго Іωанна Зла(т)[о]устаго... Бєсѣды на ді посланій стгω ап(с)ла Павла» (Бс. ап.) та «Іжє въ стыхъ оца нашєго Іωанна Златоустагω... Бєсѣды на Дѣанїа Ап(с)лскаа...» (Бс. д.). Автор повідомив також, що з цих величезних за обсягом текстів він залучив до «Лексикона» слова, які в названих книгах не пояснюються за допомогою покрайніх глос (отже, переклади таких одиниць належать тільки П. Беринді) і зазначив, що матеріал із цих двох публікацій паспортизується з точністю «до листа» (найчастіше скорочено називається джерело, далі зазначається «лист» — стовпчик, іноді подається й назва «нравоученія» чи порядковий його номер, але ці елементи покликання наводяться і в іншому порядку). Дослідження «Лексикона» показало, що дуже часто мовознавець при словах і поясненнях, узятих із «...Бєсѣдъ на ді посланїй... Павла», зазначає тільки стовпчик, не називаючи цього джерела.

Як і при залученні до реєстру словника слів з інших пам'яток, П. Беринда в багатьох випадках не дає жодного натяку на зазначені в післямові джерела, пор. в «Лексиконі»: *Брєнїє:* Глина, болото, калъ, грѧзь (Бер., 12), *Възоръ:* Позрѣньє, тваръ (20), *Заущаю:* Оуста затыкаю, мовити нє допущаю, в диспутаціи пєрєконываю (42) і в «Іωа(н)на Злат(о)устаго Бєсѣдах на ді Посланїй... Павла»: ащє бо кто *брєнїє, брєнїє* вълѣнѧєт(ъ) и прєнєбрєжєт(ъ). другїй жє кто *брєнїю* аки злату дивит(ъ)сѧ, и вєлико твори(т). Кто убо єст(ъ) высок(ъ); нє сєй ли [и]жє *брєнїю* нє чудитъсѧ (515), всєнощнаа быши сквєрнаваа и жєны призываємы бѧху *на възоръ* (2695); *заустили* быхо(м) тѣ(х) уста; сє бо єсть *заущающєє* оныѧ... (2373)»[37]. У передмові до книги «...Іωанна Зла(т)[о]устаго... Бєсѣды на ді посланїй... Павла» Захарія Копистенський попереджав читачів, щоб ніхто не подумав, ніби те, що надруковане на «краях» книжки, є зайвим або через помилку на полях подано текст, який мав би бути всередині: по-перше, це — «произвольники» (подібно до того, як і в грецькому тексті), по-друге, це — пояснення окремих місць книги (6-а непагінована сторінка). А в післямові до друку «...Іωа(н)на Златоустагω... Бєсѣды на Дѣанїа Ап(с)лскаа...» зазначено,

[37] Ці зіставлення, звичайно, не претендують бути переконливим свідченням того, що лексикограф виділені нами слова вибрав саме із цих контекстів.

що «...въ книѕѣ сей на брезехъ суть писанїа, едины ѡ(т) греческагѡ зводу..., другое же ѡ(т) преводникѡвъ оусужденїа... еще же имаши тамѡ и произволники словесъ нѣкихъ(ъ)... и свидѣтелства в(ъ) стыа писанїа... и въ Богословскїа книги» (534). Пояснення на полях книг уже в XVI—XVII ст. називали на Україні глосами, пор.: «На которыи то слова в той же розум Латинскаа *глосса* пишет» (Т., 528).

Дослідження способу опрацювання матеріалу літературних джерел, названих самим лексикографом, показує методику використання П. Бериндою «произвольників» та глос узагалі. Необхідно мати на увазі, що при підготовці до друку видань Києво-Печерської лаври над ними трудилося багато осіб. Наприклад, із передмов до відповідних книжок відомо, що «...Іѡанна Зла(т)[о]устаго... Бесѣды на дї посланїй... Павла» з грецької мови переклав Кипріан із Острога; переклад звірив з оригіналом і відредагував Лаврентій Зизаній, а після нього — Захарія Копистенський і Памво Беринда, «...Іѡанна Златоустагоѡ... Бесѣды на Дѣанїа Ап(с)лскаа...» переклав із грецької мови Гаврило Дорофеєвич, а переклад виправляли Йосиф Святогорець та Памво Беринда. У зв'язку з такою складною історією текстів лаврських публікацій стає зрозумілим, чому в стовпчиках книги «...Бесѣды на дї посланїй... Павла...» часто немає відповідних слів, на які покликається П. Беринда в «Лексиконі»: у процесі редагування вони замінені іншими, вилучені (або навіть потрапили в інші стовпчики). Так, наприклад, у стародруку в зазначених П. Бериндою стовпчиках немає слів, узятих у реєстр «Лексикона»: *Свободити:* ... ≠ вѵк (111), *Лѣниви:* ...≠ в ѯѳ; *Лѣнитиса:* ...≠ в ѯи; *Лѣнѣмоса:* ...≠ апв; *Лѣнайса:* ... ≠ вткє (60), проте є інші слова цього кореня: *Лѣнивагѡ:* Дебелого. *б(с) а(п)* ≠ всдг; *Лѣность:* Гнюсность. ≠ ге (Бер., 60) та «... неискуснаго и къ ратемъ *лѣниваго* стажанїа...» (Бс. ап., 2314), «сіе време твораще... *лѣности*» (3005). Відсутні в «Лексиконі» й окремі слова в складі цитат із досліджуваної пам'ятки, на яку покликається лексикограф, пор.: «*Напасти сами себѣ творатъ:* Враждаютса сами собою. ≠ аѵѯе» (69) та «*Напсати себѣ творатъ*», (Бс. ап., 1465). В одиничних випадках «произвольники» потрапляли в реєстр, а слово тексту — в переклад, пор.: «ибо неправды различныа сутъ... якѡ егда кто *въ сихъ* обиди(т) ближнаго» (Бс. ап., 39) і *Сими: Въ сихъ. б(с): а(п): л(ст): лѳ* (Бер., 113).

Безпосередні покликання в «Лексиконі» свідчать, що тільки Біблія була так широко використана при укладанні «Лексикона», як «...Іѡа(н)на Зла(т)[о]устаго... Бесѣды на дї посланїй... Павла». П. Беринда опрацював залучений матеріал із цього джерела подібно до того, як і матеріал із інших книжок, пор. *Блгоутишїе:...* Погода... ясная погода. *б(с): а(п):* ≠ вц и і (Бер., 9—10) — «...егда

въ тишинѣ буде(т)..., ...въ бл҃гоутишіи» (Бс. ап., 2918), *Кручина:* Надменье, ..., пухлина... ≠ асч҃е... (56) — «...надуша и *кручину* болшую сдѣлаша...» (1295), *Пытливый...:* Ворожбитъ... *Ti(т) а҃ б(с) г҃ в(ъ) с(х): д҃i. л(ст)* ≠ вх҃о (104) — «Паки при *Пытливой:* ибо понеже вѣрова ей...» («*...на По(с)л: Павла Ап(с)ла, къ Тіту, гла(в): а҃. Бе(с): г҃*», 2670) тощо. Саме про такі слова, при яких не було покрайніх пояснень або варіантів до перекладу, автор пише як «нетолкованны нѣкіа» (Бер., 243).

Однак порівняльне вивчення пам'яток виявило й кілька важливих особливостей тих статей «Лексикона», які грунтуються на матеріалі з книги «...Іωа(н)на Зла(т)[о]устаго... Бесѣды на д҃і посланій Павла», що зумовив їх специфіку. Вони до деякої міри розкривають творчу лабораторію П. Беринди. Виявилося, що говорячи в післямові про «Произволники на краехъ... ωставленныа», лексикограф мав на увазі не стільки надрукований текст зазначеної книги з покрайніми глосами, скільки рукопис її, де на полях було вміщено лексичні варіанти словеноросього перекладу грецького тексту, запропоновані на розсуд редакторів, хоч із «числомъ до листа» він паспортизує реєстрові слова за друкованим варіантом (нерідко це — не абсолютні, а контекстуальні варіанти).

1. Дуже багато статей «Лексикона» складаються з узятого в реєстр із тексту церковнослов'янського слова, поряд із яким дається церковнослов'янський же лексичний варіант перекладу, відділений від реєстрового двокрапкою чи комою. І сам П. Беринда трактував такі слова як церковнослов'янізми, адже більшу частину з них уведено на своїх місцях у реєстр і по-українському перекладено або пояснено (тут автор наче забув уставити між словами ремарку «зри») пор.: «...не оукрашеніа потреба..., не *краситися*» (Бс. ап., 2435), *Краситися, щапствовати.*≠ вѵл҃е (Бер., 55) — *Щавствую:* Удаюса на лѣнивство..., пре(з) роскошы дωбръ оуживаю (158); «и бе(з)молвіа исполненнымъ многагω... и многагω *красованіа...*» (Бс. ап., 2949), *Красованіа: Радованіа.* ≠ вцм҃ѳ (55) — *Радованіе:* Радова(н)еса. Радо(ст), Весе(л)е (104); «...*насилованною* смертію... раздрушаа еже жити» (Бс. ап., 1469), *Насилованною: Нуждною.* ≠ аѵ҃ѯѳ (71) — *Нуждный:* Налеглы(й), ґвалтовны(й) (78); «или неправеднω нѣкакω *сверѣпѣайся:* дрьзновеніе же и мужество, егда на бѣды и см҃рти дерзаетъ» (Бс. ап., 1904), *Сверѣпѣайся: Продерзаай.*≠ ац҃(д) (111) — *Продрьзатель:* Смѣлый (101), *Дрьзаю:* Смѣю, смѣлы(й) естем(ъ) (29); *Ѕлорѣчіе:* Ѕлое речѣнье, *ωглаголанье, κατηγορία* (39); *ωглаголаніе:* ωбмовлѣ(н)е, ωскаржѣ(н)е. То(ж) и Клевета (150); *Куплѣ: Измѣны,* ≠ вт҃оѳ (55) — *Измѣна:* Фримаркъ, мѣна (46); *Падаемъ: Възлазѣмъ.* ≠ вω҃кѳ (80) — *Възлѣгаю:* Засѣдаю (19); *Преимѣвъ:*

Лихоимствова(в). ψ̃чє (94) — *Лихоимствую:* ѡшукиваю, лакомє маєтность збираю (58); *Ѡснователь: Здатель.* ≠ аѡ̃ма (153) — *Здатє(л):* Будовничїй, работни(к) (42); *Твръдоє: Нєблазнєнноє.* ≠ ат̃ѯѳ (132) — *Нєблазнєный:* Бєзпєчный, нєзблудный, якѡ, путь (72); ѡ(т)ступай: *Възбрани.* ≠ вψ̃ (147) — *Възбраняю:* Забороняю, ...за кого валчу, пєрєшкожую (18) та багато ін.

2. Але в «Лексиконі» виявляється дуже велика кількість статей цього типу, де явно церковнослов'янські слова (і словосполуки) перекладної частини (серед них багато малозрозумілих і незрозумілих для широкого читача) не пояснюються українськими в інших статтях, напр.: Лихои(м)ства: *Вѧщеи(м)ства.* ≠ вфк̃и; Лихоимствуєтъ: *Лишшє на тєбѣ взѧтъ.* б(с): дѣ(а): л(ст): р̃в (Бер., 58); Мшєлоимцу: *Срамноприѡбрѣтающу.* ≠ вѵ̃мѳ (67); Нѡръ: *Низу захожждєнїй.* ≠ гм̃и (78), Поврѣха: *Лєгцѣ.* ≠ вт̃оз (84), Прєспѣвати: *прєподаати.* ≠ аѡ̃по (96), Приносѧй, *въносѧй.* ≠ вфп̃ѕ (99) та ін.

3. У багатьох таких статтях після церковнослов'янських слів перекладної частини автор умістив українські відповідники, напр.: Мимошє(д)шєа: Прє(д)варшєа. ≠ вѡ̃чи. прєж(д)є бывшєа. ≠ вѡ̃чи. *прошлои* (63), Миходѧщую: Мимотєкущую. ≠ вт̃г. *прєходѧчую* (63), На множѣ: Множицєю. ѵ̃ї, *на многихъ мѣстцєхъ* (69), Уклонєнїє: ѡ(т)вращєнїє. ≠ вс̃дї. *ѡ(т)вєрнѣ(н)є в сторону, оухилє(н)є* (138), ѡ(т)здє: ѡ(т)сюду. ≠ афп̃є. *ѡ(т)сюль: из сєгѡ мѣстца, ѡ(т) сєгѡ часу* (145) та ін. Іноді перед українським іде низка церковнослов'янських слів, серед яких є варіанти, спеціально винесені на поля пам'ятки, напр.: Побѣдитєлноє: *Покорєнїє, ѡдолѣнїє,* оумалєнїє, *побѣдитєлноє, дарованїє, вравїє, мздовъздаанїє,* закла(д) (Бер., 83) — «побѣдитєлноє дарованїє» в тексті і варіант «вравїє» на полі книги (Бс. ап. 1561). Не меншу кількість подібних статей має український відповідник перед церковнослов'янським словом, напр.: «...самомнѣнїє и *напыщєнїє* душєвноє...» (Бс. ап., 2706) — Напыщєнїє: *Надутость,* надмєнїє, ≠ вψ̃ѕ (Бер., 70), Нинѣ: *Тєпєрь,* досєлѣ. ≠ вс̃оа (77). Однак залишені в перекладній частині слова таких статей здебільшого є реєстровими в інших статтях, напр.: «Тажє хотѧй възыйти... пєрвѣє *низлагаєтъ* сїа єжє къ оной...» (Бс. ап., 932), *Низлагаю:* Обалюю, *Разорѧю,* б(с): а(п): л(ст): цл̃в (Бер., 77) — *Разорѧю:* Псую, ро(з)мѣтую, буру (106); *Мимошє(д)шы(х). Постигши(х).* ≠ вψ̃чз. прошлыхъ (63) — *Постизаю:* Догонѧю, ухапую (89); *Подобнѡ: Лѣпо,* ≠ ат̃є. въ лѣпоту. ≠ вск̃д. пристойнє, слушнє, ѡздобнє, пригожє (85) — *Лѣпѡ:* Подобало, влѣпоту, подобно, -ѣ, подоболѣпнѡ, послѣдоватєлнѣ, слушнє... достойно, подобающє (60), *Прєзираю:* Погоржаю, занєдбываю, пєрєношу окомъ, *прєнєбрєгаю:*

≠ ац҃ѕ. Взгоржаю (94) — *Пренєбрєгаю:* Прєбачую, занєдбаваю, погоржаю, прєзираю, зазираю, прєѡбижаю, зоставлѧю (95), *Прєпрѣнїє:* Намовлѣньє, пєрєвєдєньє, *оувѣщєванїє,* ≠ афм҃д... (95) — *Увѣщанїє:* Намовлѣ(н)є, пєрєвєдѣ(н)є, оупєвнѣ(н)є (136), *Прєсыщєнїє, сласти,* ≠ вх҃єі. *сластолюбїє,* поживаньє лакото(к)... (96) — *Сласть:* Роскошъ, ...смакъ, ...потѣха... (116), *Сластолюбїє:* Коха(н)єсѧ в(ъ) роскошахъ, або в(ъ) лакотєхъ (116); *Рєть:* Звада, споръ... *Поѡщрєнїє.* вф҃ѕ. зри *Поущєнїє* (108) — «*Поущєнїє: Поѡщрєнїє,* поучєнїє, въ(з)буж(д)є(н)є, ...по(д)нущє(н)є... (90) та ін.

Отже, у словникові П. Беринди надруковано значну кількість статей, що є власне лексикографічними заготовками, в яких зафіксовано поруч церковнослов'янські слова або сполуки, які були лексичними варіантами (нерідко тільки в даному контексті) перекладу грецького тексту. Трапилося це, очевидно, внаслідок того, що перевантажений редакторською й друкарською роботою в Києво-Печерській лаврі П. Беринда не встиг до кінця лексикографічно опрацювати матеріал, який дедалі зростав, а друкування «Лексикона» не можна було відкладати. Мабуть, учений сподівався вдосконалити свою працю при пізнішому перевиданні. Більша частина заготовок була забезпечена українськими відповідниками. Дослідники історії української лексики повинні мати на увазі той безперечний факт, що через текстові заготовки та давньоруські словники в перекладну частину словника П. Беринди потрапила значна кількість церковнослов'янізмів, які не були органічним елементом української літературної мови кінця XVI — початку XVII ст.

Необхідно наголосити, що саме з книги «...Iѡа(н)на Зла(т)[о]устаго... Бєсѣды на д҃і посланїй... Павла» в реєстр «Лексикона» введено абсолютну більшість змінних слів у таких формах, у яких вони виступають у тексті, а не в прийнятій для реєстру, напр: «инъ жє кратокъ сый, възємъ *высотупцѣ* высочайшый бываєт(ъ)» (Бс. ап., 515) — *Высотупцѣ:* Бачмаги... б(с): а(п): л(ст): ф҃єі (Бер., 23), «Ѡ нєм жє нѣцїи хвалѧщєсѧ, рє(ч), ѡ *вѣрѣ погрѣшиша*» (2522) — *ѡ вѣрѣ погрѣшиша::* ѡ(т) вѣры ѡ(т)падоша. б(с): а(п): л(ст): ≠ в ф҃лв (24), «якѡ *заматєрѣвшыхъ* оужє волєю ѡ(т) мїрски(х) вєщєй» (2639) — *Заматєрѣвшы(х):* Застарѣлы(х). Изшєдшыхъ. вх҃лѳ (41), «кто и жєлаєтъ началства *замєти* ѡклєвєтанїй з рѧй» (2657—2658) — *Замєти:* Множєства. ≠ вх҃ни (41), «възратившасѧ мужа *закла* чрє(з) любод҃ѣа, ... и оную *закла*...» (2695) — *Закла:* Пожрє, або зарѣза(л). ≠ вх҃чє (41), «Инїи жє *избїєни быша,* нє прїємшє избавлєнїѧ» (3039) — *Избиєни быша:* зостали якъ бубєнъ. б(с): а(п): л(ст): ≠ гл҃ѳ (45), «нижє бо *куплѣ,* нижє художєства (2374) — *Куплѣ:* Измѣны, ≠ вт҃од (55), «каѧ бл҃гаѧ, имѣнїѧ, и домы и *мѣры зємлѣ* толикїѧ... и плѣн-

никовѡъ стада» (2467) — *Мѣры землѣ:* Лазы. ≠ вѵ҂з (67) ,«но даде ємоу *нуж(д)ную* язву» (2762) — *Нуждною* [!]: Смертною. ≠ вѱ҂з в (78), «укоривши... бѣдную, чародѣйцєю, тѣчкою, *прєдстоащєю* нарицающи» (1731, «*Къ Єфєсєѡмъ, Глава д҃. Нра(в)*[*оученїє*] *ві҃*») — *Прєдстоащєю:* Мєтафоріцє, Блудницєю, *є(ф): : нр(в): ві҃. л(ст)* ≠ аѱла (93) та ін. Із розглянутих фактів також видно, яким чином у «Лексикон» із пам'яток української редакції церковнослов'янської (слов'яноукраїнської) мови потрапляли українські граматичні форми.

Досить часто наш учений уводить у реєстр слова із «...Іоанна Златоустагѡ... Бєсѣды на Дѣанїа Ап(с)лскаа», пор.: *Бана...* Ванна, ..., мылна, *бє(с): дѣ(а): ли(ст), роѕ* (Бер., 15) — «да оубо *Бана* будєтъ» (на полі книги глоса — *мылна* — *В. Н.*) (Бс. д., 176), *Образъ: б(с): дѣ(а): рч҃.* Нравъ. ѡбычай, способъ... (79) — «...что є(ст) Начєртанїє, что є(ст) *образъ*» (190), *Санъ:* Дїгнѣтарство... *Бє(с): дѣа(н), рпз* (111) — «Єлици въ *санѣхъ* єстє, послушайтє...» (177!), Вєможа, *Силникъ. дѣ(а)* а(п) б(с). л(ст) рпв. Зри силный (14) — «...рєчє, *силникъ* Кондакии...» (на полі книги — глоса *вєлможа*) (182) та ін. І з цієї книги (див. статтю *Образъ*) в перекладну частину потрапили церковнослов'янські *(Нравъ)* варіанти, що, мабуть, були залишені на вибір редакторів у рукописі «...Бесѣдъ на Дїанїа...».

Крім названих у передмові до «Лексикона», П. Беринда черпав слова для реєстру із книг 1614—1626 рр., у перекладанні та редагуванні або друкуванні яких сам брав активну участь. Деякі з них він називає при паспортизації матеріалу, зокрема:

1. «...Іѡанна Златоустаго... Книга ѡ сщєнъствѣ» (Львів, 1614): *Сірєны:* Дивъ морскїй ѡ *с(щ): к(н): л(ст): ѵлѳ* (Бер., 232).

2. «Євангєлїє учитєлноє» Калліста, надруковане 1606 р. у Крилосі (Івано-Франківська обл.); пор.: *Пружїє:* Лѣторосльки з(ъ) дєрєва... *єѵ(г): у(ч): Нє(д): прє(д) крє(щ): Тѵп: Крилос(ъ)* (Бер., 103) — «кормла жє іѡа(н)нова баше *пружїє,* и мєдъ дивїй. нѣціи жє глють, яко трава єсть пружїє. инїи жє вєршїє дрєвъ, сирѣчь овощїє дивїє...» (Є. К., «*Поучєнїє в н(д)лю прє(д) крщєнїє(м).* Єѵ(ъ) ѡ(т) Ма(р)», 359); *Нємощєствую:* нємогу, хорую... *Каллі(ст), нє(д): ві҃. ли(ст) рпѳ* (74) — «...оумножишаса *нємощи* ихъ», «...*нємощнымъ,* сирѣчь грѣшнымъ...» («Поучєнїє *в ндлю, ві҃.* Єѵ(г)лїє ѡ(т) Ма(т)ѳєа», 189 зв.).

3. «Трєфолой», тобто «Анѳологїонъ...»: *Каїнанъ:* Дрържавца... З(р) *Трєфолой пєчє(р) дру(к):* л(ст) фл (Бер., 214) — «Пама(т) пр(д)обнаго *Каїнана...*» (Анф., 530).

4. Два київські видання «Номоканона» (1620, 1624): Сопль про-

ходный: ...зри *Номокано(н). ро(к):* ≠ а͠хк л(ст) ѯ͠и, Тvп: є(ж) и Пєдоґоно(н)[38] *ро(к):* ≠ *а͠хкд,* л(ст), о͠ѳ... (Бер., 119).

5. «С͠тго ...Андрє(а) Тлъкованїє на Апокаліѱін(ъ), пор. *Данъ:* ...з(ъ) то(г) поколѣ(н)є Антіхрі(ст), народи(т)сѧ. *Апо(к):* г(л) и *с(л): з̃.* то(л): *с(х): и̃* (Бер., 200) — «...колѣно *Даново,* якѡ из(ъ) нєго раждаємому Антіхрісту...» (Апок., «*Сло(в): з̃ гла(в) з̃ ...с(х) и̃*», зз), *Бєздна:* ѡбразнѣ, Настоащєє житїє. *ап(к): т(л): г(д): з̃.* въ с(х): и̃ (186) — «Или из(ъ) настоѧщагѡ житїѧ, ѡбразнѣ *бєз(д)ною* имєнуємагѡ...» («Сло(в): и͠і гла[в] з͠і [!]», 82) та ін. Характер використання цього джерела такий же, як і книг «...Бєсѣды на д͠і посланїй... Павла» та «...Бєсѣды на Дѣѧнїѧ ап(с)лскаѧ», пор. *Прєвъзложєнїє:* [*Прєѕѣлност(ь),* прєвєличєство]... (Бер., 91—92] — *прєвъзложєнїє* в тексті й глоса *прєѕѣлност(ь)* на полі книги «...Толкованїє на Апокаліѱінъ» (74).

Автор покликається й на інші книги, надруковані на східнослов'янських землях, зокрема:

1. «Книга... іоанна златоустаго... маргаритъ гл͠ємая» (Острог, 1595 р.), пор. *Щуръ:* сковроно(к). *Мар(г): с(л): ѡ є(ж) прє(д)ста ц͠рца* (Бер., 159) — «тамо *щоуровє* поющє... » (Марг., розділ книги «...*слово о єжє прє(д)ста ц͠рца* одєсную тєбє...», 117), *Хєрувїм,* є(в): [множєство разума...] ...*Зла(т)у(ст) ѡ(т) ѕ̃днє(в)ца* (Бер., 240) — «что бо єсть *хєруви(м)*; развѣ *оумножєнїє разума*» (Марг., 24) та ін.

2. «Уставъ церковный» (М., 1610), пор. *єкклисїархъ:* Ц͠ркви начални(к)... *уста(в): г(л) є͠і* (Бер., 203) — «подобаєтъ вѣдати *єклисїарху...*» (УЦ, 23 зв.).

3. «Вєр(ъ)тоградъ д͠шєвный, Сирєчъ, Собранїє и сочинєнїє... Інокомъ Фікарєю С͠тогорцємъ» (Вільно, 1620), пор. *Тартаръ:...* и(л) *скрєжє(т) зубный, нарыцаємый Тартаръ, єго(ж) и са(м) Сатана трєпєщє(т). ѳикара, м(л). по(л)но(щ):* вто(к): за Нєпоро(ч): *л(ст): ї̃, Б* (Бер., 236) — «...*скрєжєтъ зоубный* страшєнъ єстъ, *нарїцаємый тартаръ, єго жє и самъ сатана трєпєщєтъ*» (Ф., «Сложєнїє и сочинєнїє *ѳикары* инока... *со молитвою. на Полунощницы...*», *10 зв.;* можливо, що літера *Б* у П. Беринди вказує на *зв.* аркуша).

4. Цілком можливо, що на видання Києво-Печерської лаври «Акаѳїстъ Прч(с)той Б(д)ци І͠су Сладкому и Успєнїю...» 1625 р. покликається П. Беринда в статті *Прилогъ:* Приложє(н)є, приточє(н)є.. намѣтно(ст), Зр(и) *в(ъ) Книжцѣ Акаѳї(ст), л(ст):* с͠а» (98).

[38] Г. Крецу [182, *20*] вказівку П. Беринди про заміну іншого слова словом *пєдоґоно(н)* у виданні «Номоканона» 1624 р. помилково трактує як назву книги, що нею нібито користувався лексикограф.

М. В. Шарлемань [166, *98*] припускав, що П. Беринда використав текст «Слова о полку Ігоревім», оскільки в «Лексиконі» зустрічаються слова, наявні й у давньоруській поемі. Але наведений матеріал (напр.: *лепо, див, славий, ворон, волк, кур, свет* та ін.) не є доказом цього, бо в ньому немає жодного слова, яке було б характерне тільки для зазначеної пам'ятки.

При дослідженні джерел «Лексикона» та їх паспортизації у словнику виявлено важливу інформацію для історії книгодрукування на Україні. У книзі П. Беринди скорочення *За(х):* в одних статтях дається переважно тільки зі вказівкою на певний твір, в інших — здебільшого тільки на главу. В результаті тривалих пошуків з'ясовувалося, що в другому випадку йдеться насамперед про біблійний текст пророка Захарії, пор. *Усѧцалница:* Носъ якои колвє(к) рєчи. *Зах: д̃* (Бер., 141), *Ячайце:* Банка лазєбна, судина гожаѧ ку наливаню оливы в(ъ) лѧмпу. *За(х): г(л): д̃* (161), *Питисъ:* Сосна, *За(х): аі̃* (227) — «в(ъ) руку обою *оусѧцалницу* златую, възливающую и възношающую въ *ячаица* златыя» (ОБ, «пр(о)ркъ *Захарїа»,* гл. *4*, 175), «вопльстви(т) *питисъ* занє падє кедръ» («пр(о)ркъ *Захарїа»,* гл. *11*, 177). Однак у першому випадку автор указує на відповідні розділи й сторінки виданої в Києві близько 1619—1620 рр. полемічного спрямування «Книги о вѣрѣ», пор. *Кєлихъ: Чаша, За(х)*: *ѡ та(и): снд̃* (52), *Сакрамєнтъ: С̃тости. За(х): ѡ Кръви. л(ст) слг̃* (111), *сvллѧва:* Складъ. *За(х) ѡ исх(ж): с(т): дх̃: ркє* (124) у «Лексиконі» та відповідні пояснення на полі: *чашу* до слова *кєлихъ* у тексті (розділ «Ѡ з(ъ)єдночєню и сполном... даваню Тѣла и Кръвє Х̃вы», 254), *сакрамєнту* — до *свѧтостєй* (розділ «Ѡ *Кръви Х(р)стовой»,* 233), *сv(л)лаба складъ* — до *сvллѧву* (розділ «Ѡ *Исхож(д)єнїи с(т): Д̃ха»,* 125) «Книги о вѣрѣ». З цієї книги, в якій налічується понад 90 покрайніх глос, П. Беринда запозичив і інші пояснення, хоч і не покликається на джерело, пор. *Гастримаргωвє: Чрєвобѣсницы* (198), *Съмотрєнїє... Діспєнсаціо...* (127) у «Лексиконі» та переклад на полі цієї пам'ятки словом *чрєвобѣсницы* слова *гастримаргωвє* тексту (розділ «Ѡ Постѣ», другої частини, 171) й відповідно *съмотрєнїє — діспєнсаціо* (розділ «Ѡ Сполно(м) даваню Тѣла и Крвє», другої частини, 252).

В окремих випадках посилання на автора «Книги о вѣрѣ» П. Беринда позначає скороченням *а(з): — Архітvпъ:* Началны(и) ѡбразъ... *а(з)*. ѡ(б) лѳ̃. *л(ст):* рл̃а (181), пор. у розділі «Проти(в) *Чистца»* цієї пам'ятки: «дойти нє можємо, абы то Никоновои книги *Архітvпъ* в(ъ) собѣ мєлъ (КВ, *131*).

Автор «Книги о вѣрѣ», крім останньої частини, де надруковано твори Максима Грека в перекладі українською мовою, досі не визначений. У зв'язку з тим, що першу частину її підписано «Ієромона(х) *Азаріас...»*, робилися припущення, що автором її чи окремих розділів був Захарія Копистенський, який підписався цим псевдо-

німом (Тіт., 33). Скорочення *За(х):*, вживане поруч із *А(з):*, у П. Беринди, який добре знав, хто є автор цитованих матеріалів, безсумніву, означає *Захарія.* Отже, наш лексикограф засвідчує, що кілька розділів «Книги о вѣрѣ..» справді створив Захарія Копистенський.

Свого часу В. Ундольський писав, що послання патріарха Мелетія Олександрійського до Іпатія Потія було надруковане в Острозі 1599 р. [157, *23*]. Цю думку намагався спростувати І. Каратаєв, який твердив, ніби насправді йдеться про неповний примірник зазначеного послання, надрукований у Дермані 1605 р. [63, *288*]. Суперечку на користь В. Ундольського розв'язує покликання П. Беринди на це джерело: *Євмениды...:* Єндзы пєкєлныи... *с(т) мєлєті(й) алєѯ(н) въ ли(ст) к(ъ) іпа(т)ю р(к) чѳ* (202), тобто року 99 (отже 1599 р.).

Загадковим залишається паспортизація в статті «Хс с(ъ) нами... *Проло(г),* апри(л)... *Ро(к): Гнѧ. фки»* (Бер., 145), бо такої книжки з 1528 р. бібліографії й каталоги книг кириличного друку не відзначають.

Невиразне покликання П. Беринди «...є сто(п): *Кр(л): пє(р):»* у статті *Адамантъ* (172) наче натякає на «Пєрло многоцѣнноє» Кирила Транквіліона Ставровецького, видання якого відоме тільки з 1646 р. в Чернігові.

Рукописи

Джерельною базою реєстру «Лексикона» були також численні рукописні книги, переважно переклади творів патристичної літератури (частина з них була надрукована тільки після виходу в світ праці П. Беринди, в XVII—XIX ст.). Переклади ці здійснено в різні часи, окремі — ще в XI—XIII ст., тому вони були поширені в різних редакціях і варіантах. Це дуже утруднює відшукання контексту, з якого взято конкретне реєстрове слово і його значення. У зв'язку з цим частину джерел, на які покликається лексикограф, розкриваємо з великою імовірністю, але не подаємо з них прикладів. Ідентифікацію ускладнює й те, що твори одного й того ж автора в різних збірниках мають неоднакову послідовність розташування та нумерацію.

Серед творів «отців церкви», на які часто покликається й які цитує вчений, найчастіше зустрічаються твори Іоанна Златоуста, особливо об'ємні тлумачення на євангелія Матвія та Іоанна, пор. *Бракъ:* Вєсє(л)є, ...слюбъ. *Браку приωбрѣтєніє, чисто соблюсти тѣло, и аще сіє нє будєтъ, никаа же полза брака. Зла(т)у(ст): на Маѳ: нра(в) нѳ* (Бер., 12); — «...нє вѣдѧшє яко *бракоу пріωбрѣтєніє, чисто соблюсти тѣло; и аще сіє нє боудє(т), никаѧ (ж) полза брака»* (Бс. Мт. II, *«нра(в)оучєніє» 59,* 94), *Любопрѣніє:* Сваръ... Ащє *любопри(т)сѧ всѧкого будєтъ лишєнъ про(ч)є ω(т)вѣта. Хрv(с): б(с): ѕ на мѳ:* (61) — «ащє (ж) *любопрѧ(т)сѧ.* всѧкого [1]

боудоу(т) лишени *прочее ѡ(т)вѣта*» (Бс. Мт. I, «бесѣда» *6*, 34 зв.), *Єхідна:* Ящорка... *Сей звѣръ, растлѣвающъ рождшую и прогризающъ чрево еа, сице глет(ъ)сѧ происходити на свѣтъ мѳ: бе(с): аі* (206) — «Добрѣ же и(х) и рожденіѧ *ехиднова* нарече. ибо *ѡнъ звѣръ, растлѣвающъ рож(ъ)шоую, и прогрызающъ чрево еа. сіце глет(ъ)сѧ происходити на свѣтъ*» (Бс. Мт. I, «*бесѣ(д)*» *11*, 56), *Бѣ:* Былъ... реченіе *ѡ нашемъ оубо глемо ест(с)твѣ, прошедшее времѧ знаменует(ъ) нам(ъ) и сіе укончано: егда же ѡ Бѕѣ, превѣчност(ъ) и пр(с)носущіе намъ являетъ. Зла(т)оу(ст): Іѡ: бе(с): г* (13) — «...и еже *бѣ ѡ наше(м) оубо глемѣ е(ст)ствѣ, прошедшее времѧ знаменоуте* [!] *намъ, и сіе оукончан(ъ)но, егда же ѡ бѕѣ присносѫщ(ъ)ное намъ являетъ*» (Бс. I., «В началѣ *бѣ* слово. *бесѣда*» *3*, 15 зв.): *Єсмь*...Будущаго... єстъ же и *еже непремѣннѣ быти знаменателнѡ реченїе сіе, всякагѡ свобожде(н)но времени. Зла(т)у(ст): на Іѡ: бе(с) не* (36) — «...реченїе(м) *есмь:* сице и тъ(и). *еже бо непрестане* [!] *быти знаменател(ъ)но сіе, всякого свобо(ж)дено времени*» («*бесѣда*» *55*, 277—278 зв.), *Рѡсты ростѡвъ:* Лихвы на лихвы. *Іѡ: нра(в): пв* (109) — «...ѡвъ же *росты росто(в)* ѡ(в) же писанїе слагаетъ» («*н(ъ)равооученїе*» *82*, 413) та ін.

П. Беринда покликається й на окремі «Слова» Іоанна Златоуста: Седмъдесѧтъ седмижды... *Зла(т) Вто(к) ве(л) ѡ Тала(н)т:* (113), Любовъ: ...Любве ест(с)тво.... *Въ второ(к) ве(л): Зла(т)у(ст): ѡ Таланте(х) и Динаре(х)* (60), Блудница: ...*Зла(т)у(ст): с(л) ѡ стра(ш): при(ш): Хвѣ*... (11).

Досить часто автор називає твори інших отців православної церкви:

В а с и л і я   В е л и к о г о, пор. *Блудникъ:* Вшетечникъ... *Ва(с): ве(л): п(р): ка* (10) — «...*блѫдник* бо а не любодѣи» (Крм. розділ «Стго и *великаго Василия* ѡ(т) послания... *право*» *21*, 223).

Г р и г о р і я   Б о г о с л о в а   (Н а з і а н з и н а) (очевидно, з тлумаченнями Микити Іраклійського): *Жератчено: Гри(г): б(г): на н цу,* с(х) і. То(л). Барзо огнисто (37), *Гаданїе...:* ...Гаданїе єсть: яже съначертаема въ гаданїи, и неизявляема вещъ. *Гри(г): б(г)*: ѡ Кѵ(п): то(л): кз (25), *Бисеръ:* Перла... Якѡже Бисеръ ѡ(т) молнїа, и воды, такѡ и Хс сложенъ, ѡ(т) Бж(с)тва, и Члч(с)тва. *Гри(г): Бо(г)*: с(х): а то(л) (7), *Кіссъ:* ... ѡпи(х), *г(р) бгос(л):* ро(ж) хв т(л): с(х): з... (216), *Пр(о)ркъ:* Прозорливецъ... *Грі(г) б(г)с(л):* на(д)гро(б) Ва(с) Ве(л) с(х): ки (102), *Восоръ:* Плот(ъ)... *г(р) б(г)* па(с) с(л) в с(х) ѯ (196), *Іктеръ:* Жолтѧница... В не(д) сы(р): *Грі(г): Бг(с):* ѡ язвѣ града... (212) та ін.

Іоанна Дамаскина: *Въздухъ:* Повѣтрьє:... *Іω: Дамаск:* с(л): ѳі. ω въздусѣ (19), *Лони:* Прєшлого року. з(ъ) *Дама(с):* (59), *Діалогъ:* Бєсѣдовни(к). *да(м):* кни(г): є. г(л). а (201).

Не меншою мірою використано твори: Іоанна Ліствичника, пор. *Мєчтанїє:* ωблуда... *Лѣ(ст):* с(л) г (63) — «*мєчтанїє* є(ст) прєлєсть очнаѧ...» (Ліст., «*слово*» *3,* 19), Кирила Єрусалимського: *Напутїє:* ...по(д)пора, *Кυрі(л) Ієр(с)ли(м): г(л): єі* (70) — «...*напоутїє* взє(м)лѧ нє смыслєны(х) чаанїє...» (Кр. Є., «*Поучєнїє пѧтьнадєсѧтоє...*», 152 зв.), Никона Чорногорця: *Посєлѧни(н):* Вє(с)нѧ(к). *Ніко(н): с(л): мв* (89) — «*Посєлѧнинъ*... ємоу нє поможє. гражданинъ жє жєну соωклєвєта» (Н. Ч., «*Слово чєтырдєсят вторoє*», 313 зв.).

Час від часу або спорадично П. Беринда посилається на твори інших представників патристики: Андрія Критського: *Копнω: Андрєй кри(т):* с(л): на ро(ж): Бци... Полукопо(к) (54), *Нє замуди:* Нє ωмєшка(л). [*Андрє(й) Крі(т):* с(л): на (Ро(ж): Бц.]... (73) та ін.

Германа патріарха: *Аллилуі(а):* Хвала Бгу... *Гєрманъ Патріар(х)* в(ъ) то(л)кованїи Лυ(т): с(т) (174), Єпіфанія Кіпрського: *Малахїа...:* ...посє(л) мо(й)... *єпі(ф).:* в(ъ) ана(ст): г(л): п (221), Єфрема Сіріна: Жито: Имѣнїє. єфрє(м): с(л): г (38) — «Сочтєтъ имѣнїє» (Сир. Є., «слово» 3, 12) та ін. Ісаака Сіріна: Колитва: *Іса(к): с(л): мд.* рѣзь (54) — «...Пє(с) ωбыкши на *колитвѣ* лизати кро(в)...» (Сир. І., «*слово*» *44,* 142), Кирила Олександрійського: *Напранїє:* Накоплєньє... Кυрі(л), Алєѯ: Дє(к): зі ω трєхъ отроцѣхъ (69), Федора Студіта: *Чпа(г):* Кишєнѧ, *студі(т):* пѧ(к) а, нє(д): по(с): (157), Керамея: *Виѳанїа...:* ...До(м) славы... *Кєрамє(й) в(ъ) Ана(ст) си(н):* г(л) п(г) (194) — «*виѳанїѧ,* дωмъ славы сказжє(т)сѧ» (Ан. С., «Моудрѣйшѧго... *Кєрамєѧ* архиеп(с)кпа Тавроωмєнїа сикєлі(и)скыа [?]. бєсѣда на Успєнїє прєстыѧ Бца», 151 зв.).

Учений увів у «Лексикон» також матеріали із книги «...Аввы Дωроѳєа поучєнїѧ», яка була надрукована в Києво-Печерській Лаврі тільки в 1628 р., пор. *Вукократ(ъ):* Власовина, волосѧнка, Доро(ѳ): г(л) в, ω Досіѳєи (Бер., 196) — «...гла єму Вукакратъ [!] трєбуєши Досиѳєє; (*Вукакра(т)* жє по нашєму языку глєтъсѧ *Власовина*) (Дор., «Ѡ Блжєнномъ... Досіѳєи» [другий твір у цій книзі], 22); Крамъви: Капуста. Доро(ѳ): с(д) гі (218) — «...*крамъви,* чрънү жлъчь творитъ...» («Поу(ч):» 11, 251; на полі книги — глоса *капуста*) та ін.

Окремо відзначимо використання в «Лексиконі» творів Іоанна Екзарха Болгарського, пор. *Иночадый...:* Снъ Бжїй Иночадый, и пр(с)ный... *Іѡ: Прє(з) и єѯа(р): Бо(л):* в(ъ) Про(л): на то(л): єѵ(г): (49); *Глипанїє:* Погладa(н)є. Ты инамо глипаєши и ино бєсѣдуєши. *Іѡ: прє(з): бо(л):* то(л) Єѵ(л): про(л): (25), Феофілакта Болгарського: *Дамаск(ъ): Учнї(є) язы(к),* Өеофі(л) л(к) єѵ(г) мє (200) — «*Дамаскь* (ж) толъкоуєть(с) *въчиненїа язы(к)*» (Ф. Б., розділ «єжє ѡ(т) *луки* стго *блговѣстїє, за(ч)* мє, т(л)[кованїє]», 115).

П. Беринда черпав матеріал також із перекладів творів історикiв церкви та церковного права та ін.: Арменопола (Арменопула): *Антімінсъ:* Мѣсто трапєзы... *Армєнопо(л)* в(ъ) Книзѣ г, ли(ст) слө. и в(ъ) єі л(с): т(л):... (177), Федора Вальсамона: *Ставропиґїа... Балса(м):* ли(ст), рі (234), Діонісія Ареопагіта: *Сєрафими:* Пожигатєлє... *діо(н): г(л)з:* (231); *Хєрувімъ* є(в): [*множество разума или излитїє прм(д)рости. Діонvсі(й). г(л) з,* ѡ(т) єі: ѡ нб(с)но(м) Сщєннона(ч)лїи]... (240) — «и стоє оубо сєраөимь имєнованїє. рѣша ижє єжє євреи и видаще или єжє *пожигатєлє* изьявлати... а єжє *хєрувимь множество разоума или излитїє прм(д)рости*» (Д. А., гл. *6*, «Ѡ *сєраөимєхъ* и *хєрувимѣ(х)*...», 33 зв.), Євсевія: Вавvлѡнъ: Сматєнїє... Трєтїй Вавvлѡ(н). по нѣкїи(х), Ры(м): *Євсєвїй,* кни(г): в. *цр(к): повѣ(ст):* г(л). дi... (188), святого Матвія: *Иноколѣнный, маө:* съста(в) ѡ. Іѡ: Кіпръ: Пра(в): ві... (49), *Вісєктъ,* л(т): Дісєкто(с), є(л): ...Прєсту(п)ный ро(к). г(л) гі със(т) В *м(ө) п(р)* (195), *Кѡнню(н):* Ѕѣльє є(ст)... *м(ө):* съ(с): ѡ Іѡ: Кѵтро(ш): пр(п)... (217), *Антімінсъ:* Мѣсто трапєзы... *м(ө):* пра(в). Съста(в) А, Гла(в): и И Със(т): ѡ. г(л): а, Іѡ. Кітро(ш): и г(л): гі. и със(т): є. г(л): ві (177), Правила апостолів: Ставропиґїа: Кр(с)та въдружєнїє. *Пра(в):* од, *ап(с)лъ:* ѡ позвѣ єп(с)пѡ(в) Балса(м): ли(ст), рг (234), Фотія: *Икѡна...*Пра(в): съста(в): є, г(л): ѕ. *Өо(ти)а* и Өео(д): сту(д): (47).

До реєстру «Лексикона» залучено слова і цитати з житійних творів — Мінеї: *Ѡскордъ:* Клєпєцъ, сокира... мєта(ф): Розу(м), Авг(с): иі. *ми(н):* пѣ(с): (153), Пролога: *Сєдмдєсятє число Ап(с)лкоє,* сєдмотисущнаго врємєни просвѣтитєлїє показашася, осмаго жє наслѣдници быша, *Прологъ,* Ію(н), д (113), *Протєктор(ъ):* ѡборо(н)ца. *про(л):* є(п) к (165), *Данапрін(ъ):* Днѣпръ рѣка, *про(л) м(р)* з (200) — пор. «ѡ(т)... вѣтра привєржєнъ бысть въ *днѣпрскую*

рыц...» (Прол., *«м(с)цъ мартъ»,* 6-й день, 12), П а т е р и к а С к и т с ь к о г о: *Архімагиръ:* Старѣйшій Повар ω(м)... *Патєри(к) скитскій,* слово й (181), *Нумій,* монєта. Лукій в(ъ) єнатѣ по всѧ дни толико зароблѧлъ, ѕі нумій. *Па(т), ски(т)...* (224), *Еυпрєпї(й):* блголѣпны(й), сли(ч)нои уроды, съ(й) въпрошє(н) ω жи(з)ни, рє(ч): траву яж(д) и в(ъ) траву облєци(с). на травѣ лєжи, точїю ср(д)ц(є) свое жел(з)но стѧж(и). *па(т)* г(л) ві (206)[39].

У «Лексиконі» згадуються також П л у т а р х, Ф у к і д і д, А р і с т о т е л ь, Й о с и п Ф л а в і й (з покликанням на конкретний твір): *Стражба:* Сторожа. ...*Өукυ(д):* знову, вѧзє(н)є, тарасъ. *Арісто(т):* ... (122), *Академіа:* Оучилищє.... вє(д)лу(г) *Плютарха* в(ъ) Өєсєи, названа(а) (173), *Гамаль* зъє(в): Платити... *Іωсі(п):* г(л): єі. ω Збурє(н)ю Іεру(с) [а]лимскомъ (198).

У реєстр «Лексикона» введено й деякі слова з церковної поезії — і р м о с і в і т р о п а р і в: *Прє(д)ωбручаю:* ѣднаю, ...доставаю, набываю, спорѧжаю. *Ирм(с) пѣ(с): успє(н): пр(ст): б(ц): Дѣв(ъ)ствує(т) бо рож(д)єство, и живота прє(д)ωбручає(т)* смрть. То єст(ъ): Оурожє(н)є бовѣ(м) справує(т) панѧ(н)ство, а смрть достає(т) живота. або, а смрть ѣднаєтъ и пєрєправлѧєтъ животъ (149) — «Дѣво чистаѧ *дѣ(й)ствує(т) бо рождство и живо(т) ωбручає(т)* «Ірм., *Ирмосы Успєнїю,* пѣс(н) ө»); *Оутроба:* Нырка... албо Внутрно(ст), *Ирмо(с), ѕ, Пѣ (с), Рж(ст): Хва...* (160) — «*Оутроба* Іωны младєнца нєврєдима...» («Ірмосы на Ро(ж)дєство Х(с)во, пѣс(н) ѕ»); *Лоукіанъ:* Чудєнъ... *Тро(п):* Гла(с) д... (220).

При статті *Авдѣй* (171) учений цитує «Подлѣнникъ» — посібник для іконописців, у якому детально описується вигляд того чи іншого святого. Коло використаних у «Лексиконі» літературних джерел, як бачимо, дуже широке. Зрозуміло, що опрацювання їх вимагало тривалого часу. Отже, як і інші українські лексикографи старої доби, Памво Беринда для реєстру «Лексикона» відбирав малозрозумілі і незрозумілі широкому читачеві слова й фразеологізми, що вживалися в поширених у кінці XVI — на початку XVII ст. церковнослов'янських книгах. Звичайно, що серед них переважали тексти східнослов'янської (словенороської) редакції. Лексика їх була генетично неоднорідна, й різними щодо походження були одиниці, вибрані для перекладу чи тлумачення в досліджуваному словнику.

Це в абсолютній більшості були лексеми старослов'янського (переважно південнослов'янського) походження, напр.: *Бошію* (12), *Бубрѣги, Голѣмый* (27), *Ланита* (57), *Мшєлъ* (67) та ін. До реєстру

[39] Про П а т е р и к с о л о в е ц ь к и х ч у д о т в о р ц і в та інші російські тексти див. далі.

введено багато спільнослов'янських лексем, що в більшості говірок української мови вийшли з ужитку (напр., *Жєлаю* 36, *Жєлвъ, Лѣхъ, -а* — 60, *Лѣпый* та ін.) або в живій мові мали значення, відмінні від значень у писемних текстах (напр.: *Жито: Имѣніє...* — 38, *Куря: Пташокъ...*— 55, *Сєло: Мєшка(н)є, хлопскїй дворє(ц)*, або *полє, фолварокъ, лука, сѣножать* — 113, *Трєба: ѡфѣра* — 133 та ін.). У реєстрі «Лексикона» є також чимало спільнослов'янських слів, фонетичне обличчя яких у церковнослов'янській відмінне від їх відповідників в українській мові, тому вони могли бути малозрозумілими для широкого читача, зокрема тут представлено неповноголосні форми, слова із *жд, щ* < *dj, *tj, навіть слова з *е*, якому в новозакритому складі відповідає український *і* (графічно — «новий» ѣ), напр.: *Вранъ: воронъ...* (17), *Влєку:* вєду, *волоку...* (16), *Сковрада: Сковорода* (114), *Мєжда: мєжа...* (62), *Свѣща: Свѣча* (112), *Камєнь: Камѣнь* (52) та ін.

Певний відсоток складають грецькі, латинські (а через них і давні семітські) запозичення. Одні слова з цих мов були засвоєні ще старослов'янською мовою, інші — пізніше ввійшли в словенороську редакцію через живі східнослов'янські мови, отже вони мають розглядатися вже як елементи цих мов, а не грецизми чи латинізми.

Оскільки П. Беринда використовував загалом тексти словеноросьної редакції, головним чином українського її варіанту, в реєстрі «Лексикона» спостерігається помітний шар слів, уживаних в українській (особливо літературній) мові кінця XVI — початку XVII ст. Чимало з них були притаманні й білоруській мові того часу. Із текстів російської редакції український лексикограф запозичив окремі російські слова. Серед східнослов'янських слів також були лексеми різного походження, в тому числі й запозичені (зокрема між українськими — полонізми, германізми, грецизми, латинізми, засвоєні різними шляхами). Прикладом українського варіанту церковнослов'янської мови можуть бути не раз цитовані нами «...Іѡа(н)на Зла(т)[о]устаго... Бєсѣды на ді посланїй... Павла», звідки, наприклад, взяв П. Беринда в реєстр «Лексикона» такі староукраїнські слова (в цитованих статтях — обидва іншомовні запозичення), як *Рожа:* Шипокъ, ≠аць. ружа (109), *ѡбшляг(ъ):* Колнѣр(ъ), ношє(н)є, врмє(149), пор.: «...в(ъ)купѣ суть противнаа быти, якожє пшєници куколь, и *Рожи* Тєрніє...» (1902); «нє такѡ ва(м) окрєст(ъ) выя сїаєт(ъ) *обшлягъ*» (2146) (до цього слова надруковано покрайню глосу: *колнѣ(р))*. Очевидно, таким чином до реєстру потрапили слова *Друкую* (33), *Колиба* (54), *Ныра* (79), *Шалка* (157), *Штанба* (158) та ін.

Окремі українські або інші зрозумілі слова, мабуть, виявилися у реєстрі внаслідок того, що вони були глосами до церковнослов'янських, напр.: *Голошу:* Жалобно плачу (26), *Другїй:* Вторый, албо иный (33), *Круна:* Мітра(н)... (218), *Волна:* Вовна, а(л)бо стры(г), Іѡ(в) ла (17), пор.: «...ѡ(т) *стрига* жє агнєць моихъ съгрѣшася плє-

щи ихъ» (ОБ, *«книги іовъ»*, гл. *31*, 273). Про це свідчить цитована вище «Книга о вѣрѣ», у якій покрайні глоси *чашу, святостей* відносяться до відповідних слів в українському тексті *келихъ, сакраменти* (К. В., 233), пор.: *Келихъ:* Чаша... (52), *Сакраментъ:* С͠тости... (111).

Чимало українських і спільних для української та церковнослов'янської мов словоформ чи словосполук уведено в реєстр з метою підкреслення їх омонімічності або великої подібності з іншими реєстровими, напр.: *Быстръ,* скоръ: Быстрый; *Быстрь:* Прудкость потока (13), *Вдовъ:* Вдовый чловекъ...; *Вдωвъ: мнω(ж):* Вдовиць (11), *Вонъ:* На дворъ; *Вонь:* В(ъ) него... (17), *Дѣло:* Оучинокъ, справа...; *Дѣло:* ...стрѣлба великаа... (34), *Кровъ:* Домъ, стела...; *Кръвь:* Кровь, що в(ъ) тѣлѣ є(ст) (56), *Лани:* Серна; *Ланы:* Рѣзни, волоки, лазы (57), *Лукъ:* ... цибула; *Лу(к):* ору(ж)е татарское (59), *Плотъ,* или граде(ж): Пло(т), горожа; *Плъть:* Тѣло... (83), *Поставъ:* Поста(в) сукна, пража...; *По ставъ:* До самого ставу... (89), *Рогъ:* Крѣпость, сила...; *Ругъ:* якω куѕѣй, баранѣй... (109) та ін.

Не називаючи джерела, П. Беринда вводить у реєстр поодинокі слова, що їх він кваліфікує як інослов'янські: *Знаменай, Че(с)ки* є(ст), а толкуєтса, знай (43; своєрідне пояснення, пор. чеськ. *znamenati* «означати»), *Коблъ,* или кобелъ: Корецъ, мѣра, *з(ъ) словацка.* ні(к): с(л): м͠з (53); лексикограф називає хорватську мову, але слово, можливо, праслов'янське — * *kъbьlъ*, Sk., II, 8).

У реєстр «Лексикона» введено кілька слів із російських джерел. Автор не тільки паспортизує цей матеріал, але й указує на його мовну належність: *Кляпина;* Всакое древо нагненое, *Московски* нарицаетса, *Патери(к) Словецки(х) чудотворцω(в).* гл(в): s͠i (53), *Кудесъ,* Кудесни(к), *Патері(к) солове(ц): чю(д):* к͠в. гл.: и͠і. Чортъ, или чаровни(к). по нѣкихъ повѣсти *в(ъ) Москвѣ* наричетса (55) (пор. кляпина «покляклое дерево, ..., наклонное» — Даль, II, 124, *кудесник* — 212). Він визначає мовну належність лексеми і через вказівку на джерело: *Скопецъ:* Требене(ц). *скопити.* сирѣ(ч) исхластити [жреба]. *Патері(к) со(л): чю(д):* гла(в): м͠з (115; насправді *скопецъ, скопити* — праслов'янські слова), *Френчюга:* Франца, има недугу *Па(т): со(л) Чю(д):* г(л) и͠і, хороба блудны(х) (143), *Щегнуша:* Щебла або кухна, *Іоси(ф) моск:* г(л): в͠і ω трапезномъ чину (159). В останній статті йдеться про твір російського письменника й церковного діяча XV—XVI ст. Іосифа Волоцького-Саніна: «И послѣ трапезы и пѣніа не оставатися ничесомуже въ трапезѣ, и въ *щегнушу* не входити безъ благословеніа и безъ великіа нужа» (Ч. М., 516), пор.: *ще(о)лныш, шомы(у)ша* арх., *шоннуша* ол. «..бабий кут, стряпная» (Даль, IV, 627).

Безвідносно до того, як оцінювати пояснення лексикографа з точки зору сучасної славістики, сам факт свідомого введення в реєстр «Лексикона» інослов'янського матеріалу, хоч кількісно надто

обмеженого, говорить про те, що П. Беринда розумів генетичну неоднорідність словникового складу церковнослов'янської мови своєї доби, прагнув якось показати міжслов'янський характер її. Українські слова, незалежно від їх походження, ні реєстрові, ні в перекладній частині, природно, не мають при собі ремарок із вказівкою на мовну належність. Лише в кількох випадках, де з ними зіставляються одиниці інших мов, та при підкресленні П. Беринда українські слова виділяє ремарками *Рωссїйски, Рω(с): Руски,* а в одному випадку вказує на українські говірки Волині: Дѣло: *Рωссїйски* и *Полски,* стрѣлба великаѧ зоветсѧ... (34), Инокъ: ...то(л): в(ъ) *рω(с).* єдинокъ... (48), Лѧща: Сочєвица... [*Рωсским(ъ) ѧзыко(м):* и Рибѣ сїє имѧ єсть лѧщъ]... (61), Пѣтєль: *Чєски* и *Руски* Когутъ. *Волынски* Пѣвєнь, *Литовски,* Пєтухъ (104; пор. у «Лексисі» Л. Зизанія: пѣтє(л), когу(т), пѣвє(н), пєтухъ — 67, без ремарок), Гєнєсісъ:...*є(в):* Бєрєсіт(ъ): На поча(т)ку. *словє(н):* Бытїа. *Рω(с):* Бытности, имѧ кни(г): а̃ мω(и): ...(198), онокроталъ, *Рω(с):* гупало, пта(х) подобный лєбєдю (225) та ін.

У перекладній частині двох статей лексикограф подає матеріал з живої російської мови і відзначає це — *По(д)ярємни(к): Помѣстною бєсѣдою Московски, Мєринъ.* Па(т): со(л): чю(д): г(л): ми̃. Конь просты(й). *Лоша(д),* самка, простаа клѧча (85—86) (пор. в одному зі списків Соловецького патерика: «*подъяремник* сирѣчь *мерин*» [27, *7*], а також вираз у цій пам'ятці на тій же сторінці: «Сирѣчь нашею *помѣстною бесѣдою*» [27, *3*]; *Адамантъ:* Діамєнтъ, ..., *Алма(з), мос(к):* ... (172). Один раз згадується білоруська мова (*«литовски»*) — *Пѣтєль: ...литовски, Пєтухъ* (104).

Зіставлення українських слів із лексемами слов'янських — російської, білоруської, чеської, хорватської («далматинської», «словацької» за тодішньою термінологією, пор.: *Иллирикь:* Словакъ, *з(ъ)ла(т): Далмата. з(ъ)чєска Гарватъ* — 208), які переважають, та неслов'янських — угорської, італійської й давньоєврейської (гебрайської) — мов робляться в праці П. Беринди спорадично. І кількість таких слів дуже обмежена. Про причини і мету таких зіставлень йшлося вище (див. с. 117).

Інший характер і виразнішу мету мають уведені в перекладну частину грецькі, латинські й польські слова. У зв'язку з поширеністю знання цих мов у середовищі освічених людей того часу на Україні й у Білорусії грецькі, латинські та польські слова були передусім засобом якнайточнішого пояснення реєстрового слова, зокрема омонімів, напр.: *Былїє,* φάρμακον, Лѣкарство, албо трутизна. Зр(и), балїй; *Былїє,* βοτάνη, ѕѣльє, herba (12), *Дръжава :* κράτος, robur / моц(ъ) сила, δυναστέια, potentia, вєлможность... (29), Дръжава: κρατάιωμα, firmamentum, утвєржѣньє... (29), *Или:* съюзъ раздѣлѧай, або, албо... vel; *Имамъ:* Маю, ἔχω (48) та ін. [пор. 202, *200—203, 210—211*], *Бл҃гъ:* Добрый...: mężny; *Бл҃гій:* Добрый, без~ mdły (7) та ін. У першій чверті апелятивної частини «Лексикона» грецькі, латинські та польські слова надруковано відповідно грець-

ким і латинським алфавітами (за підрахунками М. Лімінг — 202, *184—185* — грецьким алфавітом надруковано 120, а латинським — 30). В наступних частинах паралелі з цих мов подаються рідко, причому друкуються кирилицею, напр.: *Преноситєлнѣ:* уподобитєлнѣ. *мєтафорікωс* (95), *Царъ:* Круль, король... *скиптрофоросъ* (155), *Голгоѳа:* Кранїєво или Лобноє мѣсто, *ла(т): ка(л)варі(а),* чашк(а) головы (199), *Скитни(к): ... Аскитисъ...* (114), Трапєза: Столъ. *ла(т): мєнса...* (237), Ефи, *Грє(ц): ὂіхі* мѣра... (206), Ирмосъ, єі: ...спатьє, радъ... *ла(т):Нєξус, сєрієсъ* (209), *Валана:...* Мѣсѧ(ц), *ксіє(н)жи(ц) п(л):* ...(190), Ваїнє: Животъ, *з(ъ)по(л):*[40] *брухъ...;* Вахаръ: ...Пєрворо(д)ство, *з(ъ)по(л): пєрвѣснки...* (192), Мєчтанїє: ѡблуда... *Полски Матолка* (63) та ін. Це зумовлене, очевидно, як відсутністю достатньої кількості для набору грецького та латинського шрифтів, так і тим, що автор, який видавав книгу власним коштом, скорочував її обсяг й за рахунок іншомовних паралелей. Характерно, що в таких транскрибованих словах звичайно немає літери ъ після кінцевих приголосних. Надруковані кирилицею польські слова, які не мають явних ознак фонетичної адаптації, у зв'язку з цим не можна розглядати як полонізми в українській мові кінця XVI — початку XVII ст. Окремі грецькі й латинські лексеми потрапили в реєстр навіть у грецьких і латинських формах, напр.: *Арѳрω:* Споѧю, надобно щ͠о єставую... (179), *Дєпотавєтє:* Закладає(т)сѧ. *Дєфєндєвєтє:* Ѡсщаєтъсѧ... *Ла(т) рє(ч):* ω(т) Прави(л) (200; у цьому разі й зазначено, що словоформи — латинські). Грецькі й латинські паралелі, за допомогою яких пояснюються реєстрові церковнослов'янські слова, є важливим елементом, що свідчить про науковий підхід П. Беринди до предмету своєї праці. Паралелі з цих мов у наукових словниках старослов'янської мови й історичних словниках почали застосовувати знову (звичайно, на іншому рівні й послідовніше) тільки в XIX ст. Вони допомагали читачеві глибше зрозуміти переклад. Поставлені в один ряд із живомовними українськими грецькі й латинські слова підносили престиж української мови як мови розвиненої. Введенням у словник паралелей із класичних мов П. Беринда прокладав шлях до створення спеціальних багатомовних словників у східних слов'ян Є. Славинецькому та Ф. Полікарпову-Орлову. Але поширеність знання грецької та латинської мов серед освічених верств населення України й Білорусії того часу призводила до все активнішого насичення їхніми лексичними елементами церковнослов'янської (переважно грецькими) та староукраїнської й старобілоруської літературних (особливо латинськими) мов без особливої потреби. Мода на використання іншомовних, особливо латинських слів, підтримувалась подібним же явищем у польській літературній мові. Оскільки невиправдане насичення писемної мови грецькими й латинськими словами спричиняло труднощі для простого люду, гуманіст і просвітитель П. Беринда не тільки не вніс у реєстр таких елементів, але основну

[40] Тобто *з(ъ)по(л)[ска]* «по-польському».

масу лексики неслов'янського походження виділив окремо й подав разом із топонімами й антропонімами у другій частині своєї праці. Цим він створив перший словник іншомовних слів, подавши здебільшого рівнозначні українські відповідники грецьким і латинським словам, і сприяв нормалізації лексики літературної мови на народній основі, дбав про чистоту й зрозумілість її для всіх шарів суспільства. Лексеми слов'янського походження потрапили в другу частину словника з чисто технічних причин: перша частина загалом із церковнослов'янським реєстром і додаток до неї були вже надруковані, і пропущені там слова учений змушений був подати разом із неслов'янськими. При неслов'янських апелятивах ремарки, що вказують на походження слова, подаються далеко рідше, ніж при антропонімах і топонімах, напр.: *Логіка, Діалєктіка:* Ро(з)мова, бєсѣдованьє, или истинныхъ и ложныхъ разсуждєнїє (220), *Пардусъ:* Рысь... (226), *Питисъ:* Сосна (227), *Софіста:* Хитрословєцъ... (223), *Пістіки, є(л):* Вѣрный... (227), *Кієсаръ: Ла(т):* Цѣсаръ... выпоротокъ... (215) та ін. В одиничних випадках після українського перекладу неслов'янського слова подається й церковнослов'янський його відповідник, напр.: *Єклиѱіс,* Затмѣ(н)є, нєдостато(к) *с(л): Омрачєнїє,* слнца и луны (203).

Лексикографічна організація реєстру словника

Дослідження співвідношення «Лексикона» й джерельного матеріалу його показує, що взяті з певного контексту слова вчений в абсолютній більшості випадків уводив у реєстр своєї праці в формах, які були прийняті в тодішній лексикографії (вітчизняній та іноземній): іменні частини мови — в називному відмінку (прикметники — в члєнній формі чоловічого роду) однини, дієслова — в першій особі однини теперішнього часу, незалежно від того, в яких формах вони фіксуються в тому чи іншому тексті, пор. *Блгоутишїє:*... Погода... ≠ вщиі (9—10) і «...єгда въ тишинѣ будє(т), ...въ пристанищи, ...въ *блгооутишїи*» (Бс. ап., 2918), *Постражду:* Пріиму. ѳєі (90), *Стражду:* Тєрплю (122) і «...да нє *страждєм(ъ)* яжє нєсмыслєнных(ъ) ... єгда ѡ(т) соудища сїє *постраждутъ*» (Бс. ап., 715) та ін.

Оскільки для тодішнього читача зустрічалися труднощі в розумінні деяких відмінкових форм, особливо займенників, та часових форм дієслів, автор свідомо ввів у реєстр деякі слова не в початкових формах, напр.: *Бѣ:* Былъ, была, было (13), *Ваю:* Двойствє(н): числа, лица вго. ро(д): и ви(н): Васъ двѡхъ (14), *Вы:* Васъ (23), *И,* єго. ἀυτὸν, eum (44) та ін.

Реєстрова частина «Лексикона» від перекладної відділяється двокрапкою, рідше комою. Двокрапка, крім того, часто стоїть між синонімами чи близькими за значеннями словами, або сполуками,

винесеними разом у реєстр, зокрема взятими з «произволів» до «Іωа(н)на Зла(т)[о]устаго Бєсѣдъ на дї посланїй... Павла», напр.: *Скврънавъ:* Студный, срамный, шкарадный, скарє(д). ≠ вцsі; *Скврънавый:* Скврънный, плюгавый, нєчистый... (114), *Добрѣ страждущїй:* Добрѣ прїємлющїй, который добродѣйство одєржуєтъ (30), *Стихира,* вѣршємъ писанаѧ (234) та ін.

Звичайно слова реєстру розташовано за алфавітом, який витримується не скрізь. Але є випадки, коли така послідовність витримана лише в межах 2—3 початкових літер, напр.: *Рєть...*; *Рєта; Рєченнаѧ; Рєчємъ* (108) та ін. До цього ж автор іноді подає поруч слова зі спільними коренями, тобто провадить гніздування, що також порушує алфавітний порядок, напр.: *Врєждаюсѧ:* Шкодую..., поражку маю; *Нєврєждєнїє:* Нєзопсованьє... (18), *Гранєєъ...:* Стіхъ, вѣршъ; *Грань:* Оуголъ...; *Краєгранєсїє:* Початокь стіха або строки (28), *Рождїє...:* ...форостъ; *Розга,* ... голь. росчка (109), *Блгостражду:* Прїймую, добродѣйства заживаю; *Стражду:* Тєрплю (122), *Ѡбручаю:* Заручины чиню...; *Прє(д)ωбручаю:* ѣднаю, пєрєправлѧю вєсѣ(л)є... (149) та ін.

Типовими для «Лексикона» є статті, в яких перекладається чи тлумачиться одне слово реєстру, напр.: *Брашно:* Потрава, покармъ, ѣдло, кормлѧ, ἔδαρ (12), *Имѧ:* Назвиско, або прозвиско. Такжє: слава, достойность (48), *Нѣчто:* Щось (79), *Съплѣтаю,* Сплѣтую, звѧзую в(ъ)купу, списую, складаю (128), *ωкамєнѧю:* Затвє(р)джую я(к) камѣ(н)є (151), *Карпъ:* ово(ц), а(б) плодовиты(й) (215), *Платωнъ:* Прострѣтъ, або широкъ (227) та ін.

П. Беринда закономірно виділяє в окремі статті слова, що відрізняються і значенням і наголосом: *Кручинà:* Надмєньє, раждєжє(н)є, пухлина... роспалѣньє ω(т) вродωвъ. ω(т) гною. ωбразнѣ, надутость, пыха. — *Кручи́на:* Възгорѣньє съ напыщєнїєм(ъ)... жолчъ. прєноснѣ гнѣвъ... (56), *Мощѝ:* Здужати, змочи.— *Мо́щи:* Сила, моцъ нѣѧкаа, и ты(ж) тѣла сты(х), или кости и(х) (65), *Пла́кати,* сѣтовати: Лѧмєнтовати... — *Плака́ю:* полочу. И тыж плачу, хлипаю (82).

Окремими статтями подає автор також деякі форми одного слова, що відрізняються наголосом, напр.: *Лю́битє,* Пытатє(л): Ци любитє.— *Люби́тє,* повєлитє(л): Любѣть (60), *Но́ситє:* Циноситє. въпр(с): — *Носи́тє:* Носѣть. повє(л): і ін., та навіть прийменникові сполуки іменних форм, які збігаються з формами інших слів, напр.: *Въ сто́гнахъ:* в(ъ) улица(х)...— *Востогна́хъ:* Заболѣлємъ (23), *Да́мы....* дамо.— *Дà мы:* жєбысмо мы (29), *ω чєсо́мъ;* Пыта(н)є, ω чомъ.— *очєсωмъ:* мн ω(ж): очωмъ (154) та ін. Введення й опрацювання таких статей, без сумніву, навіяне «Букварем» (Львів, 1574; Острог, 1578) Івана Федорова, де під заголовком «По прозодїи...» давалися аналогічні пари, пор: *люби́тє — лю́битє, носи́тє — но́ситє; і ро́дъ — іродъ* та ін. (Б. Ф., 20) та «Лексисом» Л. Зизанія. Мабуть, за книжкою Івана Федорова малий Павло Беринда опанував письмо.

В окремих статтях автор перекладає омоніми, що рідко траплялося в попередній українській лексикографії, напр.: *Вѣждество:* Ростропно(ст), вѣдє(н)є.— *Вѣждєство:* Вѣдомость, цвичє(н)ство, умѣєтность (24), *Прилєжу,* Прєбываю, прє(д)стою, продкую...— *Прилєжу:* Пилную (98), *Составъ:* Згромажє(н)є, громада. стусъ дровъ, купа...— *Съставъ,* vпостась, собство: Пєрсона, ѡсоба, лицє. с(ъ)ставъ в(ъ) чл ѡнка(х). живіол(ъ), то є(ст) єлємєн(т)... Чрє(з) о, составъ, зна(й) споє(н)є в(ъ) будова(н)ю, зри Состав(в) (129), *ѡлє,* агъ, ахъ. Зри Уфъ.— *ѡлє!* ѡ(г), гай, гай гай. задивова(н)ѧ сѧ словко тоє (151). Але помітна кількість слів пояснюється двічі (окремі — навіть тричі) в різних статтях, напр.: *Зибаюсѧ:* Киваюсѧ, хвѣюсѧ, уставичнє киваюсѧ...— *Зыбаюсѧ:* Колѣблюсѧ, рушаюсѧ, хвѣюсѧ, колышусѧ (44), *Кровъ:* Домъ, стєлѧ, покры(т)є, драґаръ, дахъ...— *Кровы:* Драґарѣ. ≠ врѳі (56), *По(д)ярємни(к):...* Московски Мєрин. Па(т): Со(л): чю(д): ... (85—86) — *По(д)ярємникъ:* ѡброблєный. ѡб(ъ)ѣжчєный (86), *Птичыщъ:* Птичка, воробли(к) — *Птичыщъ:* Пташокъ (103), *Расколъ:* Звада, збунтова(н)є; *Расколникъ:* Звадца, бунтовникъ... (106) — *Расколъ:* Розрухъ, розорова(н)є, про(ч)є зри Раздоръ; *Расколникъ:* Раздорни(к), ѡ(т)ступникъ, ѡ(т)щєпєнєцъ, турбато(р) (107), *Слово:* Попєчєніє..., стара(н)є, повѣсть; *Слово:* Мова, взглѧдъ, спосо(б), позоръ, стара(н)є, обычай, звычай; *Слово:* Способъ, ≠ вфоє. або прѧ, казнь, ≠ ача ... звыча(й), нравъ, образъ, тнз (116), *Укоризна* ... Скарга, ...вина, бєзчєстїє, дєспєктъ, сромота...— *Укоризна:* Хула.≠ вф. хулєніє. вина, найграва(н)є, глумлєніє (138) та ін.

Поруч із статтями, що починаються реєстровими словами в прийнятих вихідних формах, зустрічаються інші статті з цими ж лексемами, які починаються:

1. Іменниками: а) в формі називного множини; пор.: *Дрєколь,* Алѧбарта, галѧбард(а), албо кій, сокира, рогатина — *Дрєкѡли:* Дрѣвцѧ, рогатины (33), *Мзда,* Заплата, нагорода — *Мзды:* Гостинцѣ. Б(с): а(п): л(ст): ≠ вцн (63) та ін. б) в формі орудного однини: *Гаждєніє:* Ѕлохулєніє, ганба...— *Гаждєніє(м):* Ѕлы(м) ѡславлє(н)єм(ъ)... (25), *Побѣда:* Звитѧжство — *Побѣдами:* Звитѧжствы... б(с): а(п): л(ст): ≠ врчг (83), *Прє(д)прїатїє:* Забѣжєньє..., знаємо(ст)... *Прє(д)приѧтїємъ:* По знаємости (93) та ін.

2. Прикметниками: а) в нечленній формі, пор.: *Вєликодушє(н):* Ижє всѧку скръбь приражающуюсѧ, могі(й) понєсти.— *Вєликодушны(й):* Вєликоразумны(й), Сталый дшєю и розумомъ (14; перша стаття є наче цитатним матеріалом до другої), *Виновєнъ:* Тот(ъ) который кому причиною єст(ъ) (стаття запозичена від Л. Зизанія) — *Виновный:* Тотъ который єст(ъ) чєму причиною (15), *Доблїй:* Доблєствє(н)ны(й), шлѧхєтны(й), моцный, мєжный, дужїй — *Доблїй:* Сталый, мужєствєнъ, крѣпкїй, албо тръвалый, статєчный (30), *Ѕлобив:* Ѕлостивъ — *Ѕлобивый:* Ѕлостивый (39), *Нарєчєнъ:* Прозванъ.

о(с): дѣ(а): кѳ.— *Нареченый:* Наименованный, названны(й), пре(д)-назначенный (70) та ін.; б) в членній формі жіночого й середнього родів, пор.: *Вънезаапное:* Наглое — *Вънезаапный:* Наглый (21), *Истовый:* Госпо(д)ственны(й), власный — *Истоваа:* Госпо(д)ственнаа, ≠ ачв.— *Истовое:* Госпо(д)ственное,≠ вvнз (51), *Нарекованнаа:* Оустановленнаа, назначеннаа—*Нарекованное:* Оустановленное, назначенное. — *Нарекованный:* Назначенный, замѣренный кресомъ, установленный, певный (70) та ін., пор. *Умиленъ:* Окааненъ. мѣзе(р)ный — *Умиленное:* Мѣзерное. цчг (139).

3. Дієсловами в різних особових формах та інфінітиві й дієприкметниками, пор.: *Въдворяетъся:* Перемешкивае(т), албо раздѣляетъ почести — *Въдворяюся:* Оумешкуюся, впроважаюся в(ъ) мешканье (18), *Въ(з)ражаю:* Спыхаю...— *Възрази:* зопхни (20), *Мудръствую:* Зрозумѣваю. розмышляю, мышлю.— *Му(д)рствовати:* Пещися. розумѣт(и). Мудръствовати будете. Помыслите. ≠вѡѯе — *Мудрствующей:* Любящей.≠ а цчѕ *Мудръствуютъ:* Люба(т).≠ вѕ— *Мудрствуйте:* Желайте (66), *Мяту:* Страшу, заколочую.— *Мятетъ:* фрасуетъ (67), *Плодопріиме(м):* Приплоди(м). атлѕ.— *Плодопріє(м)лю:* Припложаю. е(ф). н(р) ка. (82) — *Плодопріємлю:* Збираю овоцъ, уживаю, поживаю, беру, маю, вычръпую — *Плодопріати:* Приплодити (83), *Плѣжетъ:* Ползетъ. цкѕ. пресмыкается, влечется аце.— *Плѣжу:* Ползу. Леvі(т) аі. ползаю, пресмыкаюся (83) та ін.

4. Як окремі статті автор подає інколи й варіанти одного й того ж прислівника, пор.: *Истовѡ:* истизна. Леvі(т), кв, госпо(д)ственно, б(с). а(п). л(ст).≠ аог — *Истовѣ,— ѡ:* Истотне, госпо(д)ственнѣ, пански, власне, стале, морно, недобыте (51) та ін.

5. Двічі пояснюються одиничні імена: *Вирсавїа:* Колодязь присяги...— *Вирсавїа,* Бетсуа: Дщи силна пре(д) враги... (195). Це сталося через те, що, працюючи протягом тридцяти років над «Лексиконом», автор не раз повертався до розробки значень одних і тих же слів на основі різних джерел, але при кінцевому оформленні тексту своєї книги він не встиг звести різні розробки слова в одну статтю, особливо матеріали, опрацьовані за лаврськими друками. В таких «дубльованих» статтях часто зустрічаються покликання (зі скороченням назви джерела або тільки номер стовпчика) на видання «...Іѡанна Зла(т)[о]устаго... Бесѣды на ді посланїй ...ап(с)ла Павла». Про поспішність у введенні статей, зроблених на основі зазначеної пам'ятки, свідчить те, що взяті з неї реєстрові слова подані не у вихідних формах, прийнятих у «Лексиконі». Однак слід зауважити, що повторні переклади того самого слова доповнюють один одного. Вони давали читачеві повнішу інформацію про значення

слова, а сучасному дослідникові дають чудовий матеріал для історичної лексикології.

Про те, що повторні пояснення одного й того ж слова появилися вже на кінцевому етапі праці Беринди над «Лексиконом», говорить і той факт, що вчений, прагнучи до компактного пояснення церковнослов'янського лексичного матеріалу, в незрівнянній більшості випадків у реєстровій частині однієї статті подає:

1. Різнокореневі синоніми або дуже близькі за значенням слова, напр.: *Волю, желаю:* Хочу (17), *Въсхлащаю, въстмгаю:* Застановлмю (23), *Добры(й) бл҃гі(й):* добры(й), цудны(й), сли(ч)ны(й) (30), *Конура, червлѣн(ъ):* Нитка шовку чирвоного... (54), *Купилище, торжище:* рынокъ (55), *Поущаю, пощрмю, пре(д)ѡбручаю...* По(д)ущаю, розѡхочую, побужаю, тмгну (90), *Распаленїе, кручина:* роспале(н)е (107), *Риза, ѡдѣмнїе, ѡдежа:* Шата, барва, плащъ, верхнее ѡдѣнье (109), *Укоризненъ, пороченъ:* Годный казни и наганы (138), *ѡснсванїе, Ѳемелїонъ:* фундаментъ, вина, начало, ґрунтъ, закладъ, заложе(н)е (153) та ін.

Об'єднані в реєстрі й віддалені за значенням слова різних коренів (часом поруч із ними деривати одного кореня), але кожне перекладається відповідним українським, напр.: *Въпїенїе, кличъ:* Воланье, крик(ъ) (21), *Познанїе, вѣденїе, разумѣнїе, разу(м), сказанїе:* Позна(н)е, вѣда(н)е, розумѣ(н)е, довѣданьсм (86), *Прилежнаа, протмженнаа, приснаа:* Пилныи речи, проволоченыи, оуставичныи ... (98), *Прѣнїе, Прм, Ревенїе:* Споръ, война, перечка... Зри Распрм (103), *Рать, борба, подвиг(ъ):* Битва, валка, потычка, оутарчка, вторгнѣ(н)е, моцова(н)е (106), *Чръмнѣюсм, срамлюсм.*≠ вр҃оа. *рдѣюсм,* соромѣю(с), червонѣю(с) (156) та ін.

2. Поряд у реєстрі об'єднуються й слова, похідні від одного й того ж кореня, напр.: *Бл҃годарны(й): Бл҃годарстве(н):* Подмчливый. албо в(ъ)дмчный (8; об'єднано дві статті Л. Зизанія), *Влъхвъ: Влъшебни(к):* Чаровни(к), вѣщо(к), заклиначъ, чорнокнижникъ (20), *Влъшба: или волшевба,* ворожка (20), *Вѣмъ: и свѣм(ъ),* вѣдаю, знаю (24), *Дважды, -щи:* Двакротъ (29), *Доволь, -нѡ:* Достатне, достатне, достаткѡмъ... (30), *Кормило, или кормилце:* Руде(л), правилце, корма... (54), *Разоумъ, -мѣнїе, оумъ:* Розумъ, вѣдомость, оумыслъ, волм, мысль, ..., позна(н)е, вѣда(н)е... (106), *Рѣмнїе: или рѣнїе, ретьба* шарпа(н)е, попыха(н)е (110), *Сверѣпїе, або Сверѣпство:* Дичъ, дикость, срогость, ѡкрутность; *Сверѣпствую, и сверѣпїю.* Дичаю (111), *Сънмище, сонъмъ:* Громада людій, зборъ... (128), *Татба, и татбина,* Крадѣ(ж)ство (131), *Тленїе, тлм:* Сказителность (132), *Тще, или тщетнѡ:* Тоще, порожне, *въ тще,* надаремно (135), *Ѡбаватель: -мнникъ:* Заклиначъ, чаровникъ (147), *Ѡтай, тайнѣ:* Тайно..., украдко(м) (154) та ін., пор. *Твръжа, твердынм:* Турма... Вежа (132).

3. Іноді об'єднуються різні морфологічні форми одного й того ж слова, напр.: *Лежитъ, -ати:* Пребывае(т), -ти ≠ ар҃лг (57), *Оуне,*

оунше: Лѣпше (139) та ін., пор. ще: *Дщеръ, и дщи:* Дочка, цорка (34).

4. Звичайними в «Лексиконі» є поєднання в реєстровій частині фонетичних варіантів слова, напр.: *Бервно, или Бервено:* Трамъ (7), *Подвигаю, -з-:* Порушаю (84), *Оуза, юза:* Звязокъ, ланцу(х)... (137), *Уродъ, юродъ...* Глупый, дурень... (140), *Чуждъ, т-:* Чужій (157), *Схінъ, и(л) ши(н):* Зуб(ъ)... (235) та ін.

Синоніми або близькі семантикою церковнослов'янські слова зустрічаються не тільки в реєстровій, але й у перекладній (рідше) частині «Лексикона», напр.: *Брю:* Голю, *Бриши:* Голи(ш). *оборсну,* будущее, оголю (12), *Ристаю...*: Выскакуючи бѣгаю... *Съристаюся,* збѣгаюся посполу вытѣкаюся... (109), *Сандалїя:* Черевики. *плесница,* Пантофля... (111), *Цѣлю:* Лѣчу. *Исцѣляю.* уздоровляю: *Цѣленїе:* улѣчѣ(н)е (155) та ін.

Зустрічаються випадки, коли між церковнослов'янськими синонімами або дуже близькими за значенням словами поставлена (механічно?) двокрапка, а перед перекладом — кома, і словенороське слово опиняється ніби в перекладній частині, напр.: *Иматъ: хоще(т),* мает(ъ) (48) та ін. За допомогою такого своєрідного горизонтального гніздування учений не стільки заощаджував місце, скільки давав змогу читачеві запам'ятати синоніми й різноманітні варіанти церковнослов'янського слова, отже, він робив це з освітньою метою. Слова-синоніми, які поставлені в один ряд у реєстрі, але знаходяться в ньому не на першому місці, здебільшого подаються і в окремих статтях (пор.: *Распаленіе, кручина* — 107, *Кручина* — 56, *Конура, червлѣн(ь)* — 54, *Чрьвлѣнь, чрьвень* — 156 та ін.), тому значення «Лексикона» як перекладного словника з його завданням повністю зберігається.

Майже кожне реєстрове слово починає новий рядок і пишеться з великої літери. Лише зрідка, за браком місця, коротенькі статті лексикограф надрукував відразу після попередніх, напр.: *Плесница:* Подошва... *Плещѣ:* Плечи (82), *Прокаженъ:* Трудоват(ъ)... *Проказа:* Трудъ (101), *Такω:* Такъ, *Толикω,* толкω (131), *Чинъ:* Порядо(к). *Чинный:* Порядный (157), *Чиннѣ:* Порядне. *Чино(в)нѣ:* Ве(д)ле поря(д)ку (157).

У реєстр винесено й оформлено як окремі статті також деякі ілюстрації, що показують слово в сполуці з іншими або в складі фразеологічних сполук. Абсолютна більшість їх уміщена в «Лексиконі» безпосередньо нижче ілюстрованого слова, напр.: *Брань:* борба; *Брань воздвижу, ратую.* Войну подношу (12), *Вредъ:* Вродъ, болячка...; *Вредъ неудобъ лѣкуемъ:* Неулѣчонаа хороба (17), *Вмѣсто, ради:* Для; *Вмѣсто тебе:* За тя (21), *Вънутръ,* всерединѣ; *Вънутръ града:* в(ъ) мѣстѣ (21), *Вънутрьуду:* З(ъ) внутра; *Вънутрьуду стлища:* В (ъ) самой црькви; *Вънутруду храмины:* в(ъ) дому албо всерединѣ дому (21), *Извитїе:* Хитрость, штука; *Извитїе притчъ:* штучныи приповѣсти; *Извитїе словесъ:* штучное мовенье... (45), *Инокъ* ...монахъ...; *Инокъ* единый, единец(ъ): Едина(к)...;

Инокъ дивїй...: одинєцъ дикїй... (48), *Паки:* Знову...; *Паки назидаюся:* ѡ(т)новляюся; *Паки притяжу:* Ѡсягаю, ...ѡ(т)искую (80), *Ростъ:* Тоєжъ що и лихва; *Рѡсты ростѡвъ:* Лихвы на лихвы... (109) та ін.

В окремих випадках вони відділяються іншою статею, напр.: *Извѣтъ:* Доводъ, причина. *Извѣтованїє:* Доводѡвъ чинє(н)є...; *Извѣтъ твори(т):* Вымову чини(т), вымовляєтся...(46), *Измѣна рызъ:* Пара шатъ. *Измѣняюся:* Свобождаюся... *Измѣна:* Фримаркъ, мѣна (46) та ін.

Часто фразеологічні та інші сполуки оформлено як окремі статті, що йдуть перед відповідним реєстровим словом. Деколи вони відділені іншими статтями, напр.: *Въспятися слнцє:* Назадъ ся вєрную слонцє...; *Воспящаю: ...Въспящаюся:* Опинаюся, назадъ ся вєртаю... (23), *Дрєвнїй клєвєтни(к):* Стары(й) лгаръ; *Дрєвнїй.* Стародавный (33), *Позо(р) бывшє: ... или позору бывшє:* Былистє людємъ на очи выставлєныи: *Позорищє подвигѡ(в), поприщє:* Загонъ, мѣсцє гдє бываютъ вытѣчки...; *Позоръ:* Дивовищє, видокъ...; *Позоритєль: ...; Позорищє:* Пляц(ъ) ... (86), *Прудноє мѣсто:* Прикроє мѣ(ст)цє; *Прудный:* Острый, хроповатый ... (103) та ін.

З нового рядка в пам'ятці можуть починатися словосполуки та ілюстрації-цитати, вміщені нижче перекладу реєстрового слова, зрідка — вище, напр.: *Възъ: αντι.* Вмѣсто за; *Въздающєй ми злаа възъ блгаа. αντι αγαθῶν* (18), *Нєчєстивъ є(ст) іжє...; Нєчєстивъ: Нєистовъ,* шалєнъ (77). Це, мабуть, пояснюється тим, що вони вводилися в «Лексикон» після опрацювання перекладу чи пояснення відібраних слів або після набору книжки. В одиничних випадках такі ілюстрації складачі механічно поділили двокрапкою, напр.: *Гаданїє...: ...; Гаданїє єсть: яжє съначєртаєма в гаданїи, и нєизявляєма вєщъ.* Гри(г): Б(с): ... (25).

П. Беринда ввів у реєстр «Лексикона» низку церковнослов'янських фразеологізмів та сталих словосполук, що в своєму складі мають здебільшого незрозумілі або малозрозумілі слова чи значення: *Възаємъ даю:* Позычаю кому (18), *Вязю вѣнцы:* Короную. *увясти вѣнцы*: короновати (24), *Груди ѡ(т) овна:* Мосто(к) з(ъ) барана... (28), *Извожду въ позоръ:* Посрамляю, поганбляю (45), *Иманїє вина:* Збираньє вина (48), *Лукавнѡ ѡбходжу:* Оплазую, чужими ся справами нєпотрєбнє бавлю ... (59), *Ковачъ мѣди:* Котляръ... (53), *Мѣдный кузнє(ц):* Котля(р) (67), *Страдовный мєдъ:* Пластовый мєдъ, пластъ мєду (122) та ін. Багато з них можна було б дати при відповідних словах, напр.: *Вѣнєцъ* (24), *Позоръ* (86), як даються інші аналогічні сполуки, напр.: *Позоръ бывшє* (86) при *Позоръ; Имѣютъ мя тяжка...* (48) при *Имѣти.* Ученый, мабуть, вважав, що широкому читачеві легше буде знайти фразеологізм чи словосполуку за першим словом. До цієї групи близько стоять винесені в реєстр сполуки, однолексемний переклад першого слова в яких, мабуть, викликав у автора труднощі, напр.: *Изборноє Кєдра:* Дрєны цєдру, дрыжѣнь дєрєва... (45), *Кранїєво мѣсто:* Лобноє мѣсцє, лысая гора

(55), *Мжитъ въ очахъ:* Мигтитъ, або свербитъ (63), пор. ще: *Бодрствително є(ст):* нєспати, чути потрєб(а) (187).

Досить значну кількість складають винесені в реєстр вільні сполуки, причому одне із слів, переважно друге, що сюди входять, перекладається на своєму місці в «Лексиконі», напр.: *Бранный супостатъ:* Нєпріѧтѣль воєнный (12); пор. *Супостатъ:* спротивникъ, ворогъ, нєпріатєль (125), *Вѣдѣти извѣстно,* вѣдати пє(в)нє (24); пор. *Извѣстнѡ:* Запєвнє, достатєчнє... (45), *Людъ тѧжєкъ:* Людъ поважны(й), тѧжкїй (61); пор. *Тѧжєкъ,* тѧжкїй..., поважный, зацный, нєпосполитый (135), *Питаюсѧ пространнѡ:* Єстєм(ъ) в(ъ) роскошахъ, кормлюсѧ, прєсыщаюсѧ (82); пор. *Пространнѡ:* широцє, ω(т)раднѡ (102), *Посѧ(г) помощницу:* Понѧлъ жєну (90); пор. *Посагаю:* Замужъ иду (89), *Ѡ(т)цу досадитєль:* Дєспєктуючїй ω(т)ца (147), пор. *Досадитєль:* ... знєважитєль, ѕлорѣчачїй (32) та ін. Такі сполуки подані в реєстрі здебільшого, мабуть, із недогляду. Значний відсоток серед них належить напоспіх уведеному матеріалові з книги «...Iωанна Зла(т)[о]устаго бєсѣды на д͠ї посланїй ...Павла». Проте деякі внесено свідомо з самого початку як незрозумілі широкому читачеві: *Вонь:* В(ъ) нєго. орѳгра: Вънь (17), *Нань:* На нєго (69).

За окремими винятками, всі реєстрові сполуки — двочленні. Дво- і тричленні (й більше) сполуки зустрічалися і в попередніх українських словниках, наприклад, у «Лексисі ...просто». Вони типові і для інших слов'янських лексиконів, наприклад, для словника «Thesaurus polono-latino-graecus» (Краків, 1621) Г. Кнапського.

Перекладна (пояснювальна) частина «Лексикона»

Багато оригінального спостерігається і в перекладній частині «Лексикона», яку П. Беринда вперше в нашій лексикографії виразно відмежував від реєстрової формальним засобом — двокрапкою, хоч і не послідовно. Оскільки йдеться про словник, у якому представлені генетично споріднені лексичні системи, нововведення вченого мало важливе значення, бо яскраво підкреслювало межі між ними. А це, в свою чергу, сприяло нормалізації лексики як церковнослов'янської, так і української мов на основі авторитетного й популярного посібника.

Реєстрове слово перекладається або тлумачиться українською літературною мовою кінця XVI — початку XVII ст. Книжка П. Беринди у цьому відношенні є зведенням лексичних матеріалів староукраїнської мови [47, *43*]. Звичайно, крім слів, успадкованих із давньоруської мови або похідних від них українських дериватів, у цій мові були елементи запозичені з інших мов, найбільше з польської та латинської й грецької. Проте несправедливим є твердження, в яких перебільшується питома вага польських і «польсколатинських» слів у «Лексиконі» [141, *220;* 171, *893*]. Як уже зазначалося,

в перекладній частині з різних причин часто зустрічаються й церковнослов'янські слова, особливо запозичені з інших словників, й окремі русизми з «Толкованія...» Максима Грека та ін.

Однозначні слова перекладаються одним словом, напр.: *Красота:* ѡздоба (56), *Кто:* хто (56), *Мандраґора:* Покрыкъ... (221), *Прьстъ:* Палєцъ (81), *Пилюкъ:* Кана (56), *Пиргъ:* Вєжа (81) та ін. Багатозначні або слова з різними відтінками значень автор перекладає, старанно підбираючи українські відповідники, напр.: *Печаль:* Фрасунокъ: болєсный жаль, пєчалованьє, скорбъ, болєзнь, ѕлополученьє, стара(н)є, пѣклова(н)є, утискъ, утрапє(н)є, журба, смуток. ѡ(т) сєго попєченїє. Зри пєкъ (81), *Сверщъ:* Коникъ, скочокъ, свєрщокъ (111), *Сопль:* Сопѣль, пищалка, флєтна, фуара, дуда, сурма, жоломѣйка, фѣстула у ѡргано(в) или у рєґалѡвъ (119), *Скважня:* Щѣлина, рощѣлина, роспалина, дѣра (114), *Союзъ:* Звязокъ, звяза(н)є, звязка, злучѣ(н)є, споєньє (119), *Оужасаюся:* Страшуся, лякаюся, здумѣваюся, зжахаюся, сполохуюся (137) та ін.

Поряд із різними українськими відповідниками реєстрового слова часто застосовуються описові переклади й тлумачення, які нерідко уточнюють лексеми перекладної частини. Вони подаються перед відповідним словом або після нього, напр.: *Єгда:* Ґды, когда, *коли,* Но сє рєчєнїє *колй, в(ъ) Рѡссійско(м) языцѣ повєлитєлнѣ розумѣєтся,* єжє и, *бодй. повѣститєлнѣ жє и пытатєлнѣ* вмѣсто, *когда* приємлє(т)ся, яко и здѣ зриши (35), *Почерпало: Каждаа рє(ч) що чєрпаю(т) нєю:* якѡ вѣдро, коно(в), ковш(ъ), (91), *Птєнєцъ: Дитя каждого птаха,* голопупа, потятко (103), *Свитокъ:* Цидула, *папѣръ звєрченый,* (111), Сотникъ: Ротмистр(ъ), *старшїй на(д) стомъ* (119), *Сохль:* Друзкъ, сушъ, хворостъ, *сухїи голи або росчки* (119), *Сноха:* Нєвѣстка, *сынова жона* (119), *Ѡплазивый:* Бавячїйся *нєпотрєбными рєчами,* ..., з(ъ)бы(т) нєпотрєбнє пилный, дворный, в(ъ)сюды былъ (152), *Апографъ: Пєрєписъ з(ъ) книгъ.* єѯтрактъ, копѣа (185), *Кіс:* ...або огорчынєцъ, *мѣстцє для ѡгоркѡвъ...* (216) тощо.

Після слова на означення видового поняття в перекладній частині нерідко подаються конкретні приклади, або пояснення, що розкривають його, напр.: *Монисто:* Клейнот(ъ) которого на шїи носять, ѡхєндозтво вколошїйнєє, якѡ *ѡбручка, колнѣръ, пєрла, коралѣ, або манєллѣ, албо ланцушокъ* (65), *Приискорнїй:* Рядный, поря(д)ный, слушный, правый, власный..., покрєвнїй: якѡ, *власная жона, власныи дѣти* (97), *Ѡрудїє:* Посудокъ, начиня, или якоєколвєкъ начиньє, и инструмєнтъ якѡ, *ножъ, Долото, Пила, или Варста(т)* (153) та ін. Полілексемний переклад і тлумачення зумовлені не тільки багатозначністю реєстрового слова. Філологам XVI—XVII ст. була добре відома діалектна роздрібненість української народної мови. Для того, щоб читачам — носіям різних говорів — було зрозуміле те чи інше церковнослов'янське слово, до нього у перекладній частині старанно добиралися синоніми й близькі за значенням слова. Серед слів, які не є загальноукраїнськими, найбільше південно-західних, насамперед із Бериндиного рідного діа-

лекту, але є й південно-східні діалектні лексеми, засвоєні вченим за час перебування в Києві. Від прочан до Києво-Печерської лаври він чув слова з найрізноманітніших українських (певною мірою — й інших східнослов'янських) говірок. У «Лексиконі» представлений різний говірковий матеріал, напр.: *Вѣжда:* Вѣѧ, повѣка (24), Двє-кую: Ѡжовую, румигаю, пєрєжовую, румєную, мєризаю (29), *Ємли:* Ими, поймай (36), *Скрань:* Поличо(к), щока, скронь (115) та ін.

Про те, що вчений прагнув до нормалізації рідної мови на широкій народній основі, свідчить той факт, що в «Лексиконі» майже немає перекладів реєстрових слів вузьколокальними словами. П. Беринда вводить у реєстр і перекладає навіть займенникові енклітичні форми, поширені тоді й тепер у південно-західних говорах, але які почали зникати або, може, й зникли в південно-східних, напр.: *Мѧ:* Мєнє (67), *Тѧ:* Тєбє (135), *Сѧ:* Сєбє (131).

Назви іноземних реалій здебільшого детально тлумачаться, напр.: *Арістофоронъ:* Начи(н)є на котром(ъ) обѣды носѧть, або широкаа миса, або талѣръ, а(л)бо округла(а) шиба котрою прє(д) часы гравано... (180). Автор намагається пояснити чужоземні предмети шляхом зіставлення їх із відомими на Україні, напр.: *Бориѳъ.* Ѕѣльє острогѡ смаку, до вымываньѧ бруду способноє *я(к) у на(с) мыло. и в(ъ) чищєню тую мо(ц) має(т), што салѣтра...* (187), *Дїонvсїа: Мѧсопусты,* свѧто бахусово, *Андродїонісі(а): запу(ст)* (201) та ін., а імена давньогрецьких божеств — за допомогою їх римських відповідників, напр.: *Дїонvсїй: Бахусъ, бо(г)* поганскі(й)... (201), *Діосъ, Зєусъ, л(т): Юпѣтє(р), Іовѣ(ш); Діоскорідъ, с͠нъ Іовишо(в)* (201) та ін. Подібна тенденція щодо пояснення апелятивів йде від давньоруських й староукраїнських глос XV—XVI ст. А зразком тлумачення імен римських богів через їх старогрецькі відповідники було «Толкованїє именъ» Максима Грека. Учений подає визначення ряду термінів тодішньої науки, зокрема лінгвістичної і літературознавчої, напр.: *Грамматіка:* доброго писа(н)ѧ и мовє(н)ѧ наука, писмєнница. Пєрвоє учєнїє ѡ(т) сє(д)ми свободны(х) художєств(ъ) (199), *Діфѳонгъ:* Двогласный, двѣ писмѣ гласны(х) съвокуп(л), състављають єдино писмо, я(к) *оу* ȣ и пр(ч): (201), *Слогъ:* Складъ. Єстъ ты(ж) в(ъ) Ґрамматїцѣ слогъ, єдна Лѣтєра гласнаѧ. якѡ, а, є, и, ѡ, албо сколкѡ лѣтєръ, якѡ ба, бра, драбъ, пут(ь), пустъ, страсть (116—117), *Аллиґоріа:* Иновѣщанїє, или иносказанїє... Фіґура, ґды иноє розумо(м), иноє словы ѡказуєтсѧ... (174) та ін.

Дуже широко мовознавець пояснює теологічні терміни і поняття, богословські значення загальних слів, напр.: *Д͠хъ с͠тый* (32—33), *Папа* (80), *Слово называєт(ъ)сѧ С͠нъ Б͠жїй...* (116), *Ходотай* (143—144), *Мїръ:* Свѣтъ, или сєй свѣт(ъ), або то(т) свѣтъ. Мєта(ф): ѕлыи людє, ѕлостници нє покаанныи. и ѕлости. и ты(ж) нижнѧа пло(т) (64). З позицій православ'я П. Беринда тлумачить і деякі поняття моралі й етики, напр.: *Блудникъ; Блудница* (10), *Лихоимство* (58) та ін.

В окремих статтях відчувається полеміка з католиками; напр.: *Єпіфанїа:* Прі(й)ста, указа(н)є, ѡ(б)я(в)лє(н)є, ѡ(т) сє(г) Днь с(т) Бгоявлєнїи... *Нѣцїи (ж) ѡставлшє г кро(л): умыслиша* (204). Детально викладаються функції окремих службових слів: *Къ,* прєдлогъ, значи(т) приближє(н)є, якѡ, къ тєбѣ, до тєбє, къ Бгу, ку Бгу (56).

За прикладом «Лексиса» Л. Зизанія й за традицією пояснень на полях в давніх українських рукописах П. Беринда в «Лексиконі» надрукував низку статей енциклопедичного характеру як при власних назвах, так і при апелятивах. У таких поясненнях наш лексикограф викладав свої знання і подавав відомості з різних збірників, поширених у кінці XVI—XVII ст., у яких поряд із спостереженнями, що відбивають реальність, наводилися фантастичні домисли, описувалися міфічні істоти й рослини. Прикладом енциклопедичних розробок, у яких переважають реалістичні спостереження, є статті *Бодєнє(ц): Рамнъ:* Тєрньє остроє и простоє, цвѣту бѣлогѡ, и запаху вдачногѡ, котороє называє(т)сѧ ѡ(т) Грєко(в) Пр(с)нѡлиствєн(н)оє длѧ тогѡ, жє нѣгды листа нє трати(т): по нашєму, шипшина... (187) та Нафта, -ѳ-: Смола, алой, в(ъ) кото̂ро(й) и воскъ, и смєрдачїй камєнь. Нєфтью смєрдитъ Колодѧзь за морємъ Фалинскимъ в(ъ) Чєркасєхъ горских(ъ) ѡ(т) града Сулшѣ з вєрстъ. нá барзо высокой горѣ на самомъ грєбєни. так(ъ) горѧчъ жє и мѧсо в(ъ) нє(м) оуки̂пи(т) (224).

Автор «Лексикона» в одному місці покликається на святого Єпіфанія, якому приписується твір «Фізіолог» (що насправді є плодом колективної творчості): «Финіѯъ: ...Є(ст) и Пта(х) въ Аравїи, бли(з) Індїи. То(т) на Кєдра(х) лївански(х) жывє(т), нѣчо(г)[о] нє ѣдачи нѣ п(ь)ючи, духо(м) жиєт(ъ), а в(ъ) пѧ(т)со(т) лѣ(т), в(ъ) Илїуполи на сто(м) жєртовнику гды Попъ до црквє зазвони(т) са(м) сѧ спали(т), а с попєлу своєго знову сѧ роди(т), и за(с) знову в(ъ) ф лѣ(т) та(к) жє чини(т). с(т) Єпіфані(й) та(к) пишє(т). Зри и Орєлъ (239). Дослідник літературної історії «Фізіолога» А. Карнеєв писав, що, судячи з цього короткого переказу легенди про фенікса, а також беручи до уваги слов'янський переклад відповідної глави «Фізіолога» псевдо Єпіфанія, можна гадати, що Беринда вніс у свій словник власний парафраз сказання про цього птаха із грецького оригіналу (Фіз., XVII). Цей же дослідник твердить, що розробки бестіарного (що стосуються звірів) матеріалу в творах представників української вченості XVI—XVII ст. спиралися не на варіанти «Фізіолога» в строгому розумінні цього слова, а на збірники, які йдуть від фантастичних енциклопедій середньовіччя (Фіз., 160). Деякі енциклопедичні статті «Лексикона» подані або частково, або повністю церковнослов'янською мовою, а це вказує на те, що вони не базуються на текстах, писаних грецькою чи латинською мовами: *Орєлъ:* Птахъ, который на пѧтсотноє лѣто ѡбновлѧє(т)сѧ жєгом(ъ) слнцє(м).

и погараа в(ъ) источницѣ воднѣ, паки юнъ бываѥ(т) (79), пор. нижче і в статті *Ахатісъ*.

Статті, написані українською мовою, можуть бути перекладеними П. Бериндою з латинських чи інших бестіаріїв або грунтуватися на матеріалах із церковнослов'янських збірників типу «Фізіолога» (подібні матеріали вміщені в «Матиці златій» — Бус., 688—690): *Саламандра:* Бєстї(й)ка вє(л) я(к) яшорк(а). Та(к) зи(м)на жє огнє(м) жїє(т) и пломє(н) гаси(т) (230) (пор. оповідь про те, що саламандра харчується вогнем у провансальському «Фізіолозі» — Фіз., 333), *Гуфъ:* Орєлъ вєликїй, или Сємпъ, ижє м̃ днїи нє ѣсть, а єдны(м) разо(м) м̃ литръ з(ъ)ѣсть (199), *Супъ*... Орєлъ, ястрєбу подобєнъ, з(ъ) родзаю болшых(ъ) орлѡвъ который можєтъ вытрвати бє(з) ѣдѣна м̃ днїй, алє єднымъ присѣдкомъ м̃ ѡброкѡвъ з(ъ)ѣсть (125) (пор. «*Супъ* птица є(ст) побѣдою чрєво всѣ(х) птиць прєвосходѧщи. сєи на м̃ днїй ѡ(т)чаѧвсѧ пища бєз ядєнїѧ прєбываєть, ащє(ж) приключитсѧ ємꙋ снѣдь то снѣдаєть литръ м̃ прє(д)почи[та]ваѧ и напо(л)нѧєть ѡно .м̃. днє(х) нєядєнїє, «у церковнослов'янському «Фізіологові» XVI ст.— Фіз., XXIII—XXIV). У П. Беринди, на відміну від «Фізіолога», після енциклопедичних пояснень при назвах тварин немає символічного християнського тлумачення й повчання на основі поданого опису. Окремі використані матеріали цього типу мають візантійське походження і в церковнослов'янських перекладах були відомі ще в часи Київської Русі. П. Беринда додавав їх до відомостей, почерпнутих із нецерковнослов'янських джерел (це видно з того, що в них немає словеноросьських елементів), пор.: *Ахатісъ:* Гаґатокъ, є(ст) камє(н) жилками розныхъ фарбъ раздѣлєны(й) та(к), жє часо(м) Гаѥ(в), Рѣкъ, Горъ, Быдлѧтъ и Возѡвъ кштал(т) выражаєт(ъ). *остри(м) и помазаѥ(м), на лици, усѣканї(а) въ(з)бранѧє(т) скорпіина и Єхіднина*... (185) та «Ахатис... *остримъ же и помазаѥмъ на лици. оусѣканиѥ въстлаплѧѥть скорьпиино и ѥхидьньно*» в статті «Стааго ѥпифаниѭ о.ві. камыку...» (Ізб. 1073, 153 зв.).

Енциклопедичні матеріали можна було почерпнути з «Луцидарія», пор.: с той зє(м)лѣ приходи(т) еди(н) камень маґнесъ, тотъ къ себѣ желѣзо тягнетъ, в той зє(м)лѣ есть вода ґаґнусъ... тамъ каме(н) адаматъ, а е(ст) такъ тве(р)ди(й) же его нѣчи(м) не раздѣлитъ.тико [!] кровїю козловою (Луц., 23) і «*Маґнєсъ, -и-:* Камє(н) притѧгаючі(й) жєлѣзо до сєбє з(ъ) далєка» (Бер., 221), *Адамантъ:* Діамєнтъ ...дорогїй камєнь. а кровь козлїа єго мѧ(г)чи(т)...» (172).

Окремі розгорнуті відомості, що стосуються певного об'єкта, наш лексикограф міг запозичити і з тлумачної Палеї і житійної літератури, пор.: *Ієраполь:* Сщ̃єнный гра(д) в(ъ) Фрѵґіи лєжащъ. До которогѡ з Рыму пєрєнѣсъ бѣсъ камєнь вєлїй за росказа(н)єм(ъ) с(т). Авє(р)кїа єп(с)па Ієрапо(л): (211) та «но и ѥрапольскии ѥпискупъ аверкии. вєликъ въ чюдєсєхъ бывъ. глагола к дѣмону...

нечи(с)тыи дшє изгоню та. и повєлѣваю ти сиї камєнь тажкии нести въ Ієраполь. и абиіє предъ всѣми възатъ бы(с) камєнь и положи и въ Ієраполи» (ПТ, 78), *Єvпрєпї(й):* блголѣпны(й), сли(ч)нои уроды, Съ(й) въпрошє(н) ѡ жи(з)ни, рє(ч): траву яж(д) и въ траву облєци(с). на травѣ лєжи, точїю ср(д)ц(є) своє жєлѣ(з)но стаж(и). *па(т)*[*єрикъ*] г(л) ві (206).

Кілька статей із енциклопедичними відомостями П. Беринда запозичив із «Лексиса», проте він скоротив і змінив окремі надто неправдоподібні пояснення Л. Зизанія, пор.: *онокроталъ,* Рѡ(с): гупало, пта(х) подобный лєбєдю... (225); Оуєна, звѣра окрутноє, бє(з) обєрнє(н)а шы(и)... (237) у «Лексиконі» та *онокрота(л),* пта(х) подобный кшта(л)то(м) лєбєдєви, кътоpiй пысо(к) оуложи(в)ши в(ъ) воду гукає(т) якъ осєлъ, гупа(ч), гуковищє (64); *оуєна* єстъ ѕвѣ(р) дикій а окру(т)ны(й), которїй прїшє(д)ши до пастухѡ(в) притосовує(т) сво(й) голосъ до чоловѣчого, и пєрєвыкає(т) имєна пастушїи, и на змо(р)дованыи псы напа(д)ши, поидає(т) ихъ (64) у «Лексисі».

При енциклопедичних поясненнях слів на означення понять, пов'язаних із богослов'ям, автор покликається на церковні авторитети; наприклад, після тлумачення терміну *Антімінсъ* (177) П. Беринда згадує Арменопола та Іоанна з Кітру. Реалістичні елементи в статтях енциклопедичного типу в «Лексиконі» сприяли розповсюдженню наукових знань.

Вище вже було вказано на джерела ономастичного матеріалу в «Лексиконі», але серед тлумачень імен констатуємо й низку пояснень, паралелей до яких досі не виявлено. Між ними, ймовірно, є етимології, які не запозичені прямо з чужих пояснень, а належать самому П. Беринді або подаються в його версії, напр.: *Артєміда:* приа(т)на жрътва, или цѣла, Ла(т): Діана. ѡ(т) дна названа є(ст), дла того жє має(т) ясно(ст) подо(б)ную днєви. и м(с)ць ты (м) имєнє(м) зову(т)... (180), *Афродіта,* л(т): Вєну(с). богина милостєй, пан(к)-, вда(ч)н-, утѣ(х), и роскошє(й) всѣ(х). Таа (ж) дє(н)ниц(а) гды прє(д) слнцє(м) идє(т), а за ни(м) вєчєрнїцу зовє(т) (183), *Гєрманъ:* Крѣпкоумє(н)... [ла(т): Гєрманусъ: Нѣмє(ц), Родны(й).] (199), *Єva:* Жизнь... Ла(т): Аve Радуйса... (205), Кифа: сv(р): Пєтръ, є(л): Камєн(ь) мє(т): Твєрдость... (216), *Лоукїанъ:* Чудєнъ. Има и(ж) въ Дєнь ясный Нєдєлный при полудни уроди(в)шо(г)са. Латінски, Луціанъ. То єст(ъ) Свѣтлоявлєнъ... (220) та ін. Пояснення ці вдалі, крім пов'язування імені *Єва* з латинським словом.

Немає сумніву, що Беринді належить етимологізація імен слов'янського ономастикону — питомих чи запозичених (в тому числі й кальок), напр.: *Борісъ:* ѡ(т) є(л): Ворис(ъ): Вѣтр(ъ) съ По(л)ночи (187), *Бгода(н)ный, албо Богъданъ:* ѡ(т) Бга даный, Тоє (ж) знача(т) и тыи имєна: ѳєодѡръ, ѳєодѡтъ, ѳєодѡсїй, ѳєодѡрітъ, Досіѳєй, Дѡроѳєй... (186), *Любы:* Мл(с)ть (220), *Людмила,* Прїємнаа людє(м)... (220), пор. ще: *Параскєвїа, є(ж) и Пятка... и -ница...* (226). Одиничні такі імена не пояснюються через те, що їх етимоло-

Рис. 11. Сторінка з другої частини «Лексикона словенороського» П. Беринди. Київ, 1627 р. Зображення Памвона, можливо, є автопортретом Беринди.

гія очевидна — *Вѣра,* 196 (можливо, з цієї причини зовсім не подано в «Лексиконі» імені *Владимиръ*) або надто затемнена — *Олга,* в(ъ) с(т) крє(щ): Єлєна... (225) (мабуть, через це автор зовсім оминув ім'я *Глѣбъ*).

Лексикограф вдало вказує й на етимологічні зв'язки між слов'янськими словами-апелятивами, прагнучи до того, щоб читач, особливо учень, глибоко й правильно зрозумів те чи інше слово,

напр.: *Бишася съ бичми... ѡ(т) сюду бичова(н)е* (7), *Бъ, ѡ(т) бога(т)ства, ижъ всебога(т)ны(й) всѣ(х) ѡбогачуючїй...* (186), *Брада ѡголена... ѡ(т)сюду голобрадство* (12), *Варяю:* Чекаю, ѡжидаю. *ѡ(т) сего и Предваряю,* попережаю, упережаю (13), *Гортанобѣсїе: Горла в(ъ)збѣше(н)е,* коха(н)еся в(ъ) роскошны(х) потрава(х)... (27), *Знаменїе:* Знакъ, пятно... или Пропоре(ц), ил(и) хорогов(ъ). *ѡ(т)нюду же знаменоносецъ,* пропорчникъ, хоружїй (44), *Икѡна и ѡбразъ, εἰκὼν καὶ τύπος* Икѡна глется ѡ(т) еже подобитися. *словенски же, ѡбразъ. заеже ѡбразовати ино лице.* Еллре(ч): εἰκονίζω вытваряю, выформовую, εἰκονικος... Ровный, подобный. албо домнѣманый... (47), *Мощъ:* Сила *...ѡ(т)сюду, блгомощное...* (65), *Тризнище:* Мѣстце где бываю(т) поединки, або ширмѣрства, або боїова(н)я... *ѡ(т) сего Натрижненїе,* звитязства оувелбе(н)е. мзда, даръ звитязства (134), пор. ще: *Ревную:* Милую... з(ъ) заздрости що чиню... *ѡ(т) сего и Не ревнуй* (108), *Понываю:* [оубираюся, ѡбуваю(с)] вриваюся... *ѡ(т) си(х) су(т) понырающей въ домы:* Абовѣ(м) з(ъ) межи тыхъ су(т), которыи ся вриваютъ в(ъ) дѡмы (88). Невдало визначені етимології окремих непохідних слів (на основі співзвучності з іншими), походження яких досі переконливо не розкрито (пор. Фас. II, 289, III, 515) — *Колѣно: ѡ(т) еже клони(т)ся речено* (54), *Рука ижъ рушает(ъ)ся названа* (110), пор. ще: *Паппа:* ... дѣте(й) бра(ш)но є(ст). *ѡ(т) имене хлѣба, иже Латїнски Панїсъ нарицается* (180), не применшує значення П. Беринди як одного з перших слов'янських етимологів. У тодішній європейській науці висувалися далеко фантастичніші пояснення походження топонімів та апелятивів [189, *17—18,* пор. ще: 124, *31—32*].

Учений розкриває читачеві й етимології слів неслов'янського, особливо грецького та латинського, походження, не тільки реєстрової, але й перекладної частини, напр.: *Друкую: з(ъ) алма(н)ска* [тобто по-німецькому означає.— *В. Н.*], выбиваю (33), *Заповѣдь:* Росказъ, ..., *мандатъ. з(ъ) Ла(т):* [по-латинському.— В. Н.] *приказанье, полице(н)е, устава ...* (42), *Алавастръ,* или стклянице(а): Ба(н)к(а), або слоикъ алябастровый, або начи(н)е бе(з)ухое... *є(ст) камѣ(н) ты(м) именем(ъ) прето (ж) и сосудец(ъ) з(ъ) негѡ уробленый та(к) зове(т)ся...* (174), *Архїеп(с)пъ:* Начални(к) посѣтителе(м). *архї: начало. еп(с)пъ: посѣтите(л)* (181), *Вїсектъ, л(т): Дїсекто(с), є(л): Двацишe(ст)* и(ж) Престу(п)ны(й) ро(к)... (195), *Єктенїа:* Прилежное мленїе. *з(ъ) ел(ъ).:* [по-грецькому.— *В. Н.*] *Пилность, уставичность* (203), *Їндїктъ...:* [новое лѣто], приглясїе, или повеленїе. *ѡ(т) реченїа. Їндїко:* ѡповѣдаю, оуставую... (212), *Щавство...: Гре(ц): Влакеїа,* з(ъ) пещоты недбалство и взгорженье, лѣнивство, гнусность... грубѣянство, неумѣетность, глупость... *Слово Влакеїа, берется ѡ(т) рибы Влакос зовемои, которая ґды ся злучае(т) нелатве росходи(т)ся,* а не пожиточна нѣ на що: *ѡ(т) неи щапство названо естъ* (158) та ін.

Пояснення апелятивів неслов'янського походження — грецького й латинського — здебільшого належать самому лексикографові, знавцеві обох мов, але лексеми або вирази, що кінець кінцем походять із мов давнього Близького Сходу, П. Беринда тлумачить на основі найрізноманітніших джерел: давніх лексиконів, творів різних авторів. Наприклад, стаття «*Маранаѳа: Па(н) на(ш) пришо(л)*. а̃ к(р) sі к(в)» (221) є українським перекладом тлумачення з книги «...Іωан(н)а Зла(т)[о]устаго ...Бесѣды на ді посланїй... Павла»: «Что же ест(ъ) *Маранаѳа; Гдь наш прїйде*» (Бс. ап., 1108). Багата перекладна частина, особливо переклади й тлумачення різних понять науки й культури, свідчила про високу розвиненість української літературної мови й підносила її престиж. Пор.: *Мысль:* Сила дшевнаа, которою мыслимо, то ест(ъ) умъ, разу(м) или дша. *Мысль:* (Дѣанїе) мыслѣнье, помышленье. *Мыслъ,* тое що мыслимо, якω наприкла(д), впала ми таѧ мысль: То ест(ъ), тое ω чомъ емъ мыслилъ, и ω чомъ емъ сѧ custаралъ. *Мысль:* помышле(н)е, подобанье. якω наприкла(д): к(ъ) мысли кому учинити що, маетъ вѣдати що сѧ пану подобаетъ, и що ему смакуетъ. *помышленїе,* Предсѧвзѧ(т)е мысл(ъ)ное, умыслу приложѣ(н)е до якои речи. розмова, мова, рахованье, баче(н)е, замкне(н)е, памѧта(н)е.., (66), *Архітектура,* ма(й)стерство, албо Наука около будованѧ (181), *Мусіка: -зы-,* спѣваки, а(б) играчѣ на голосы спѣваючїи, а(б) граючїи. ω(т) се(д)ми вызволены(х) четверта(а) наук(а) (223), *Мусікїй:*Спѣвакъ, играчъ (223), *Матрωна:* Оучтиваа невѣста, пани, господынѧ, и(л) пръваа мати (22) та ін.

Розбудована перекладна частина «Лексикона» мала виражену практичну мету, але вона органічно вписується і в мистецький стиль цієї епохи — бароккo. Щодо способів пояснень реєстрових слів — звичайний переклад, широке тлумачення, енциклопедичні пояснення, подавання етимологій — «Лексикон» являє собою оригінальне явище в старій європейській лексикографії.

П. Беринда зробив великий поступ у самій розробці семантики реєстрового слова. На відміну від попередників, що, за нечисленними винятками, давали одне значення полісемного слова, він викладає цілий спектр значень лексеми на основі різних контекстів. Виділені значення вчений здебільшого паспортизує, напр.: *Коваренъ:* Хитрый, умѣетны(й), довтѣпенъ, досконалъ, бѣглы(й), *си(р): лз.* с(х): кв. *в̃ ко(р): ві.* с(х): sі (53), пор. «Єсть мужъ *коваренъ* наказатель многимъ, и своеи дши есть неключимъ» (ОБ, «книги ісуса *сирахова»,* гл. *37,* 65 зв.), «но *коваренъ* сый лестїю васъ прїѧхъ» («посланїе к *коринѳо(м), в̃,* гл. *12,* 42 зв.), *Странетъ, -нны(й):* Гость, общый, члкъ, посторонній, приходе(н). *Маѳ: ке.* с(х): ле. чужоземецъ, гость, обчїй, чужоземскїй, пелґрым(ъ), вандрованый, чужїй, новый. *б(с): а(п): л(ст): ≠ афка* (122)— «*Страненъ* бѣхъ, и в(ъ)ведосте мене. нагъ, и одѣсте мѧ...» («*еv(г)лїе. маѳ»* гл. *25,* 14 зв.),

«...ѡправда(н) бо бывъ єдиною, и умерлый Закону, и живота ємсѧ страннаго» (*Бс. ап., 1521*), *Оужє:* Ланцухъ. *Дѣа(н), ві.* s. *Оужищє,* поворозъ, стрычо(к), шнуръ. *ψа(л) ві.* s. мотузъ (137) — «...бѣ петръ... Свѧзанъ *оужєма* желѣзнома двѣма» (ОБ, «*дѣанїѧ ап(с)лска*», гл. *12*, 7), «и спадоша єму *оужа* желѣзнаа с руку» (там же), «...*южа* допадоша ми въ державныхъ» («*ψалтырь*», псалом *15,* 3).

Часто автор подає різні значення слова на основі кількох контекстів, проте покликається не на всі джерела, напр.: *Вѣнєцъ:* Корона, бинда, албо Чепецъ, *б(с): а(п): ≠ ахмє* (24), пор.: «...всакїѧ діадимы цр(с)кїа. не такѡ бо твори(т) свѣтлую главу *вѣнєцъ* ѡ(т) каменїѧ сложенный ѡблежащый...» (*Бс. ап., 1645*), *Завѣщанїє:* Заповѣданье, приказа(н)є, заказа(н)є, устроє(н)є ≠ *фзі,* поведенье, ψлѕ. або тестаме(н)т при смерти (40) — «ѡ(т) мнѡгагѡ *завѣщанїа* общъ похищаєтъ и своє творитъ» (*517*), «...*завѣщанїє* свышше хранаху...» (*736*), *Заграждаю:* Заужаю. ≠ *всог.* загорожую, затыкаю уста (40) — «...тако Єллинскаѧ лѣпо бѣ *заградити* оуста (*2273*), *Свѣтъ:* Свѣтлость. презрочистость, ясность. Мета(ф): сила. ≠ *ацмє* (112) — «ибо ѕвѣзды вънощи сїаютъ, въ тмѣ являютъсѧ, и ничтоже въ своєй повреждаюсѧ добротѣ. но и свѣтлѣйшыи являютъсѧ: єгда же *свѣ(т)* будетъ, не такѡ являют(ъ)сѧ» (*1945*).

Науково опрацьовуючи значення церковнослов'янських слів, П. Беринда закономірно прийшов до висновку про необхідність указувати на переносні й образне вживання їх. Він уперше в наших словниках звертає увагу користувача на це явище в системі лексики, застосовуючи різні ремарки. Найчастіше лексикограф подає позначку *метафорїце* в різних скорочених варіантах цього терміну, напр.: Предстоащею: *Метафорїце,* Блудницею... (93), Гусли: Скрипица. *Метафор: То єст, образующе,* толкуєтъсѧ: мысль (28), Зима: Непогода, студенъ. *Метафо(р):* ѡзаблость (43), По(д)писанїє: По(д)пи(с). *мета(ф):* фарбова(н)є (85), Скончашасѧ: Докон(н)чали. *мета(ф):* померли (115), ѡшибъ: опашъ: хвостъ. *мета(ф):* конецъ (155), Оловина: Напой вшелакїй кро(м) вина... су(щ): а *ме(т):* Пиво (79) та ін. Зрідка подаються ремарки *пренснѣ, инорѣчнѣ, ѡбразнѣ* та ін., напр.: Котва: Котвица. *Преноснѣ,* держава, утвержѣнье, в(ъ)споможенье, потѣше(н)є, утѣчка (55), Перу: Прудко лечу... *инорѣчнѣ,* поскакую (80), Влъна: Валъ на водѣ. волна, *ѡбразнѣ,* смѧтенїє (162), Щитъ: Тарча, павѣза..., *ѡбразнѣ,* заслона (159) та ін. Церковнослов'янські слова, вжиті в ремарках, введено в реєстр і пояснено: *Преноситєлѣ:* уподобителнѣ. метафорїкѡс... (95), *Уподобителнѣ, ѡбразнѣ, пренснѣ, метафорїкѡс* (140), *ѡбразнѣ,* зри *уподобителнѣ* (148).

При з'ясуванні джерел пам'ятки було вже показано, що П. Беринда широко паспортизує як однозначні, так і багатозначні слова, що перекладаються в «Лексиконі». Він прагне якомога детальніше локалізувати використаний матеріал, називаючи твір (повністю

або скорочено), главу (розділ), а в друкованих книгах — сторінку. У Біблії автор зазначає книгу, главу, нерідко — й вірш. При деяких статтях подано цілий довідковий апарат про слово. Наприклад, п'ять значень реєстрового *Ѧтроба:* Ны(р)ка, ѱа(л): о̃в. к̃в. албо живо̃(т), а(л)бо чєрєво, а̃ (л)бо бру(х), Ті(т): а̃, т̃. Албо Вну(т)рно(ст). Ирмо(с), s̃, Пѣ(с), Рж(с): Х̃ва. або Матицѧ, Ирмо(с) и̃, Пѣ(с): Рж(ст): Х̃ва. Єлит(а), Исхо(д), к̃ѳ (160) паспортизуються шістьма джерелами. Паспорт подається після кожного виділеного значення. Іноді зустрічається він перед перекладом, напр.: *Нарамница: юди(ѳ). з̃.* наплєчни(к) (70). До П. Беринди спорадичні загальні покликання на джерела, без уточнень, застосовував тільки Л. Зизаній.

У деяких статтях автор виразно прагне обгрунтувати свій переклад, напр.: *Курѧ:* Пташокъ, по Єлли(н): а Воробєй, по Гєро(н): Лє(в): д̃і, д̃. зри Врабїй. Прєвитай по горам(ъ) [нє якѡ Врабїй но] якѡ птица. по дрєвни(х) с(т): толковницє(х). ѱа(л): ĭ (55), пор.: «да сѧ возмєтъ оцыщєному двѣ *курѧти* живѣ чистѣ», «да заколютъ *курѧ*», «*курѧ* възмєтъ», «*курѧ* живоє» та ін. (ОБ, «*лєвитъ*», гл. *14*, 52), «...прєвитаи по горамъ яко *птица*» («*ѱалтырь*», псал. *10, 2* зв.). Переклади П. Беринди відзначаються великою точністю, навіть коли йдеться про архаїчні й рідкісні слова старого слов'янського письменства. Це було наслідком того, що вчений не тільки чудово знав церковнослов'янську мову, але й враховував те, як грецький текст перекладається латинською мовою, зіставляв різні переклади. Свідченням цього є деякі непрямі зауваження автора в «Лексиконі», напр.: *Тєрєвінѳъ:* Тєрпєтина. Бы(т): м̃г. На(в): з̃і. с(х): ѳ̃ *у Ла(т): нѣ(ст)* (132).

Окремі ж архаїчні й рідкісні слова, хоч і запаспортизовано, залишено без перекладу, напр.: *Куща: пудска. Ієрє(м):* к̃є. м̃і (55) — «сіонъ яко нива разорєтсѧ, и іє(р)слимъ яко *куща пудсъка* будєтъ» (ОБ, «пр(о)ркъ *ієрємїѧ*», гл. 27, 105 зв.), пор.: *кѫша пудьча* «хата сторожа» (М., 764), *Выпєлица, лєvі(т): а̃і* (235), *Сухолапль. Лєvі(т), а̃і* (125) — «да нє ѧстє... нога, ... и нєѧсыти, иктина... и *выпєлица* и *сухолаплѧ...*» (ОБ, «*лєвитъ*», гл. *11*, 49). Можливо, автор сумнівався в точності перекладу грецького тексту в Острозькій біблії або не з'ясував точних значень цих слів. З поданого уривка він переклав інші назви птахів — *Ногъ:* Грыфъ. Лєvі (т), а̃і... (78), *Іктінъ:* Канѧ. Лє(в) а̃і (212). П. Беринда підкреслив у заголовку другої частини словника, що залишив окремі імена «индє и бє(з) тлъкованїа, за случайноє и нуж(д)ноє и скоростноє врємєнє» (169), тобто у зв'язку з необхідністю швидше надрукувати словник. Згодом, у процесі друкування окремих заводів книги, до частини таких слів було подано переклади і навіть внесено в книгу нові словникові статті (див. табл. 1).

Незрівнянно ширше, ніж Л. Зизаній, подає П. Беринда ілюстрації на вживання слова в контексті та в складі фразеологізмів, причому нерідко їх перекладає українською мовою, напр.: За: Прє(д)-ло(г) чєрє(з), дѣлѧ, Длѧ... За *любо(в),* чрє(з)... *по любви* (40), *И,* Сьюзъ єсть злучаючїй другїи части слова. καὶ, et /якѡ справє(д)-ливый нє кривди(т) и нє лихви(т).

и, ἆρα, ἔτι, καὶ ...Ты(ж), тє(ж). Якѡ, *Възлюбленъ Бу и агглѡ(м) и чл҃ком(ъ). Милый Бу и агглѡ(м) людюмъ тыжъ.*

и, значитъ. α. καὶ, якѡ, *и єгда въструби а гды затруби(л)* (44), *Копнѡ:* Андрей кри(т): с(л): на ро(ж): Бци, *Класъ якожє въ въ копнѣ въ утробѣ понєсшїа.* Полукопокъ (54), *Сусѣкъ:* цистєрна, ямы, ровы. *и създа сусѣки водамъ.* си(р): ми (125), *ѡсѧжимый:* Которого можно дотыкатисѧ. *Тма ѡсѧжимаа.* Исхо(д). і. *Тємность з(ъ) грубои мглы* (154), *Кінυра:* цитара, гарфа, *въ Кінυры шумѧщє, на гарфахъ брѧнкаючы.* а па(р): єі (216) та ін.

П. Беринда нерідко вводить цитати з відповідним словом з Біблії та патристичних творів, у яких ідеться про теологічні погляди, морально-етичні норми православ'я, деякі природничі знання, напр.: *Вѣра:* Вѣра [статєчно(ст)] бываєт(ъ) твєрда, єжє нє пытати повєлѣннаго, но просто послушати. Зла(т)уо(ст): (24), *Ѕвѣздословіє:* Наука практикованѧ з(ъ) бѣгу нб(с)ногѡ, албо зъ нбсъ. Маѳ: нра(в): оє. Всѧко жє что єсть ѕвѣздноє бытїє: ничтожє ино, но развѣ нєправда, и смущєнїє. и єжє тунє всѣм(ъ) носитисѧ. но и пачє жє нє тунє токмѡ, но и съ бє(с)словєсїє(м) (38), *Ѕло:* Ѕлоє, Лютоє. κακὸν. Malum. Трудно(ст), нєщастьє, шкода. Ѕлоє, ничтожє ино є(ст), но развѣ єжє прєслушати. Ба. Маѳ: бє(с): нѳ (38), *Приклада:* Кυрі(л) Ієр(с): приро̂вна(н)є, приро̂внова(н)є. Зємлѧ толику има(т) нбси прикладу, єлика срєда колєснаа къ всєму окружїю (98) та ін. Відзначимо навіть одну цитату повчального змісту, не прив'язану до певного слова: *уби пєчаль многи, и прєждє врємєнє старость наводи(т).* си(р): л (136), бо загальнозрозуміле дієслово *убію* автор не вважав за потрібне дати в реєстрі.

Щоб не повторювати пояснення абсолютних синонімів чи орфографічних варіантів одного слова або щоб дати читачеві додаткову інформацію про семантично близьке слово, П. Беринда першим застосовує відсилання *зри* чи скорочено *з(р),* напр.: *Врабїй:* Воробєцъ. Дєυ(т): ді. *зри* Курѧ, и Птица (17), *Зѣница: зри* Ѕѣница (44), *Силный:* Можный, силникъ, вєлможа, искусны(й). *з(р)* Вє(л)можа та ін. Особливо часто автор відсилає читача від слів (переважно неслов'янських) другої частини до слів першої (слов'янських), напр.: *Идѡлъ, -єі-.* є(л): б(т): ла, ѳі. *З(р)* Куми(р) (208), *Киновїонъ: ѡбщєжитїє з(р)* ѡ(б)щин(а) (215), *Лєξісъ:* Назвиско. Сло(в)ко. *З(р)* рє(ч)[є]нїє (219), *Рамна,* Ку(ст) тєрновы(й), *зри* Бодєнє(ц) (229)

та ін. Цією ремаркою або скороченням *лє҃з* П. Беринда відсилає читача до додаткової інформації у відповідному стовпчику свого «Лексикона», напр.: *Ваїє:* Прутьє финіково, Розки Дактvлу... з(ъ) квѣто(м) лоза, багнѧта, шу(т)ки. *Зри* Вѣтїа *ли(ст), лѳ* (189) та ін.

Щоб повністю не повторювати цілих слів при їх можливих фонетичних варіантах, окремих частин їх, особливо афіксів, а також цілих слів у подібних конструкціях, П. Беринда вживає значок ˘, який ставиться над відповідною літерою, афіксом, словом, і означає те, що зазначений елемент слова або фрази може бути замінений іншим, поданим поруч із цим же значком, напр.: *Чувство,* С̆мыслъ, з̆ [тобто змыслъ] (157), *Дїонvсїй:* ...бо(г) о(б)жирства, пѧн̆ [тобто пѧнства] (201), *Въ стогнахъ:* в̆(ъ) улица(х), П̆о [тобто По улица(х)] (23) та ін. Для уникнення повторення кореня або цілого слова автор уживає й інші значки. Цей засіб запозичено з «произвольників». Слова, що додаються як доповнення або пояснення при основному, як у реєстрі, так і в перекладній частині П. Беринда вміщує в квадратні, іноді в круглі дужки (згідно з правилами вживання дужок «Граматики» М. Смотрицького), напр.: Състражду [кому]: Злѣтовуюсѧ, оужалѧюсѧ змиловуюсѧ [над кимъ] (129), Утрнїй, заутрнїй: Завтраѣ(ш)нїй [дєнь], поранѣшнїй [часъ] (142), Дємєстикъ...: Начални(к)... або наставник(ъ) пѣснє(м). (сїѧ рє(ч): ѡ(т) Правил.) (200). Якщо текст не вміщується в рядок, друкар виносить частину його на вільне місце в кінець попереднього або наступного рядка, відділяючи від решти слів цього рядка комою або круглою дужкою.

Із вживаних скорочень відзначимо *ска(з),* тобто *сказитєлнѡ, -нѣ* «помилково», напр.: Ракка: Трунна (А Ра(к)ка, *ска(з):* Ты) (229), бо правильно — Рака, *пор.* Рака:... зъсv(р): Ты (229).

П. Беринда вперше в нашій лексикографії (правда, лише в необхідних випадках) ввів ремарки, які характеризують реєстрове слово з боку граматики, вказуючи: а) на частину мови: *Млада: су(щ):* молода: мє(т): ядєрна (64), *Sло:* Лукаво. *Прилагатєлно (ж):* злый, злаа, ѧ, злоє (39), *По, прє(д)логъ,* за. водлу(г)... (83), *Или: съюзъ* раздѣлѧай, або, албо, любъ, хочай... vel (48), *Ижє: Разли(ч)[їє]:* Который, множєствєннагѡ числа, му(ж)ска(г) рода (44), *Іжє:* Котрій, которій. *Арѳронъ,* єдинствєннаго числа, мужєскаго рода (52) та ін.; б) на число, рід: *Плєвєлы: или плєвєлїє. мно(ж):* Кукѡлѣ; Плѣвы: Половы. *мно(ж)...* (82), *Каѧ;* Которыи, *срє(д)нєго рода;* Кїй: каѧ, коє, *єдинствєннѣ:* который, оѧ, оє; *Кїи:* Которыи. *мнѡ(ж): му(ж): ро(д). Кїѧ:* Которыи. *жє(н): рода* (52), яжє, а, *срє(д): ро(д): жє(н): єдинъ. чи(с):* Котораа, *мнѡ(ж)* -рыи (160) та ін.; в) час і спосіб дієслів: *Въждєлѣю: буду(щ): врє(м):* Пожадаю, Възлюблю (18), *Възрасти: ми(м)шє(д):* оумножилъ, *повє(л):* оумножъ (20) та ін.

Учений звертає увагу й на орфографію церковнослов'янських слів, зокрема на узвичаєні написання, за допомогою яких розрізняються значення, напр.: *Блгїй:* Добрый, бє(з) ˜ mdły (7), *Вонъ:* На дворъ. *Вонь:* В(ъ) нєго. *орѳогра:* вънь (17), мѫдрованїє: [я(ж)

убо славѧ(н) ѫ, *орфографіцє:* сє Рω(с)си *у* Простєчєски]... (66), *Папа:* Попъ, тато, папѣжъ... *Паппа: сугубоє п.* дѣтєй брашно є(ст) ω(т) имєнє хлѣба, ижє Латінски Панісъ нарицаєтсѧ (80), *Тма:* Миліωнъ, *чрє(з) а,* тємно(ст) (132) та ін. Досить часто зустрічаються такі зауваження в другій частині «Лексикона», напр.: *Дωра:* Даръ... а *чрє(з) о Дора,* з(ъ) є(л): значи(т), Скора, лупѣжъ. *Знай розность о и ω* (202) та ін. Пишучи в післямові про помічені помилки, мовознавець спеціально зауважує: «Молю жє и і ѵ, о ω ъ, θ, т ф, є є ѣ, оуѫ знай различїє. (па(ч) жє вы Тѵпографовє.)...» (244). П. Беринда прагнув старіші й нові написання слів використати як показник смислового розрізнення, напр.: *ωброщаю:* Оунуздую, повстѧгаю, завѧзую губу волу; *ωбръщаю:* Чирвоню я(к) кровь... Иса(и): а. иі (149). І в реєстровій, і в перекладній частинах «Лексикона» досить послідовно проставлено наголоси на словах. Елементи «Лексикона», що виходять за рамки звичайного перекладного словника, робили його винятковим явищем не тільки у старій українській, але усій слов'янській лексикографії XVII ст.

Значення «Лексикона»

І в організації реєстру (систематичний вибір лексики із текстів попередніх лексикографічних праць, більш-менш витриманий зовнішній і внутрішній алфавіти, своєрідні словникові гнізда, досить послідовно подані вихідні форми змінних частин мови, численні граматичні, стилістичні ремарки, етимологічні ремарки) і опрацюванні перекладної частини (докладна розробка значення слова різними способами, ілюстрації вживання його в контексті, у фразеологічних й вільних сполуках, а також паспортизація реєстрового слова або використаного тлумачення) «Лексикон» П. Беринди являє собою новий, вищий етап у розвитку української і всієї східнослов'янської лексикографії й лексикології.

Розглянуті особливості реєстру (подавання поруч фонетичних або графічних і словотвірних варіантів одного слова, групування синонімів та близьких за значенням слів, введення деяких лексем у невихідних формах, винесення сюди фразеологічних і вільних сполук) та перекладної частини (широкі тлумачення, відомості енциклопедичного типу, етимології, цитати з тодішніх теологічних і наукових творів із покликаннями на джерела, зауваження про правопис тощо) дають підстави говорити про те, що «Лексиконом» П. Беринда досяг своєї мети — уклав перекладний словник для читачів церковнослов'янських текстів, створив посібник із лексикології церковнослов'янської мови для шкіл [41]. Але в XVII ст. слов-

[41] У примірнику «Граматики» (1619) М. Смотрицького, що зберігається в Відділі книгознавства ЦНБ АН УРСР, на підставі «Лексикона» від руки дописано значення церковнослов'янських слів, використаних для парадигм, напр., до *Клєврєтъ* — «твари(ш), подр(у)гъ» (85), до *Другъ* — «прїѧтє(л), товари(ш)», до *Влага* — «мокрота» (68), до *Юноша* —«младєнєцъ» (73), до *Сноха* «нєвѣстка, сынова жєна»,

ник П. Беринди сприймали й як книжку для самоосвіти, що засвідчують шаргородський священник Григорій Дмитрієвич, який 1660 р. скомпонував із різних книг «Библѣю малую» для читачів «в наукахъ не бѣглихъ», які хочуть «навикнути и зрозумѣти з писма дѣевъ и наукъ стародавныхъ лѣтъ», використавши при цьому матеріали із «Лексикона» [144, *73*, 117, *113*], та закарпатський письменник-полеміст Михайло Андрелла (Оросвигівський), що писав у своєму творі «Логос»: «Научають и болшихъ еще от того словечка св. книги восточныхъ. Кто бы жалалъ знати и болшихъ, читай, узришъ, Леѯиконъ, Маргарить, Діоптру, Камѣнь и иныи книги». Бериндине тлумачення імен було не тільки одним із засобів поширення філологічних знань про імена, але мало широке практичне застосування при складанні різноманітних проповідей (казань).[77] Видатний український письменник і теоретик цього жанру Іоанникій Галятовський радив: «Можєшъ повабити людей до слухана тлумачачи якоє има, и можєшъ цѣлоє Казан(ь)є часомъ з(ъ) имєни оучинит(и)..., наприкла(д) на Стго Владимира, можє(ш) мовити, жє Владими(р) мовитса ѡ(т) того, иж(ъ) владнулъ миромъ, свѣто(м), ...на Стго Василіа, можє(ш) мовити, жє Василій значи(т)са Кроль... на Стго Ніколаа можє(ш) мовити, жє Ніколай значи(т)са звитазство...» (Гал. Кл., 243 зв.), «Можєшъ оучинити Каза(н)є з(ъ) имєни члвка оумєрлогѡ, наприкла(д), єсли єгѡ звано Стєфанъ, будєшъ мовити, жє Стєфанъ значи(т)са Корона..., албо єсли умєрлогѡ звано Дорѡфєй, будєш(ъ) мовити, жє Дорѡѳєй, выкладаєтса даръ Бжїй...» (348 зв.).

Книга П. Беринди мала бути посібником при читанні не тільки конфесійної, але й світської літератури. Це видно з другої частини — ономастикона, який включає до себе й апелятиви неслов'янського походження. Показовим у цьому відношенні є те, що лексикограф пояснив низку слів, які в «Граматиці» (1619 р.) М. Смотрицького подані як приклади, пор.: ха(л)вани, мvгали, стакти, імармєни у «Граматиці» (83) й «Лексиконі» (240, 223, 233, 209), в тому числі й у парадигмах, пор.: клєврєтъ (85), коіновіон (140) у М. Смотрицького і клєврѣтъ (53), киновїонъ (215) у П. Беринди.

А. Кримський справедливо вважав, що праця П. Беринди, яку він назвав «настільним словником», відіграла позитивну роль в усталенні деяких правописних норм староукраїнської мови, зокрема написання *дж* [80, *36*]. П. Беринда вміло застосував правила орфографії М. Смотрицького до потреб староукраїнської мови. Наприклад, усередині слів (крім префіксів) перекладної частини автор не вживає твердого знака, майже не застосовує літери ѕ, замість архаїчного способу позначення проривного *г* через *кг* уживає ґ, відповідно

до *Мрєжа* — «сѣтъ, нєво(д)» (72), до *Ѡбрѧща* — «здоби(ч), лупъ» (75), до *Ладїѧ* — «лудѧ» (78), до *Чванєцъ* — «флѧшка, банка, фаска» (156) та ін.

до М. Смотрицького пише *а* — *ѧ*, ω — *о* та ін. У зв'язку з тим, що «Лексикон» був поширений у школах на всіх українських землях, він, безсумнівно, відіграв велику роль у нормалізації усього староукраїнського правопису.

Вивчення співвідношення між «Лексиконом» і його джерельним матеріалом показало, що мовознавець не копіював написань слів та цитат із відповідних друків. Слушно відкинувши правила М. Смотрицького, що рекомендували в слов'янських текстах писати грецькі та латинські слова згідно з написанням їх у цих мовах (зокрема грецьких дифтонгів), а не за традицією (наприклад, пише киновіонъ, а не коіновіон), П. Беринда в церковнослов'янських словах зберігає, хоч і не послідовно, деякі архаїчні написання (всупереч рекомендаціям М. Смотрицького), зокрема пише *ъ* в сполуках із *р*, *л* відповідно до живомовних *е*, *о* подекуди зберігає *ѕ* та *ѫ*, пише *-аа* замість *-аѧ*, напр.: дръжава (20), сръдца (37), влъхва, бєсплътныи (23), мѫдрованїє (66), изваяю (45), стоати (75), єп(с)пскаа (223) та ін. Прогресивні у цьому відношенні правила М. Смотрицького П. Беринда не сприйняв під впливом старовинних текстів, які, хоч і з модифікованою, але багато в чому старовинною орфографією, видавала Києво-Печерська лавра. Крім цього, він прагнув чітко розмежувати не тільки лексеми, але й правопис церковнослов'янської та української мов. Словник П. Беринди відіграв визначну роль і в усталенні лексичних норм церковнослов'янської (словенороської) й староукраїнської мов, а також їх акцентуації.

Дослідження формування тексту «Лексикона», опрацювання в ньому матеріалу (як власного, так і запозиченого) приводить до переконливого висновку про те, що П. Беринда був ученим-дослідником, видатним мовознавцем-лексикографом. Аналогічну думку висловив Ф. Буслаєв, який справедливо писав, що Памво виступає в своєму словнику вже вченим-дослідником (Бус., 111). Твердження П. Житецького, ніби праця П. Беринди «є не що інше, як записна книжка розумного друкаря, який не міг ставитися несвідомо до слов'янських книг, надрукованих під його наглядом» [47, *40*],— явно помилкове. Діячі східнослов'янської культури високо цінували працю П. Беринди й покликалися на неї як на авторитетний філологічний твір. Наприклад, на «Лексикон» посилаються в своїх творах такі видатні письменники як Іоанникій Галятовський [147, *14*] і Симеон Полоцький [88, *35*].

Незважаючи на те, що «Лексикон» випущено великим тиражем (на підставі табл. 1 можна припускати друкування книжки кількома заводами), він, як украй необхідна книга, швидко став рідкісним. У передмові до другого видання словника 1653 р., яке вийшло з друкарні Кутеїнського монастиря біля м. Орші в Білорусії, Іоїль Труцевич писав: «Который Лєѯїконъ якъ єстъ потрєбный, и пожитєчный многимъ; с того зрозумєтъ латво, ижъ прєз(ъ) той нє барзо долгїй часъ такъ ѡскудѣлъ. жє ѡмаль гдє єго видєтъ (Бер., 249). Друге видання від першого видання «Лексикона» мало відрізняєть-

ся. Вірші на герб Балабанів, передмову і післямову П. Беринди в ньому опущено, зате основні положення їх викладено в новій передмові, в якій ідеться про особу автора словника й вказані ним джерела книжки, причому підкреслено, що деякі слова, взяті «ѡ(т) бєсѣдъ на посланїѧ Стыхъ Ап(с)лъ», вчений залишив без перекладу, відсилаючи читача до тексту цієї книги з зазначенням сторінки. І. Труцевич високо оцінює «Лексикон» і радить читачам словеноруських книг: «И чого бы сѧ хто нє домыслилъ, в той Лєѯико(н), якъ вє зверцадло нѣякоє припатруючи. Зъѡчи(т) в нєм(ъ) ясный выкладъ, што бы колвєкъ мєлъ в(ъ) слова(х) до понѧт(ъ)ѧ трудного» (Бер., 250).

Текст «Лексикона» (обох частин і додатків) видано «слово в(ъ) слово», ретельно збережено, навіть залишено друкарські помилки першого видання, напр.: *стаговъ* замість *становъ* у статті *Дєлва, згрибѣлост(ъ)* замість *згрубѣлост(ъ)* у статті *Щавство* замість *Щапство* та ін. Грецькі слова, набрані грецьким шрифтом, опущено, а латинські надруковано кирилицею, напр.: у першому виданні — Дръжава: *κράτος*, robur моц(ъ), сила, *δυναστεια*, potentia вєлможность... (29), у другому — Дръжава: *Робуръ*, моцъ, сила. *Потєнцїа*. вєлможност... (33) [7, *169—170*]. Зрідка трапляються скорочення назви джерела, на яке покликається Беринда, напр.: у першому виданні Проло(г), апри(л), є. Ро(к): Гнѧ, фки (145), в другому — Проло(г), апри(л) є (187). Спостерігаються незначні орфографічні розходження між двома виданнями. Немає в цьому виданні криптограм і ксилографій. Проте навіть два друкованих видання не могли задовольнити попит на «Лексикон». З нього робили в XVII ст. рукописні копії [126, *99—100*]. Унаслідок дбайливого ставлення до книги «Лексикон» зберігся в досить великій кількості примірників (обох видань). Серед них зустрічаються екземпляри з рукописними лексикографічними доповненнями. Привертає увагу примірник ЦНБ АН УРСР (Шифр: Кир. 726) «Лексикона» 1627 р., оправлений разом із книгою «Дховныи Бєсѣды стго ѡ(т)ца нашєго Макарїя пустєлника...» (Вільно, 1627). Доповнення до «Лексикона» зроблено ще перед об'єднанням його з зазначеною книгою, і при оправленні рукописний текст, що, як правило, дається на нижніх полях, у деяких місцях пошкоджено (частково відрізано). Доповнення (їх разом близько 133) зроблено українським почерком XVII ст. Велику частину їх складають статті, яких зовсім немає у «Лексиконі», напр.: *анагностъ* чтєць[42]; *амвросїя* браш(ъ)но; *апологїя* ѡ(т)вѣти; *апонїя* бєз(у)мїє (1), *блгоимѣтє(л)но* блгово(з)растно, високо (7), *єѯорїя* и(з)гнанїє (62), *заякливы(й)* лжущи(й) [?] (71), *злачная* зєлєная (77), *ирида* Лукь Дуга (83), *Идропики* (?)

[42] Цей примірник —«ѡ(т) книгъ Ієрєѧ Іоанна Павловича Заславскаго, Капєлѧна двору рєиментарскаго». Тут і далі цифри в дужках указують на стовпчик стародруку, під яким дописано відповідні статті.

ѡпухлїи (84), *иронїчески* глумно (95; дописано перед словами з початковою *і*), *Кивеѵти* [?] Кострити; *Кивеїи* Кости (96), *Киѳары* Гусли (87—98), *Комодїя* Кличъ (99), *Кентинъ* Сотникъ (100), *Кнiмiды,* холявы (101), *На макеллѣ* на торжищи, на мясопродавницѣ (115), *Метафорице,* алїегориц(е), образително, уподобител(ъ)но (118), *Мустъ* вино: сладостное или сладо(ст) (123), *нечаянную,* преславную (137), *Низпадаю* униваю (146), *Паннухида,* всенощное бдѣнїе; *Паѯимадъ* усмагъ, сухаръ (151), *Педагωгъ,* пѣстунъ (153), *По ироническу* посмѣяте(л)нѣ (165), *прево(з)магаетъ* ѡдолѣвае(т); *препеское,* паче псовъ (175), *Презо(р)ство,* иже всѣхъ добродѣтели презираетъ и уничижаетъ (169), *Препѣти(й)* Прославленни(й) (182), *сикофа(н)ть* дїяволъ (213—214), *трагодст(ъ)вовати,* козлопѣсн(ъ)ствовати; *трагодїя* игрища, и печаль (257), *участ(ъ)не,* приватне (176), *ωв(ъ)де* везде: всюду (289) та ін.

У значній частині доповнень перекладаються ті самі слова, що й у «Лексиконі», проте переклади ці відмінні і є ніби розширенням, деталізацією перекладної частини книги П. Беринди. Сюди відносяться, наприклад, такі писані статті: *бе(з)мѣстни(й),* непотребни(й) (3), *Блгоимѣнство* Красота (11), *Вукократъ,* Волосяниця (19), *етерако,* инако (61), *Зарїи* Карти (75), *кичение,* неразумїе, го(р)дост(ь), надутость (98), *Порода* рай; или животъ (158), *протори,* проходи (193) та ін. Деякі доповнення є власне «произвольниками», тобто можливими варіантами перекладу іншомовного слова церковнослов'янською мовою, або покрайніми поясненнями, напр.: *блгоимѣте(л)но* блгово(з)растно, високо (7), *Вещес(ъ)тво* купечество (21), *Лавирин(ъ)ѳъ,* всякая неудобст(ъ)ва називаются (107—108), *Десная* блгополучная, *шуяя,* злополучная (51—52) та ін. Окремі слова дописано прямо в кінці перекладу «Лексикона», напр.: до статті *Притрапезникъ* додано *Трапезолизатель* (191), до *Оудолїе — Яръ* (165), або над перекладом, напр.: над перекладом слова *Рогъ* дописано *ц(р)ство,* над перекладом реєстрового *Участїе — сед(м)иця, черга* (176).

Але доповнення в цей примірник уписано з іншого, про що свідчать деякі помилки в неслов'янських словах, допущені переписувачем, напр.: *алїегорице* замість *аллегорице* (118), *Реди:* колесницѣ (208), зам. *Рети,* а також те, що окремі статті дописано кілька разів у різних місцях, напр.: *Завѣтрное,* утишное (73, 75), *Нектаръ* питїе (137), *нек(ъ)таръ* питїе (139) та ін. Одне з слів по-різному дається під чотирма стовпчиками: *Поемлеть* Вади(т) (162), *поемлеть* [?], порицаетъ, ѡсуждае(т), ѡглуетъ: укоряетъ (163), *поемлетъ,* порицаетъ, ѡглуетъ (167), *поемлетъ,* порицае(т) ѡска(р)жаетъ, осуждае(т): (168). Доповнення зроблено в дусі «Лексикона». Можливо, що існував авторський примірник пам'ятки з доповненнями П. Беринди, з якого переносилися доповнення в інші (до таких, може, відноситься й книжка ЦНБ АН УРСР).

І. Срезневський повідомив, що якийсь Авакум Т. також пробував переробити й доповнити книжними й навіть народними словами «Лексикон» [141, *221*], однак учений не уточнив де й коли.

Словник П. Беринди відіграв величезну роль в розвитку вітчизняної й помітну — зарубіжної лексикографії. Уже в середині XVII ст. на основі книжки П. Беринди здійснено першу спробу створити лексикон, реєстр якого складають слова української мови. Таким є «Синоніма славенороссказ» — зворотна переробка «Лексикона». Видатний філолог XVII ст. Є. Славинецький для перекладу латинських слів у своєму «Лексиконі латинському» (1642 р.) нерідко черпав матеріал із реєстрової, іноді — з перекладної частини словника П. Беринди. Майже всі слова реєстру першої частини й чимало слів із другої частини «Лексикона» П. Беринди ввійшли в «Лексикон словено-латинскій» (1650 р.) Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Українську (перекладну й тлумачну) частину «Лексикона» П. Беринди використано при перекладанні або поясненні реєстрових слів латинською мовою.

Вивчення тлумачення імен, доданого до московського видання 1648 р. «Граматики» М. Смотрицького під заголовком «Сословіе именъ по азъ вѣди, стыхъ соущихъ въ свѧтцахъ, с толкованїи словенска языка», пересвідчує в тому, що це — скорочена переробка відповідного розділу «Лексикона» П. Беринди. Автор переробки запозичив пояснення лише частини власних назв — антропонімів, що звичайно подавалися в православних святцях, залучив пояснення одиничних апелятивів, наприклад слова *грамматіка* — 363. Максимально скорочено тлумачення: взято здебільшого ті версії первісного значення пояснюваних слів, які стоять на першому місці в «Лексиконі».

Окремі етимологізовані в П. Беринди імена в «Сословії именъ...» надруковано без пояснень. Тут усунуто покликання на авторів конкретних етимологій і, за окремими винятками, на тексти, в яких засвідчуються відповідні антропоніми; не завжди зазначається мова, з якої походить слово. Мову тлумачень і правопис пристосовано до російської редакції церковнослов'янської мови, хоч залишено чимало староукраїнських слів і форм. Оскільки у перевиданні 1648 р. «Граматики» М. Смотрицького автор не був названий, а перед її текстом було надруковано «Предисловіе грамматіки» та «Нѣкоегѡ вопросившагѡ съ люботруднымъ тщанїемъ Маѯіма инока стыѧ горы...», автором яких уважали Максима Грека [53, *94—97*], пізніше стали Максимові Греку приписувати й «Сословіе именъ...»; у 1782 р. в Москві надруковано окремо брошуру під назвою «Бесѣдованіе Максима Грека о пользѣ грамматики; съ присовокупленіемъ: 1) Сословія именъ по азъ вѣди, съ толкованіемъ славенскимъ...». Однак пояснень Максима Грека тут дуже мало, та й наявні ввійшли в «Сословіе...» через «Лексикон» П. Беринди. Що тут ідеться не про твір Максима Грека (як твердять окремі дослідники) [174, *59—62*], а про переробку «Именъ тлъкованія» з

«Лексикона» П. Беринди, видно хоча б із такого зіставлення:

«Лексикон» П. Беринди	«Сословіе...» (Грам. 1648)	«Толкованіє...» (М. Гр.)
Аввакум(ъ), ил(и) Амвакук(ъ), ил(и) Абаккукъ: Борєцъ силный..., А Маѯ(м), отє(ц) въстаніа... (171)	аввакумъ, борєцъ силныи. дє(к), в҃. (361).	ав(ъ)ваку(м). єврє(й)-ска по(с)ловица. а то(л)кує(т)ся ѡ(т)цъ востанію (149)
Діоґенисъ, Презацны(й).	діогенъ, прєзацныи.	—
дє(к): є҃ (201)	дєкабрѧ, є҃ (363 зв.).	
Каллинікъ: Добропобѣ(д)никъ, ил(и) добропобѣдитє(л), ю(л) кі҃ (214)	Каллінікъ, добропобѣдникъ ию(л), кѳ҃. (367 зв.).	кал(ъ)линикъ, до(б)ропобѣдитє(ль) (151 зв.).
Кріскєнтъ: Ростучіи, ю(л) і҃ (218).	кріскєнтъ, растоущіи. июля, л҃ (368).	—

Таким чином, частина «Лексикона» П. Беринди була надрукована чотири рази (тричі в XVII і раз у XVIII ст.), що свідчить про великий авторитет, популярність і практичну необхідність праці вченого.

В. Вітковський вважає, що словничок XVII ст. «Реченіѧ по алфавиту ѡ(т) языка полска», який зберігається у Відділі рукописів Історичного музею в Москві, є переробкою «Лексикона» П. Беринди аналогічною до «Синонімів словенороських». Однак питання про відношення цього словничка до «Лексикона» потребує дальшого вивчення [220, *223—224*].

З «Лексикона» запозичали матеріал російські укладачі словників «Азбуковників» [193, *132—135;* 69, *260*]. Видатний російський філолог Федір Полікарпович Полікарпов-Орлов добре знав словник П. Беринди. У свій «Лєѯіконъ треѧзычный», надрукований в 1704 р. у Москві (П.), він увів майже весь реєстр «Лексикона словеноросського» й використав перекладну його частину. Необхідно зазначити, що й «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, максимально використаний Ф. П. Полікарповим-Орловим, також великою мірою базується на «Лексиконі» П. Беринди. Спроба применшити використання автором «Леѯікона треѧзычного» книжки П. Беринди — безпідставна [177, *7*]. Зв'язок лексиконів двох видатних мовознавців спостерігається навіть при їх побіжному зіставленні, пор.:

«Лексикон» П. Беринди	«Леѯіконъ...» Ф. П. Полікарпова-Орлова
Азъ. двоє значи(т), в(ъ) Азбуцѣ Славенско(й) Первому Писмєни имѧ: а в(ъ) языку Славєнском(ъ) мѣстоимєни, Я. (5).	Азъ, двое знаменуетъ. в азбуцѣ оубо славенской первому писмени имѧ азъ: ἄλφα в языцѣ же славенскомъ мѣстоименїе первого лица, азъ, простѣ глаголемо, я. (1)

ЛЕѮИКОНЪ

Сирѣчь

СЛОВЕСНИКЪ СЛАВЕНСКІЙ

Имѣющь в себѣ,

Словеса перьвѣе Славенскія, Азбучныя, посемже Полскія.

Благопотрѣбный къ выразумѣнію Словесъ

СЛАВЕНСКИХЪ,

Обрѣтающихся въ Книгахъ Церковныхъ

ИЗОБРАЖЕНЪ.

Въ Типографіи Монастыря Общежителнаго Супрасльскаго.

Року Божія ѱѱкв. Мца Генваря дня н.

Рис. 12. Титульна сторінка церковнослов'янсько-польського «Лексикона» Супрасль, 1722 р.

Вплив П. Беринди виявляється навіть у передмові Ф. П. Полікарпова-Орлова, що, подібно до П. Беринди, називає «славенскій нашъ діалектъ тако славный и пространный» (пор. «Широкїй и великославный Языкъ Славєнскій...» у П. Беринди). Переробкою-перекладом польською мовою словника П. Беринди є надрукований 1722 р. у Супраслі (Білорусія), 1751, 1756 і 1804 рр.— у Почаєві «Лексиконъ Сирѣчъ словєсникъ славенскїй, Имѣющъ в(ъ) себѣ Словеса первѣє Славєнскїѧ, Азбучныѧ, посє(м) жє По(л)скїѧ, Блгопотреб-

ный къ выразумѣнію Словєсъ славєнскихъ, обрѣтающи(х)сѧ въ Книга(х) Црковны(х)», пор.:

«Лексикон»	«Лексикон словенопольський» (ЛСП)
Вашинъ: Вашинєцъ (14)	Вашинъ. Waβyniec (4)
Виновный: Тот(ъ) которы(й) єст(ъ) чему причиною (15)	Виновный. Ten ktory iest czemu przyczyną
Голошу: Жалобно плачу (26)	Голошу. Żałosno płaczę (6)
Межда: Мєжа, улочка... (62)	Межда. Miedza, Uliczka (13)
Паства: Стадо овчєє (80).	Pastwa. Stado Owcze (17) та ін.

Реєстр і перекладну частину словника П. Беринди широко використав російський лексикограф П. Алексеєв, укладаючи «Церковный словарь...» (М., 1773). Він серед джерел своєї праці подає й «*Лекс. кутеин.* лексиконъ печатный Славеноросскій с толкованіемъ именъ Кутеинского монастыря 1653 г.» та «*Лекс. Памв. Бер.* тотже лексиконъ отъ имени творца так называется Памвы Беринды», пор.:

«Лексикон»	«Церковный словарь...» (ЦС)
Анєѱій: ... або сы(н) братній або сестри(нъ) (176—177)	Анепсій, Греч. толк. братнинъ или сестринъ сынъ... (11)
Ѡстєгны: Гачѣ, убра(н)є (154)	Остегнъ или остегны, *гачи*, нижнее мужнее платье... (221)
Ѡстєнъ: Бодєцъ... (154)	Остенъ, *бодецъ*, спица... (221)
Ѡтокъ морскїй: ѡ(т)нога... лима(н). або ѡстровъ, выспа (154)	Отокъ, болезнь водяная, есть же и морский отокъ, значащий отливъ, а *по Лекс. Кут. островъ* (224)
Халуга: Оулица, заплутѧ, заулокъ (143)	Халуга, плетень, заборъ, огородъ, *заулокъ* (370)
Ятро: Нырка (161)	Ятро, *нырка* (392)
Яша: Поймали, имили (161)	Яша ... *поимали* (392)
Яхъ: Поймалємъ, поймалъ єсми, имилємъ... (161).	Яхъ, т. е. *я поималъ*, взялъ... (392) та ін.

До відкрить, що свідчать про міжнародний авторитет праці П. Беринди та її значення в розвитку лексикографії інших слов'янських народів, належить недавно опублікований М. Карасем та А. Карасьовою «Dictionarium sclauo-polonicum» 1641 р. Маріана з Яслиськ. Реєстр цього унікального в старій польській лексикографії слов'яноросько-польського словника, як показали в своєму грунтовному дослідженні публікатори пам'ятки, базується на «Лексиконі» П. Беринди. Меншою мірою Маріан із Яслиськ використав і синоніміку перекладної частини [197, *18—29*; 107, *35—36*].

Хоч початок румунської лексикографії тепер справедливо пов'язується із слов'яно-румунськими глосаріями XVI ст., все ж перші румунські словники виникли у зв'язку з перекладами-переробками «Лексикона» П. Беринди. Таким є не тільки відомий словеноросько-румунський словник Мардарія з Козії (Козіанула) «Лєѯіконъ славєно влашєскыи и имє(н) тлъкованїє» (1649 р.), але й подібний лексикон Стайку (1670 р.) (дві копії переробки цього словника XVII ст. зберігаються в СРСР — у Москві й Ленінграді) [215, *148—157*].

Праця П. Беринди (за виданням 1653 р.) була одним із головних джерел слов'яно-латинського словника відомого шведського полі-

Рис. 13. Сторінка з церковнослов'янсько-польського «Лексикона». Супрасль, 1722 р.

глота Й. Г. Спарвенфельда (1655—1727 рр.), куди «Лексикон» увійшов майже повністю [12, *137*, *140*; 13, *32*]. Такого широкого використання лексикографічної праці для створення нових словників, як книжка П. Беринди, в історії славістики більше не спостерігається.

Потреба в спеціальному словнику церковнослов'янської мови була відчутна ще на початку XIX ст. Професор Московського університету Р. Ф. Тимковський писав, що цінну й необхідну книгу П. Беринди несправедливо забуто, й пропонував, щоб хто-небудь

узявся за укладання нового словника або хоча б доповнив і знов опублікував «Лексикон» Беринди. «Опытъ славенского словаря...» О. С. Шишкова, що почав виходити 1818 р., не перевершував повнотою «Лексикон» П. Беринди [22, *959*].

Можливо, доповнювати й переробляти книгу П. Беринди збирався митрополит Євгеній (Болховитінов). У ЦНБ АН УРСР в Києві зберігається «Лексикон» 1627 р. (шифр Кир. 111), де між аркушами стародруку встановлено нові чисті аркуші. На окремих таких аркушах зустрічаються лексикографічні доповнення невідомої особи — нові статті та російські переклади деяких реєстрових слів П. Беринди, виписки з якогось словника XVIII ст. та помітки й доповнення митрополита Євгенія, якому пізніше належав описуваний примірник. Потребу в церковнослов'янському словнику певним чином задовольняло перевидання «Лексикона» П. Беринди в другому томі «Сказаний русского народа» (Спб., 1849) І. П. Сахарова. Проте це третє видання пам'ятки було ненаукове. Видавець звів докупи, в один алфавіт не тільки «Оставшаа реченїа», але й другу частину пам'ятки, порушивши таким чином давню її структуру. Він вилучив криптограми, слова набрані грецькими і латинськими літерами, не зберіг наголосів, зняв усі покликання Беринди на джерела, порозкривав титла. І. П. Сахаров пропустив деякі реєстрові слова, вніс зміни й у перекладну частину, випустивши окремі слова й цілі словосполуки, механічно об'єднавши окремі статті. Тут дуже багато грубих відхилень від орфографії оригіналу. Отже, для наукових цілей це видання було непридатне, на що вказували дослідники.

Необхідно зазначити, що навіть у таких великих словниках, як «Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum» Ф. Міклошича (напр., *клопотворникъ* homo molestus. *ber*.— 290, *сплинавъ* splenicus. *ber*. alex.— 872, в alex.— П. Алексеєва — від Беринди) та І. І. Срезневського (напр., *Врутка:* рура. *Бер.*— І, 316; *Ганенигє*: — Гажденіе, ганѣнье, лженье, каранье. *Бер.;* Ганьба: — Гажденїе: ...злохуленіе, ганба. *Бер.*— І, 509; у реєстр винесено українські слова; *Круждовати, круждую:* — Круждую: хорѣю, крижчевахъ. *Бер.*— І, 1334), окремі статті побудовано тільки на «Лексиконі» П. Беринди. І це не дивно, бо в жодному з цих словників не представлена лексика Острозької біблії, досить повно опрацьована П. Бериндою. Варто відзначити, що Ф. Міклошич на основі української частини «Лексикона» пробував відновити окремі церковнослов'янські слова: *съкажьца* qui pessudat *скажца ber*. oserb. skazyć (Mikl., 927), пор.: *Разорителъ:* скажца, -жуючїй (Бер., 105).

Науковий «Словарь церковнославянского языка» О. Х. Востокова, виданий Другим відділенням Академії наук у Петербурзі в двох томах 1858—1861 рр. та пізніші словники не витіснили повністю в XIX ст. з ужитку «Лексикона» П. Беринди, що в ділянці тлумачення імен був неперевершений. Це засвідчив О. М. Горький у своїй автобіографічній повісті «В людях». Один із героїв цього твору, колишній семінарист, говорить: «Хрисанф значить — золо-

тий цвіт, як вірно сказано у Памви Беринди» (Гор., 464). «Лексикон», як і «Лексис» Л. Зизанія, був джерелом при укладанні інших словників XIX ст., зокрема «Словаря Академии российской» (Спб., 1879—94) [22, *240*]. Для того, щоб зробити «Лексикон» доступним широкому колу дослідників, його було перевидано фотомеханічним способом у 1961 р. як першу книгу серії «Пам'ятки української мови» (Бер.). До словника видатного лексикографа зріс інтерес не тільки фахівців із різних ділянок історії української мови, але й усіх, хто цікавився історією науки й культури (наприклад, під впливом «Лексикона», відомий український радянський поет Д. Павличко один із циклів своїх сонетів назвав «Гранослов» — 95, *100*).

«СИНОНІМА СЛАВЕНОРОССКАЯ»

Новим явищем в українській і східнослов'янській лексикографії була праця невідомого автора «Синоніма славєнороссская»[43] — перший словник, реєстр якого складають слова української мови. На цю пам'ятку першим звернув увагу П. Житецький, що опублікував її під назвою «Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века» як додаток до свого дослідження «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке». Праця П. Житецького спочатку вийшла окремими частинами в ж. «Киевская старина» в 1888 р. Частинами в названому журналі друкувався і словник. З матриць ж. «Киевская старина» монографія П. Житецького 1889 р. була надрукована в Києві окремою книгою. У цій першій публікації «Синонімів» П. Житецький зробив чимало відхилень від оригіналу [106, *95*; 40, *33*]. Учений подав стислий опис пам'ятки, текст якої оправлений разом із «Грамматикою» 1619 р. М. Смотрицького, що тоді зберігалася в бібліотеці Києво-Печерської лаври. Розглянувши деякі особливості рукопису, П. Житецький твердив, що «ми маємо справу з чорновою роботою, призначеною не для друку, а для особистого вжитку» [47, *2*]. Лексикографічні прийоми укладача «Синонімів» П. Житецький вважав невдалими через те, що в словнику «часто синоніми не відповідають один одному граматичною формою слів, напр.: *забавно — косню; забытися — изумленіе*»; що дієслово іноді пояснюється не в початковій формі (перша особа однини теперішнього часу дійсного способу), напр.: *засмѣялося — возсмѣяся; заволай — завопій,* що в «Синонімах» пояснюються цілі фрази, без відновлення вихідної форми основного слова: *за волею Божею — волею Божією; за мя — мене ради*. Перший публікатор пам'ятки твердить, ніби «до багатьох слів синоніми підібрано вкрай неточно й навіть суперечливо, напр.: *гуденіе — воскликновеніе; дерево — на пнѣ стебель; дрожджѣ — тина; дѣвчина — юнота;*

---

[43] У назві пам'ятки — форма називного відмінка множини середнього роду, а не називного однини жіночого (так її часто помилково сприймають і відмінюють у науковій літературі); в XVII ст. лексема *синонимъ,* як і в грецькій мові, вважалася словом середнього роду. Далі (умовно) — «Синоніми».

затвердѣлость — умиленіе» [47, *2—3*]. П. Житецький писав, що в «Синонімах» зустрічається безліч вигаданих, які ніколи не існували в церковнослов'янській мові, слів, напр.: *высокость — преиметелство; ганю — соменшаю, пятвю; гамую — сопрятоваю; гину — погиблю; збитнее богатство — вящество, лишество* та ін. «Незважаючи на ці хиби,— писав учений,— словник являє значний науковий інтерес через те, що наочно показує нам, із яким напруженням працювала думка в давнину над матеріалом слов'янським, щоб видобути з нього все, що було можливо, для свого вираження. Багато з цих слів не ввійшли в літературний обіг ні слов'яноруської, ні книжної української...» [47, *3*]. Щодо реєстрової частини П. Житецький заявив, що в ній подано частково слова польського, частково українського народного походження, але українська лексика в «Синонімах» представлена дуже скупо, бо автор їх основну увагу спрямував на слова з абстрактним значенням, які в літературну українську мову входили переважно з польської мови. Дослідник у зв'язку з цим припускав, що словник і задумано було з метою витіснити з української книжної мови польські слова синонімічними слов'янськими [47, *3*]. У міркуваннях П. Житецького було багато дискусійного через те, що вчений не здійснив глибокого аналізу пам'ятки. Однак він виявив залежність «Синонімів» від «Лексикона» П. Беринди, вказав, що в пам'ятці є навіть посилання на нього. Беручи до уваги часте вживання букви *у*, а також *ю* замість *ѧ*, рішучу перевагу літери *и* над *ы*, П. Житецький припускав, що рукопис «Синонімів» відноситься навіть не до першої, а до другої половини XVII ст. [47, *4*].

Нічого нового про «Синоніми» не сказав С. Булич, що несправедливо назвав цей словник глосарієм [22, *166*]. На основі П. Житецького «Синоніми» характеризував Б. Грінченко, який, однак, підкреслив: «Кроком уперед була й та обставина, що тут на першому плані стояв уже не «широкій и великославний славенскій языкъ», пояснюваний мовою простою, а сама ця проста мова признавалася гідною пояснення слов'янською церковною» (Гр., І, X).

За публікацією П. Житецького ширший аналіз «Синонімів» як пам'ятки лексикографії й української мови здійснив Ян Янів [196, *3—11*]. Зіставивши «Синоніми» з «Лексиконом» П. Беринди, він установив, що це — обернена переробка словника П. Беринди, яка грунтується не тільки на першій частині та доповненнях до неї, але певною мірою й на другій частині «Лексикона». Залежність автора «Синонімів» від словника П. Беринди Я. Янів називає «майже рабською» і вважає, що як зібрання лексики вони не являють великої вартості, бо нових виразів у них небагато, але зате вважає їх дуже цінним джерелом для пізнання еволюції, яку пройшла українська літературна мова в XVII ст. Виступивши проти припущення П. Житецького, що «Синоніми» були укладені з метою витіснення полонізмів з староукраїнської писемної мови, Я. Янів на основі пам'ятки намагався доводити хибну тезу про те, ніби польська й українська мови в результаті тривалого контактування в ділянці

лексики й фразеології настільки зблизилися, що від змішання в XVII ст. зберегло їх тільки підтримування специфічних фонетичних рис; у XVIII ст. контакти двох мов було перервано і відмінності знову стали поглиблюватися. Спростовувати цю безпідставну, упереджену думку тут не місце. Проти неї свідчать всі пам'ятки української мови, в тому числі видання Почаївської лаври на Волині, що була під пануванням Польщі до кінця XVIII ст. Я. Янів прагнув показати, ніби відповідно до українських звукових особливостей у праслов'янських словах та польських запозиченнях «Лексикона» П. Беринди в «Синонімах» часто виявляються польські фонетичні особливості. Але вчений, по суті, сам заперечує свою тезу, бо об'єктивно відзначає випадки, коли особливості польської фонетики відповідних слів «Лексикона» П. Беринди замінено українськими звуковими особливостями (за його ж твердженням, менш численними) в «Синонімах». Я. Янів виділяє у публікації П. Житецького дві групи помилок: помилки, яких допустився автор пам'ятки, і помилки, що належать першому видавцеві тексту (але дослідник підкреслює, що не користувався оригіналом словника, тому не впевнений, чи це справді так). І в одній, і в другій виділених групах він зробив слушні й неслушні зауваження і висловив застереження, що з огляду на численні недоладності публікацію П. Житецького необхідно використовувати критично. Я. Янів справедливо писав, що закид «кування» нових слів, яким обтяжував автора «Синонімів» П. Житецький (влучаючи фактично в П. Беринду), не зовсім справедливий. Більш об'єктивно, ніж фонетичні, дослідник розглянув лексичні особливості «Синонімів». За його спостереженням, слова, яких немає в «Лексиконі» П. Беринди, в «Синонімах» нечисленні: *гипокрита, коперштихєръ..., крєвлюсѧ, куко(л)* «клобук», *лѣкарня, мозолѣ, павѣмєнтъ, пѣклованьє, позивачъ, рєєнтъ, стафируюся, шкапа, танє, ушакъ, выстигаюся, збожє* [196, *8*]. Слово *пѣклованьє* віднесено сюди помилково, бо воно фіксується й П. Бериндою: Попєчєнїє... зри Пєчаль (88), Пєчаль: ...стара(н)є, *пѣклова(н)є*... (Бер., 81).

Докладніше розглянув учений поділені ним на дві групи слова перекладної частини «Лексикона», які оминув укладач «Синонімів». До першої групи він відносить старопольські слова, що під кінець XVII ст. сприймалися як застарілі: *бакаю* — 287 [44], *брона* — 26, 278, *цетно єстъ* — 320, *дрыжѣнь* (ст.-пол. drzeń) — 81, *ґбуръ* «селянин» — 218, *ґрундаль* — 50, *матолка* — 117, *нелютостивый* — 65, *новоженя* — 65, *окрынъ, крыновъ* — 51, *пошїйкуєтъ* — 151, *роделка* — 309, *стаговъ* — 50, *товальня* — 373, *турнѣя, фасо(л)* — 121, *оулґнулємъ* — 264, *выдороженый* — 374, *вышпотитель* — 127, *жминдакъ* — 219, *закретъ (превєтъ, потребная коморка)* — 357 та ін. [196, *8—9*]. Необхідно вказати, що в словах *новоженя* (пор. *новоженець,* СУМ, V, 435), *стаговъ* (пор. *станва* «велика

[44] Я. Янів посилається на стовпчики першого видання «Лексикона» П. Беринди.

кадка, бочка», Гр., IV, 196; у П. Беринди, мабуть, друкарська помилка), *пошийкуетъ* (при сучасному діал. *виполичкувати* «бити по скронях, надавати ляпасів» — Стеф., 71) немає нічого специфічного старопольського. Слово *выдороженый* фіксується в поясненні імені *Вевай* (192), тому й не мусило бути взяте до реєстру «Синонімів», який грунтується на апелятивах «Лексикона» П. Беринди, а іменник *Вышпотитель... навѣтникъ* (106) якраз фіксується і в «Синонімах».

До другої групи Я. Янів відніс українські діалектні слова, які, напевне, були невідомі в оточенні автора «Синонімів». На підставі меж поширення цих слів учений робить висновок, що укладач «Синонімів» походив із території, яка возз'єдналася з Росією. Я. Янів підкреслив такі діалектні слова «Лексикона», яких немає в «Синонімах»: *багнята — шутки* — 369, *берегъ* албо *скала* (у значенні «*гора*») — 236, *деревище* — трунна — 205, *форманъ* — 76, *глезно* — 42, *камазеля — сердакъ* — 399, *колтокъ* — 272, *клѣть* — 97, *потятко* — 198, *вихоръ* — вихеръ «буря» — 71, 188, 260 [196, *9*], але слова *вихор* (СУМ, I, 534), *ковтки* «сережки» (Кот., 73) є загальноукраїнськими.

Розглянувши особливості використання лексики з твору П. Беринди, Я. Янів справедливо підсумував, що автор «Синонімів» критично ставився до Беринди, проте частина пропусків виникла через недогляд [196, *9*], і цим сам заперечив своє поспішне твердження про ніби рабську залежність автора «Синонімів» від П. Беринди. Вчений виділяє й деякі фонетичні риси, які мали б свідчити про наддніпрянське походження укладача «Синонімів», зокрема кінцевий *-'а*, на місці *-'е* в іменниках середнього роду другої відміни, невелику перевагу *хв* над *ф*, метатезу у словах *бондаръ* та *кропива* [196, *9*]. Але *-'а* на місці *-'е* засвідчує й «Лексикон»; форма *кропива* властива також багатьом південно-західним говіркам. У рукописі «Синонімів» наявне тільки слово *боднаръ*, помилково надруковане у виданні П. Житецького як *бондаръ*.

Про наддніпрянське походження автора «Синонімів», на нашу думку, виразніше промовляє часте вживання літери *и* на місці *ы* та навпаки, а також морфологічні особливості: неозначена форма на *-ть* (добродѣйство заживать — блгопострадать, уснуть — поспать), дієслівне закінчення *-мъ* у першій особі множини теперішнього часу (оуфаемъ — уповає(*м*), зворотні дієслова з часткою *-сь*, відсутність чергування приголосних у першій особі однини теперішнього часу (гордюсь — пышнюсь).

З висновками Я. Янова перегукуються думки історика української лексикографії П. Й. Горецького, який наочно проілюстрував той факт, що «Синоніми» — зворотна переробка «Лексикона» П. Беринди. Він спростував твердження П. Житецького, ніби в «Синонімах» відповідники до багатьох лексем дібрані неточно і що в пам'ятці вміщено багато вигаданих слів. П. Й. Горецький показав, що чимало реєстрових слів, які подані не в прийнятих вихідних формах, також мають джерелом «Лексикон» П. Беринди [40, *34—35*].

Окремі дослідники, які не використали розвідки Я. Янова, пішли за помилковими висновками П. Житецького [64, *180*; 96, *26*]. Більшість істориків використовували не оригінал пам'ятки, а публікацію П. Житецького. Проте видання П. Житецького малопридатне для історико-лексикографічних студій, бо публікатор зробив низку відхилень від структури оригіналу: розташував усі слова за алфавітом, усунув лексеми, що не мають при собі пояснень, викинув словникові статті, в яких переклад тотожний із реєстровим словом, об'єднав разом різні статті, в яких пояснюється одне й те ж слово. Він порозкривав (без застережень) скорочення і написання під титлами. Крім цього, у виданні П. Житецького є ряд помилково вичитаних слів, відхилень від написань оригіналу [40, *33*; 106, *95*]. Це, мабуть, було однією з причин того, що структура «Синонімів» як лексикографічної праці вивчалася надто незадовільно. Щоб зробити «Синоніми» доступними широкому колу дослідників, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР перевидав «Синоніми» з повним збереженням особливостей оригіналу. На основі фактів «Лексикона» П. Беринди у виносках до публікації зазначено правильні читання абсолютної більшості слів, спотворених або помилково написаних в оригіналі пам'ятки (Син.).

Рукопис «Синонімів», оправлений разом із «Граматикою» М. Смотрицького (отже, розмір його — in 8°) 1619 р., тепер зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (шифр: 4279). Після «Граматики» вміщено чистий аркуш, а на наступному подано «Оуставъ како чєрнило дѣлати», за яким іде текст рукопису словника з заголовком (його виділено великими літерами) «Синоніма славеноросскаѧ». Текст пам'ятки написаний українським скорописом середини — другої половини XVII ст. Авторська пагінація в рукописі відсутня (пагінацію олівцем, очевидно, зробив П. Житецький). Весь рукопис «Синонімів» налічує 371 сторінку.

Словникові статті в «Синонімах» розташовано в алфавітному порядку. Внутрішній алфавіт витримується більш-менш послідовно в межах перших двох, але укладач прагнув триматися внутрішнього алфавіту в межах більшої кількості літер, напр.: *баба, бабка ѕѣля, бавална, бавлю* (98), *бавлюся, бада(н)ная, бадачъ, бадаюся, байка, байки повѣдаю, банка для ωливи, банкєтъ, банкєтовци, банкєтуюся, баня; баня, гдє соль робя(т); баламутъ, баламутня, балванъ, балванъ вылиты(й), балвохвалство, баранъ, ба(й)стєръ, барзо, ..., бардишъ* (99) та ін. Посередині над стовпчиками зі словами, що починаються тією чи іншою літерою, написано відповідні великі букви. Перші дві літери, або друга літера, іноді — третя, що вказують на внутрішній алфавіт, також ставляться над стовпчиком, зрідка — на полі; в кінці сторінок поставлено кустоси.

У «Синонімах» після деяких груп слів залишено вільні місця, навіть сторінки для вписування нових слів. Окремі слова не мають при собі перекладу. На полях і в тексті словника є доповнення, написані іншим почерком. Це свідчить про те, що «Синоніми» не є цілковито завершеною працею. Але численні помилки в написаннях,

спотворені слова, головним чином у перекладній частині, вказують на те, що перед нами, можливо, чорнова робота або список із іншого рукопису.

Реєстрова частина від перекладної не відмежована жодними формальними засобами. Лише зрідка після реєстрового слова перед перекладом ставиться кома, спорадично — двокрапка. Повнозначні частини мови подаються здебільшого в такій же початковій формі, як у «Лексиконі» П. Беринди: іменники — в формі називного відмінка однини, прикметники — в формі називного однини чоловічого роду, дієслова — в формі першої особи однини теперішнього часу. Слова в невихідних формах переважно грунтуються на невихідних формах слів реєстрової й перекладної частини «Лексикона» П. Беринди. У реєстр внесено не тільки окремі слова, але й словосполуки. Те, що «Синоніми» — зворотна переробка «Лексикона» П. Беринди, вже не потребує доказів. Вибіркові зіставлення статей обох словників зробимо лише для того, щоб ще раз показати це наочно:

«Синоніми»	«Лексикон»
Бавлюсѧ, косню, мєдлю, закоснѣваю, замєдлѣваю (99) *Забавляю(с), закоснѣваю(с), мєдлю, замєдлѣваю, косню, упражняюсь* (114)	*Косню: Забавлѧюся, бавлюсѧ, ѿмєшкую* ... (155) *Мєдлю: Забавлѧюсѧ,* ѡмє(ш)кую (62) *Мєдлилъ:* Мєшкалъ, *бавил(ъ)сѧ* (62) *Закоснѣваю:* Замєшкаваю, *бавлюсѧ* (41) *Замєдлѣлъ:* Замєшка(л), *забавилсѧ,* задєржалсѧ (41) Упраж(д)нѧюсѧ: бавлюсѧ чимъ... (140)
Горо(х) рогатый або *крупи ногутъ, сланутокъ* (108) *Крупи, сланутокъ* (123)	*Сланутокъ: Горохъ рогатый, ногутъ, крупы* (116)
Заулокъ, халуга (116)	*Халуга:* Оулица, заплутѧ, *заулокъ* (143)
Плахта, врєтищє, власяница, сyктъ [!] (141)	*Врєтищє, власѧница: Плахта,* жалоба, жалобный оубиръ вєрєто, рѧдно (18) *Скутъ:* Вєрхнєє ѡдѣньє або *плахта* (115)
Хустка, сударъ, убрусєцъ, главотяжъ (167)	*Сударъ: Хустка,* фацєлитъ... (124) *Оубрусєцъ:* Поѧсъ, *хустка* (136) *Главотѧжъ:* Бѣндаликъ, *хустка...* (25)
Чєрнуха, кокулица (168)	*Куколица: Чєрнуха* (55)
Хатки убоги(х), халуги, кущи	Халуги: ѡплотки, *убоги(х) ха(т)ки* (168)
Ма(р)шалокъ, а(р)хитриклинъ, слу(ж)боначалникъ (126).	*Архітріклинъ: Маршало(к)* або староста на вєсєлю... (181) та ін.

Слід підкреслити, що для укладання «Синонімів» використано матеріал обох частин «Лексикона» П. Беринди, але головним чином першої, де загалом перекладаються питомі церковнослов'янські слова. Саму техніку переробки уявляємо так: укладач «Синонімів» на окремих картках записував спочатку українське слово або словосполучення з перекладної частини «Лексикона», а поруч із ним — реєстрове церковнослов'янське; якщо одне і те ж українське слово було в кількох статтях П. Беринди, укладач «Синонімів» відповідно заповняв кілька карток; після більш-менш повного опрацювання «Лексикона» він на одній картці до одного українського слова, яке

ставало реєстровим, додавав усі церковнослов'янські відповідники з інших карток. За такої процедури з різних причин могли статися пропуски, недогляди. У результаті переробки на основі кількох статей «Лексикона» автор «Синонімів» укладав одну статтю або, навпаки, на основі однієї статті П. Беринди укладав кілька нових. При цьому укладач дозволяв собі й зміни у використовуваному матеріалі. Крім показаних вище, пор. ще:

«Синоніми»	«Лексикон»
Паростка, ѡ(т)расль, прирасль (140)	*Прирасль: Паростка* (99)
Женихъ, женихъ (114)	*Ѡ(т)расль:* Прутъ за рокъ оурослый, *лѣторасль* (146)
ѡблюбенецъ, женихъ (135)	*Жених(ъ):* Новоженѧ, *па(н) молоды(й), Ѡблюбенецъ* (37).
П͠нъ молодый, женихъ (140).	

«Обернено» також ті статті «Лексикона», в яких церковнослов'янське й українське слова відрізняються тільки фонетичними особливостями, пор.: *Камѣнь, камень* (121) у «Синонімах» — *Камень: Камѣнь* (52) у «Лексиконі». Українське слово перекладної частини автор «Синонімів» ставив у реєстр, незалежно від того, яке місце воно займало в низці перекладів у «Лексиконі». Деколи він ігнорував вказівки П. Беринди на те, що тим або іншим українським словом перекладається переносне значення (вживання) церковнослов'янського. Тому церковнослов'янські відповідники в «Синонімах» можуть передавати не тільки основні, але й додаткові значення (досить віддалені від основних) українських слів. Ті ж українські слова, якими передавалися в «Лексиконі» переносні значення, можуть мати при собі церковнослов'янські слова, що зовсім не відбивають їхнього значення, пор.:

«Синоніми»	«Лексикон»
Ѡзяблость, изсякновеніе (136)	*Изсѧкновеніе:* Высхненье, вымерзѣ(н)е, *озѧблость* (47)
Легки(й), воспѣренъ, пернатъ (124)	*Въспѣренъ:* Оупѣренъ, *легкій, суптелный* (22)
Суптелный, въсперѣнъ, тонкій... (160)	*Пернатъ:* Пѣрѧмъ ѡброслый. *ѡбразнѣ: легкій,* прудкій (81)
Поскакую, перу (146).	*Перу:* Прудко лечу, теку. или вирґаю... *инорѣчнѣ, поскакую* (80).

Такі випадки дали грунт П. Житецькому говорити, що в пам'ятці «до багатьох слів синоніми підібрані вкрай неточно і навіть суперечливо» [47, *2*]. Але укладач «Синонімів» здебільшого не вводив у реєстр тих українських слів, які пояснювали в «Лексиконі» переносні значення (відзначені ремарками) церковнослов'янських слів. Наприклад, він сам, незалежно від «Лексикона», зробив статтю *Дѣвка, дѣвица* (112), оминувши статтю П. Беринди: *Десная, десница:* Правица, рука праваа. *мета(ф): дѣвка* (30). Якщо при переробці виявлялися українські омоніми, вони пояснювалися в окремих статтях, напр.: *Хоть хотя(й), хоча жъ,* аще или и оубо, оубо поне; *Хоть,* изволеніе, хотеніе, жаже(л) (167), *Филя на водѣ,* волна, волненіе; *Филя,* времѧ (116) та ін. В одиничних випадках автор

уводить статтю, щоб підкреслити різні значення одного слова, пор.: *Оухо край, обушїє* (власне — *уха край — В. Н.*), *Оухо,* оухо (165) у «Синонімах» — *ѡб(ъ)ушїє: Край уха,* наушница (149) у «Лексиконі».

У дусі практики П. Беринди автор «Синонімів» об'єднує в реєстрі кілька слів, у тому числі й вилучених із перекладної частини однієї й тієї ж статті «Лексикона», напр.: *Баюра* або *зтѣкъ водъ* (99), *Встанливъ* или *пилны(й)*, тщаливъ (104), *Галѧбарда* або *рогатина, дреколь* (106), *Кости, лїоси,* жребїя (122), пор. у «Лексиконі»: *Сонмъ во(д)ный: Зтѣкъ, водъ зграмаженьє,* ставъ, *баюркъ,* озеро (119), *Тщаливъ...: Встанливъ, ..., пилный...* (135), *Дреколь,* Алѧбарта, *галѧбард(а), ..., рогатина* (33), *Жребїѧ: Кѡстки,* бирки, *лїосы* (38). Нижче статті, де перекладається те чи інше слово, укладач «Синонімів» часом вміщує статтю, в якій перекладається українська словосполука, що починається реєстровим словом попередньої (звичайно, різні статті «Синонімів» зроблено на основі різних статей «Лексикона»), напр.: *Война,* борба, брань, рать, прѧ, прѣнїє, рвенїє, тяжба, распря, подвигъ; *Войну подношу,* ратую, рать движу, брань подвизаю (103), *Повѣсть,* слово; *Повѣсть добрая* блговѣстїє (142), пор. у «Лексиконі»: *Брань: борба, война...* (12), *Прѣнїє,* прѧ, рвенїє: Споръ, *война,* перечка, тѧжба, кривда. Зри Распрѧ (102), *Брань въздвижу,* ратую. Войну подношу (12), *Слово: ...повѣсть* (116), *Блговѣстїє: Добраѧ повѣ(ст)* ил(и) новина (7). Деколи такі статті відділені іншими, напр.: «*Мѣра,* правило, умѣренїє, спудъ», а через дві статті — «*Мѣри не маючїй,* безмѣрный» (129). Часом для введення в реєстр словосполучення автор, незалежно від «Лексикона», сам уводить у реєстр українське слово й перекладає його, напр.: *Берегъ,* брегъ; *Берег прикрий,* стремнина (99), *Бесѣда,* бесѣда; *Бесѣда знаменитаѧ,* гощенїє (99) (у «Лексиконі» тільки: *Стремнина, низбрегъ,* Мѣстце прикрое, *прикрый берегъ* албо скала...— 123, *Гощенїє:* Учта зацнаа, *знаменитаѧ бесѣда,* албо, бесѣда — 28 та ін.).

Укладач «Синонімів» добре орієнтується в тому, що в «Лексиконі» церковнослов'янське і що українське, адже він знаходить межу між реєстровою й перекладною частинами словника П. Беринди там, де вони не відділені двокрапкою, пор.: *Ролныкъ,* тяжатель, земный дѣлатель, земледѣлецъ, пахате(л), ратай (153) у «Синонімах» та *Тѧжатель, и земледѣлатель, земледѣлецъ,* ѡрачъ, ро(л)ник(ъ) (135) у «Лексиконі». Автор увів у реєстр низку словосполучень із української частини «Лексикона», якщо тільки вони, а не окремі слова, передавали зміст реєстрових церковнослов'янських у П. Беринди, напр.: *Лущинъка, с которого* [!] *ѡрѣха, або що жолудь випадаетъ,* плѣска (Син., 125), *Все що живо,* всяческая (104), *Пластовый медъ,* страдовный ме(д); *Плястръ меду,* сотъ (141), *Яблко грановитое полное зе(р)ня(т),* шипокъ (172) та ін., пор. у «Лексиконі»; *Плѣска: Лущинка з(ъ) которои жолу(д) або орѣх(ъ) выпадае(т)* (83), *Всѧческаа: Все що живо,* все що колвекъ естъ

(23), *Страдовный* мєдъ: Пластовый мѣдъ, *пластъ меду* (122), *Сотъ: пластъ меду,* стѣнни(к) (119), *Шипокъ: ... грановитоє яблко полноє зернятъ* (158).

Але укладач «Синонімів» у багатьох випадках замість словосполучень перекладної частини «Лексикона» подав у реєстрі слова української мови XVII ст., яких немає в відповідних статтях П. Беринди, пор.: *Дуга,* дуга (112), *Лѣкарня* або *домъ, що лѣчатъ,* врачєбница (125), *Копєрштихєръ, що на мѣдѣ рисуєтъ або пєчати рѣжєть,* ваятєль (122), *Фортуна чія,* случай нужный (166), *Фрасунки,* многопєчалїє (166) та ін. в «Синонімах» — *Дуга:* Знакъ нєбєсный... (32), *Врачєбница: Домъ гдє лѣчатъ,* и тыжъ Аптыка (17), *Ваятєль:* Тот(ъ) *который рѣжє(т) пєчати,* и бо(л)ваны, и *що иншєє на мѣди* (14), *Случай нуждный:* Зрадѫѣ(н)є Бжєє ѡ(т) Ба обєцанаа потрєба, доля, якъ звѣздныи планєты нахиляютъ, дѣяти что алє нє примушаютъ... (116—117), *Многопєчалїє:* Стра(х) нєполучє(н)я (64) в «Лексиконі». В окремих випадках, як бачимо, внаслідок такої переробки слова реєстрової й перекладної частин — тотожні. Обробляючи відібраний для укладення українсько-церковнослов'янського словника матеріал «Лексикона», автор «Синонімів» піддавав його найрізноманітнішим змінам (що можна було спостерегти вже вище). Надруковані П. Бериндою в невихідних формах слова він зрідка дає в таких же формах у «Синонімах», пор. *Възрази:* зопхни, струти, погамуй, спротивъся (20), *Гонзє...*: Оушолъ, утѣкъ, убѣгъ... (27) у «Лексиконі» — *Зопхни,* возрази, изрини (119), *Оушолъ,* избѣжє... (165) в «Синонімах». Частіше ж вводить їх у реєстр у прийнятих вихідних формах: *Жмуру,* мжу, смѣжаю (114), *Стручую,* возражаю (160), *Спротивляюся,* возражаю (158), *Утѣкаю,* гонзаю, избѣгаю (165), *Нахиляю,* прєклоняю (131) у «Синонімах» — *Мжа:* Жмурячи (63), *Прєклони:* Схили, нахили (94) у «Лексиконі».

У матеріалі П. Беринди автор «Синонімів» робив також граматичні зміни, пор.: *Банка для оливи,* чванєцъ (99), *Коморникъ, подсусѣдникъ,* сєлникъ... (122), *Лотрикъ,* поясникъ (125), *Сытый,* можаанъ (160), *Флиси,* грєбцѣ (166) та ін. у «Синонімах» — *Чванєцъ: Банка, ѡливнаа* судина, фаска, фляша (156), Съдомникъ: *Сусѣд(ъ), коморни(к)* (127), *Поясники: Лїотрики* (91), *Мождаанъ:* Утучєнъ, *сытъ* (65), *Грєбцѣ: Флисовє* (28) у «Лексиконі».

Упадають в око зміни в афіксальних частинах українських та церковнослов'янських слів, пор.: *Брязкало,* бряцало (101), *Голопупокъ,* птєнєцъ (107), *Пастухъ,* скотопитатєль (140), *Баюра* або зтѣкъ водъ, сонмъ водъ (99), *Позивач,* потяжникъ (144), *ѡливная судинка,* ячайцє (137) та ін. в «Синонімах» — *Бряцало: бря(з)ка(л)цє...* (12), *Птєнєцъ: ... Голопупя,* потятко (103), *Скотопитатєлни(к): Пастух(ъ):* (115), *Сонмъ водный.* Зтѣкъ, водъ згромажєньє, ставъ, *баюркъ* (119), *Потяжни(к): ... позываючій* (90), *Ячайцє: ... судина* гожая ку наливаню оливы в(ъ) ляmпу... (161) у «Лексиконі». Не все з перекладної частини «Лексикона» автор «Синонімів» виніс у реєстр нового словника.

Полонізми староукраїнської мови, які вжив П. Беринда у перекладній частині «Лексикона», досить ретельно введено в реєстр «Синонімів». Але помітну кількість слів польського походження не введено до нового словника. Це не тільки відзначені Я. Яновим старопольські лексеми, що в другій половині або в кінці XVII ст. сприймалися як застарілі, але й ряд інших (у цитатах із «Лексикона» їх виділяємо курсивом): Буква: Азбука, алфабє(т), албо *абецадло* (12), Възложєнїє: Взложѣньє, накладаньє, *полицєньє*... (19), Дєбєлохудожникъ: *Ґрундаль*... (29), Жєзлъ: Посохъ, *палцатъ*, лѣска... (36), Плѣнь: *Плїонъ*, ясыръ, поло(н), здобы(ч)... (83), Позорищє: Плац(ъ), *шранки*, гдє сѧ игриском(м) присмотруютъ (86) та ін.

Звичайно, укладач оминув іншомовні, в тому числі й польські, слова, що їх П. Беринда наводив паралельно з українськими для підкреслення, увиразнення перекладу, зокрема надруковані латинським шрифтом: Блгъ: Добрый, цнотливый, mężny (7), Выѧ: τράχηλος, щиѧ, тылъ (24), Говѣнїє. τίμησις. Veneratio, Reuerentia. встыданьєсѧ з(ъ) почтивостью, чєньє (26), Губа: Губка морска(а). Spongia (28), Трапєза: Столъ. ла(т): *мєнса* (237), Валана: ... Мѣсѧ(ц), *ксіє(н)жи(ц)* п(л)... (190), та ін. Не використано також більшість статей другої частини «Лексикона» П. Беринди, в якій перекладаються переважно запозичені слова, напр.: Корїс: Плюсква (217), Кувикуларій, ла(т): постєлни(к) црвъ, покоєвый (218), Макєлла: Мотыка (221), Мандраґора: Покрыкъ (221), Навклиръ: Стырни(к) корабєлный (224), ѡктѡихъ: осмогласникъ... (225), онокроталъ, Рѡ(с) гупало... (225), Схоли: школа, училищє (235) та ін. Пояснювати українські слова малопоширеними іншомовними запозиченнями в церковнослов'янській мові не було сенсу. На жаль, унаслідок цього багато українських слів «Лексикона» в реєстрі «Синонімів» не відбито. Проте все це показує, що «Синоніми» — не механічна переробка твору П. Беринди.

Автор «Синонімів» оминув багато західноукраїнських слів, у тому числі характерних для рідної говірки П. Беринди. Цей факт зайвий раз указує на те, що пам'ятка укладена на Наддніпрянщині, напр.: Выступцѣ: *Бачмаґи*, або Пантофлѣ (23; але взято до «Синонімів» з цієї статті *Пантофлѣ* — 140), Мѣры зємлѣ: *Лазы* (67), Нєгли: либо,— ой..., *ачєй*... (72), Рочусѧ: ... *богъмюсѧ*, долибогаюсѧ... (109), Ваїє: ... *багнѧта, шу(т)ки* (189), Рѧбка: *ѡрѧбка*, куропатва (110), Рака: Трунна, *дєрєвищє*... (107), Сучєцъ: сучокъ... или *галузка*, голцѧ (125), Тѧжусѧ: *Правуюсѧ* (147), ѡстєгны: *Гачѣ*, убра(н)є (154) та ін. Однак частину слів «Лексикона», які у наш час притаманні південно-західним говорам, введено в «Синоніми», напр.: *Сєрєнъ*, лѣдъ, голоть... (115), *Имаю(с)*, ємлю(с); *Ими*, ємли (120), *Клєпєцъ*, ѡскордъ (121), *Ѡбаляю*, низлагаю, разоряю (134), *Пищалка*, пищаль, свѣри(л)... (141), *Потя*, птица (146), *Ци*, єда, єдали... (168) та ін., пор. у «Лексиконі»: Голоть, ... Лѣдъ, *сєрєнъ* (26), Ємли: *Ими*, поймай; Ємлюсѧ: Дєржусѧ, *имаюсѧ* (36), Ѡскордъ: *Клєпєцъ*, сокира... (153), Низлагаю: *Обалюю*, Разоряю (77), Пищаль:

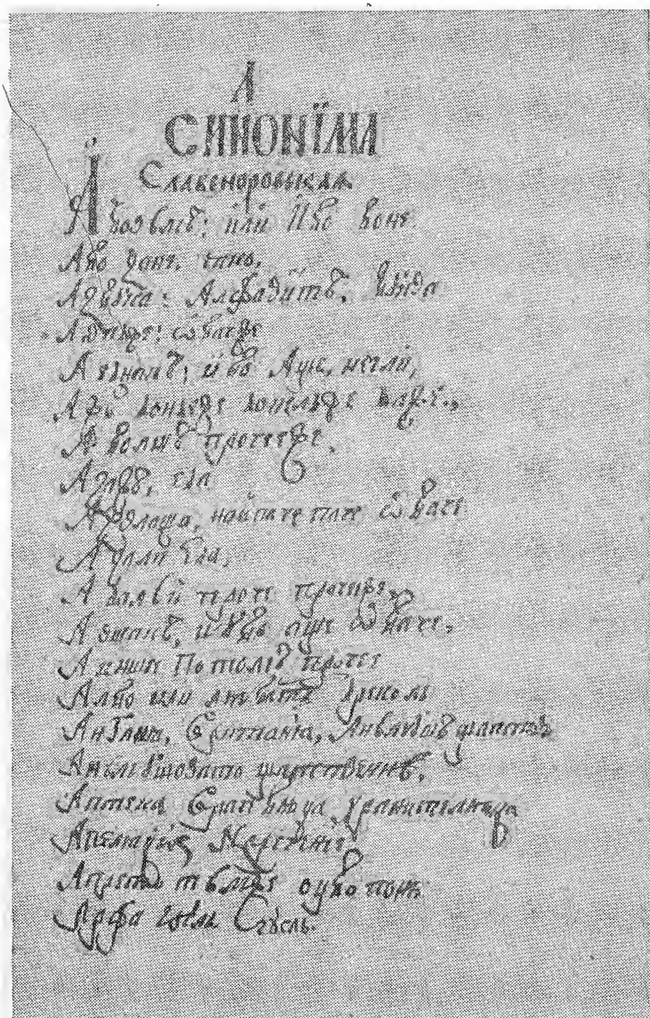
А
СИНОНІМА
Славенороскаѧ

Рис. 14. Заголовна сторінка «Синонімів словенороських». Оригінал, середина XVII ст.

Флєтнѧ, *пищалка*... (82), Птица: Птакъ..., або *потѧ* (103), Єда: *ци, ли*... (35). Можливо, що в другій половині XVII ст. вони не були чужими й для південно-східних українських говорів.

Деякі з загальноукраїнських питомих і запозичених слів «Лексикона» П. Беринди не потрапили в «Синоніми» через недогляд автора, напр.: Нивар: *Сєлѧни(н)* (77), Ничу: *Нахилѧюсѧ,* или нахилилємъ сѧ (77), Лѧща: Сочєвица... [Рѡсским(ъ) ѧзыко(м): и Рибѣ сіє имѧ єсть, *лащъ*]... (61), Случай ну(ж)дный: зрѧджѣ(н)є Бж҃єє...,

доля... (117), Врачебница: ... *Аптыка* (17), Дщица: ... *гонтъ* (34) та ін.

Не меншу кількість складають слова реєстру «Синонімів», яких немає в перекладній частині «Лексикона». Вони поділяються на досить виразні три групи.

До першої відносимо ті слова, якими анонімний автор замінив українські слова з книжки П. Беринди. Очевидно, нововведені елементи були більш звичні або притаманні південно-східному діалектному середовищу укладача «Синонімів», напр.: *Выстигаюся,* ристаю (105), *Мозолѣ на рукахъ* утє(р)плины, ствє(р)дѣлы (128), *Щѣпцѣ ωтирати свѣчки,* ωцѣщало (154), *Тєсєлство роблю,* древодѣлствую (161), *Оушакъ дверей,* на(д)дверная, наддверія (165), *Хорошость* зри красота (167) та ін., пор. у П. Беринди: *Ристаю,* Рищу... Съристаюса, збѣгаюса посполу *вытѣкаюся*... (109), *Ствердѣли:* утръплины, заумерлины, *гузы на рука(х)* (121), *Ѡцищало: утирало,* до свѣчъ утира(н)а (154), *Древодѣлствую: Тєсєлствомъ ся бавлю* (33), *На(д)дверная:* На(д)порожни(к), *на(д)дверникъ* (68), *Красота: Ѡздоба* (56). Спостерігаються й інші додатки до матеріалу П. Беринди, пор.: Голца або *гулка*... з листвіамъ вѣтвъ, розга, вайя, вѣія (107), Компут *личби,* согляданіє (122), *Миска,* блюдъ, поница (127), Фрасунокъ, *туга,* дря(х)лость, ... бѣда, печа(л), ско(р)бъ, сѣтованіє... (166), *Шкапа* робленая, по(д)яремни(к) (170) у «Синонімах» та *Вѣіа или вѣтвь,* Росчка... голь, или голца з листамъ (24), *Ваіє:* ... з(ъ) квѣто(м) лоза... (189), *Паница:* Блюдо (80), *Съгляданіє:* Пораховань̑є, компутъ, шпѣгованьє (126), *По(д)яремникъ:* ωбробленый, об(ъ)ѣжченый (86) у «Лексиконі» (слова *туга* в відповідних статтях П. Беринди не виявлено). Між нововведеними, відсутніми в «Лексиконі», словами спостерігається кілька неслов'янських запозичень (в тому числі й через польську мову), пор.: *Гипокрита,* лицемѣръ, лицемѣритель, притворитель, притворникъ (107), *Павѣментъ,* подъ [помостъ] (139), *Реєнтъ,* канцляй, книгочій (151), *Стафируюся,* ухищряюся (159) у «Синонімах» та *Лицепріємникъ:* Лицемѣръ, облудный, прикриты(й)... (58), *Притворитель:* притворникъ. Лицемѣрни(к), ѕлодѣ(й), змышля(ч) (100), *Подъ:* Посадзка (84), *Книгочій:* Писаръ посполитый або канцлѣръ... (53), *Ухищряю:* Притрафляю, формую... (142) у «Лексиконі».

До другої групи відносимо помітну кількість статей пам'ятки, що не є оберненою переробкою статей «Лексикона» П. Беринди і належать тільки авторові «Синонімів». Частина з них співвідносна із статтями праці П. Беринди, в яких пояснюються слова того ж кореня (звичайно, «оберненими»), що й у «Синонімах», частина — ні, напр.: *Дерево,* древо, *Деревяный,* древяны(й) (109), *Збоже,* жито (117), *Зве(р)ху* внѣ (117), *Коморка,* колибка (122), *Коморникъ,* слуга, *Коморникъ,* подсусѣдникъ, се(л)никъ, съдомникъ (122), *Лѣтаю,* парю, *Лѣтаю прудко,* перу, теку; *Лѣтаніє* пареніє (125), *Мелю,* мелю (127), *Най,* пре (130), *Тятя,* рана (163) та ін., пор. у «Лексиконі» тільки: *Древянъ:* Дереваный (33), *Жито:* Имѣніє (38), *Внѣ:* Звнутра, надворѣ, кромѣ (16), *Колиба:* Кучка з(ъ) форосту (54),

Селникъ: ... хлопъ, або коморникъ (113), *Съдомникъ:* Сусѣд(ъ), коморни(к) (127), *Паренїе:* Лѣтанїе...; *Перу:* Прудко лечу... (80), *Рана:* Плаґа, врудъ, гной, болачка (107).

До третьої групи відносимо нечисленні зміни в церковнослов'янській лексиці в «Синонімах» супроти матеріалу П. Беринди, напр.: *Мостокъ,* мясо, *груды говяжи* (128), *Спокойный,* мирный, *миренъ* (157), *Фрасунокъ,* туга, дря(х)ло(ст), безсластїе..., *посупленїе* (166) та ін., пор. у «Лексиконі»: *Груди ѡ(т) овна:* Мосто(к) з барана (28), *Мирный:* Спокойный (64), *Посупленъ:* Прифрасовливый, присоромажливы(й)... (90).

Крім доповнень, відзначених у цих трьох групах, упадають в око додаткові українські слова, що інколи зустрічаються в «Синонімах» після церковнослов'янського перекладу: Бѣглость, блгоискушенїе, *козацтво* (101), ѡгневая, огневица, огнь, жеговица, *трясовица* (136), Вуй, вуяшко, уецъ, *ма(т)чинъ братъ* (104), пор. *Оуецъ:* Вуяшко (137) у «Лексиконі». Характерно, що після одиничних перекладів українських слів церковнослов'янськими вміщено або дописано російські: Коваль, ковачъ, *кузнецъ* (122), Цегла, плинѳа, [*кирпич*] (167), Ролныкъ, тяжатель, земный дѣлатель, земледѣлецъ, *пахатель,* ратай (153).

У «Синонімах» спостерігається чимало фонетико-правописних відмінностей від «Лексикона». Ці відмінності в найсуттєвішому відбивають як розмовне й літературне мовлення наддніпрянського середовища, так і зміни в правописі української мови, який вже міцно грунтувався на засадах, вироблених М. Смотрицьким для словеноросько ї мови. Різниці в написанні одних і тих же слів в обох пам'ятках можна було спостерігати при зіставленні їх лексичного матеріалу.

Вивчення співвідношення між двома словниками переконує в тому, що (всупереч твердженню Я. Янова) «Синоніми» — уміла переробка «Лексикона» П. Беринди. Зміни й доповнення іншими словами опрацьованого матеріалу з книги П. Беринди надають «Синонімам» самостійного значення як джерела для дослідження української лексики. Разом із цим виявляються цілковито необгрунтованими закиди П. Житецького.

Укладач «Синонімів» уважав «Лексикон» незаперечно авторитетним лексикологічним джерелом, тому деякі друкарські недогляди П. Беринди сприймав як правильний матеріал, пор. Бръмю, *помикаю* (100), *Толокно,* мѣлта, *прясло* (161), *Пражмо* (147; без перекладу) в «Синонімах» та *Пряжмо.* Пражмо. Мѣлта, толокно (103; останні два слова помилково надруковано в кінці статті *Прясло,* Поровнанье), *Предваряю:* упережаю, промыкаюся, *бръмю:* прослываю (92; помилково надруковано в одному рядку дві статті, причому в другій церковнослов'янське й українське слово поміняно місцями) в «Лексиконі».

У «Синонімах» виявляється кілька статей, у яких матеріал П. Беринди через неуважність укладача або переписувача викладено невдало, пор.: *Верхъ, вершокъ,* високо(ст) крайняя (102), *Побитье*

дому, край чїѧ (142), *ѡй,* негли, либо (136), *ѡкно, где соль робятъ* слатина (137), *Снозы, що на волы кладутъ,* сонузника (157), *Цибуля ческая,* лукъ (168), *Фрасунокъ, туга,* дря(х)лость, безсластїе негодованїе, бѣда, печа(л)..., желѣтба, желѣнь, посупленїе (166) та ін. у «Синонімах» — *Край, -аѧ: Верхъ* албо поби(т)е, поши(т)е, *высокость, вершокъ* (55), *Негли:* либо, *ой* [тобто *либой — В. Н.*]... (72), *Слатина:* Росулъ, *окно, где вода солонаѧ, с(ъ) котрой сѧ сол(ь) родитъ...* (116), *Сънузника два: що на волы кладутъ, сънозы...* (128), *Лукъ:* ... по(л) цебулѧ, *чески. Лу(к) червленый...* (59), *Безсластїе:* Мерзеность, бры(д)кос(т), несмачно(ст) (6), *Бѣда:* Оупадо(к), небезпеченство, нещастье... (13) у «Лексиконі».

Близько 30 українських слів і виразів в «Синонімах» не мають при собі перекладу, напр.: Выволую (104), Заважаю (114), Играю (120), Колючїй (122), Латвый до пойманя (124), Наколюю (130), Неймовѣ(р)ность (133), Почуваю (147), Сновидецъ (157), Способность (158), Стадо (158), Оусипаю (165), Яблко (172) та ін. Мабуть, деякі церковнослов'янські відповідники до них загубилися десь у процесі укладання картотеки «Синонімів», адже до неперекладених *Пра(ж)мо* (147), *Цина* (168) є певні відповідники в «Лексиконі» — *Прѧжмо.* Пражмо (103), *Кассітеръ: Цина,* бѣлое олово (215) (цікаво відзначити, що слово *касити(р)* у «Синонімах» механічно дописане до статті *Цинамо(н),* кинамо(н), корица, *касити(р)* — 168). Поодинокі з неперекладених слів — це власне реєстрові лексеми праці П. Беринди, пор.: *Наялъ* (131), *Таю* (161), *Шалка у ваги* (169) у «Синонімах» та *Наѧлъ,* Нанѧлъ, Наймилъ (72), *Таю:* Ростоплююсѧ...; *Таю:* Крыю, затаюю (131), *Шалка:* мисочка *у ваги* (157) у «Лексиконі». Вони також — наслідок недогляду в процесі опрацювання «Лексикона». Частину їх спостерігаємо в «Синонімах» у відповідних правильно «обернених» статтях П. Беринди: *Наймил,* наялъ (130), *Крию,* таю, утаеваю (123), *Ростопляюся,* таю, истаеваю (154). Про те, що невдалі переробки статей «Лексикона» в «Синонімах» виявилися саме через недогляд, свідчить, наприклад, правильна стаття *Бездня,* бездна (99), на відміну від статті *Множство,* множество, многое множество, *бездна* (127), де останнє слово явно не на місці, пор. *Многое множество: Многое множтво* (64), *Бездна, Безоднѧ..., множтво многое водъ,* окнина (6) в «Лексиконі». Зважаючи на те, що в пам'ятці виявляється дуже багато помилок, які нерідко зовсім спотворюють слова, напр.: Дуда, *пречудница,* сопль, сопѣль (112), *Забытися,* изумленїе (114), За зле маю, *недугую,* стужаюси (115), ѡгневая, огневица, *огнь,* жеговица... (136), Ротмистръ, *ротникъ* (154) та ін. (пор. у «Лексиконі»: *Прегудница:* Дуда... (92), Изумѣнїе: *Забы(т)е* сѧ (47), *Негодую:* Зазле маю... (73), *Огница:* Огневаа (79), *Сотникъ:* Ротмистръ... (119), можна припускати, що частина статей справляє враження невдалих переробок з вини переписувача, а не автора переробки. Окремі українські слова не мають при собі перекладів через те, що автор «Синонімів» увів їх незалежно від «Лексикона» (але під впливом статей, укладених на основі книжки П. Беринди), й не знайшов одразу церковно-

слов'янських відповідників до них, пор.: *Замокъ* (116), *Затве(р)дѣнїє* (116), *Поглядую* (142) і тут же в «Синонімах»: *Замки,* затвори, заклепи, верїа (116), *Затвердѣваю,* ωжестѣваю, ωледенѣваю (116), *Поглядань*е, зрѣнїе, виденїе, глипанїе (142) та ін.

У результаті недогляду в перекладній, церковнослов'янській частині деяких статей «Синонімів» опинилися українські слова, напр.: *Похлѣбца,* ласкатель, *потяковникъ, пасоритъ,* притрапежникъ, трапезолизатель (147), пор. Ласкатель: *Похлѣбца, потаковникъ, пасоритъ* (57) у «Лексиконі». Усі зазначені недогляди й недоладності ще раз пересвідчують, що «Синоніми» — праця явно незавершена.

Лексикографічна структура словникової статті у «Синонімах» дуже проста. Тут немає ні ремарок, ні цитат, ні паспортизації церковнослов'янських слів, ні іншомовних паралелей, ні етимологій, ні зауважень про правопис тощо. Використовується тільки відсилання до іншої статті за допомогою ремарки *зри,* напр.: ωздоба красованїе *зри* краса (136), Торба *зри* тайстра (161), Хороши(й) *зри* красный; Хорошость *зри* Красота (167) та ін. Дуже рідко замість перекладу, що збігається з перекладом попередньої статті, в «Синонімах» пишеться *тожъ, то(ж),* напр.: Писканье, гуденїе. Пищенье *то(ж)* (141). Так робили й інші лексикографи середини XVII ст., зокрема Є. Славинецький.

«Синоніми» розширили тематичні рамки української лексикографії. Укладання їх на Наддніпрянщині, а, може, й у Києві показує, що в середині — другій половині XVII ст. найсприятливіші умови для української філології склалися саме тут. Пам'ятка свідчить, з одного боку, про те, що авторитет української літературної мови на цей час був дуже високий [96, *27*], з другого боку, вона показує, що з'явилася потреба лексикографічного опрацювання словникового складу української мови для того, щоб через неї вивчати інші мови, а через міжслов'янську церковнослов'янську мову [45] знайомити з нею інших слов'ян. На жаль, «Синоніми» не були до кінця опрацьовані й надруковані.

ЛЕКСИКОНИ Є. СЛАВИНЕЦЬКОГО

Дальший, новий етап розвитку української й усієї східнослов'янської лексикографії пов'язаний із ім'ям видатного мовознавця, перекладача, письменника, культурного діяча України й Росії XVII ст. Єпіфанія Славинецького. Особливу велику роль в історії східнослов'янського мовознавства відіграли «Лезіконъ латинский» [46] Є. Славинецького та «Лезіконъ словено-латинскїй» [47] Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського.

[45] Пояснення українських слів церковнослов'янською ніяк не означає занепаду й звуження сфери вжитку її, як гадають деякі історики лексикографії [96, *27*].

[46] Далі (умовно) — «Лексикон латинський».

[47] Далі (умовно) — «Лексикон словено-латинський».

«Лексикон латинський» Є. Славинецького — найбільший староукраїнський словник, скарбниця церковнослов'янської й української лексики середини XVII ст., не засвідченої в попередніх словниках (Л. Зизанія, П. Беринди), у «Синонімах» та інших писемних джерелах. Словниковий склад української мови цього періоду значною мірою фіксує також «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського.

Життя і творчість Є. Славинецького

Про перший період життя і діяльності Єпіфанія Славинецького не збереглося ніяких відомостей, тому при висвітленні його доводиться обходитись переважно непрямими доказами і припущеннями. Є. Славинецький у своїх численних творах не залишив навіть натяку на територію чи середовище, з якого він вийшов. Питання про походження видатного філолога й письменника перші його біографи навіть не ставили. Пізніші дослідники спробували з'ясувати місце народження Є. Славинецького. Проте думки їх щодо цього не збігаються. Порівняно детально це питання розглянули І. Ротар і К. Харлампович. У великому спеціальному дослідженні про життя і творчість цього визначного культурного діяча І. Ротар подав кілька прямих свідчень доби XVII ст. про територію, з якої вийшов Є. Славинецький [130, *3—4*]: одне з передмови до видання творів Григорія Богослова, Василія Великого, Афанасія Олександрійського та Іоанна Дамаскина, надрукованих у Москві 1665 р., де зазначено, що збірку укладено «труды и тщаніємъ его великаго государя богомолца, во философіи и богословіи изящнаго дидаскала и искуснѣйшаго во Елинногреческомъ и Словенскомъ діалектѣхъ, пречестнаго отца, господина іеромонаха Єпифанія, *Кіевскія страны*», інше — з рукописної бібліографії «Оглавленіе книгъ, кто ихъ сложилъ», яка приписується Сильвестру Медведєву[48], де маємо вказівку, що «Єпифаній іеромонахъ Славинецкій, отъ *Малыя Россій*». Однак І. Ротарові ці вказівки видались надто загальними, а вказана територія — обширною, тому він спробував точніше встановити, де народився лексикограф, виходячи з примітки в збірнику колишньої бібліотеки Московської синодальної друкарні, що її зробив, як гадають, учень і послідовник Єпіфанія чернець Євфимій: «Новый Завѣтъ Господа Нашего Іисуса Христа... рукописная, преводу и стяжанія многомудраго мужа в Філософіи и Богословіи іеромонаха Єпифанія Славинецького, родом *Бѣлорусца...*» [курсив скрізь І. Ротара.— *В. Н.*]. Натяк на точніше визначення батьківщини Славинецького, на думку І. Ротара, містить опис книг і майна Єпіфанія, в якому зазначається, між іншим, що той відказав досить велику суму на Пінський монастир «на убогую братію и на шпитали на дробную милостиню». Дослідник життя Славинецького ставить запитання — чим пояснити таку увагу Єпіфанія до Пінського мо-

[48] Воно приписується навіть самому Є. Славинецькому [52, *36*].

настиря, його потреб, чому знав він про існування там шпиталів, про злиденність тамтешньої братії — і відповідає: «Через відсутність прямих, окреслених роз'яснень цього доводиться звертатись до припущень. Ставлячи у зв'язок факт пожертвування в Пінський монастир досить значної суми зі свідченням ченця Євфимія, котрий називає Єпіфанія «бѣлорусцемъ», ми припускаємо, що батьківщиною Єпіфанія було місто Пінськ. Таке припущення єдино можливе з тих даних, які ми маємо під руками» [130, *4—5*]. У нас немає підстав надавати перевагу зауваженню Євфимія перед свідченням 1665 р., зробленим за життя Є. Славинецького. Крім того, Єпіфаній відказав великі суми не лише на Пінський, а й на інші монастирі. К. Харлампович, кажучи про складність визначення національної приналежності культурних діячів XVI—XVII ст., досить переконливо писав: «Терміни *иноземецъ, черкасъ, малоросіянинъ, бѣлорусецъ, полякъ, литвинъ, литовскій человѣкъ, казакъ,* протиставляючись слову *русскій,* між собою частіше ототожнювались, ніж протиставлялись, й іноді, в тій чи іншій комбінації, прикладались до однієї й тієї ж особи. І це робили не невігласи, а тодішні чиновники й книжники. Найчастіше поплутувались терміни *литвинъ* і *бѣлорусъ,* але іноді ототожнювались *бѣлорусъ* із *черкасомъ, черкасъ* із *полякомъ*» [курсив К. Харламповича — *В. Н.*] [161, *IX—X*]. К. Харлампович наводить конкретні приклади такого поплутання [161, *X*]. Припущення І. Ротара К. Харлампович вважає не доведеним [161, *122*]. До того ж виникає запитання — чому наш учений має прізвище *Славинецький,* а не Пінський? Адже відомо чимало прикладів, коли діячі XVII ст. брали нові прізвища, похідні від назви місця народження, вживаючи їх поряд із усталеними старими. Так, зокрема, Л. Зизаній за місцем народження називав себе *Тустановським,* Арсеній Корецький, відомий більше як *Сатановський,* теж, очевидно, за місцем народження (пор. ще *Смотрицький, Острозький, Барський* та ін.).

Назву території, з якої походив Єпіфаній, варто шукати в основі його прізвища. Прізвище Єпіфанія в давнину писали *Славинецкій* і *Slavienicki, Slauienicki* (зокрема в заголовках латинського словника). Паралельно *Славинецкій — Славеницкій* писали й перші біографи [15, *172*], а деякі — тільки *Славеницкій* [8, *161*]. Пізніші дослідники пишуть це прізвище майже виключно в формі *Славинецький (Славинецкій).* Прізвище-прикметник *Славинецький* чи *Славеницький* може бути пов'язане з назвою поселення з коренем **слав-**. Однак майже жоден із сучасних ойконімів України не дає підстави беззастережно виводити з нього прикметник-прізвище *Славинецький* чи *Славеницький.* Прізвище *Славинецький* можна пов'язувати з назвою с. *Славин* Вінницької області. Підставою для виникнення форми *Славеницький* міг бути й топонім *Славенщина* на Житомирщині, що в давніх документах фіксується як *Славинщина* (Ук. Л., 737), або назва маєтку *Словенєскъ,* що знаходився десь на Поділлі: имѣніє. прѣвоє, а иноу *словєнєскъ*. могылноє. каменєць. логожєскъ. илємници. полоноє (Р., 154).

Багатющий нецерковнослов'янський матеріал перекладної частини «Лексикона латинського» свідчить про те, що Є. Славинецький народився і виріс на Україні. Найбільш насичений українською мовою саме цей, перший відомий твір Славинецького. В інших його оригінальних творах та перекладах шукати лінгвістичних свідчень про місце його народження недоцільно, бо вони написані надто чистою, вишуканою церковнослов'янською мовою, коли він, займаючись перекладанням і виправленням книг у Москві, гранично вдосконалив і до того прекрасне знання цієї мови. На жаль, автограф його «Лексикона латинського» не зберігся, а фонетичні й морфологічні свідчення українського матеріалу списків не обов'язково вказують на особливості говірки, що її засвоїв у дитинстві або проживаючи в Києві лексикограф. Однак лексичні особливості пам'ятки дають підстави говорити, що Є. Славинецький народився й виріс на східній Волині або на Поділлі, але питання це залишаємо відкритим. Українська лексика словника безсумнівно підтверджує свідчення сучасників Славинецького, що він «отъ Малыя Россіи», «Кіевскія страны». Невідомий і рік народження вченого. Беручи до уваги рік смерті Славинецького — 1675, можна твердити, що народився він десь наприкінці XVI або в першому десятиріччі XVII ст. Не встановлено й світського імені його. Ім'я Єпіфаній прийняв він при постриженні в ченці Києво-Печерської лаври. Покликаючись на прекрасне знання Є. Славинецьким грецької мови, більшість його біографів вважає, що навчався він у Київській братській школі, коли в ній надавали перевагу цій мові, отже, до реорганізації школи, яку провів П. Могила (1632 р.). «Славинецький установив текст богослужебних книг у тому вигляді, в якому вони вживаються в усій Росії і навіть в інших православних слов'ян. Це могла зробити тільки людина з серйозною філологічною освітою» — писав П. Житецький [47, *14*].

Слідом за Є. Болховітіновим наступні біографи твердять, що після закінчення курсу наук у Київській братській школі Є. Славинецький навчався в закордонних академіях. Обережний у своїх твердженнях І. Ротар знаходить натяк на навчання Є. Славинецького за кордоном в його словах про згубність латинського вчення: «Яко вмалѣ не прельстихся латинскаго мудрованія лестію, дондеже не прочитая святыхъ отецъ писаній греческихъ книгъ, но точію читая латинскія...» [130, *9*]. Досить вагомим непрямим доказом навчання Єпіфанія за кордоном є чудове знання латинської мови, свідченням чого є його лексикографічні праці та переклади з книг, писаних цією мовою. Саме Славинецькому було запропоновано викладання латинської мови в Київській братській школі, де вона після реорганізації П. Могилою почала пишно розцвітати. Лише будучи викладачем цієї мови, Є. Славинецький міг підготувати для шкіл «Лексикон латинський» на основі найпопулярнішого тоді словника А. Калепіна. Найраніший (до того ж уже перероблений з оригіналу) список «Лексикона латинського» має дату — 1642 р. Зрозуміло, здійснено таку велику працю не того ж року, а значно раніше,

тому можна вважати, що в Київській братській школі Є. Славинецький розпочав викладацьку діяльність не пізніше 1639—1640 рр. І. Ротар твердив, що Єпіфаній прийняв чернецтво в Києво-Печерському монастирі, а 1642 р. перейшов до Братського монастиря, в школі якого вчителював сім років (до 1649 р.). Початок викладання в Братській школі він визначає також на основі датування «Лексикона латинського», однак, виходячи з «Оглавленія книгъ», де читаємо, що Єпифаній «Калепінъ преложи... марта, нач. лѣта 7151» (тобто 1643) [130, *12—13*]. Дату на найдавнішому списку вважаємо достовірнішою. Заперечуючи І. Ротарові, К. Харлампович без належної аргументації пише, що Славинецький почав викладати в школі трохи пізніше, а словник його не обов'язково ставити в зв'язок з педагогічною діяльністю. К. Харлампович покликається при цьому на хибне твердження О. Соболевського, який не визнавав за Єпіфанієм авторства «Лексикона латинського» [161, *122*]. Цілком імовірно, що поруч із латинською Єпіфаній викладав у Київській братській школі і грецьку та церковнослов'янську мови. Саме як знавця цих мов київський митрополит Сильвестр Косов у відповідь на прохання царя Олексія Михайловича послав до Москви не Дамаскина Птицького, а Єпіфанія Славинецького. У грамоті (травень 1649 р.) Олексій Михайлович, зокрема, писав: «Ведомо нам... учинилося, что учители священноиноки Арсений да Дамаскин Птицкий божественнаго писания ведущи и еллинскому языку навычны, и с еллинского языку на словенскую речь перевести умеют, и латинскую речь достаточно знают, а нашему царскому величеству такие люди годны...

И вам бы... тех учителей приговорити и прислати... для справки библеи греческие на словенскую речь... А на Москве... побыти им вольно по их воле и хотению» (ВУР, II, 197). З аналогічним проханням цар раніше звертався до чернігівського єпископа Зосими, бо Косова тоді в Києві не було (ВУР, II, 197).

Є. Славинецький і А. Корецький-Сатановський разом із старцем Феодосієм, що їх супроводжував, виїхали десь наприкінці червня 1649 р. до Москви. Арсенієві та Єпіфанієві відведено квартиру в дворі Великого посольського приказу. Через тиждень їх було представлено Олексієві Михайловичу. Перед царем із промовою виступив Феодосій, який, серед іншого, відзначив, що Є. Славинецький своїми знаннями може бути корисніший, ніж Д. Птицький [130, *20—21*]. Д. Птицький пізніше таки приїхав до Москви і працював з Є. Славинецьким у 1650—1656 рр. [161, *124*].

У 1651 р. Єпіфаній мешкає вже в Чудовому монастирі (ВУР, III, 61). І. Ротар наводить факти, які свідчать про те, що Є. Славинецький вчителював у школі при цьому монастирі [130, *385—387*].

Запрошений для нового перекладання Біблії, Є. Славинецький із самого початку перебування в Москві зайнявся виправленням і перекладанням з грецької мови на церковнослов'янську богослужебних і канонічних книг. Біблія, надрукована в Москві 1663 р. з передмовою Єпіфанія, була (з незначними виправленнями) пере-

виданням Острозької. Тільки 1674 р. собор доручив йому зробити новий переклад Біблії. Однак Славинецький встиг перекласти лише Новий завіт і П'ятикнижжя. Особливо активно працював Єпіфаній у галузі перекладання й виправлення книг після вступу на патріарший престол Никона (1652 р.). Є. Славинецького називають головним співробітником церковних реформ патріарха [128, *V*, *484*]. Як відомо, реформи Никона полягали у виправленні книг і змінах в обряді згідно з грецькою практикою XVII ст. Частина духовенства не прийняла реформ, і це призвело до розколу в російській церкві. Після конфлікту між Олексієм Михайловичем і Никоном Є. Славинецький, спираючись на свої знання й науковий авторитет, зробив усе можливе, щоб допомогти патріархові.

Плідно працюючи протягом 26 років у Москві, Славинецький залишив після себе величезну спадщину. Перу його належить близько 150 праць, перекладених і оригінальних [161, *138—139*, *375—378*; 130, *194—216*; 156, *539—542*]. До оригінальних праць Є. Славинецького належить близько 60 слів-проповідей [161, *376*], серед яких виділяються проповіді про корисність освіти, влаштування благодійних товариств, про милостиню, ставлення до селян, про забобонне поклоніння іконам. Сучасники високо цінували працю й ерудицію Є. Славинецького, про що свідчить заголовок збірки його творів, переписаної на початку XVIII ст. «Здѣ лежащаѧ словеса сочиненнаѧ іеромонахомъ єпіфаніемъ славінецкимъ муже(м) многоученнымъ, не токмѡ грамматіки и риторіки, но и філософіи, и самыѧ ѳеологіи извѣстнымъ испытателемъ, и искуснѣйшимъ разсудителемъ и ѡпаснымъ претолковникомъ греческагѡ, латінскагѡ, славенскагѡ и полскагѡ діалектѡвъ, иже и велікій Леѯіконъ тріглѡссо(н) написа, еллински, латінски, и славенски и инаѧ яже не суть здѣ. ѡ них же из(ъ)ѧвисѧ в(ъ) концѣ книги сеѧ» (Слав., 1).

У Москві Є. Славинецький створив дві філологічні праці — так званий «Філологічний словник» (зведення пояснень термінів святого письма і святоотческої літератури) та словник «Книга лѣксиконъ греко-славено-латинскій» [20, *241—250*]. До згаданої вище збірки ЦНБ АН УРСР додано «Катологъ на словеса, сочиненнаѧ Єпіфаніе(м) іеромонахомъ славінецкимъ, яже здѣ не положишасѧ», в якому, крім іншого, зазначено: «За сими еще он же преведе: Калепінъ без(ъ) толкованіѧ, ѡ(т) книги изда(н)ныѧ в(ъ) Васілїи лѣта г(с)нѧ 1577».

Геѡграфіи двѣ части Єvрѡпу и Асїю с(ъ) латінска. Книгу врачевскую Анатомїю. с(ъ) латінска. ѿ(т) книги андреа вессаліа бруѯеленска. начало всѧ члческагѡ» (Слав., 959—560). Особливої уваги заслуговують Єпіфанієві переклади з латинської мови наукової літератури — «Атлас» Блеу та «De humani corporis fabrica» А. Везалія [139, *60—61*]. Своїми перекладами світських книг Є. Славинецький сприяв розвиткові освіти та формуванню наукової термінології. Переклади Єпіфанія, як і його оригінальні твори, відзначаються добірною церковнослов'янською мовою.

Помер Є. Славинецький 19.XI 1675 р. У московському Чудовому

монастирі, де поховано Є. Славинецького, на гробниці написано епітафію С. Полоцького:

«Преходяй человѣче! здѣ ставъ да взираеши,
Дондеже въ мірѣ семъ обитаеши.
Здѣ бо лежитъ мудрѣйшій отецъ Єпіфаній,
Претолковникъ изящный Священныхъ Писаній,
Философъ и іерей въ монасѣхъ честный,
Его же да вселитъ Господь в рай небесный,
За множайшіи его труды въ писаніихъ,
Тщанно-мудрословне въ претолкованіихъ,
На память ему да будетъ
Вѣчно и не отбудетъ» [130, *400*].

На переробці «Лексикона латинського» 1650 р. як співавтора праці після Є. Славинецького названо А. Корецького-Сатановського. У «Лексиконі словено-латинському» ім'я й прізвище Арсенія стоїть на першому місці.

Життя і творчість А. Корецького-Сатановського

Про життя Арсенія Корецького-Сатановського відомостей дуже мало. Походив він, очевидно, із збіднілого шляхетсько-князівського роду Корецьких. Друге прізвище його свідчить про те, що народився він у містечку Сатанів на Поділлі. Рятуючись від татарських наскоків, родина Корецьких переселилась на Наддніпрянщину. У документах згадуються його родичі Іван Корецький і Георгій із Конотопа та Христофор Дуброва з Батурина [161, *124*]. Арсеній приїхав до Москви 1649 р. разом із Є. Славинецьким. Однак уже через рік просився до Києва, щоб зустрітися з братом, якого не бачив десять років. На цей час помер його батько, а мати й дві сестри були татарськими полонянками в Криму [161, *124*].

1651 р. з царською охоронною грамотою і грішми, виплаченими йому з царської казни, Арсеній подорожував у Крим для викупу з полону матері й сестер. Він даремно шукав їх і 1652 р. повернувся знову до Москви (ВУР, III, 217).

Невідомо, де Арсеній здобув освіту. Недостатнє знання грецької мови [161, *139*] (на противагу доброму знанню латині) дозволяє припустити, що навчався А. Корецький-Сатановський або у Львівській школі після 1630 р., коли там припинилося вивчення грецької мови, або в якійсь закордонній академії. Це дає також підставу сумніватися в достовірності твердження деяких біографів [15, *55—56;* 8, *162*], що А. Корецького-Сатановського було залишено для викладання в Київській братській школі після того, як він її закінчив. На списках «Лексикона латинського», де зазначено співавторство Арсенія, після прізвища А. Корецького є вказівка: «ordinis s. Basilii», тобто «чину (ордену) св. Василія», тому не виключено, що чернецтво він прийняв не в Києві, а в іншому місці. У Києві він був уже ченцем Братського монастиря. Як і Є. Славинецький, А. Корецький-Сатановський викладав у Київській братській школі: в царській

грамоті його названо вчителем (ВУР, II, 197). Саме Арсенія разом з Д. Птицьким цар двічі запрошував до Москви для виправлення книг, нового перекладу Біблії з грецької мови. Після приїзду 1649 р. разом із Є. Славинецьким до Москви А. Корецький-Сатановський спочатку мешкав на дворі Великого посольського приказу, далі — в Чудовому монастирі (ВУР, III, 61), а потім у Богоявленському монастирі [15, *55—56*; 161, *124*]. Проте незабаром по приїзді Арсенія до Москви з'ясувалося, що над перекладом Біблії він працювати не може через незнання грецької мови. У чолобитній цареві 1650 р. Арсеній зазначив, що грецької мови не знає і вважає себе «малопотребним» у справі перекладу Біблії [161, *139*]. Зате він став у пригоді як знавець латині. Повертаючись із Криму влітку 1652 р., Арсеній привіз із Києва книгу енциклопедичного характеру Мефрета «Hortulus reginae sive sermones Meffreth» і переклав її. Він переклав також частину космографії Блеу («Позорище всея вселенныя, или Атласъ новый...» [161, *140—141*]. За якісь провини влітку 1653 р. А. Корецького-Сатановського заслано в Сійський монастир [161, *124*]. Подальша доля його невідома.

«Лексикон латинський» Є. Славинецького

Історія тексту «Лексикона латинського»

Латинську мову на Україні вивчали за посібниками, прийнятими в польських училищах, насамперед славетного Альвара [35, *201*]. Словниковий склад латині учні шкіл засвоювали за допомогою різних латинських лексиконів, передусім знаменитого Амбросія Калепіна. Львівська школа ще 1601 р. мала латинський словник, а 1619 р.— «дікціонар на десту» (словник формату «фоліо») і словник чотирьох мов [56, *156*] — безсумнівно, чотиримовний словник А. Калепіна. Очевидно, в школах були й латино-польський словник Я. Мончинського (1564 р.) та латино-польсько-грецький словник Г. Кнапського (1621 р.). Варто відзначити, що Київська академія в другій половині XVII ст. мала 69 лексиконів, в тому числі 29 із XVI — першої половини XVII ст. і 40 — другої половини XVII ст. [121, *118*].

Проте вивчати і засвоювати латинську лексику на основі латинських же й іноземних словників було нелегко. Тому зрозуміло, чому викладач Київської колегії Є. Славинецький приступив до створення власного перекладного словника. Чи існували такі спроби раніше — невідомо. Для складання словника з власним реєстром не було часу, тим більше, що до 30-х років XVII ст. було надруковано кілька великих словників латинської мови. Реєстр дуже вдало взято з популярного тоді, досить повного словника А. Калепіна (Калепіно або да Калепіно, Calepinus, 1435—1511 рр.) — видатного італійського лексикографа доби Відродження. Працю А. Калепіна вперше надруковано в м. Реджджо 1502 р. Протягом XVI — початку XVII ст. з різними доповненнями і в різних обробках словник

цей перевидавався багато разів. Спочатку латинські слова реєстру тлумачено по-латинському, з наведенням грецьких паралелей, а пізніше — й гебрайських (давньоєврейських). Наступні видання словника дедалі поповнювано паралелями з різних європейських мов, і він врешті-решт став одинадцятимовним, охопивши, між іншим, і польські та угорські відповідники. Словник А. Калепіна був у свій час неоціненним посібником [108, *45*]. Про латинь цієї доби Л. Ольшкі писав: «Латинська мова цього часу — ще зовсім недосліджена галузь; вона утворюється з поєднання схоластично-церковної латині, що бере свої початки від отців церкви, з античними, гуманістичними й народними елементами. Це величезне збагачення словника, зворотів мови й способу виразу думок робить її світовою мовою в найширшому розумінні слова. Вона сполучає в собі всі елементи духовного життя Європи, вона створилася з римських, грецьких, іспанських, германських, французьких, італійських, арабських, може бути, й інших елементів і стала спільною мовою (κοινή) вченого світу...» [108, *45*].

Є. Славинецький на основі книжки А. Калепіна створив перекладний словник для школи, хоч такий посібник потребували і ширші кола. На жаль, словник свого часу не був надрукований, але значна кількість списків XVII—XVIII ст. свідчить про те, що за його допомогою вивчали латинську й словенороську мови у школах України, Росії і Білорусії, знайомилися з церковнослов'янською і українською мовами іноземці. Списки словника Є. Славинецького зберігаються в зібраннях рукописів України, Росії й за кордоном. Поки що не виявлено його в Білорусії, де варто провести ще розшуки. Рукопису оригіналу словника досі не виявлено. Всі збережені й описані примірники «Лексикона латинського» — копії або списки.

Існує багато описів «Лексикона латинського», примірники якого зберігаються в різних вітчизняних і закордонних зібраннях. До найперших належить повідомлення С. Строєва про примірник словника Є. Славинецького, що зберігається в Парижі (в тогочасній Королівській бібліотеці) [145, *112—115*]. Крім опису, С. Строєв навів перші 28 статей (від a, ab *отъ* до abbrevio *сокращаю*) латино-словенської і перші 32 статті (від *бабствую, бабю*[49] obstetricor, obstetrico до *бичилно* mamebrium flageli) з словено-латинської частини словника. Пізніше цей примірник стисло описав П. Мартинов [206, *40—41*].

Через кілька років П. Пекарський зауважував: «Списки з його [Є. Славинецького — *В. Н.*] лексикона є в рукописних зібраннях Публічної бібліотеки гр. Уварова... і московському архіві Міністерства закордонних справ. В останньому я бачив три примірники, в яких між собою є незначні відмінності». П. Пекарський подає заголовки цих трьох списків і згадує про рукопис, що зберігається в Парижі [115, *189*]. Про список словника (in 4° к. XVII ст., 289 арк.),

---

[49] У книзі С. Строєва [145, *114*] помилково надруковано *фабю*.

що зберігався в колекції рукописів (№ 24) графа О. С. Уварова (примірник пам'ятки тепер у фондах Історичного музею в Москві), пізніше згадував архімандрит Леонід [83, *509*]. Детальніший розгляд трьох списків колишнього Архіву Міністерства закордонних справ (тепер у фондах ЦДАДА у Москві) зробив С. Брайловський [20].

В. Погорєлов детально описав латино-церковнослов'янський словник XVII ст. з фондів Бібліотеки московської синодальної друкарні (№ 1760; тепер у фондах ЦДАДА в Москві), який належав колись Ю. Крижаничеві. Дослідник висловив здогад, що йдеться про список латино-словенського словника Є. Славинецького та А. Сатановського [126, *87—99*]. Вивчення окремих статей, що їх надрукував В. Погорєлов, дає підставу вважати, що вчений обстежив список (із різними доповненнями) «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Важливою є вказівка В. Погорєлова на те, що за порядком розташування латинських слів і їх підбором цей примірник зовсім точно йде за реєстром А. Калепіна, чого немає в списку 1642 року архіву Міністерства закордонних справ. Численні помилки свідчать, що описаний текст лише копія з ранішого оригіналу. Після стислої характеристики мови пам'ятки В. Погорєлов опублікував усі доповнення, зроблені рукою Ю. Крижанича.

О. М. Чудінов твердив, що шведський лінгвіст-поліглот Йоган Габріель Спарвенфельд (1655—1727 рр.), який у 1684—1687 рр. був у складі шведського посольства в Москві, мав у своїй бібліотеці анонімний лексикон — переклад словника А. Калепіна, зроблений Є. Славинецьким при співробітництві А. Корецького [165, *193—194*, *203—204*]. Пізніше Г. В. Ягич за допомогою А. Єнсена з'ясував, що в Уппсальській бібліотеці (шифр: Slav. 11) зберігається рукописний словник (що належав колись Й. Г. Спарвенфельдові), який налічує 678 с. in 4°, з заголовком «Леѯіконъ латїно-славенскій ѡ(т)ца Єпіфаніѧ», причому рукою Й. Г. Спарвенфельда додано: «R. Hieromonachi Patris Epiphanij... Lexicon Slavonicum ex Calepino translatum...» [176, *64—65*]. Шведська славістка Улла Біргегорд, яка плідно працює над лексикографічною спадщиною Й. Спарвенфельда, виявила, що цей список словника Є. Славинецького Й. Г. Спарвенфельд придбав у Москві в свого вчителя Стахія Годзяловського. Оскільки в примірнику не вистачало кількох початкових листків, Й. Спарвенфельд доповнив його за іншим списком. З колекції рукописів, зібраних Й. Г. Спарвенфельдом, до Уппсальської бібліотеки (шифр: Slav. 19) потрапив інший список словника Є. Славинецького. Крім цих двох, в Уппсальській бібліотеці знаходиться ще один примірник (Slav. 21) латино-церковнослов'янського словника Є. Славинецького. Примірник словника українського лексикографа Й. Г. Спарвенфельд подарував папі під час подорожі в Італію [12, *11*; 13, *36—38*].

Невдовзі після О. Чудінова Н. Петров повідомляє про рукопис (J. VI. 107.1.) книги «Лексиконъ Латинославенскій з Колепина Латинскаго, на Славенскій языкъ переведеный» (XVIII ст., in folio

Лексикон латинский

Калепина преложоный на славенский

А.

A. ab. ѿ

Abacion: [illegible]

Abaces. [illegible]

Abactores: скотокрадцы, скотоѿгонители.

Abacus et Abacus. [illegible]

Abaculus. столик. Abaculi. [illegible]

Abagio. [illegible]

Abalieno. ѿчуждаю, ѿдаляю.

Abalienatus. ѿчужден, ѿдален, ѿлучен

Abambulantes. ѿходящіи

Abamita. Прапрадѣдова сестра.

Abanec. Пояс священнический.

Abannatio Єдинолѣтное заточеніе.

Abannati Єдинолѣтне заточенні

Abaptistum [illegible]

Abaptistus непогружен

Abaphus неѡмочен

Abarea іли Abasea [illegible]

Рис. 15. Заголовна сторінка «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Список другої половини XVII ст.

169 арк.), що належала Церковно-археологічному музею при Київській духовній академії (тепер — фонди Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві). Примірник цього ж лексикона, за свідченням Н. Петрова, зберігався в бібліотеці Києво-Печерської лаври (тепер — у фондах Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр: І 5427). Н. Петров помилково думав, що автором лексикона був Іван Максимович [122, *30—31*].

Особливий інтерес являє повідомлення про «Лексіконъ латинскій з Калепіна на славенскій преложенный лѣта отъ созданія міра 7150», який знаходився в бібліотеці Псковської семінарії (in 4°, український скоропис поч. XVIII ст.), адже він має пряму дату створення словника — 1642 р. [144, *395*].

В описі книг бібліотеки Д. Туптала (Ростовського), зробленому 1709 р., словник Є. Славинецького засвідчено під назвою «Лексиконъ... Латино-Склявоникумъ» [173, 58]. Примірник словника Є. Славинецького, авторство якого в XVIII ст. приписувано Д. Тупталові, зберігався в бібліотеці Синодальної друкарні, однак він зник ще в XIX ст. [127, *339*].

Рукопис «Лексикона латинського» був у бібліотеці Товариства історії і старожитностей російських. Про нього написав розвідку В. М. Ундольський (неопублікована) [173, *82*].

М. Петровський обстежив рукописний «Dictionarium latino-ruthenicum», що знаходиться в бібліотеці францисканського монастиря в хорватському м. Дубровнику. Дослідник опублікував багато виписок із словника, в тому числі всю першу сторінку рукопису — 12 статей (від a, ab *ω(т)* до abanea *поясъ сще(н)нический)*, але автор і джерела словника не були йому відомі [123]. Пізніше виявилося [127, *337—339;* 100], що це одна з копій «Лексикона латинського» Є. Славинецького.

Замітку про латино-церковнослов'янський словник, куплений у Києві, було опубліковано 1902 р. в ж. «Киевская старина». Автор повідомляв, що придбаний примірник (in 4°) написаний гарним українським почерком кінця XVII — початку XVIII ст. Записи в книзі вказують на її давніх власників — Порфирія Семенникова та Федора Савича, мабуть, сина козацького полковника Семена Савича, сподвижника Б. Хмельницького. У замітці згадано про те, що аналогічний словник уже описав М. Петровський за списком, який знаходиться в м. Дубровнику. Автор замітки зіставив текст придбаного рукопису з уривком, що його опублікував М. Петровський, і відзначив різночитання. Він указав на характерну особливість рукопису — наявність у початкових десяти статтях, крім церковнослов'янських, польських перекладів. У замітці опубліковано певну кількість статей словника з різних сторінок рукопису. Автором замітки (отже і власником рукопису) був історик О. М. Лазаревський [82, *7—8*]. Разом із колекцією рукописів О. М. Лазаревського словник виявився в бібліотеці Київського університету і без визначення автора пам'ятки був стисло описаний С. І. Масловим, що відніс написання його до XVII ст. [91, *22*]. Тепер ця книжка зберігається

у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (шифр: I, 57485/Лаз. 46). Цей примірник пам'ятки налічує 267 аркушів. Один із водяних знаків на папері книжки — (арк. 9 і 10) — зображення блазня — майже ідентичний із філігранню на папері, що на ньому написаний документ 1646 р., яку вмістив у своєму каталозі Е. Лауцявічюс (Lau., № 2565). Обстеження тексту словника привело нас до висновку, що це один із списків «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Характерною особливістю його є польські слова, написані після словенороських у початкових словникових статтях (такі доповнення внесено не в усі статті підряд), напр.: Abactores Скотокра(д)цы, скотозайматєлїє, bydłokradcy; Abagio притча, Przypowieść; Abalieno ω(т)чуждаю, ω(т)даляю, odrażam, oddalam; Abalienatus, ω(т)чуждєнъ ω(т)далєнъ, ω(т)лучєнъ, oddalony; Abambulantes, ω(т)ходѧщїи, odchodzące та ін.

Працю Є. Славинецького В. Перетц відзначив у зібранні книг бібліотеки ім. Оссолінських. Цей примірник містить у собі запис із прямою датою — 1687 р. На думку вченого, скоропис пам'ятки нагадує почерк Є. Славинецького. В. Перетц опублікував початок словника, окремі статті на літеру *А* та останню статтю пам'ятки [119, *16*]. Вивчення цього матеріалу підтвердило висновок ученого, що йдеться справді про «Лексикон латинський» Є. Славинецького.

У 1921 р. О. Яцимирський оповістив, що в колишньому Музеї Королівства Чеського зберігається латино-церковнослов'янський словник XVIII—XIX ст., in folio, написаний українським скорописом. Три початкових латинські літери вказують на внутрішній алфавіт. Словник вразив ученого багатством матеріалу. Для зразка О. Яцимирський опублікував початок рукопису — словникові статті від Aboleo *мажу, измазую* до Aborto, *изврещи не хотѧй* [179, *858*]. Вивчення цього уривка виявило, що в Празі зберігається один із списків (без початку) лексикона Є. Славинецького.

Очевидно, список XVII ст. «Лексикона латинського» наявний у рукописних фондах Бібліотеки Академії наук СРСР у Ленінграді (Ук. С., 15).

З виявлених і частково описаних рукописів ми детально опрацювали два київські, три московські, паризький і, в загальному, дубровницький примірники (всього сім). З першими шістьма й дубровницьким ми ознайомились за рукописами, з паризьким — за мікрофільмом [102, *19*]. Досить детальний опис дубровницького списку подав М. Петровський. Цей список і тепер зберігається в бібліотеці францисканського монастиря (Franjevački samostan, Biblioteka male braće) під № 158. Він має заголовок «Dictionarium latinoruthenicum», без зазначення автора і дати. Написаний на папері in 4° різними російськими почерками кінця XVII — початку XVIII ст. Обсяг його — 640 арк. (тобто 1280 с.).

Рукопис, що зберігається в Парижі (тепер — Національна бібліотека, Slav. № 6), за описом С. Строєва і П. Мартинова, має розмір in 4° [145, *112;* 206, *40*]. Він складається з двох частин. Кожна частина має окрему посторінкову пагінацію. Перша частина має

заголовок: «Dictionarivm Latinosclavonicum operi Ambrosii Calepini (:seruata uerborum integra serie:) Conformatum studio atq(e) opere reuendorum in Christo patrum Epiphanii Slawienickii e(t) Arsenii Koreckii Satanouiensis ordinis s. Basilii Moschoviae Anno reparatae salutis 16». Дата не дописана. Ця частина охоплює 459 пронумерованих сторінок +34 — bis, 145 — bis, 146 — bis, 150 — bis, 355 — bis, сторінок від 274 до 277 включно немає. Після 459-ї чотири сторінки чисті.

Друга частина налічує 144 сторінки. Заголовок її — «Леѯікон словено-латинскїй. Трудолюбїемъ Иноко(в) Арсенїа и Епифанїа в бгоспасаемомъ градѣ Москвѣ составленный». Переклад першої і реєстр другої частин написано акуратним українським скорописом XVII ст. На кожній сторінці по два стовпчики тексту. Зверху над кожним стовпчиком, а також всередині великі 2—3 літери вказують на внутрішній алфавіт.

Реєстрові слова першої частини, як і в словнику А. Калепіна, розташовані в алфавітному порядку, але зі збереженням гніздування по вертикалі, тобто дається кореневе латинське слово, а нижче — похідні від нього. У словах перекладної частини досить послідовно позначено наголос. Цей список виділяється з-поміж інших численними польськими відповідниками, написаними після перекладної частини, особливо в «Лексиконі латинському».

Три примірники «Лексикона латинського», на яких написано дати, зберігаються тепер у ЦДАДА, ф. 181. Першим і найдавнішим примірником ЦДАДА є рукопис словника, що зберігається під № 241/441. Зверху першого нумерованого аркуша виділено заголовок: «Леѯіконъ латински(й) з калепина прєложе(н)ны(й) на славенски(й) лѣта ѡ(т) со(з)данїя мира. зрн» (7150, тобто 1642 р.). Це книжка в аркуш, у якій налічується 734 сторінки тексту, написаного українським скорописом. На кожній сторінці по два стовпчики тексту (латинський і переклад). Три (зрідка дві) початкові великі жирні літери, що пишуться на початку реєстрового стовпчика, вказують на внутрішній алфавіт. Другий рукопис зберігається в ЦДАДА під № 242/422. Це також книжка в аркуш. Пам'ятка має пагінацію кириличними літерами, зроблену писарем, і налічує 205 аркушів. На кожній сторінці вміщено по чотири стовпчики тексту (два латинські і два перекладні). Заголовок словника: «Dictionariv(m) Latinosklauonicum operi Ambrosii Calepini Seruata Verborum integra Serie Conformatum Studio atq(e) opera reuendorum In CHRISTO patru(m) Epiphanii Slauienickii Arsenii Koreckii Satanouiensis Ordinis S. Basilii magni. Moschovia Anno Reparatae Salutis 1650». Перекладна частина написана півуставом XVII ст. Посередині стовпчика дві (іноді три) великі літери вказують на внутрішній алфавіт, хоча проведено це непослідовно. У цьому примірнику чимало словникових статей пропущено, а в перекладній частині усунено, де тільки можливо було, синонімічні «неканонічні» церковнослов'янські й українські слова. Тут загалом правильно вживаються літери *ы* та *и*, трапляються випадки написання *е* на місці ѣ Непра-

вильні написання зустрічаються в обох частинах. У перекладній помилки допущено переважно в українських словах, напр.: prolectobile прилуда, *привадъ* (157), а треба prolectibile прилуда, *повабъ*, як у № 241/441. Слова реєстру, як у словнику А. Калепіна, згруповані за гніздовим принципом. Третій рукопис ЦДАДА, що зберігається під № 243/443, являє собою книжку в аркуш. Пам'ятка має давню пагінацію і нараховує 825 сторінок.

Заголовок на першій сторінці написано великими літерами: «Леѯікон(ъ) латінскій з(ъ) калепіна: преложеный на славен(ъ)скій. Лѣта ѡ(т) созданіѧ міра зр (...)г:» (третя цифрова літера в рукописі залита чорнилом; після первісної дати пізніше [?] тут дописано: зрчг году, а за ним арабськими цифрами — 1685). На кожній пагінованій сторінці книжки вміщено текст словника в два стовпчики (латинський — переклад). Переклад написано одним досить виразним російським скорописом. Тут додано багато російських слів після українських. Наприклад, до abiecula *ялинка,* дописано на полі *єлочка* (3), до acanthia(e) *коники пол(ъ)ніє — свѣрчки* (9), aduocati *ходатаи, посредники — стряпчіє* (25), до alauda *жа(й)воронокъ — жаворонокъ,* а *й* первісного перекладу затушковано (37), auunculus *дядио* [?] виправлено на *дядя* (89) та багато ін. Ці дописки й виправлення можуть становити інтерес для дослідників лексики російської мови XVII ст.

Три примірники «Лексикона латинського» знаходяться у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві. Перший примірник, донедавна майже невідомий, зберігається під № 1 5427 (книжка in 4°). Текст пам'ятки налічує 998 сторінок із старою пагінацією. Вгорі першої — заголовок: «Леѯіконъ латінскій с(ъ) Калепина преложоный на славенскій». Перекладна частина написана досить гарним українським скорописом другої половини XVII ст. Текст пам'ятки подається в один стовпчик на сторінці. Акуратні великі літери посередині стовпчика вказують на внутрішній алфавіт. Трохи меншою літерою починається перше реєстрове слово нової літери. Посередині стовпчика дуже рідко трапляються більші дві-три літери, що вказують на внутрішній алфавіт реєстру. Реєстрові слова розташовано своєрідними гніздами. Переклад має дуже багато українських фонетичних і морфологічних рис [100, *89—96*]. На жаль, водяні знаки на папері пам'ятки містяться якраз на згині аркушів, тому зідентифікувати їх нам не вдалося.

Н. Петров помилково вважав автором цього словника Івана Максимовича [122, *30—31*]. Його ж Н. Петров вважав автором також іншого рукописного словника [122, *30—31*], що тепер зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР під шифром ДА/П. 68. Ми не мали можливості звірити текст цього рукопису з текстом «латино-славенского» словника І. Максимовича. Однак заголовок і текст другого київського примірника дуже близькі до праці Є. Славинецького. Якщо цей рукопис справді є копією книжки І. Максимовича, то І. Максимович тільки дещо змінив і доповнив текст Єпіфанія.

Залишаючи відкритим питання про авторство цього словника, вважаємо за корисне подати його опис і використати в плані порівняння з примірниками, що безсумнівно є списками Єпіфанієвого лексикона.

Примірник ДА/П.68 ЦНБ АН УРСР — це книжка в аркуш. Текст словника налічує 163 аркуші. Пагінація давня. На першому аркуші — заголовок: «Лєѯіконъ латинославєнскій з(ъ) Калєпина лати(н)скаго на славєнскі(й) языкъ пєрєвєдєный». Перекладна частина написана кількома почерками середини XVIII ст. на папері з водяним знаком ярославської фабрики Затрапезнова — гербом Ярославської губернії (в щиті ведмідь із сокирою; корона на щиті без хреста) і літерами ЯѲЗ. Цей знак подібний до того, який З. В. Участкіна датує 1747 р. (U., знак № 20). Текст подано в два стовпчики (латинський — переклад). Реєстрові слова написано великими літерами. Зберігається подача їх за гніздами. На внутрішній алфавіт вказують дві-три більші літери на верхньому березі книги.

У дотеперішніх описах і дослідженнях примірників пам'ятки, які мають тільки заголовок із датою чи без неї, автора словника або не визначали (дубровницький рукопис), визначали неправильно (київські примірники) або правильно (московські рукописи 1642—1685 рр.) — Є. Славинецький. Лише О. Соболевський, який мабуть, не досліджував сам московських примірників пам'ятки й оминув раніші дослідження її П. Пекарського й С. Брайловського, про рукопис із найранішою датою — 1642 р. без належної аргументації писав: «Судячи по даті, належить не Єпіфанієві Славинецькому, а одному з перекладачів посольського приказу» [139, *121*]. Він не враховував того, що словник міг бути привезений із України і створений до 1649 р. Давно висловлено думку, що Є. Славинецький зробив першу переробку-переклад словника А. Калепіна 1642 р. у Києві, другу — в якій взяв участь А. Сатановський (Корецький) — 1650 р. в Москві [20, *238*]. Припущення В. Погорєлова, що дати першого (7150 р.= 1642 р.) і другого (1650 р.) примірників словника, які тепер зберігаються в ЦДАДА, вказують на один і той же рік, а саме — 1650, який у першому був не зовсім точно переведений на літочислення від створення світу, тобто до 1650 р. було додано не 5508, а 5500 [127, *339—340*],— необгрунтоване й непереконливе. Більш ранню дату укладання «Лексикона латинського» — 7151, тобто 1643 р., наведено і в «Оглавленіи книгъ...» XVII ст. Дату 1642 р. (7150 «від створення світу») фіксував примірник пам'ятки, що зберігався у Пскові [144, *395*]. Про те, що список 1650 р. не найраніший, свідчить і зіставлення текстів словника.

Порівняння кількох доступних нам текстів показує, що йдеться про списки або невеликі переробки однієї й тієї ж праці, і допомагає з'ясувати міру участі в цій роботі А. Корецького-Сатановського, адже в «Оглавленіи книгъ...» XVII ст., у записці до збірки творів Єпіфанія, переписаній на початку XVIII ст., в зауваженні Й. Г. Спарвенфельда на уппсальському примірнику єдиним автором

«Лексикона латинського» називається Славинецький. Для стислості латинський реєстр наводимо тільки з московського рукопису 1642 р. Перекладні частини списків подаємо за оригіналами, однак для зручності вводимо свою систему розділових знаків, а всі загальні назви пишемо з малої літери. Порівняймо статті різних примірників (див. табл. 2 і 3). На підставі зіставлення можна зробити переконливий висновок, що всі розглянуті тексти є списками з одного й того ж протографа, праці одного й того самого автора. Проте жодного не можна вважати копією з іншого. Між ними є, хоч і незначні, відмінності як у реєстрі, так і в перекладі однакових реєстрових слів. Щодо реєстру і перекладної частини виразно виділяються московський список 1650 р. і київський список XVIII ст. Найбільше спільного в обох частинах мають московські списки 1642 і 1685 рр. та київський список XVII ст. (ЦНБ АН УРСР шифр І, 5427; нижче йтиметься тільки про цей список XVII ст.). Паризький має багато спільного з цими списками (1642 р., 1685 р., київським XVII ст.), але дещо також і з московським 1650 р. Київський словник XVIII ст., який дуже відрізняється від усіх списків, де в чому подібний до паризького.

Своєрідне гніздування слів, аналогічне гніздуванню в книзі А. Калепіна, у списках московському 1650 р., паризькому та київському XVII ст. мало б бути свідченням того, що ці списки найближчі до протографа. Проте лише київський список XVII ст. рівномірно відбиває в перекладній частині значення реєстрових слів. У паризькому примірнику, порівняно з київським, з одного боку, спостерігається скорочення перекладної частини (пор. статті camera і caryon), а з другого — у деяких статтях (пор. capis і sorbeo) цієї частини більше матеріалу. Московський список 1650 р. виявляє в перекладі найменше матеріалу, причому характер перекладної частини свідчить, що виник він на основі тексту, аналогічного до паризького. Отже, можна вважати, що до протографа найближчий київський список XVII ст. Численні помилки в латинській і перекладній частинах його свідчать, що це не оригінал, а копія. Перекладною частиною до київського списку найближчі, крім паризького, московські списки 1642 і 1685 рр. Однак гніздовий спосіб подачі реєстрових слів у них порушений. Московські списки 1642 і 1685 рр. загалом мають розташування реєстрових слів за алфавітом. Для учнів, не обізнаних ще добре з етимологією латинських слів, таке розташування було зручніше. Переробку зроблено сумлінно, з первісного протографа майже все збережено. При розташуванні реєстрових слів за внутрішнім алфавітом, який, зрештою, витримано переважно в межах перших двох-трьох літер, у новому протографі до реєстру потрапили навіть помилково прочитані слова з першого протографа. Наприклад, хибно прочитане слово першого («гніздового») протографа riuales у московському списку 1642 р. в помилковій формі *rinales* міститься серед слів з початковим *rin*, хоча переклад збережено правильний. Мабуть, протограф було розписано на картки, а потім розміщено статті за алфавітом.

Таблиця 2

Московський 1642 р.		Московський 1650 р.	Московський 1685 р.
ab a,	ω(т)	—	ω(т)
abacion	тавлїя їгралищная, чи(с)лителная	тавлїѧ игралищнаѧ, числителнаѧ	таблія игралищная, числителная
	—	abacium то (ж)	—
abaces	худїи сосуди, в ни(х) же честнѣ(й)шїя вещи, со(х)раняю(т)ся	худыѧ сосуды, в ни(х) же ч(с)нѣшыѧ вещи сохранѧются	х(у)діи сосуди, в(ъ) них же честнѣ(й) вещи полагаю(т)ся [1]
abactores	скотокра(д)цы, скотозаиматели	скотокра(д)цы, скотозайматели	скотокрадцы, скотозайматели
abacus et abactus	заима(н)ны(й)	займаный	заиманный
abacus сущъ.	сто(л) поваровъ	—	сущ. столъ поваровъ
abaculus	столикъ	столикъ	столикъ
abaculi	мно(ж): камыки чи(с)лите(л)нїи	мнω(ж): камыки числителнїи	множ. камыки числителныи
abagio	притча	притча	притча
	—	ab hinc ω(т)толѣ	—
abalieno	о(т)чуждаю, о(т)даляю, о(т)лучаю	ω(т)чюж(д)аю, ω(т)далѧю	и(з)чюждаю [!], ω(т)даляю
abalienatus	о(т)чужде(н), о(т)дален, о(т)луче (н)	ω(т)чюжде(н), ω(т)лученъ, ω(т)даленъ	ω(т)чюжденъ, ω(т)даленъ ω(т)луче (н)
	—	abalienatio ω(т)чюжденїе	—
	—	abax столъ поварωвъ	—
abambulantes	о(т)ходящїи	ω(т)ходѧщїи	ω(т)ходящїи
abamita	прапрао(т)цева сестра	праω(т)цева сестра	прапраω(т)цева сестра

[1] Пізніше виправлено: зверху надписано сохраня -.

Таблиця 3

Московський 1642 р.		Московський 1650 г.	Московський 1685 р.
aerarius praefectus	по(д)ска(р)бѣй, старѣ(й)ши(й) на (д) сокровищами	старѣйшїй [1] на(д) сокровищ(и), то(ж) и ковачь мѣди	старѣишїй на(д) сокровищами
aerarius	к мѣди служащи(й)	—	къ мѣди служащїй
aestuaria	о(т)нога морская, пазуха морская	пазуха морская	ω(т)носа [!] морская, пазуха морская
ala	крыло, паха	крило	крило [3], паха
alburnum	ту(к) древни(й), живица	тукъ древа, живица	тукъ древнїй, живица
bat	цы(т), молчи	цы(х) [!], молчи, цыть	цить, молчи
camera	комора, холо(д)ни(к), склеп	комара	комора, холодникъ, склепъ
caryon	орѣхъ вло(с)ки(й)	орѣхъ	орѣхъ влоскїй

[1] Слова praefectus у реєстрі немає.
[2] В реєстрі тільки aerarius.
[3] Літеру и в оригіналі виправлено на ы.

Паризький 16...	Київський XVII ст.	Київський XVIII ст.
ω(т)	ω(т)	о(т)
тавлиа, игралнаѦ и числителнаѦ скрижаль	тавлїя іґралищная, чистителная [!]	тавлїя игралищная, скрижали
—	—	—
худїи сосуди, в них же честнѣшїѦ вещи сохранѦютсѦ	худїи сосуди, в ны(х) же честнѣишїе вещи сохраняю(т)ся	сосуды худїи, в ни(х) же че(ст)ныя вещи сохраняются
скотокра(д)цы, скотозаимателїе	скотокра(д)цы, скотоза(й)матели	скотокра(д)цы, скотозаиматели
заиманый, заятъ	за(й)манїе [!]	зри abigo за(й)маный
subst. столъ поваровъ	—	столъ поваренный
столикъ	столикъ	столи(к), каминѣ ко(л)нѣ
множе(ст)	множе(с)тво камены(й) числителнїи	—
притча	притча	притча
—	—	—
ω(т)чюждаю, ѡ(т)даляю	ω(т)чуждаю, ω(т)даляю	о(т)чуждаю, о(т)даляю
ω(т)чюжденъ	ω(т)чужденъ, ω(т)даленъ, ω(т)лученъ	о(т)чужде(н), о(т)дале(н), о(т)луче(н)
—	—	—
—	—	—
ω(т)ходящїи	ω(т)ходящіи	о(т)ходящїи
праωтцева сестра	прапраω(т)цева сестра	прао(т)цева сестра

Паризький 16...	Київський XVII ст.	Київський XVIII ст.
подска(р)бїй, старѣишїй на(д) сокровищами	подскарбѣй, старѣиши(й) на(д) сокровище(м)	казначей [2], старѣишїи по(д)скарбѣи, префектъ на(д) сокровищами
к мѣди служащїй	и мѣди служащи(й)	ковачь мѣди
ω(т)нога мо(р)скаѦ, пазуха мо(р)скаѦ	ω(т)нога мо(р)ская, пазуха мо(р)ская	пазуха морская или о(т)нога
крыло, паха	крило, паха	крыло, паха
тукъ древный, живица	тукъ древный, живица	клеи о(т) древа, тукъ древный, живица
цыть, молчи	ци(т), молчи	цыть, молчи
комара	комора, холо(д)никъ, склепъ	комара [?]
орѣхъ	орѣхъ волоски(й)	орѣхъ

	Московський 1642 р.	Московський 1650 р.	Московський 1685 р.
capis, dis	чаша, коновъ, миса приятєлищє	чаша, прїятєлищє	чаша, коновъ, миса, прїятєлищє
cauernula	я(м)ка, ди(р)ка, щилинка	ямка, дирка, щѣль	ямка, дирка, щили(н)
cimex	блощица, смєрдоха, кло(п)	блошница [!]	блощица, смєрдоха
frutex	купина, кущъ, хвра(с)тиє на пни	купина, куща [!]	купина, кущъ, хврастає на пни
galbula	виво(л)га птица	выдолга [!]	виволга птица
ixon	лєпъ	лєнъ [!]	лєпъ
lubet	подобає(т)ся	подобаєтъ	подобаєтся
polenta	ячмє(н)нии крупи, пряжмо	ячмє(н)нїи крупы, прѦжєнїна пирого(в)	крупы, пряжмо
puerpera	породѣля	породилѦ	породила [!]
sorbeo	сєрбаю, хлищчу, хлобаю	хлыщу, хлюблю [!]	сєрбаю, хлыщу, хлобаю

Переробка призвела й до відмінного оформлення деяких статей, що лишилися на місці. Зокрема, було об'єднано чи роз'єднано окремі статті, пор.

Київський список XVII ст.	Московський список 1642 р.
pudibilis стыдящїйся (764)	pudibilis, pudibundus стидящи(й)ся (247)
pudibundus тожъ	puer ѡтрокъ
puer, puerculus ѡтрокъ, дитятко (465).	puercul(us) дитятко.

Про спільне джерело київського списку XVII ст. і московського 1642 р. свідчить поплутання в реєстрі майже в одному й тому ж місці: у московському 1642 р.— від статті *con et cum*, у київському — від статті *concordialis*.

Московський примірник 1642 р. добре зберігає лексичний матеріал першого протографа, але й він є копією іншого. Крім численних помилок, на це вказує той факт, що в ньому залишено без перекладу реєстрове слово *kierua*, що як *kerua или cerva* з перекладом *клєщовина трава* наявне в інших примірниках пам'ятки. Як уже зазначалося, до московського примірника 1642 р. дуже близький московський 1685 р. У них, з одного боку, спостерігаються ідентичні помилки, пор.:

Московський список 1642 р.	Московський список 1685 р.	Київський список XVII ст.
argentos(us) срєбро	срєбро (71)	срєбросмѣшєнъ (83)
argema, tis бѣлмо на очи (30)	бєлмо на очи (70)	... на очїю (82)
astragalizo ко(ст)ки играю (33 зв.)	кат[и] (!) играю (80)	ко(с)т(ъ)ми играю
batis, dis ва(ст) рыба (39 зв.).	вастъ рыба (93).	риба ватъ (105).

З другого боку, там, де в списку 1685 р. правильні написання, в списку 1642 р.— неправильні і навпаки. Наприклад, у першому подано правильно argentifodina *руда срєбрєная,* у другому — помилково *рука срєбрєная*. До того ж у примірнику 1685 р. при реєст-

Паризький 16...	Київський XVII ст.	Київський XVIII ст.
чаша, прїателище, цеберъ, сосу(д) винный, виносъ	цебе(р), сосудъ ви(н)ны(й)	цеберъ, виносъ
ямка, дѣрка, щѣль	я(м)ка, дѣрка, щи(л)	то(ж), ямка, щилка, ди(р)ка, сква(ж)ня
блощица, смердоха	блощица, сме(р)доха	блощица, клопъ, смердоха
купина, кущъ, хварстїе на пни	купина, кущъ, хврастїе на пны	купина, кущъ, хврастие
выволга птица, wywielga	виво(л)га птица	виво(л)га птица
лепъ	лепъ	лепъ
подобаетсѦ	подобае(т)ся	подобается
ячменнїи крупы, пряжмо	ячныи крупи, пражмо	ячменныи крупы, пряжмо
породѣлѦ	породѣля	породѣля
сербаю, хлищю, хлебаю, поглощаю	серблю, хлищу, хлобаю	сербаю, хлищу, хлобаю, оглощаю

ровних *kierua* і *cerua, contremo* наявні переклади, а в списку 1642 р. їх немає. Цим підтверджується, що списки 1642 і 1685 рр. переписані з одного джерела, тобто список 1685 р. не є копією 1642 р. Протограф, з якого знято ці копії, очевидно, був зроблений на основі першого протографа (типу київського XVII ст.) у Київській братській школі раніше 1642 р.

Є. Славинецький та А. Корецький-Сатановський як автори «Лексикона латинського» названі у двох списках — московському 1650 р. і паризькому. Всі інші примірники пам'ятки — анонімні. «Оглавленіе книгъ...», записка в збірці початку XVIII ст. і зауваження Й. Г. Спарвенфельда (в уппсальському примірнику), який приїхав до Москви через дев'ять років після смерті Єпіфанія і від сучасників мовознавця мав достовірні відомості про те, хто уклав «Лексикон латинський», переконливо указують на авторство лише Славинецького.

Можливо, переробку Єпіфанієвого твору А. Корецький-Сатановський здійснив у Москві. Щоправда, грубі помилки у примірнику 1650 р. не дозволяють віднести його до оригіналу-переробки. Є підстави твердити, що список у 1650 р. зроблено на основі того ж протографа, що й паризький. У паризькому рукописі, де в другій частині — «Лексиконі словено-латинському» — прізвище А. Корецького-Сатановського стоїть на першому місці, найменше помилок з усіх відомих списків словника. Оскільки в паризькому рукописі обидва лексикони знаходяться разом, можна припустити, що паризький рукопис найближчий до переробки А. Корецького-Сатановського. Зважаючи на те, що переробки Єпіфанієвого тексту зроблено насамперед у плані скорочення перекладної частини, єдиним автором «Лексикона латинського» вважаємо Є. Славинецького. Переробку А. Корецький-Сатановський здійснив, мабуть, протягом 1649—1650 рр. у Москві.

Списки-переробки — московський 1650 р. і паризький — характеризуються усуненням ряду українських слів з перекладної частини, дещо архаїзованим правописом. Найдальший від первісного протографа київський XVIII ст. Характером перекладної частини він нагадує більше паризький, ніж московський 1650 р. Тут перероблено багато статей, введено (нерідко на перше місце) в перекладну частину російські і церковнослов'янські відповідники замість українських. Додатки й переробки не завжди вдалі.

Відношення між розгляданими списками можна, на наш погляд, зобразити так:

Незважаючи на більші чи менші відмінності між списками й переробками, всі вони загалом зберігають лексичний матеріал протографа Є. Славинецького як суто словенський, так і український. Крім іншого, на зв'язок їх з протографом вказує і те, що реєстрові слова *cucurbitiosus, cucurbitarium* в усіх зіставлюваних списках залишено без перекладу, в усіх немає реєстрових слів від *suo* до *superficia*. Складається враження, що автор в протографі пропустив «склеєні» сторінки 1420—1421 словника А. Калепіна.

Меншою мірою збережено фонетичні (правописні) особливості протографа. Але тотожні написання в різних примірниках пам'ятки показують, що багато фонетичних і морфологічних рис української мови мав уже протограф Є. Славинецького, пор.:

Київський список XVII ст.	Московський список 1642 р.	Паризький список
terricrepus стращно грим*яч*ї(й)	страшногрим*ячи*(й)	страшногрим*яч*їй
thelipteris пап*оро*ть	пап*оро*(т)	пап*оро*(т)
via д*оро*га, пу(т).	д*оро*га, пу(т).	путь.

Наступний аналіз праці Є. Славинецького робимо за рукописом, що має дату 1642 р. (Сл. Лат.).

Джерела і реєстр «Лексикона латинського»

«Оглавленіем книгъ...» та запискою в збірці XVIII ст. творів Є. Славинецького підтверджується, що Єпіфаній «преведе» «Калепінъ без(ъ) толкованіѧ ω(т) книги издан(н)ыѧ в(ъ) Василïи лѣта г(с)днѧ 1577». Однак автори зазначених рукописів навряд чи могли точно знати, яке саме видання (в тому числі і базельське) взяв за основу лексикограф. Мабуть, зазначену дату взято з видання, яке було їм доступне, бо не знали інших публікацій словника А. Калепіна. З кількох примірників книжки А. Калепіна (різних років і місць видання), за якими зіставляли ми реєстр пам'ятки, тільки одинадцятимовне базельське видання 1598 р. перевершує обсягом латинську частину «Лексикона латинського» Є. Славинецького. Щоправда, в досліджуваному списку пам'ятки зрідка трапляються похідні латинські слова, яких ми не відшукали в реєстрі зазначеного видання (напр.: probitas, profatus, -us, profatio, protectio, protectus). Їх увів або Є. Славинецький, або наступні переписувачі пам'ятки. Чи є вони в пізніших виданнях книги Калепіна, не вдалося з'ясувати. С. Брайловський довільно порівнював твір Є. Славинецького з виданням словника А. Калепіна 1539 р. Але вже цей дослідник переконливо показав, що праця Є. Славинецького — не просто переклад, а досить вільна переробка словника А. Калепіна.

У лексиконі А. Калепіна 1598 р. після граматичних ремарок подано тлумачення реєстрового слова латинською мовою, а далі — відповідники гебрайські, грецькі, французькі, італійські, німецькі, «бельгійські», іспанські, польські, угорські, англійські. Проте відповідники з усіх цих мов знаходимо не в кожній статті. Трапляються випадки, коли при реєстровому слові немає тлумачення, а тільки переклад якоюсь із зазначених мов. У більшості статей Калепіна наведено посилання на джерело, де засвідчено те чи інше латинське слово. Є. Славинецький узяв із словника Калепіна насамперед реєстр. Усі тлумачення і паралелі з інших мов він опустив. Зрозуміло, що при шуканні відповідників для перекладної частини він виходив із калепінових тлумачень. Дуже рідко з цих тлумачень він бере частину (як правило, одне слово) для реєстру. Наприклад: *Trabica* (inquit Festus) Dicta est navis... (у Калепіна) — *trabica, navis* ладія, комяга (у Славинецького). Крім реєстру, з книги А. Калепіна запозичено також граматичні та інші ремарки (форми роду прикметників, родовий відмінок іменників, друга особа однини дієслова, належність слова до тієї чи іншої частини мови). Вказівки на архаїчність лексики Є. Славинецький перекладає словом *древлє* або пише *вмѣсто, что,* пор.: Cereo, *antiquum* uerbum... idem quod creo (у Калепіна) — cereo *вмѣсто* creo творю (у Славинецького).

До власної творчості Є. Славинецького (чи переписувачів) треба віднести подання латинських слів в основній формі там, де цього немає у А. Калепіна: Consanguinei — consanguineus; Conscelerare — conscelero; Contenebrare — contenebro; Illegitimorum... vocantur il-

legitimus; Proci—procus та ін. Іноді закінчення у словах грецького походження латинізуються: Prothyron (у Калепіна) — prothyrum (у Славинецького). У списку 1642 р. синонімічні й близькі за значенням слова, основна і здрібніла чи пестлива форми, словотвірні варіанти іменників, прикметників, дієслів, прислівників часто опрацьовуються в одній словниковій статті, напр.: *gloria, gloriola* (140 зв.), *hesperus, hesperugo,* nis (146), *educatio, educatus,* us (106), *dispar, disparilis* (99 зв.), *corporalis* et *corporeus* (78 зв.), *dormito, dormisco* (102 зв.), *crocare, crocitare* (81 зв.), *diutine, diutale* (101) та ін. А. Калепін пояснює їх в окремих статтях. У паризькому списку це не спостерігається. Можливо, цього не було й у протографі.

Як і в лексиконі А. Калепіна реєстрові слова, що належать до іменних частин мови, подаються в формі називного відмінка, дієслова — в формі І особи однини теперішнього часу, зрідка — в інфінітиві. При іменниках часто наводиться форма родового відмінка однини (множини — в pluralia tantum), при дієсловах — форма II особи однини теперішнього часу.

Отже, на основі тлумачного багатомовного словника А. Калепіна Є. Славинецький зробив новий, оригінальний двомовний словник.

Перекладна частина «Лексикона латинського»

Працюючи над перекладом реєстрового слова, Є. Славинецький опирався не тільки на Калепінове тлумачення й на власне грунтовне знання латинської мови, але й глибоке знання грецької мови, відповідники з якої А. Калепін подає при переважній більшості реєстрових слів. У словнику Є. Славинецького виявляються правильні відповідники навіть до рідковживаних латинських слів, при яких у Калепіна немає тлумачення й наведено тільки іншомовну паралель: *Hesperus,* ri pen. cor. m. f. Virg. (Ger. Der Abend oder Nachtstern) — *hesperus заря вєчєрняя.* Цей приклад дозволяє припускати, що Є. Славинецький справді навчався за кордоном і був обізнаний також з німецькою мовою.

Добрий знавець польської мови, Є. Славинецький, очевидно, лише частково при шуканні відповідників звертався до не завжди досконалого польського матеріалу А. Калепіна. Він перекладає й ті слова, при яких у А. Калепіна немає польських паралелей, пор.:

«Ambrosii Calepini Dictionarium undecim linguarum...» (Cal.)	«Лексикон латинський»
Abarnama, bellariolum genus (відповідників з інших мов немає) (3)	ро(д) сла(д)копита(н)ны(й) повєчєрни(х) (1 зв.)
Adunguem... Pol. Doskonale (40)	до ногтя, совє(р)шє(н)нѣ (11 зв.)
Adurgeo... Pol. Ozegam (41)	налѣгаю, понуждаю
Alapathus... Polon. Lopiam [!] (62)	щавъ кобыли(й) зєлїє (15 зв.)
Alauda... Pol. Skowronek	жа(й)воронокъ
Alausa (польського відповідника немає)	ми(н)ту(с) рыба
Alcea... Polon. Wielk slaz (65)	слѣ(з) зєлїє (16)
Alisma... (польського відповідника немає) (67).	коно(п)ка зєлїє (17).

Незрівнянно більше й повніше використав Є. Славинецький латино-польсько-грецький словник видатного польського лексикографа Г. Кнапського. Загалом твір Г. Кнапського відрізняється від словника Є. Славинецького як реєстром, оформленням статей, так і трактуванням реєстрового слова, пор.:

«Thesaurus» Г. Кнапського (Сп.)	«Лексикон латинський»
Abactor. Bydłokradźca	abactores скотокра(д)цы, скотозаиматєли (1)
Abalieno. Odrażam/Oddalam	abalieno о(т)чуждаю, о(т)даляю, о(т)лучаю
Achras, adis... Gruszka leśna	achras, dis грушка лѣсная (6)
Amellus, Gwiazdeczki ziele	amella звѣздки зєлїє (19 зв.)
Amia... Spólnica ryba	amia сполница рыба
Blechum... Poley	blechon струсєє пєро, полѣ(й), зєлїє (42)
Blitum... Żminda ziele	blitum жминда зєлїє
Caecilia.. Wąż ślepy.	ca(e)cilia врєтє(л)ница, зми(й) слѣпы(й) (45 зв.).

Не дивно, що Є. Славинецький використав із словника Г. Кнапського переважно ботанічну й зоологічну номенклатури. З тлумачень А. Калепіна було важко, а то й неможливо встановити, про яку рослину чи тварину йшлося, особливо коли назви, почерпнуті з давніх і середньовічних латинських джерел, відбивали флору і фауну далеких од України земель або реалії, яких стосуються назви, не були загальновідомі. Матеріали залучені із словника Г. Кнапського, оформляються здебільшого в дусі української чи «словенороської» мови. Де це було можливо, автор подав також українські відповідники, нерідко на першому місці, як це бачимо на прикладі поданих вище статей amella, blechon, ca(e)cilia. Потрібно мати на увазі, що в польській та українській народній номенклатурі, зокрема ботанічній, є чимало спільного. Варто зазначити, що в давніх польських зібраннях номенклатури не нехтувано й українськими. Так, А. Шнеберґер у своєму латино-польському ботанічному словнику «Catalogus stirpium...» (Краків, 1557 р.) подав близько 30 українських назв [203, *591*]. Деякі українські назви рослин потрапили навіть у зазначене одинадцятимовне видання словника А. Калепіна з поміткою *ruthenis, ruth.*: Batos.., Polon. Ieżyny, Ruth. ożyna; Hyosciamus... Pol. Bielon, *Ruthenis niemica* та ін. Окремі з них знаходимо і в Є. Славинецького (напр.: batos *ωжины*).

Як відомо, в перекладній частині «Лексикона» П. Беринди зрідка наводяться й латинські відповідники до церковнослов'янських слів, однак Є. Славинецький майже не брав їх до уваги (якщо тут збіги не випадкові), пор.:

«Лексикон»	«Лексикон латинський»
Багоръ:... Шарлатоваа фарба, Purpura... (5)	purpura багряница (248 зв.)
Бєзсловєсноє: Bestia, албо дикоє а окрутноє ѕвѣрѧ (6)	bestia... звѣрь диви(й) (40 зв.)

Бл҃гостынѧ: Добротливость.., мл(с)ть... Benignitas, Clementia (9)	clementia милосердїє... (62 зв.)
Бл҃гоутишїє : ... Погода, Serenitas.	serenitas я(с)но(с)ть, погода, ведро (274).

Загалом же матеріал для перекладу латинських слів Є. Славинецький черпав і з реєстру «Лексикона» П. Беринди. Доказом цього може бути те, що при деяких словах перекладу є тотожні покликання на джерело, де засвідчено те або інше слово, пор.:

«Лексикон латинський»	«Лексикон»
astylis желътяница, *Исхо(д), ві* (34)	Желтѧница: Салата лѣснаа..., *Исхо(д), ві* (36)
batus котиля мѣра, *Езє(к): мє* (39 зв.)	Котvлъ, -а: *Езє(к) мє*, ді Кубо(к) (217)
ça(e)pe че(р)влены(й) лу(к) зелие, цебуля (46)	Лукъ: ... Лу(к) червленый: цибулѧ (59)
crustula(ta) хамони, *Ієрє(м)* з, калачи (81 зв.)	Хамоны: Плѧцки *Іє(р):* з (240)
onocrotalus гукало птица (208 зв.)	Онокроталъ, Рѡ(с): гупало пта(х)... (225)
phyllant(h)es фиреака. *Дороѳ:гла(в) аі* (228 зв.)	ѳирїака: Дриакєвъ, *Доро(ѳ): г(л): аі* (210)
proboscis, dis но(с), усяцалница *За(х).д*	Усѧцалница: Нось якоиколвє(к) рєчи *За(х): д* (141)
proconsul анѳипа(т), *Дѣя(н), гі*	Анѳvпатъ: Староста:... *Дѣ(и):* ѳї, л и гі... (177)
Stellio, nis калавоти(с) звѣрь, *Леви(т)-аі.*	Калавотисъ: Ящорка. *леvі(т): аі* (214).

Показовими у цьому відношенні є посилання на церковнослов'янський текст «Аввы Дорофея...» та російське говіркове слово *щє(г)нуша* при реєстровому *culina* в київському та паризькому списках «Лексикона латинського» (Сл. Лекс. І, 149), яке залучив у свій «Лексикон» П. Беринда (Щєгнуша: *щєблѧ, або кухнѧ, Іѡси(ф) моск:...* — 159) із твору Й. Саніна-Волоцького. Є свідчення й того, що Є. Славинецький використав і українську частину «Лексикона» П. Беринди, пор.: infundibulum наливало, *наливка*, изливалница, *Лє(в). г* (161 зв.) у «Лексиконі латинському» та *Изливалница: Наливка, Лє(в) г* (46) у «Лексиконі». У пам'ятці трапляються й окремі посилання на джерела, відмінні від посилань у «Лексиконі» П. Беринди: marisc(us) рогоза *Іѡвъ, м ситовїє* (184 зв.) у Славинецького і *Ситовїє:* ситникъ, *Исхо(д), е* (113) у Беринди.

Для перекладної частини Є. Славинецький обрав церковнослов'янську мову своєї доби. Цим він на ділі продемонстрував, що словенороська мова має такий же багатий словниковий скарб, як і тогочасна латинь. За допомогою його словника студенти шкіл України, Росії, Білорусії засвоювали «словенороську» мову — другу літера-

турну мову східних слов'ян тієї епохи. Це було дуже важливо, бо в українських і білоруських школах церковнослов'янська мова поступово стала втрачати свої позиції на користь латинської. У церковнослов'янську мову XVI—XVII ст. дедалі ширше проникали елементи живих мов української, російської та білоруської. З живої народної і літературної мови в церковнослов'янську на Україні проникали й пізніші (XVI—XVII ст.) запозичення з давньогрецької, латинської та з інших мов. Народні елементи певним чином оживляли її, вдосконалювали, збагачували. Вони проникали не тільки в лексику й фразеологію, а й у фонетику, морфологію, синтаксис. Усе це виразно виступає в «Лексиконі латинському» Є. Славинецького. Реєстр іноді вимагає у перекладній частині й таких слів, яких у звичайній (культовій) церковнослов'янській мові не було. В таких випадках Є. Славинецький або брав українські народні чи книжні слова, або вдавався до кальок, творення слів за церковнослов'янськими й живомовними зразками. При відсутності повного словника східнослов'янської (зокрема, української) церковнослов'янської мови тепер не завжди можна чітко відрізнити ті слова, які вже існували, від тих, що їх створив і ввів у вжиток Є. Славинецький.

Для прикладу візьмемо кілька статей: blesti *влєконогъ, влєчинога* (42), veteramentarius швєцъ, *сапоголататє(л)* (350), exclamare крычати, вопити, *гласити* (119), pra(e)polleo *прємагаю,* одолѣваю (257 зв.), propnigemon *чєлю(с)т(ъ) пєщная* (244), cepphus *рибі(т)в птица* (55). Слово *влєконогъ* утворено за церковнослов'янським, а *влєчинога* — за українським зразком (причому з церковнослов'янським неповноголоссям); лексему *сапоголататє(л)* — за церковнослов'янською моделлю, однак перша основа його — книжна, друга — типова українська. Дієслова *премагаю, гласити* — українські *перемагаю, голосити,* але в церковнослов'янському звуковому оформленні. Вираз *чєлю(с)т(ъ) пєщная* — український *(челюсті в печі),* однак прикметник записано в церковнослов'янській формі. В останньому прикладі йдеться про українську назву птаха — *рибалка.* Переклади Є. Славинецького вдалі, але нерідко дуже відмінні від тих, що наводяться в сучасних латинсько-українських словниках. Це зрозуміло, адже за триста років далеко вперед пішло наукове вивчення латинської лексики. Потрібно мати на увазі, що переклад зроблено на основі тлумачення, і він може бути не зовсім точний, коли йдеться про латинські слова, маловживані в тогочасній літературі цією мовою. Проте зафіксоване в перекладній частині не втрачає вартості для вивчення історії словникового складу й тепер. Наприклад, у сучасних словниках *ornus* перекладають *граб,* а в словнику Є. Славинецького — *яво(р), ясє(н), грабъ* (211).

«Лексикон латинський» Є. Славинецького — найбільший за обсягом староукраїнський словник. Реєстр його нараховує близько 27 000 слів (у «Лексиконі» П. Беринди — близько 7000). Далеко багатша його перекладна частина.

Реєстрове слово перекладається одним або кількома відповідниками, напр.: amnesia *забвєніє* (20), apographum *выпи(с)* (26 зв.),

alligatura *привязка* (17 зв.), antium mel, *липецъ* (24 зв.), affrico *натираю, намащую* (14), familia *домъ, родъ, челя(д), домочадство,* (126 зв.), repotia, oru(m) *преносини бра(ч)нии* (259), ucerus *кружка, видро, чванъ* (315) та ін. Як бачимо, автор широко вводить українську народну мову, що значно збагатило перекладну частину. У перекладній частині використовуються слова, спільні для всіх східних слов'ян, і такі, що виникли вже на українському грунті. Треба мати на увазі, що церковнослов'янська мова й українська генетично споріднені, тому спільнослов'янські слова (типу *столъ, вода, земля, рука, рѣка* та ін.) можуть трактуватися однаковою мірою і як церковнослов'янські, і як українські. В українській мові в XVII ст. було немало запозичених слів з інших мов (польської, російської, німецької та ін.), що теж відбилося в словнику (питання прямих запозичень і запозичень через інші мови не розглядаємо), напр.: census, us *чи(н)шъ,* побо(р)ъ, дохо(д) (54), camillus младене(ц)ъ, *пахоликъ* (48), philippei зла(т)ца, *рублѣ* (228), cencellarii началописателе, *дья(к) ду(м)ны(й)* (48 зв.), suffaraneus муковозите(л), *фурма(н)* (228 зв.), tectum зда, кровъ, *да(х)* (294 зв.) та ін. Нерідко в перекладній частині словника вчений як відповідники до латинських подає латинські або ж грецькі слова, засвоєні тодішньою мовою, причому інколи реєстрове слово перекладає тільки словом грецького походження, напр.: alabastrites *алява(с)тръ* (15 зв.), ammoniacum *аммонѣякъ,* глѣ(н), сокъ (20), analogismus *аналоги(с)мъ* (21 зв.), bacalaure(us) *дидаскалъ* (38), diapsalma *павса,* престаніе ѡ(т) пѣнїя (95 зв.), mathematicus *математикъ* (185), lyra, a(e) *лира,* гу(с)лъ (181 зв.), prosodia *просодия* (224 зв.), later *керемида, пли(н)ѳа* (174) та ін. Іноді при них є, як бачимо, й слов'янські відповідники.

Імена персонажів римської міфології, за східнослов'янською лексикографічною традицією від XVI ст., в перекладі часто мають грецькі відповідники, напр.: capillus *Veneris* вла(с) *Афродиты* (549 зв.), *Febru(us) Плюто(н)* бог пога(н)ски(й) (128), *Iouis* gemma *Диевъ* бисе(р) та ін. Звичайно українські слова дано після церковнослов'янських, напр.: therioma вредъ, *болячка* (297 зв.), aegrimonia печаль, *туга* (12), areator гу(м)ночи(с)тите(л), *молоти(л)ни(к)* (29 зв.), arx кра(й), гра(д), *горо(д)* (32 зв.), bacelli бе(з)умнїи, *дураки* (38), colapiso, за ланиту ударяю, *поли(ч)кую* (64 зв.), effodio ископаваю, *выкопую* (106 зв.), impra(e)sentiarum в сие время, *зара(з)* (155), imputresco, is согниваю, *порохнѣю* (155 зв.), molesto, as стужаю, *докучаю* (191 зв.), prothima куренїе, *курява* (245), tortor мучите(л), *катъ* (299 зв.), ueles, tis воинъ, *козакъ* (307). Проте часто на першому місці стоять українські слова, напр.: via *дорога,* пут(ъ) (310), tuceda *воловина* волуе мясо (303 зв.), adurgeo *налѣгаю,* понуждаю (11 зв.), ago *дѣю,* дѣ(й)ствую (15), ancyromachus *дуба(с),* лодья (22), bellum *во(й)на,* ра(т), бра(н) (40), adiectio *прикме(т),* приложенїе (9), pedulum *по(д)вя(з)ка,* во(з)вузъ сапожная (219), pumilio, onis *карелъ,* мали(й) члкъ (248), suffibulum *сподница,* ѡдѣянїе бѣ.

лоє (288 зв.), threristrum *лѣтникъ,* риза жє(н)ска (297 зв.), uelitaris *козацки(й),* воє(н)ни(й) (307).

У багатьох статтях реєстровому відповідає тільки українське слово. І не лише тоді, коли перекладається зоологічний чи ботанічний термін (там переважно українські відповідники), але й у ряді інших випадків: aegolios *пущикъ, пугачъ, сова* (12), biblo *бєлкочу, момочу* (40 зв.), bison, ontis *зубръ* (41 зв.), asthmaticus *дыховичны(й)* (33 зв.), castellanus *горо(д)ны(й)* (51 зв.), effleo *виплакую* (106 зв.), depositum *залогъ* (91 зв.), degener *виродокъ* (88), panagrum *волокъ, сѣтъ* (214), radula, a(e) *скробанка* ѡрудиє (252 зв.), scalp(r)um *долото* (268 зв.), schidia(e) *трѣски, ути(н)ки* (269), st *цитъ* (282), strigmentum, і *брудъ, ѡскробини* (284), temo, nis *дишєл(ъ) возови(й)* toral *постєля, ко(л)дра* (299). Варто зазначити, що в одній із сусідніх статей у перекладі буває церковнослов'янське слово або слово в церковнослов'янському оформленні, в другій — українське, напр.: aries *овє(н),* arieto, as бию аки *бара(н)* рогами, ѡбаляю, низлагаю (30 зв.). Зустрічаються випадки, коли за церковнослов'янським відповідником іде ширше тлумачення українською мовою і навпаки, напр.: solutus слонцє(м) ѡпалєнъ, *загорѣли(й)* (278), reciprocicornus роговъ закривлє(н)ни(х), *крутороговый* (254 зв.), rallum *истикъ,* и(м)жє плугъ ѡчищаютъ (253), pastillum *мєдовникъ,* хлѣбъ сладки(й) (217), cilones *головатїи,* главы до(л)го(и) (59), adhamo *ужу,* удицєю ловлю рыбу (8 зв.), applumbo олово прилѣпляю, *лужу* (27 зв.), bullo *пузыри(т)ся вода,* пѣню(с) (44 зв.). Це виразні елементи тлумачного словника.

У словнику застосовуються й описові переклади, причому в них переплітається нерідко церковнослов'янська лексика з українськими словами й формами; описи бувають і чисто українські, напр.: supernato плаваю *повєрху* (290), titio, onis *головня* гашєная (298 зв.), anthracinus *чє(р)ны(й)* яко угль (24 зв.), occento, as спѣваю *собѣ* (205), ila... част(ъ) *бока* в(ъ) свинѣ (152), incoxo, as на удєсє(х) сижу *турски* (158), amphiruare *ѡколо* скакати (20 зв.), amabo *милы(й) мой* (19), aglidia, oru(m) *удо(л)ки* в гла(в)ка(х) *чє(с)ноковы(х)* (15), spleneticus на *сєлєзѣнку* нєдугующи(й) (281), protocolum книга *горо(д)ская* (245 зв.), scalper, ri ножикъ *писарски(й)* (268 зв.), antigraphum *выпи(с)* с книгъ (25) та ін.

Описові переклади латинських слів на означення предметів побуту, звичаїв, рослин і тварин інших країн іноді мають загальний характер, напр.: amerina *ви(д) вє(р)бы дрєва* (19 зв.), cabus *житная мѣра* (45), bendidia *пра(з)дники тра(ц)кїи нѣкїи* (40), sari *купина нѣкая или дрєво* (267 зв.) та ін.

Заголовне слово не в усіх випадках перекладається, автор відсилає користувача до іншого однозначного, але перекладеного слова, роблячи при цьому помітки *зри, что, то(ж) что:* caro, is зри carvino (50 зв.), blessus что bla(e)sus (42), archibelion то (ж) что anchusa (29). Після відсилкового слова часом наводиться переклад, напр.: custodela *что* custodia *стража, охранєнїє* (83 зв.). Якщо після даного слова йде нижче інше, однозначне з ним, робиться помітка

тожъ, то(ж), тож; коли наступне слово має таке саме і ширше значення, після помітки *тожъ, и тожъ* іде додатковий переклад, напр.: balare *блеяти овцамъ*, balito *тожъ* (38 зв.); angulatus *уго(л)ны(й);* angulosus *тожъ;* angularis, angulari(us) *тожъ* (22 зв.), calicul(us) *чащица;* calicul(us) *и тожъ, ско(р)лупа всякого овоща* (47), caduceator *посо(л),* caducifer *тожъ, и жезлоносецъ* (45 зв.) та ін.

При назвах із галузі природознавства, медицини, астрономії, філології тощо є відповідно постпозитивні (зрідка — препозитивні) помітки *зелїе, зело, трава, кущъ, древо, звѣръ, птица, рыба, немо(щ), недугъ, звѣзда, стихъ* та ін., напр.: ро(з)мари(н) *зело* (48 зв.), ша(л)вѣя *трава* (107 зв.), *зелїе* подоро(ж)никъ (19 зв.), лѣщина *древо,* лѣска (79), выдра *звѣръ* (181), нуро(к) *птица* (66), кара(с) или карпъ *рыба* (58), спячка *недугъ* (66), жабка по(д)языко(м) *немо(щ)* (39 зв.), пе(с) *звѣзда* (48 зв.), ды(м)никъ *каме(н)* (49 зв.), катопири(т) *бисе(р)* (52 зв.), инъ *мѣра* (146 зв.).

Проте назви загальновідомих рослин і тварин таких поміток при собі здебільшого не мають: *барвѣнокъ* (62 зв.), *дубъ* (55 зв.), *лобода* (58), *хмѣл(ъ), ворона* (78 зв.), *пли(с)ка, кропивица* (59), *плотица* (16), *во(л)къ, крукъ; во(л)чица* (180 зв.) та ін. Зрідка, щоб не повторювати спільної частини споріднених слів, після повністю написаного слова подається тільки префікс чи суфікс іншого, напр.: effundo *виливаю, про-, из-* (107), тобто замість *проливаю, изливаю.* Зауважимо, що прикметник-означення в словосполученнях перекладу відноситься до обох лексем, напр.: multa, a(e) *казн(ъ) пѣняжная, вина* (193 зв.), тобто *казнь пѣняжная, вина пѣняжная;* mari(s)ca(e) *смокви, че(р)ничия го(р)кия* (184 зв.), тобто *смокви го(р)кия, черничия го(р)кия.* У паризькому списку це відзначається значком ◡.

У стовпчику перекладної частини трапляються граматичні ремарки, однак відносяться вони насамперед до реєстрового слова. Здебільшого це ремарка *сущ(ъ), суще(ст)., существ.* або *прилагате(л)., при(л)., при.* для розрізнення омонімів—іменника й прикметника, що містяться в реєстрі поруч, дуже рідко — *нарѣч.*; *нарѣчїе; множ., множест.,* що вказує на множину, та ін., напр.: abacus... заима(н)ны(й); abacus *сущъ.,* сто(л) поваровъ (1), abaculi *мно(ж).* камыки... (1), aborsus недоноше(н)ны(й) пло(д), aborsus *прилагате(л).* недоношеніи (3), abusus *при.* злоупо(т)ребле(н), abusus, us *суще(ст).* злоупо(т)ребленїе (4), an *нарѣчїе* или, аще (21) тощо. Неперекладені відповідні ремарки латинською мовою стоять у реєстровому стовпчику, напр.: decermina *plur.* (86). Зауважимо, що між реєстровими словами статті нерідко *et, uel* перекладаються, тобто маємо *и, или;* між латинськими словами зустрічається ремарка *вмѣсто, за,* напр.: cammaro *и* cammaron (48), canta *вмѣсто* cantata (49), dein *за* deinde (88 зв.) та ін.

Ще раз підкреслимо: Є. Славинецький на основі тлумачного словника А. Калепіна зробив власний, оригінальний двомовний словник, застосувавши типову для такого словника структуру на рівні вимог свого часу. Праця Є. Славинецького — неоціненне

джерело для вивчення історії української мови, бо вона фіксує дуже багато українських слів, не відбитих іншими писемними джерелами.

Пам'ятка досить повно відбиває українську побутову і виробничу лексику XVII ст., зокрема назви приміщень та їх деталей, назви страв та продуктів харчування, домашніх речей, одягу, знарядь, сировини, продуктів виробництва, засобів пересування, військову лексику, напр.: *колибы* (184), *стайня* (238), *ятки* (50 зв.), *сѣни двора* (53), *склепъ, комора* (133), *горница* (95), *го(с)ти(н)ница, ко(р)чма* (293), *кроква* (245 зв.), *коми(н)* (48), *одвєрїє, по(д)поры* (51); *юха, поли(в)ка* (80), *тѣсто пряженоє* (70), *колачъ, пирогъ* (65 зв.), *солодъ* (44 зв.), *колбаса* (43), *вариво* (36 зв.), *су(х)ва, розинокъ* (33 зв.), *ѡла(д)ки смаженики* (31 зв.), *росо(л), пища солона* (212 зв.), *каша, крупи* (196), *бѣгосъ* (163 зв.), *ква(с)* (128 зв.), *бобов(ъ)ныкъ* (125 зв.); *дѣжа* (182), *нали(в)ка* (112 зв.), *чашка, кєлишокъ* (84), *цєбє(р)* (49 зв.), *до(й)ница, до(й)ло* (49 зв.), *кружка* (49), *горщокъ* (45), *ѡполоникъ* (303), *солница, солило* (266), *постилало, матєрацъ* (82), *подушка* (82), *постєля, покривало* (164 зв.), *мати, рогожи* (132 зв.), *лава* (268 зв.), *су(н)ду(к)* (61 зв.); *тѣсноха* (51 зв.), *шапка, капєлюшъ* (136 зв.), *по(н)чоха* (277 зв.), *гуня ко(с)мата* (20 зв.), *коца(к), платокъ* (21 зв.), *сє(р)дакъ* (43), *ходяки* (50); *коса, сєрпъ* (126 зв.), *соха, дрєво, вила* (135 зв.), *граблѣ, волока, борона* (169 зв.), *мотика, сє(р)пъ* (177), *лємєшъ* (44 зв.), *пряса, тиска* (237), *ножици, клѣщи* (133), *ковало* (6 зв.), *пила* (144), *ѡсла* (79 зв.), *щотка* (68), *ступа* (42), *вєрша* (119), *удица, гачокъ* (144), *кочєрга* (263 зв.), *мотовило* (139 зв.), *рєшєто* (80 зв.,), *гвоздъ* (108 зв.), *чопъ* (113), *па(л), по(д)пора* (213 зв.), *тичъ* (218); *галу(н)* (18 зв.), *бляха* (43), *ѡлово* (207), *смола* (230), *живица* (41 зв.), *бумага, баво(л)на* (38 зв.), *купє(р)ва(с), чєрнило, купоро(с)* (56), *салѣтра* (26), *живоє срєбро* (149), *мѣлъ, вапна, крє(й)та* (143), *повста, прядиво* (177), *руно, во(л)на* (307); *крохма(л)* (21); *карѣта, во(з)* (40), *возъ, колєсница, ри(д)ванъ* (115 зв.), *комяги, лодїи* (64), *лодя, чо(л)нъ* (137), *поромъ* (233 зв.); *куля, стрѣла* (176), *самострѣлъ* (38 зв.), *броня* (12), *булава, жє(з)лъ* (62), *таранъ, баба, убивало* (130 зв.) та багато ін.

«Лексикон латинський» містить майже всю сукупність назв на означення спорідненості й свояцтва, окремі назви звичаїв, напр.: *домъ, родъ, чєля(д), домочадъство* (126 зв.), *прапрадѣ(д), прабаба* (1 зв.), *правнукъ* (2 зв.), *братовая* (140 зв.), *дя(д)ко*... (37 зв.), *свєкровъ* (202), *тє(с)т(ъ)* (277 зв.), *сватъ* (246), *сваха* (246) та ін., *ѡбручини* (281 зв.), *прєноснии бра(ч)нии* (259) та ін.

У пам'ятці є громадсько-політична і юридична лексика, напр.: *воєводи, сотници* (279), *подсотникъ, намѣсникъ* (285), *горо(д)ничїи*, горо(до)прє(д)статєли (51 зв.), *по(д)ска(р)бѣ(й)* (13), *по(д)воєвожи(й)* (40 зв.), *городови(й) писа(р)* (293), *ѡ(т)писъ* (25 зв.), *позиваю на судъ* (77), *залогъ* (31), *заложникъ* (204), *ми ви(н)ни, за нами* (200 зв.), *да(н), мито* (278 зв.), *да(н) жи(т)ная, дохо(д), побо(р), правило, визєрунокъ* (49), *куна зєлѣ(з)на* (65) та ін.

Словник — прекрасне зібрання ботанічної номенклатури. Тут представлені різні назви культурних рослин: *горо(х)* (58 зв.), *ове(с)* (36), *макъ, петрушка* (26), *ле(н)* (22 і 211), *бобъ* (6 зв.; 621 зв.), *ячмѣ(н)* (20 зв.), *гречка* (80 зв.), *ярица, жито ярое* (227 зв.), *диня* (220), *цебуля* (46), *че(с)нокъ* (17 зв.) та ін.

Дуже повно відбито назви диких рослин: *ша(л)вѣя трава* (107 зв.), *материнка трава* (58 зв.), *щи(р) зело* (58), *роевникъ трава* (57), *по(д)бѣлъ ѕело* (56 зв.; 29 зв.), *руменъ и маруна трава и коко(р)на(к) трава* (56 зв.), *бо(з) трава* (56), *лепъ, омела* (51 зв.), *мята* (50), *пово(й) зело* (49), *кропива* (48 зв.), *грибъ* (135 зв.), *ломикаме(н) ѕѣло* (46 зв.), *ноготокъ* (44 зв.), *переступъ трава* (43 зв.; 20 зв.), *папоро(т) зелие* (42), *буквица; рута зелие* (40 зв.), *ωма(н) зелие* (39 зв.), *лобода зелїе* (34 зв.), *борщъ зелие или ме(д)вѣжая лапа* (33 зв.), *звонки зелие* (321), *ро(с)хо(д)ни(к) зелие* (31; 271 зв.), *чемерица зелїе* (25, 116), *покри(к) зелїе* (18 і 24 зв.), *кури(й) слѣпъ зелїе* (21 зв.), *слѣ(з) велики(й)* (21 зв.), *поростъ зелїе* (16 зв.), *васи(л)ки...* (6), *ωсетъ* (4), *поли(н)* (3 зв.), *лобода* (58), *барвѣнокъ* (62 зв.), *зелїе подоро(ж)никъ* (19 зв.), *выка трава, зелие* (310 зв.), *го(р)дови(д), лоза че(р)мная* (310), *живоко(с)тъ* (292), *люби(с)-токъ трава* (277 зв.), *бабка, язичо(к) трава* (231), *соки(р)ница трава* (208 зв.), *спорижъ* (196), *пижмо* (193), *комоница* (187 зв.), *табака, нѣмица* (149 зв.), *стокрот(ъ) трава* (138 зв.), *вересъ трава; козело(к) трава* (114 зв.), *роме(н) трава* (58), *хвощъ* (53), *дяге(л) коре(н); рожа дивая, со(н) зелие* (22 зв.) та ін.

Такою ж мірою засвідчуються назви різних кущів, дерев: *купина, малини, ωжини* (263 зв.), *глогъ древо* (78 зв.), *лѣщина древо, лѣска* (79), *слива древо* (246), *те(р)нослива* (281), *груша древо* (26), *ябло(н) лѣсная* (29), *крушина древо* (177), *букъ* (115 зв.), *береза* (40), *дубъ* (55 зв.), *ялина* (152), *грабъ* (51), *кле(н), яво(р)* (140), *ясе(н) древо* (44 зв.), *ω(л)ха древо* (17 зв.), *тополь, осика* (6), *вязъ древо* (313), *тис древо* (277 зв.) та ін.

Праця Є. Славинецького повно фіксує назви тваринного світу (комах, риб, земноводних, птахів, ссавців): *чмѣль* (44 зв., 42 зв.), *паукъ* (28 зв.), *блоха* (247 зв.), *блощица, сме(р)доха, кло(п)* (59), *стоногъ* (208), *молїе восковое* (4 зв.), *све(р)щъ, коникъ* (58 зв.), *верете(л)ница, ужъ* (6 зв.), *жаба* (253), *щука рыба* (47), *лосо(с) рыба* (22, 266), *ми(н)ту(с) рыба* (15 зв.), *осѣтръ* (6 зв.), *плотица* (16), *визъ риба* (315), *кара(с) или карпъ рыба* (58), *пстругъ риба* (303 зв.), *уго(р), пѣскаръ* (209), *сомъ риба* (140), *язъ, карпъ* (115); *бусе(л)* (58 зв.), *иволга птица* (57 зв.), *пилю(к), каня* (54), *пущи(к), пугачъ, сова...* (44), *чи(р)ка птица* (42 зв.), *орелъ* (28 зв.), *жо(л)на птица* (26), *гуска* (24), *качка* (22), *жа(й)воронокъ* (15 зв.), *дрѣмли(х) птица...* (13), *горлица* (12), *щиго(л) птица* (4 зв.), *лебедь* (84), *кропивница* (59), *ворона* (78 зв.), *сорока птица* (229), *вдодъ, удодъ* (315), *зѣмородокъ птица* (46 зв.), *чи(ж)* (50 зв.), *нуро(к) птица* (66), *яструбъ* (302 зв.), *шпакъ птица* (284 зв.), *га(й)воронъ птица* (280 зв.), *чапля птица* (231), *пава* (218), *чайка птица* (215 зв.), *дрофа птица* (212), *ко(с) птица* (188 зв.), *индикъ, индичка* (186 зв.), *пли(с)ка*

птица, крутиголовъ (171), *ли(с)ка птица* (137), *дро(з)дъ* (129 зв.), *се(р)на* (49), *вепръ дики(й)* (26), *ло(с)* (16), *ту(р) звѣръ* (294) та ін.

У словнику є численні терміни з галузі анатомії, фізіології людини, назви, пов'язані з діяльністю організму, назви хвороб тощо: *ѕѣница* (94), *голенъ, голѣнка* (81), *ко(ст) хрептовая, чеме(р), мозг* (118 зв.), *хребетъ* (103), *стегно, бе(д)ро* (128), *чепе(ц), в не(м) же родитъся ѡ(т)роча* (271 зв.), *сли(з) около чрева...* (2 зв.), *недоноше(н)ны(й) пло(д)* (3), *мокротины* (95 зв.), *блеватина* (315), *породѣля* (247), *дихавица* (105 зв.), *ячмене(ц) в оку* (56), *кила, про(р)ва* (44), *жабка по(д) языко(м) немо(щ)* (39 зв.), *сухоты немощъ* (34 зв.), *оспица* (34 зв.), *пухлина* (27), *проказы ви(д)* (18), *струпи* (8), *брадавка* (7), *бѣгунка* (177), *спячка недугъ* (66), *рожа недугъ* (115), *лиша(й), струпъ* (154), *корчъ недугъ* (280), *ѡслабина* (150) та ін.

Чимало в «Лексиконі латинському» термінів із галузі філології, напр.: *инорѣчїе, иносказанїе* (17), *подобие, образецъ вити(й)ски(й)* (23 зв.), *о(т)ношенїе, образецъ вити(й)ски(й)* (21 зв.), *анапестъ, нога стихотворная* (121), *припѣ(л), гласа ударенїе* (4 зв.), *нарѣчїе* (11), *о(т)ятелны(й) паде(ж)* (2 зв.) та ін.

Привертають увагу назви небесних тіл, сузір'їв, напр.: *пе(с) звѣзда* (48 зв.), *возъ нбсни(й) з звѣздъ* (274), *возота(й), знаменїе нб(с)ное; возъ на нбѣ* (29 зв.), *козоро(г) звѣзда* (121), *водолѣя, знаменїе нб(с)ное* (28), *кометы, звѣзды власи(с)тые* (6 зв.), *ме(т)ла на нбси* (55), *де(н)ница, зоря у(т)ре(н)ная* (36 зв.) та ін.

Немало в пам'ятці й географічних термінів, напр.: *слатина, ѡкно, где вода солоная* (266), *тѣснота межи горами* (249), *калужа, езеро, блато* (214), *езеро, ставъ* (282), *ровъ, яма, прекопъ, ѡкопъ* (133).

«Лексикон латинський» — скарбниця дієслівної староукраїнської лексики, напр.: *нагорожаю* (68), *сѣдѣю, сивѣю* (49), *посмѣваюся* (17 зв.), *глажу, прилизую, лижу* (17), *бѣлю* (16), *гадаю, пророкую* (8), *громажу* (7 зв.), *мажу* (2 зв.), *чешу, во(л)ну чищу* (50 зв.), *лажу* (274 зв.), *дити(н)ствую* (259 зв.), *клюю, пробиваю носо(м)* (263), *пряжу* (161), *волочу ногу* (293 зв.), *моргаю* (201 зв.), *силю(с)* (199 зв.), *молочу* (124), *трепещу, боюся* (120 зв.), *нарѣкаю* (230), *лѣтую* (13), *зимую* (149), *сербаю, хлишчу, хлобаю* (279). Зокрема, у великій кількості засвідчені дієслова на означення процесів, пов'язаних із звуковими явищами, напр.: *плачу, квѣлю* (205), *хлехощуся, регочуся* (45), *моркочу* (67 зв.), *шепетлѣти, шепетати* (38 зв.), *шумлю, шепчу* (165), *гупаю, аки сова, гуду, кричю* (44), *тупкаю* (291), *квокчу, квочу* (140), *квичю* (142 зв.), *щебечю* (134), *кракаю* (78 зв.), *скве(р)кочу, цвѣркаю* (229 зв.), *глекочу, яко буселъ* (140), *блеяти* (38 зв.) та ін. Привертають увагу й безособові форми дієслів: *зорѣетъ, свѣтаетъ* (97 зв.), *вечерѣетъ* (11), *све(р)битъ мя* (246), *гади(т) ми ся* (197 зв.) та ін.

Численними в «Лексиконі латинському» є різні префіксальні дієслова, напр.: *вставляю* (9), *визубити* (105 зв.), *выродитися* (38),

видо(л)бати (50 зв.), *ω(т)туляю* (261), *ω(т)рѣзую* (3 зв.), *ω(т)доюю; ωкопую* (2), *ω(т)грызаю* (3), *о(д)скакую* (3 зв.), *ωпаляю* (4), *ωкружаю, обхо(ж)ду* (19), *ωскубаю* (110 зв.); *прирѣзую, обрѣзую* (4 зв.), *прирастаю* (8), *прилѣпляюся* (8 зв.), *прикопую* (14), *прикусую, пригризую* (9 зв.), *прилучаю, привязую* (9), *пропиваю* (71), *подсмикаюся, прилѣзую* (286 зв.), *по(д)мываю, наво(д)няю* (17 зв.), *распрягаю, розлучаю* (2); *урѣзую* (83 зв.), *ускоряю, по(с)пѣшаю* (4 зв.), *урываю* (51), *удвоюю, придвоюю* (8) та ін.

Крім звичайних у давніх текстах прислівників на *-о, -є, -ѣ,* у пам'ятці багато інших прислівників та адвербіалізованих форм, напр.: *дробно* (190), *боязко* (203 зв.), *слабо, лагодно* (258), *мятежнѣ, бурливє* (304), *єдиноста(й)нѣ* (314), *кра(с)но, добро* (40), *доброхотнѣ* (40 зв.), *бабско* (23), *дружеско* (20), *скоро, спѣшно* (54), *скупо, щадно* (224), *долѣ, низу* (160 зв.), *молчкомъ* (293 зв.), *впятерню* (252), *помалу, косно* (218 зв.), *завзгля(д)* (68), *урыватє(л)нѣ, уры(в)комъ* (51), *подробну* (33; 296 зв.), *наполи ра(з)дранъ* (272 зв.), *напослѣдокъ* (234 зв.), *вгору* (285 зв.) та ін. Характерні прислівники найвищого ступеня з кінцевим *-и: пєча(л)нѣ(й)ши* (278 зв.), *про*(с)тѣ(й)ши (276 зв.). Часом виступають своєрідні переклади латинських прислівників, напр.: cuneatim *плъками* (82 зв.), filatim *по нити* (130), indefesse *бєз труда* (158 зв.), centuratim *по со(т)ни, сотнями* (54 зв.) vnici *на єдини* (314), vesperi *в(ъ) вєчєръ* (309 зв.) та ін. Це зайвий доказ того, що автор творчо підходив до справи, не прагнув будь-якою ціною перекладати реєстрове слово словом тієї ж частини мови. Фіксує словник також інші частини мови, зокрема вигуки, напр.: *ахъ, уа* (169), *ха-ха* (143), *олє* (202), *цы(т), ну, ни-ни* (144 зв.), *єи* (224 зв.) та ін. «Лексикон латинський» Є. Славинецького містить важливі дані для студій із історії словникового складу українських говорів [170, *153—155*] для вивчення історії українського словотвору, морфології, синтаксису, фонетики [102, *46—51*].

Значення «Лексикона латинського»

Велика кількість збережених примірників різних списків «Лексикона латинського» Є. Славинецького у нашій країні й за кордоном свідчить про те, що протягом XVII—XVIII ст. це був справді необхідний і авторитетний словник.

Невідомо, чи готував Є. Славинецький свій словник до друку. За тих суспільно-історичних умов, у яких він уклав свою працю, видати її було дуже важко. Згадаймо «Лексикон» П. Беринди, який у післямові до свого словника скаржився, що його «трудъ» був «ω(т) могущих(ъ) ... прєзираємь», що він мав «многω разоритєлєй и хулниковъ». Ще більше перешкод міг зустріти з боку «могущихъ» Є. Славинецький.

Рукопис «Лексикона латинського» Є. Славинецького, подарований Й. Г. Спарвенфельдом папі, було передано далматинцеві Джованні Петруччо, який мав доповнити працю нашого вченого «дал-

матиґськими» відповідниками. Словник збиралися надрукувати, однак цей задум не було здійснено [13, *39*]. У передмові до свого латино-словенороського словника (1724 р.) український лексикограф Іван Максимович писав: «Дивно, що училища латинські в Малій Росії, засновані в Києві понад вісімдесят років київським митрополитом Петром Могилою, навіть досі полоно-латинськими й латино-польськими лексиконами в навчаннях своїх користувалися...» [115, *194*]. П. Пекарський у такому становищі вбачає причину того, що в XVII ст. в Києві не було надруковано латино-словенського словника.

Але «Лексикон латинський» став базою або важливим джерелом для створення нових вітчизняних і зарубіжних словників. Ще за життя Є. Славинецького невідомий автор уклав (1670 р.)«Лєѯїконъ языкωвъ, полскаго и славєнска(гω) ... лѣта ≠ ахо» на 468 арк. В. Погорєлов, який уперше описав цю пам'ятку, з'ясував, що в автора був польсько-латинський словник Г. Кнапського, звідки взято реєстр, і «Лексикон латинський» Є. Славинецького [126, *100—103*]. Укладач «Лексикона» 1670 р. підставляв «словенське» значення замість латинського, підшукавши його в словнику Єпіфанія. Своє твердження В. Погорєлов ілюструє прикладами. Перша сторінка цієї пам'ятки, що тепер зберігається в ЦДАДА у Москві, недавно опублікована [200, *29—30;* 44, *124—131*]. Вивчення її показало, що автор «Лексикона» 1670 р., безсумнівно, використав працю Є. Славинецького, але виявив більше незалежності і власної творчості, ніж гадав В. Погорєлов. Не виключена можливість, що українська частина латино-греціко-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавського словника XVII ст. якимось чином пов'язана з «Лексиконом латинським» Є. Славинецького.

Прослідки користування працею Є. Славинецького спостерігаються в тематичному латино-російсько-німецькому словнику І. Копієвського «Номенклаторъ, на рускомъ, латинскомъ и немѣцкомъ языкѣ» 1718 р. (Коп.) та книжці Х. Целларія «Краткой латинской лексиконъ съ россійскимъ и нѣмецкимъ переводомъ» 1746 р. (Цел.), пор.:

«Лексикон латинський»	«Номенклаторъ»
castorea, oru(m)... бобровыє строи (51 зв.)	Castorium бобровыи строи (46)
balnea(e), balneum баня, мылня... (38 зв.)	Balneum мылня, баня (83)
cicada свєрщъ, коникъ (58 зв.)	Cicada(e) koнїкї, акрїды... (53)
bla(e)sus ко(с)ноязычны(й), шєпєлявый (41 зв.)	Blaesus шепетлївыи (30)
anisum ганышъ (23).	Anisum анїсъ, ганышъ (63).

«Лексикон латинський»	«Краткой латинской лексиконъ...»
cicer, горо(х) вєлики(й) (58 зв.)	Cicer, is *Крупной горохъ* (51)
ciconia... бусє(л), боця(н)	Ciconia *Бусель птица*
cista et cistula ... су(н)ду(к) (61 зв.).	Cista *Сундукъ,* ящикъ (60).

Є відомості про те, що матеріал із «Лексикона латинського» Є. Славинецького залучив у свій «Лексиконъ славено-еллино-латинскій» український мовознавець Яків Блоницький (1711—1774 рр.) [164, *67—68*]. Можливо, дубровницьким списком праці Є. Славинецького користувався хорватський лексикограф Й. Стуллі (Стулич), францисканець із Дубровника, укладаючи свій словник «Rječosložje ilirsko-italijansko-latinsko» (1804 р.). С. Живкович відзначає, що в книжці Стуллі зустрічаються й українські слова [230, *263*]. Досліджуючи лексикографічну спадщину Й. Г. Спарвенфельда, У. Біргегорд дійшла висновку, що шведський лінгвіст, ще знаходячись у Москві, замовив був обернену переробку «Лексикона латинського» Є. Славинецького, але ця робота була здійснена лише наполовину. Рукопис її зберігається в Уппсальській бібліотеці (Slav. 18) [13, *36—37*].

«Лексикон латинський» Є. Славинецького був одним із джерел книги «Лєѯїконъ треѧзычный» (Москва, 1704 р.) Ф. Полікарпова-Орлова (П.).

«Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського

«Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського дійшов до нашого часу в меншій кількості примірників, ніж «Лексикон латинський» Є. Славинецького, бо на початку XVIII ст. вийшов друком слов'яно-греко-латинський словник Ф. Полікарпова-Орлова, в який досліджувана пам'ятка ввійшла майже цілком. Уперше про «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, оправлений в одній книзі з «Лексиконом латинським» Є. Славинецького, що зберігається в колишній Паризькій королівській бібліотеці (тепер Національна бібліотека, колекція слов'янських рукописів, № 6), повідомив С. Строєв, а пізніше — П. Мартинов [145, *112*; 206, *40*].

П. Пекарський «Лексикон словено-латинський» виявив у фондах тодішнього московського Архіву Міністерства закордонних справ (№ 245/445; тепер — фонди Центрального державного архіву давніх актів) [115, *189*]. О. Чудінов писав, що Й. Г. Спарвенфельд повернувся з Москви в Швецію з тритомним «слов'янським» рукописним лексиконом, який зберігається в Уппсальській бібліотеці. Історик вітчизняного мовознавства зробив припущення, що це — список із словника Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського [165, *193—194*]. Це твердження, здається, ніхто не уточнював. Але сучасна шведська дослідниця У. Біргегорд відзначає, що в Уппсальській бібліотеці (Slav. 41) наявний список «Лексикона словено-латинського» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського, скопійований різними особами, в тому числі й Й. Г. Спарвенфельдом (книга оправлена 16.XII 1684 р.) [13, *39*]. Свого часу О. Яцимирський дав детальне повідомлення про слов'яно-латинський словник першої половини XVIII ст. (in folio, в дев'ятьох

Рис. 16. Сторінка з «Лексикона словено-латинського» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Список середини XVII ст.

зошитах), який знаходився в колишній Берлінській королівській бібліотеці. У рукописі заповнені два стовпчики, а третій, залишений без тексту, був призначений для якої-небудь третьої мови. Вчений надрукував чимало виписок із пам'ятки [179, *489*]. Обстеження їх схиляє до думки, що, очевидно, йдеться про особливий список «Лексикона словено-латинського» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського. Список «Лексикона словено-латинського» (in 4°, скоропис к. XVII ст.) знаходився в колекції (№ 686) графа О. С. Уварова [83, *508—509*]. Два примірники цієї пам'ятки із збірки Є. Барсова зберігаються в Державному історичному музеї в Москві (один із них — Барс., № 2313 — відноситься до XVII ст.) [СРЯ, *15*; 177, *10*]. Досліджуваний «Лексикон словено-латинський» є і в рукописних фондах Бібліотеки Академії наук СРСР у Ленінграді [СРЯ, *10*].

Яку роботу над укладанням «Лексикона словено-латинського» здійснив А. Корецький-Сатановський і яку Є. Славинецький, встановити важко. Можливо, реєстр словника склав А. Корецький-Сатановський, а Є. Славинецький брав участь разом з ним у підборі латинського перекладу, особливо до слів, узятих із «Лексикона» П. Беринди.

На датованих списках «Лексикона словено-латинського» значиться рік — 1650 р.— та місце створення пам'ятки — Москва. Але привертають увагу реєстрові словеноросські слова у пам'ятці, яких не має П. Беринда в своєму «Лексиконі». Окремі з них виявляються у «Dictionarium sclauo-polonicum...» 1641 р. Маріана з Яслиськ (М. J.), пор.:

«Лексикон словено-латинський»	«Dictionarium sclauo-polonicum»
Бє(з)казный. Impunitus... (3)	Bozkazni [!]: niewinny (50)
Бє(з)плотный. Carne carens. Incorporalis (3)	Bezpłotny: ciała nie maiącу (48)
Гноищє. Sterquilium (22).	Hnoiszcze: Gnoy (56) та ін.

Можливо, що Маріан із Яслиськ, котрий був і в Києві [197, *8*], ознайомився там із якимось рукописом словеноросько-латинського словника, що ним користувалися студенти Київської школи. Такий словник міг бути прототипом «Лексикона словено-латинського». При цьому слід нагадати, що в кінці тридцятих — на початку сорокових років XVII ст. в Київській школі працював Є. Славинецький. Цим можна пояснити той факт, що «Лексикон словено-латинський» був створений досить швидко, адже Є. Славинецький й А. Корецький-Сатановський приїхали до Москви десь на початку липня 1649 р. «Лексикон словено-латинський» має в реєстрі близько 7500 слів. Характер реєстру словника зумовлений його джерелами. Пам'ятку досліджуємо за мікрофільмом Паризької національної бібліотеки.

Суто «словенська» частина взята з «Лексикона» П. Беринди, що з'ясовується при зіставленні реєстрів обох словників. Важливо відзначити, що з «Лексикона» П. Беринди іноді береться не тільки ре-

єстрове слово, а й частина українського перекладу, особливо при порівняно рідковживаних або зовсім незрозумілих для широкого кола читачів словах, пор.: *вєршу, молочю* (Сл. Слав., 13), *витаю, гощю* (14) та ін. З перекладної частини праці П. Беринди, як бачимо, автор бере насамперед перше слово. Але трапляється, що з перекладу П. Беринди запозичено друге чи інше слово або український переклад «Лексикона» П. Беринди «словенізується», пор.: *Двєкую, румингаю* (Сл. Слав., 25) — *Двєкую:* ѡжовую, *румиґаю...* (Бер., 29), *Глумлюсѧ, поучаюсѧ* (24) — *Глумлюсѧ:* ... Завшє *оучусѧ...* (25), *Глипанїє, є(ж) єсть сѣмо и онамо позиранїє* (24) — *Глипанїє: Поглѧдан(ь)є.* Ты инамо *глипаєши,* и ино бєсѣдуєши... (25).

У реєстр розгляданої пам'ятки ввійшли майже всі слова з реєстру першої частини і чимало слів з другої («Имєнъ тлъкованїя») «Лексикона» П. Беринди. Зрозуміло, що українську частину словника П. Беринди використано для тлумачення чи перекладу реєстрового слова латинською мовою. Латинські відповідники в П. Беринди автори «Лексикона словено-латинського» безпосередньо запозичують або ж доповнюють їх іншими латинськими словами, пор.:

«Лексикон словено-латинський»	«Лексикон» П. Беринди
Алканїє. алчба. Esuries. *Esuritio* (1)	Алчба... esuritio (5)
Багоръ. Color purpureus. Punice(us) Ph(o)eniceus	Багоръ: ... Шарлатоваaа фарба. *Purpura*
Голоть. Glaties (23)	Голоть, ... glacies (26)
Жєлтяница. Lactuca siluestris (31).	Жєлтѧница,... Latuca syluestris (36).

Церковнослов'янських слів, які взяті не з «Лексикона» П. Беринди, в нашій пам'ятці небагато. Переконливих свідчень зв'язку реєстру розгляданого словника з перекладною частиною «Лексикона латинського» Є. Славинецького не виявлено.

Важливим для реєстру й перекладу «Лексикона словено-латинського» є «Thesaurus polono-latino-graecus Gregorii Cnapii» (Г. Кнапського), перше видання якого вийшло в Кракові 1621 р. (Сп.). Абсолютна більшість українських слів і їх латинських відповідників словника грунтується на польському й латинському матеріалі Г. Кнапського. Використання книжки Г. Кнапського уявляється таким: до польського слова чи виразу підшукувано «словенський» (а найчастіше це виявляється український) відповідник, а потім, оминаючи латинські приклади з їх паспортизацією, бралися основні латинські відповідники польського реєстрового слова. При цьому виявлено і власну творчість, пор.:

«Лексикон словено-латинський»	«Thesaurus polono-latino-graecus»
Калита. Ventrale (42)	Kaleta[50] Ventrale (258—259)
Калина. Sa(m)bucus syluestris. Platanus aquatica	Kalina/Sambucus siluestris... Platanus aquatica
Камєнь. Lapis	Kamień pospolity prosty/głaz. Lapis
Камєнь чєтвєроуголный. Lapis quadratus	Kamień ciosany/Quadratus lapis
Камєнь нємощь. Calculus	Kamień choroba/Calculus

[50] Старопольську орфографію передаємо спрощено.

Камєнь дрєсвяный. Tophus	Kamień dźiarstwisty/Tophus
Камєнь млынный. Molaris m. subst.	Kamień młynski/Molaris m. subst.
Камєнь московскій. Слуда Ph(o)ngites. Specularis lapis. Sphistus lapis	Kamień moskiewski/vide Skło kamienne
Камєнный дождь идєтъ. Lapidat. Lapideo imbre pluit.	Kamienny deszcz pada. Lapidat. Lapideo imbri pluit.

У зв'язку з цим джерелом у «Лексиконі словено-латинському» вміщено багато слів польського походження, щоправда, пристосованих до норм староукраїнської літературної мови. Вони настільки були звичайні в тогочасній мові, що могли сприйматися як слова власні, навіть «словенські», тим більше що укладачі словника походили з території поширення південно-західних говірок, де польсько-українські контакти вже на той час мали досить тривалу традицію. Сюди входять насамперед слова, що відбивають тодішній державний і суспільний лад, військову справу, виробництво, побут, окремі назви рослин, тварин тощо. Це якраз та лексика, якої немає в реєстрі «Лексикона» П. Беринди.

Потрібно зауважити, що в нашій пам'ятці трапляються окремі слова, «проекції» яких на український грунт невдалі (оминаємо можливі перекручення й спотворення переписувачів оригіналу), напр.: *цєтрєсъ* птица (138) замість *тєтєрєвъ* — пол. cietrzew; *копєцъ* vapor flamma(e)... (47) замість *копоть*— пол. kopiec. Української лексики в цій пам'ятці набагато менше, ніж у «Лексиконі латинському». Однак вона дає добрий матеріал для студій з історичної лексикології, словотвору й наголосу. У складі української розмовної лексики XVII ст., що ввійшла до реєстру пам'ятки, знаходимо, напр.: *голота,* нєосѣлый (23), *драчь* (28), *забобоны* (33), *забобонный,* зубы чєрєновїи (38), ключка за которую *кламка* западаєтъ (45), *кобза, лѣтєплъ* (53), *млыннїца* (36), *мну ленъ* (56), *мохрѣ* или *жуки на книга(х)* (57), *нахиляю,* (63), погрѣбъ или *похоронъ* (75), *росада* (97), *самопасъ* (99), *тайстра* ловцєвъ (16), *оумыснѣ, съ нарока* (122), *штаны* (142) та ін.

«Лексикон словено-латинський» добре зберігає етимологічний правопис, але відхилення від нього засвідчують багато загальноукраїнських особливостей фонетики XVII ст. (хоч далеко меншою мірою, ніж «Лексикон латинський»). Привертають увагу насамперед факти, що відбивають північноукраїнську звукову систему переписувача пам'ятки [102, *53*]. «Лексикон словено-латинський» цінний тим, що на реєстрових словах досить послідовно проставлено наголоси. Загалом пам'ятка відбиває східноукраїнський наголос.

Значення «Лексикона словено-латинського»

«Лексикон словено-латинський» А. Корецького-Сатановського і Є. Славинецького відіграв помітну роль в історії вітчизняної та іноземної лексикографії. Ще П. Пекарський відзначив, що в Архіві Міністерства закордонних справ (тепер фонди Центрального дер-

жавного архіву давніх актів у Москві) зберігається «Лексиконъ россійскій съ латинскимъ и шведскимъ переводомъ» (№ 244/444), який належить до списків з лексикона А. Корецького-Сатановського і Є. Славинецького, лише в третьому відділі кожної сторінки вписано шведські слова (судячи з почерку, це зробив іноземець) [115, *189*]. Відома й інша спроба створення тримовного словника на основі праці А. Корецького-Сатановського і Є. Славинецького. За описом С. Строєва, в колишній Берлінській королівській бібліотеці під № 12 зберігався рукописний слов'яно-латино-німецький словник на 439 сторінок. Слов'янські слова в ньому написані півуставом кіновар'ю. Заголовка в пам'ятці не було. С. Строєв писав: «...Випадок відкрив мені й укладача його. Читаючи життєпис Лакроза, виданий Жорданом, я знайшов між іншим, що в кінці 1709 р. Лакроз завершив свій слов'яно-латинський словник, який зберігається в Берлінській бібліотеці. В одному листі в Сен-Желе (St. Gelais) Лакроз говорить, що він вибирав слова для свого лексикона з багатьох книг, друкованих і рукописних, і користувався слов'янським словником in 4° на 679 сторінках. Здається, це мав бути словник Єпіфанія Славинецького..., з яким Лакрозів має велику подібність» [145, *115*]. Із зазначеного слов'яно-латино-німецького словника С. Строєв виписав як зразки досить велику кількість словникових статей. Зіставлення їх з реєстром «Лексикона словено-латинського» показало, що автор описаного С. Строєвим словника користувався працею А. Корецького-Сатановського та Є. Славинецького. Про цей описаний С. Строєвим словник повідомляв О. Яцимирський [179, *490*].

Про слов'яно-латинський словник Лакроза є й інші пізніші відомості [176, *909*]. Як пише Г. Ягич, в Лейдені зберігається написаний гарним почерком кирилівського письма словник із заголовком «Lexicon slavonico-latinum. Summo studio et labore ex variis auctoribus partim manuscriptis, partim impressis collectum a Maturino Veyssière La Croze. Berolini anno domini MDCCIX». Словник налічує 679 сторінок. Слов'янські лексеми пояснені латинською мовою, але цьому поясненню часто передують синонімічні вирази з «західноруської» і польської мов [176, *909*]. Питання про зв'язок між словником «Lexicon slavonico-latinum» Лакроза і нашим «Лексиконом словено-латинським» детально не з'ясоване. З виписок, що їх зробив О. І. Яцимирський ще з одного словеноросько-латинсько-німецького словника, який також зберігався в колишній Берлінській королівській бібліотеці [179, *491—492*], можна судити, що його анонімний автор широко використав «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського.

У. Біргегорд припускає, що під час перебування в Москві Й. Г. Спарвенфельд задумав сам укласти й опублікувати словено-латинський словник. Повернувшись до Швеції, він узявся за підготовку до такої праці. За рекомендацією Лейбніца Й. Г. Спарвенфельд найняв для цієї роботи «словака» Матіаса Забані (Mathias Zabani), який приїхав до Швеції в 1699 р. До праці десь у 1702 р. він залучив трьох російських військовополонених, у тому числі

А. І. Хилкова, з яким був знайомий ще в Москві. Чорновий варіант словника (Slav. 42), підготовлений ними, зберігається в Уппсалі. Головний «Lexicon Slavonicum» Й. Г. Спарвенфельда, на підготовку якого пішло більше 20 років, складається із чотирьох томів (Slav. 37, 38, 39, 49 Уппсальської бібліотеки) [12, *137—141*]. Рукопис його включає майже повністю матеріали «Лексикона латинського» Є. Славинецького, «Лексикона словено-латинського» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського та «Лексикона» П. Беринди. На початку лексикона дано й шведські відповідники до реєстрових слів.

Не з'ясовано, чи має зв'язок із словником Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського «Лексикон языков польського и славенороccкого» XVII ст., який зберігається в фондах Історичного музею в Москві [200, *27*]. Інший словник (без титульного аркуша), що зберігається в цьому музеї, є спробою переробки двомовного «Лексикона словено-латинського» на тримовний словено-латино-польський словник. Польська частина зроблена до літери *Е*. Її дописав, очевидно, власник книги П. Семенников.

Однією з найважливіших книг, які використав, укладаючи «Лєѯіконъ трєѧзычный» (П.) Ф. Полікарпов-Орлов, є «Лексикон словено-латинський» А. Корецького-Сатановського та Є. Славинецького. Цей словник майже повністю ввійшов у працю Ф. Полікарпова-Орлова. Щоправда, Ф. Полікарпов, де вважав за потрібне, усунув українські форми або розширив матеріал, взятий із цього джерела, що видно з наведених нижче прикладів, пор.:

«Лексикон словено-латинський»	«Лексикон» Ф. Полікарпова-Орлова
Билєнь у *молотила* (4)	Билєнъ оу *млатила* (14)
Бичилнѡ	Бичилнѡ
Брозда (11)	Брозда (34)
Брудъ	Брудъ
Камєнь дрєсвяный	Камєнь дрєсвѧный
Камєнь в(ъ) алєкторѣ	Камєнь *иже во* алєкторѣ
Камєнь *млинный*	Камєнь *мелничный* (141 зв.)
Камєнь *млинный ни(з)кїй*	Камєнь *жерновный нижнїй*
Камєнь искусный	Камєнь искусный *или опытный*
Камєнь с пѣны морскїѧ	Камєнь из(ъ) пѣны морскїѧ
Камєнь московскїй, слуда	Камєнь московскїй, слюда
Камєнникъ	*Камєнщикъ*
Камєнный дождь идєтъ.	Камєнный дождь идєтъ.

Ф. Полікарпов-Орлов користувався і словником польсько-латинсько-грецьким Г. Кнапського, але насамперед орієнтувався на «Лексикон словено-латинський» [198, *392—393*], про що свідчить більшість прикладів, зокрема наведені вище, хоч би такі, як *камєнь дрєсвѧный* чи *камєнь московскій, слюда*. Досліджуючи співвідношення між словником Ф. Полікарпова-Орлова та рукописним словено-латинським лексиконом, що знаходиться в Державному історичному музеї в Москві (колекція Є. В. Барсова, № 2313), Т. Д. Якубович також показала, що ця праця Є. Славинецького була важливим джерелом «Лєѯікона трєѧзычного» (хоч їй не були відомі автори рукопису) [177, *198—200*]. На прикладі «Лексикона» Ф. По-

лікарпова-Орлова бачимо, як завдяки словникам Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського деякі українські слова трактувалися уже в ті часи як «словенські» і входили у широкий вжиток.

«Лексикон греко-словено-латинський» Є. Славинецького

Будучи вже досвідченим лексикографом, Є. Славинецький створив третю словникову працю — «Книга Лѣксиконъ греко-славено-латинскій»[51]. У заголовку оригіналу не зазначено ні автора, ні часу укладання книги, ні джерел її. Але те, що автором «Лексикона греко-словено-латинського» є саме Єпіфаній Славинецький, було широко відомо. До створення цього словника Є. Славинецького спонукав відомий російський ревнитель освіти XVII ст. боярин Ртищев [20, *241*]. С. Брайловський, який досліджував джерела словника, вважав, що «Лексикон греко-словено-латинський» являє собою переклад книги «Ioannis Scopulae Lexicon graeco-latinum». У бібліотеці Московської синодальної друкарні знаходилися два видання словника І. Скопули — 1552 і 1663 рр. С. Брайловський вважає, що в розпорядженні Є. Славинецького було саме друге видання, і робить висновок про те, що переклад праці І. Скопули зроблено не раніше 1663 р. Проте зіставивши пам'ятки, С. Брайловський слушно писав, що «Лексикон греко-словено-латинський» не просто переклад, а переробка словника І. Скопули. Є. Славинецький багато чого скоротив, дещо оминув, для зразків навів інші грецькі слова, не залучив більшості покликань на грецьких і римських авторів. Лексикограф використав і інші греко-латинські словники, зокрема, можливо, й «Dictionarium graecum cum interpretatione latina, omnium, quae hactenus impressa sunt, copiosissimum» (Венеція, 1524 р.) [20, *247*].

Пам'ятка велика за обсягом — 755 аркушів (два томи) з текстом у два стовпчики. У словнику представлені як статті, що є справжніми лінгвістичними енциклопедичними довідками про лексичні й словотвірні засоби грецької мови, так і звичайні, лаконічні переклади, напр.:

«α ἄλφα первое греческое писмя, наречеся отъ Еврейскаго ἄλεφ, знаменающаго μάθησιν — ученіе. Или отъ греческаго ἄλφω, знаменающаго εὑρίσκω — обрѣтаю: зане первое иныхъ писменъ обрѣтеся.

α въ слозѣ овогда убо есть στερητικὸν лишителное, яко ἄκλητος незванъ, ἄφθαρτος — нетлѣнъ. Такожe и въ глаголѣхъ... ἀπιστεύω невѣрствую. Но егда начинается отъ гласного реченіе сіе, емуже α предлагается, тогда благогласія ради ν междомещется: яко ἄξιος достойный, ἀνάξιος недостойный... Овогда же есть ἐπιστατικὸν напряжателное, яко ἄξυλος древесный... Овогда же есть ἀθροιστικὸν собирателное, знаменающе ὁμȣ̃ купно и съ, яко... ἡ ἄκοιτις

---

[51] Далі (умовно) — «Лексикон греко-словено-латинський».

съложница, мѣсто ὁμόκοιτις. Овогда же τὸ κακὸν зло, яко ἀφυής злоестественъ, мѣсто κακοφυής. Овогда же τὸ ἴσον — равное, яко ἀτάλαντος — равноважный мѣсто ἰσοτάλαντος. Овогда же τὸ ὀλίγον мало, яко ἀμαθής малоученъ, мѣсто ὀλιγομαθής. Овогда же δύς неудобѣ, яко ἄβατος неудобоходный, мѣсто δύσβατος. Овогда же излишествуетъ, ничтоже знаменающе, яко ... ἀλαπάζω мѣсто λαπάζω». «α съ тонкимъ (духомъ) овлачимое есть нарѣчіе жалѣющаго ахъ, агъ, a, ah, hei, heu. К тому же знаменуетъ ναὶ, ἡ еже, ей...» [20, *242*].

«Οβρίσκαλα τὰ, щенятодобрая, псичищодобрая, лвичищодобрая, catulipulchri» [177, *8*].

При основних формах (іноді й зовсім незалежно) лексикограф подає й інші граматичні форми дієслова:

«ἀάτω вредю, песео, тщетю, damnum infero.

ἄασα повредилъ посuі,

ἀασάμην повредихся, affectus sum, оскорбихся, contristatus sum, облазнихся, erravi, падохъ, lapsus sum,

αάσαι повредити, afficere, оскорбити, contristare, насытити satiare, успити obdormire,

ἀάθην повредихся, lapsus sum, оскорбѣхся, contristatus sum... [20, *243*]. Тут виразніше, ніж у попередніх словниках ученого, відчувається рука досвідченого лексикографа, філолога, перекладача. Словенороська частина носить часом більш книжний характер, ніж у «Лексиконі латинському», але й у «Лексиконі греко-словено-латинському» дає про себе знати рідна українська мова Є. Славинецького. Виявивши основні джерела «Лексикона греко-словено-латинського», С. Брайловський називає працю вченого несамостійною, хоч вона й вимагала від свого автора труда, часу, вміння й ученості, і тільки Є. Славинецький, який раніше мав справу з подібного роду філологічною працею, міг взятися і вдало виконати таку роботу [20, *248—249*].

Але те, що реєстри для своїх словників Є. Славинецький запозичував із інших лексиконів, що він використовував матеріал із чужих праць, ніяким чином не применшує оригінальності робіт нашого вченого. Не можна вимагати від лексикографа, щоб він оминав праці своїх попередників, адже реєстри попередніх латинських, грецьких, словеноро́ських словників формувалися зусиллями цілих поколінь лексикографів, що ми власне продемонстрували вище на прикладі «Лексикона» П. Беринди. У XVII ст. принципи добору реєстру були не такі, як у XIX—XX ст. І тепер реєстр словника — не проста проблема [113, *162*].

Унікальний словник Є. Славинецького був неоціненним довідником для перекладачів грецьких текстів і для студентів навчальних закладів XVII ст. Він вважався однією з рідкісних книг, що зберігалися в палаті-книгосховищі в спеціальних різьблених з позолотою й розмальованих скриньках, а для користування словником необхідно було брати дозвіл у самого царя [20, *249—250*]. Після смерті Є. Славинецького цей словник у 80-х р. XVII ст. підготував

був до друку Порфирій Семенников [161, *371*]. У 1697 р. московський патріарх Адріан «указалъ... Николаю Семенову до Өедору Поликарпову книгу Лексіконъ Греко-славено-латинскій которую писал своею рукою и преводилъ по славенски Епифаній Славинецкій взяв преписныя тетрати сначала того лексикона колико ихъ есть писма Флора Гарасимова да монаха Іова Схоластіка дописати весь подлинно по самому переводу. Прочести же и совершенно справити ежебы отдати к тіпографскому содѣлованію в пріидущее ≠ зрѕ (тобто 1698 — *В. Н.*) лѣта в день воскресенія Господня святыя пасхи... Дати имъ Николаю до Өедору денегъ сто рублевъ... Егда же они тое книгу дописавъ прочтутъ і выправя чисто по переводу іеромонаха Епифанія совершенну отдадутъ и имъ дать еще сто рублевъ... А имъ Николаю и Өедору той Епифаніемъ преводъ и писмо книгу леѯіконъ беречь и не морать и на то тщатися усердно, чтобы к тому времяні совершити» [19, *231—232*]. Незважаючи на такі великі кошти, виділені на підготовку до видання, лексикон Є. Славинецького не було надруковано.

Новгородський митрополит Іов, що дбав про поширення освіти та про переклади з грецької й латинської мов, у 1707 р. клопотав про надрукування книги Є. Славинецького та просив царя «объ отдачѣ... на самое малое время... съ распискою съ печатного двора лексикона Епифаніевскаго для совершеннаго по переводѣ... латинских книг исправленїя» [20, *249—250*]. Але й на цей раз словник не було надруковано. Збереглися рукописні копії пам'ятки. Один із списків «Лексикона греко-словено-латинського» належав Архангельській семінарії [139, *121*].

Оскільки Ф. Полікарпову-Орлову, таким чином, був добре відомий і цей словник Є. Славинецького, природно, що в його «Лексиконѣ треѧзычномъ» спостерігаються точки дотику з «Лексиконом греко-словено-латинським» [177, *9—10*].

«Лексикони» Є. Славинецького, як і «Синоніми славеноросські», яскраво свідчать про те, що українська лексикографія в XVII ст. оформилася в окрему лінгвістичну галузь, яка мала задовольняти світські (освітні) потреби — вивчення інших мов, а не тільки релігійні (читання культової літератури). Процес секуляризації лексикографічної діяльності під впливом ренесансних ідей відбувався у всій європейській лінгвістиці [5, *46—47*].

УКРАЇНСЬКА ЧАСТИНА СЕМИМОВНОГО СЛОВНИКА XVII ст.

Із лексикографічних праць XVII ст., у яких представлена й українська мова, необхідно відзначити латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавський словник [52], що зберігається в Бодлеанській бібліотеці в Оксфорді (Сем.). Укра-

[52] Далі (умовно) — Семимовник.

стислий опис і чимало прикладів із Семимовника вперше опублікував П. Сирку [148, *113—119*], що скопіював такий заголовок словника: «Lexicon... 2. Graeco-vulgarit. sive Romanicam. 3. Turcicam. 4. Tartaricam. 5. Armenicam. 6. Slavonicam. 7. Moldavicam ex diversis lexicographis, oreque Turc. Arm. Graeca Composuit March». Виникнення пам'ятки дослідник відносив до XVII—XVIII ст. Услід за П. Сирку І. Свєнціцький [135, *70*] також писав про «Словник Марша 7-и мов». Уперше пам'ятку дослідили Дж. Сіммонс і Б. О. Унбегаун [213, *125—127*]. Вони з'ясували, що цей словник колись знаходився в бібліотеці голландського орієнталіста Якоба Голіуса, який помер 1667 р. У 1696 р. рукопис придбав архієпископ Н. Марш (отже, Марш не був автором, а тільки власником словника), згідно з бажанням якого словник 1714 р. передано до Бодлеанської бібліотеки (тепер номер зберігання пам'ятки — M. S. March 187). Томик налічує 181 сторінку тексту, вміщеного тільки на лицевому боці аркуша. Пам'ятка написана однією рукою. Реєстр лексикона складається з понад 2,5 тис. латинських слів, що супроводжуються відповідниками з новогрецької, турецької, татарської, вірменської, української («Slavonice seu Russice») та волоської («Walachice seu Moldavice», власне — молдавської — *В. Н.*) мов. Пам'ятка анонімна й недатована. Рукопис її не міг виникнути пізніше 1667 р.— часу смерті Я. Голіуса. На папері, що на ньому написано пам'ятку, виявлено п'ять водяних знаків, два з яких подібні до знаків на папері документів, датованих 1626 і 1637 рр. Томик цей Я. Голіус міг придбати під час своїх близькосхідних подорожей, або ж словник був укладений на його замовлення чи придбаний для нього одним із його численних близькосхідних кореспондентів. Беручи до уваги те, що рукопис пагінований арабськими знаками і що укладач добре знав новогрецьку й турецьку мови й помістив їх відразу після латинського реєстру, та зважаючи на вказівку старого заголовку праці — «...ex diversis Lexicographis, *oreque* Turc. Arm. Graec. compositus» (тобто «...складений із різних лексикографів, а також із усних турецьких, вірменських і грецьких джерел»; курсив Дж. Сіммонса й Б. О. Унбегауна), англійські вчені висловили здогад про виникнення словника в Константинополі чи десь в іншому місці на Близькому Сході, де легко можна було знайти поліглота, здатного укласти таку працю. Українська частина словника походить переважно із нелітературних джерел [213, *125—127*].

Повідомлення Дж. Сіммонса та Б. О. Унбегауна знову привернуло увагу до семимовного словника (огляд літератури питання дає А. А. Бурячок — 23, *47—49*). Дж. Дені висловив думку про те, що семимовний словник міг укласти поліглот XVII ст. Альберт Бобовський (Алі-бей), який, мабуть, походив із Галичини. Свій здогад Дж. Дені зробив на основі того, що почерк латинського, турецького й татарського стовпчиків пам'ятки подібний до почерку перекладу турецькою мовою Біблії, що його зробив А. Бобовський, який, можливо, походив із Галичини й знав українську мову [23, *48*]. Мабуть, часті спотворення словоформ в українській частині

пам'ятки спонукали В. Вітковського до припущення, що автором її не був українець (навіть не слов'янин) [226, *167*]. Цього власне не заперечує А. А. Бурячок, хоч йому найспокусливішою видається гіпотеза, що батьківщиною автора семимовного словника було україно-румунське пограниччя [23, *54*]. Факти, які використали для датування рукопису Дж. Сіммонс та Б. Унбегаун, декому здаються недостатніми. Було зроблено спробу визначити час укладання рукопису з огляду на «Лексикон» П. Беринди. Оскільки в пам'ятці не знайдено слідів використання славнозвісної праці П. Беринди, висловлено погляд, ніби Семимовник було укладено до виходу в світ «Лексикона», тобто до 1627 р. [23, *49*]. У зв'язку з тим, що в реєстрі «Лексикона» тільки церковнослов'янський матеріал, але не український, укладач (укладачі) Семимовника міг не взяти до уваги твору П. Беринди, навіть якщо він був йому відомий. Отже, здавалося б, немає сенсу пов'язувати датування семимовного словника з часом виходу у світ славнозвісного твору давньої української лексикографії. Проте нам удалося виявити одну текстову подібність в обох пам'ятках — salina *мѣсто гдє солі родітсє* (154) у Семимовнику та Слатина: Росулъ, *окно гдє вода солонаѧ, с(ъ) которои сѧ сол(ь) родитъ...* (116) у «Лексиконі». Звичайно, цього мало для висновку, що при укладанні Семимовника було використано твір П. Беринди, бо, очевидно, вираз *соль родитсѧ* був звичайним і дуже поширеним у XVII ст. (пор. сучасні терміни *порода, родовище,* рос. *месторождение*). Необхідно підкреслити, що в одинадцятимовному словнику А. Калепіна 1605 р. видання (Cal.) до латинського Salina дається зовсім відмінний од українського відповідник: Huta w ktorei sol warza, gruba z ktore sol wicziagaia (1289).

Якщо автор Семимовника шукав для своїх цілей українську лексикографічну працю, то це мав бути словник із латинським реєстром. Чи існував такий словник до «Лексикона латинського» Є. Славинецького, невідомо (може й існував, але примірники, копії його не засвідчуються). В українській частині семимовного словника й перекладній частині «Лексикона латинського» (1642 р.) спостерігаємо подібні або тотожні слова, пор.

«Лексикон латинський» (Сл. Лат.)	Українська частина Семимовника
abalieno о(т)чуждаю, о(т)даляю... (1)	оддаліті (1)
abemo о(т)имую (1 зв.)	одымую (2)
abloco на(й)мую (2 зв.)	наїмую (4)
boreas сѣвє(р) вѣтръ, полунощъ (42 зв.)	полуно(ч)ні вітє(р) (39)
bubo пущикъ, пугачь... (44)	пуга(ч)
bucellatum суха(р), кусокъ	сухарі
circa окрє(ст), около (59).	около (49) та ін.

Такі текстові збіги зумовлені значеннями слів і не мають доказової сили. Навпаки, впадають в око відмінні переклади, пор.:

«Лексикон латинський»	Українська частина Семимовника
biceps, двогла(в)ны(й) (40 зв.)	о (д)ву голові (37)
cadus ка(д), мѣра, чва(н) (45 зв.)	діжка, бочка (41)

cremo палю (80)	паліті, топіті (61)
poculum, кєли(х), чаша (232).	чарка, ко(в)ш (139) та ін.

Найбільше проти зв'язку цих двох пам'яток промовляє той факт, що в Семимовнику немає перекладу при реєстрових словах, перекладених у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького, наприклад, слів altilis, amussis, amylon, anabasius, anachoresis, anacrisis, anguinus, antenna, antlia, basanites, baxae, calendae, centuria, cum, diripio, ebur, focus, lentiscus, oppido та багатьох ін. У Семимовнику спостерігається дуже багато лексичних і фонетичних полонізмів, що спонукало дослідників його до шукання зв'язків цього словника з польським матеріалом. І такий матеріал знайдено [23] у словнику А. Калепіна, звідки вибрано слова для реєстру Семимовника. Як відомо, лексикон А. Калепіна поступово став багатомовним. Польська мова представлена в ньому починаючи з 80-х років XVI ст. Порівняння українського стовпчика Семимовника з польським матеріалом словника А. Калепіна виявило різні способи використання останнього. Зв'язок української частини Семимовника з польським матеріалом книги А. Калепіна насамперед підтверджують статті, в яких реєстрове слово перекладено одним і тим же словом, причому в Семимовнику конкретний лексичний елемент повністю або частково характеризується польськими звуковими особливостями, пор.:

Українська частина Семимовника	Польський матеріал Словника А. Калепіна (Cal.)
acacus простачє(к) (8)	Prostaczek, Niewinnik (15)
accola сус*я*(д) (9)	Sasziąd, Siodlak... (19)
badius *ц*ісаві (35)	Cziszawi, ridzawi (152)
bombyx роба(к) *і*є(д)вабні	*I*edwabny robak (166)
bucantrum ко(с)турє(к) що з си(м) во(л) жєну(т) (39)	Kostur*e*k ktorim popichaia wolow (173)
capillus хохо(л) в*ло*сы на голову (43)	W*lo*ssy na glowie (196)
cimex плу(з)ка (49)	Pluskwa (237)
hydromeli м*іо*(д) піті (93)	M*io*d pity (663)
iudex сє*(н)*ча, судні(к) (104)	S*e*dzia (774)
lodix прєстира*дло* (110)	Przesciera*dl'*o (833)
onus т*єн*жа(р) (125)	Brzemie, cz*ie*zar (991)
panis хлєба (128)	Chl*ie*b (1019)
penna п*ю*рка (131)	P*i*orko (1048)
quadrangulus чатирі ка*(н)*ти [53] маючи (145).	Czteni (!) k*ą*ty maiaczi (1203) та ін.

Особливо яскраво вказують на зв'язок зазначених пам'яток слова, в яких відбиваються недосконалий правопис та друкарські помилки публікації А. Калепіна, пор.:

Українська частина Семимовника	Польський матеріал Словника А. Калепіна (Cal.)
cassis сєч сєчка (Сем., 45)	sziecz zwierzeca (Cal., 207)
ciconia боцкіан. пта(х) (49)	Bockian (236), тобто bocian
lepra трат (108)	Trad (807), тобто Trąd
locusta шаранка (109)	Konik, szarancza (833), тобто sarancza
pelargus бочан (130)	Boczian (1044), тобто bocian
ramus галаж (148).	Gal'az (1221), тобто gałąź.

[53] У рукописі літера *н* латинська (*n*).

Польський матеріал словника А. Калепіна переважно спроектовано на український, тобто його пристосовано до звукової й граматичної будови української мови, напр.:

Українська частина Семимовника	Польський матеріал Словника А. Калепіна (Cal.)
abhinc о(д) того часу (Сем., 3)	Od tego czasu (Cal., 6)
abintegro знову одновлю (3)	Znowu, Odnawiam (16)
achras лѣсні гру(ш)ки (11)	...liesne gruszky (23)
calua лоб (42)	Leb (187)
cingula попруга (49)	Poprag [!] (239)
fores двєри. ворота (86)	Drzwi, wrota (579)
tyro молоды жо(л)нір (173)	Ml'odi zol'nierz (1505)
percantatrix співа(ч)ка (132).	Spiewáczká (1052).

Дуже важливо взяти до уваги те, що пам'ятка насичена адекватними українськими відповідниками польських слів зазначеної книги А. Калепіна. Вони виступають як окремо, так і поруч із словами, що проектуються на польський матеріал цього джерела, пор.:

Українська частина Семимовника	Польський матеріал Словника А. Калепіна (Cal.)
cadus діжка, бочка (Сем., 41)	Winna fassa (Cal., 179)
capronae хохол (44)	Czupryna (199)
castula запаска (46)	Cziasnocha (208)
cohors гаїдукі, піхота, воїска (52)	Rota pieszego ludu (263)
cremo паліті, топіті (61)	Palie (346)
deponere поставіті. положіті (68)	Zkladac, stawiac (399)
derepente (в)скок, ры(х)ло, мє(р)зко, нє бавіті (68)	Wskok, bez mieszkania (402)
durus твє(р)до, дужє (75)	Twardo (445)
ebrius пїѧні (76)	Ozarti, opieli (457)
egens сіроті, убогі, нєбогаті (76)	Potrzebni, vbogi, niedostatni (466)
fidelia куши(н) зба(н) (84)	Dzban, bania (561)
haud нє, ніт (90)	Nie (641)
hora ча(с), годіна (91)	Godzina (655)
inumbro холодні(к) учініти (102)	Czieniem okladam (766)
latratus брєхати. щєкати (106)	Szczekanie (797)
lex права. закон (108)	Prawo, vstawa (813)
maledictum ліхо слово (113)	Zl'orzeczenstwo, laianie (860)
mancus бє(з) руку калік (113)	Jednoreki, nie zupel'ni (862)
mucus нєчі(с)то(с)ти з носу що тєчєт (117)	Smarki (916)
nihilfacio ні(д)баю (119)	Nicz sobie nie marze (946)
paganus сєлѧ(к), мужі(к) (127)	Wiesniak, chlop, gbur, siodlak (1012)
pecunia гроши, пєнєзи (130)	Pieniadze (1040)
pellunium коріта, мє(д)ніца (131)	Nadobie w ktorim nogi umiwaia (1045)
pistor хлѣбні(к) пєка(р) (137)	Piekars [!] (1094)
pinus сосно лучіна (137)	Soszna (1095)
poculum ча(р)ка, ко(в)ш (139)	Kubek (1105)
pono кла(с)ти положіти (139)	Kl'ade, stawiam (1111)
rex цар, кро(л) [?] корол (149)	Krol (1242)
rigor. студєно мороз (151).	Zymno zdrewnienie (1271) та безліч ін.

Проведене дослідження переконує, що українська частина Семимовника базується не стільки на латинських тлумаченнях словника А. Калепіна, скільки на його польському матеріалі.

У Семимовнику порівняно невелика кількість латинських слів не має відповідників в українському стовпчику. Характерно, що менша частина їх, наприклад, basanites (36), calendae (41), canon (43), chelonia (48), lentiscus (108), oppido, operimentum (125), oxygala (127) та ін., не оснащена й польськими перекладами в словнику А. Калепіна. Та більшість таких лексем у книзі італійського лексикографа (1605 р. видання) перекладено й польською мовою, напр.: Barbari Grubi ludze, a obcego iezika (Cal., 155), Cum S kiem (357), Discolor Rozmaicie farbowany (432), Dromas Dromedarz zwierze (451), Dumus Cziernina wszelyaka (454), Edax Zarlok (461), Exemplum Prziklad (512), Focus Ognisko (574), Intereo Gine, vmieram (750), Item Takze. tez (773), Minor Mnieiszi (1029) та ін. Очевидно, українські переклади деяких латинських слів (напр., cum, focus, item, minor) не подано через неуважність, а окремі (напр., barbari, discolor, dromas, dumus, edax) залишено без перекладу з якихось інших причин.

У Семимовнику спостерігається прагнення перекласти деякі латинські слова, що в зазначеному виданні книги А. Калепіна не забезпечені польськими паралелями (або польські відповідники неповні), зокрема назв спорідненості. В рукопису в деяких статтях видно процес перевірки точності таких перекладів, напр.: abamita дида моєго стрїи (1) (над ним затушовано правильний, але неточний переклад: ѡ(т)чи(н) сє(с)тра), abauunculus стрі(й) бабкы мої (1), abavus ди(д)чи(н) ѡтє(ц) (1) (над ним закреслено: ѡ(т)чин ді(д); пор. простіший переклад у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького: прапрадѣ(д) — 61), abmatertera бабчи(н) сє(с)тра (4) (над ним закреслено помилковий переклад ма(т)чи(н) тю(т)ка; пор. точніше у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького: сє(с)тра прабабы — 62).

Українська частина Семимовника в дуже багатьох статтях характеризується дивовижною невідповідністю форми (нетипові чи невластиві для української орфографії XVI—XVII ст. написання, спотворені слова[54], відхилення від української граматики) і змісту (глибоке знання живого мовлення, знайомство з літературною нормою своєї доби). Це дає підстави вважати, що протограф досліджуваної частини словника склав або давав для неї матеріал українець, але переписала її в Семимовник людина іншої національності, обізнана з українською мовою, очевидно, румун чи молдаванин.

У зв'язку з цим можна виділити такі особливості тексту: 1. Перед українським стовпчиком у Семимовнику знаходиться вірменський із відповідною графікою, а після українського — молдавський із кириличним письмом, однак в українських написаннях трапляються окремі латинські літери або їх сполуки, напр.: absolutus *d*око(н)чати (6), adopto духо(в)н*y* съ(н) (14) «духовний син», aestuosus горєч*y* дє(н) (18) «гарячий», agmen купа. громада *ли*ду (18) «громада люду», allo м*y*ті. чі(с)тіті (20) «мити», cortex луб, ко*r*упка

[54] Іноді без польського матеріалу словника А. Калепіна їх не можна впізнати.

(60), pretium за*plata* (141) «заплата», redono за(с) о*д*даті (141) та ін. На відміну від молдавського, український кириличний почерк Семимовника дуже неплавний і неоковирний.

2. Досить часто м'якість приголосних у пам'ятці не позначається за допомогою йотованих голосних та *ь*, напр.: consors товарі(ш). *лу*бовні(к) (57), conterraneus зємл*а*ні(н) (58), camera скрін*а* гдє жіто сховаю(т) (63), dactylion пєрст*ін* (63), deflecto нахыл*а*ті (64), diligo *лу*біті (72), moneo мін*а*ти (116) та ін.

3. Твердий знак після приголосних у кінці слів дуже часто не пишеться, напр.: alutarius са(ф)тїа(н)нік, ску(р)ні(к), гарбар (21), aluus бру(х). живот (21), angulus рог домові (23), annus рок (23), arcus лук (28), arator орач (29), aratrum плуг (29), collis пагорок (53), chytra го(р)чок (48), linum лєн (109), saccus міх (153) та ін.

4. У пам'ятці зовсім немає букви на позначення *й*; її заміняють *і*, *ї*, в окремих випадках *-и*, напр.: cuius чыиі (62) «чий», formosus хорошиі (86), investis молодиі, нєбородати (102), iustus справєдлыви, спасєниі (104), mutus німыи (118), nemus гаї (119), ouum яїца (127), patruus стріи, ѡ(т)цу брат (129), pax мір. покої (130) та ін. До речі, у формах називного відмінка прикметників чоловічого роду часто немає кінцевого звука, напр.: aegelaeus panis грубі хлѣбъ (18), agelastus смутні чолові(к) (18), contumax нєпо(с)лушны (58), iratus гні(в)ліви (103), praepes хуткі (141), rhenones барані кожу(х) та ін.

5. Йотоване *є* здебільшого передається за допомогою сполуки *іє*, напр.: arcanum таіємніца (26), hordeum іє(ч)мє(н) (91), adhuc ієщо (13) та ін. За допомогою *і* відзначається в окремих випадках також йотація *і*, напр.: anteambulo которі напєрє(д) иіти (24), apage иіді. поіді (25), іноді немає вказівки на йотацію початкового голосного: profi... іхати (142).

6. У пам'ятці абсолютно переважає *і(ї)* над літерою *ѣ*, напр.: ancilla ді(в)ка... (22), apophore ново лїто колѧда (25), ardeo горіті (27), arena пісок (27), crimen гріх (61), percipio розуміти (132), pos(t)modum по(с)лі, поти(м) (140) та ін., вживається частіше літера *і*, ніж *и*, напр.: calceolarius шє(в)чік (42), calcea чоботі (42), deuoco заклікаті (70), dico мовіті (71), denumero лічиті (73), lancea рогатіна (106), libella важкі (109), ostentum ді(в), ді(в)но (127), percutio біти (133), та ін.; літера *і* виступає частіше, ніж *ы*, напр.: altus вісоко, глубоко (21), animus місл (23), cuneus коліска (63), ligo мотіка (109), mu(rae)na візіна (117) та ін.

В одиничних словах кінцева літера *і* зайва й написана після більш звичної в староукраїнській орфографії букви *и*, напр.: deperdo згубітиі (67), пор. ще: pupillus сіротиі (143; власне мало б бути «сирота»). У пам'ятці спостерігаються й типові для українських текстів написання, в тому числі *и* замість *ѣ*, *ы*, а також *ы* замість *и*, але в тексті *ы* занадто часто виступає після задньоязичних, напр.: bicornis два рогы (37), calcar о(с)трогы (42), criminosus лихы що нє лубі(т) д(р)угого (61), lenis мѧкы. добро(д)тлівиі (107), placidus тихы. смірєнни (138) тощо.

7. Відповідно до етимологічних *ы* та *и* (українського *и*) в українських словах у пам'ятці дуже часто пишеться *ь*, напр.: ablego посьлаю (4), ablutio вьмты (4), accido въризаю (9), acclino хьляюсє (9), equa кобьла (78), eunuchus т(р)єбєнец вьрізані яко каплун (79), exul вьгнаньи (81), filius сьн (84), fumus дьм, дьмъ (87), inuetero старо чьнїти (102), lauo мьти (107), mihi мьни (115), mus мьш (117), raptura сьлою взѧти (148) та ін. Буква *ь* заміняє *ы* та *и*, навіть *о* чи *е* в кінці слова, напр.: aborior ума(р)ль родіті (5), бє(з) сыль (16), «без сили», nos мь (120) «ми», uos вь (180) «ви» та ін. Натомість зрідка зустрічається літера *і* (*и*) відповідно до кінцевого *ь* в старому українському правописі, напр.: coccum чє(р)віці (51), color ма(с)ті фа(р)ба (53), iam тєпєрі (93), modo тєпєри (116) та ін.

Більшість із зазначених особливостей правопису українських слів Семимовника вдається пояснити впливом східноромансьної (насамперед молдавської) орфографії. У румунських і молдавських пам'ятках літерами *ъ* та *ь* (рідше) позначався звук *ӑ* — *э* румунської й молдавської мов [184, *37;* 218, *163—169;* 209, *60—61*], який акустично нагадує український передньо-середній *и*. Буквою *ы* в них позначався звук *î* — *ы*, який акустично нагадує також наш *и* (діалектний *ы*). До того ж у східноромансьних письменствах замість *ъ*, *ы* іноді вживалися букви *и*, *і* (*ї*). Привнесенням зазначених елементів східноромансьної орфографії в українську вдається пояснити вживання *ь* (й, очевидно, *і*) на місці *и*, *ы* в Семимовнику. Отже, в написаннях *ь* на місці *и* (*ы*) навряд чи є впливом «південнослов'янської графіки» [23, *50*]. Кінцевий *ь* в молдавських текстах іноді заміняв літеру *і* [218, *167*]. У зв'язку з цим наявність кінцевого *і* на місці *ь* в українських словах (*тєпєрі* замість *тєпєрь*) пояснюється як гіперистичне написання. У східноромансьних текстах кінцеві *ъ*, *ь* мали звукове значення *ӑ* — *э*, тому переписувач української частини опускав ці літери, що в українських текстах XVII ст. не означали жодного звука. Слід звернути увагу на те, що в давніх молдавських текстах літерами *ѣ* та *ѧ*, *ꙗ* позначався звук *е*. У зв'язку з виявленим впливом східноромансьної орфографії на українську частину Семимовника вважаємо, що написання в пам'ятці є на місці (навіть під наголосом) *ѣ*, напр.: antractus пасєка (22), nux орє(х) (121) та ін., та *ѧ* (*ꙗ*), напр.: allido о(д)трєсусє, утрєсусє (20), alligo прівєзати (20), altercor сварусє (21), apporrigo тєгнути (26) та багато ін., а також численні написання кінцевої *ѧ* в іменниках середнього роду другої відміни, напр.: concubium пє(р)шє спанѧ (55), definitio пісанѧ (64), herba зѣлѧ (90), potus питѧ (140), не можуть бути бездоганними фактами для міркування про діалектну основу українського тексту, зокрема відбиття північноукраїнської фонетики в континуантах давніх *ѣ* та *ѧ* (*е*). Впливом східноромансьної орфографії можна пояснити одиничні написання типу faseolus божє тра(в). ту(р)ски горо(х) (83) «божѧ трава».

Східноромансьною взаємозаміною літер *ѣ* і *ѧ* пояснюється написання типу grues жура(в)лѧ (89) замість жура(в)лѣ (-и). Впливом східноромансьної фонетики зумовлені, мабуть, випадки (нечислен-

ні) написання літери *х* на місці *г*, напр.: archigubernus хє(т)ман (27), cardo хак у двєрі (45) та ін.

Нетиповість м'яких приголосних всередині слова для східнороманських мов, можливо, призвела до заміни *ю*, *ѧ* буквами *у*, *а* в українському тексті. Одиничні незакономірні написання *ю* на місці *е* у відкритому складі, наприклад, absinthium пюлі(н) (6), prasinus зєлюні (141) з'явилися, можливо, внаслідок неправильно сприйнятої сполуки *іо* протографу (пор. пол. piołun, zielony).

Літерою *і* переписувач замінив літеру *и* протографа, незалежно від того, чи вона була написана етимологічно правильно, чи відбивала перехід *ѣ* в *і* в українській мові.

В українській частині пам'ятки виявляється безліч помилок, особливо пропущених або переставлених букв, через неуважність того, хто писав текст, напр.: argentarius мічи що гроші мінаю(т) (28) «мінячі», lautia подарє(к) що рімѧні по(с)ло(м) далі (107) «давали», funus го(б) погрєб (88) «гроб», cannabis коплѧ (43) «конопля», chelis сілмак (48) «слимак», charta патір (47) «папір», insusurro ухоу говоріті (100) «в вухо, в ухо», infans дєти (96) «дитина», perfrigeo озѧблу (135) «озябну», aduersus прєтігу (14) «противу». До цієї групи, напевно, слід віднести й написання без кінцевих голосних (напр.: demigrare пр(о)вадіті сє на инши мі(с)т (66) «місто», gremium лон пазо(х) (89) «лоно, пазуха», plumb олов (139) «олово», descalpium шпі(л)ка що зуб чі(с)ті(т) (67) «зуби(-ы)», dicinctus бєз поя(с) (73) «без пояса», poenitentia покут (139) «покута», pulvinar подушк (144) «подушка» та ін. Звичайно, багато таких помилок спричинено також і недосконалим знанням української граматики. Часом тільки порівняння зі згаданим виданням книги А. Калепіна допомагає зрозуміти, про що йдеться в перекладі, пор. exurdo глухыти (Сем., 81) й Gluchim czinie (Cal., 536), отже, укр. глухы[м чини]ти, austerus copori (34) — Srog, czierpki... (148), abiecte уга(р)нюні покідані (3) — Abjectus... Podlӱ wzgardzonӱ, Odruczonӱ; Abjecte Vzgardzenie (7), cucurbita банѧ ко(р)ба — Bania korbas (335), тобто «банка, диня», fel жолд (83) — Zolc (552) «жовч», luctatio бєдєти (110) — Biedzenie (838) та ін.

Але ще більше в пам'ятці таких помилок, що їх можна трактувати як поплутання при переписуванні чимось схожих літер українського скоропису XVII ст. Відзначимо найтиповіші.

Дуже часто в кінці слів (переважно іменних частин мови) і рідка всередині їх у Семимовнику написано *а* замість *о*, а деколи навпаки, напр.: pateus [!] *калодє(с)*, студнѧ (145), depexus *чєсоні* (67), alloquium мова, *слова* (21), caro *мѧса* (45), castrum *мі(с)та мурована* (46), charientismos *добра* слово, що сє чолові(к) вєсєлі(т) (47), eleor оліва, дрєвѧно *масла* (77), fusus *вєрєтина* (88) «веретено», genu *колѣна* (88), oppidum *мѣста* (125) та ін. (деякі іменники середнього роду з *-а* можна трактувати і як форми родового відмінка).

Нерідко в кінці слова спостерігається *-а*, часом — *-о* відповідно до можливого *-и* (<*-ы*, *-ѣ*, *-и*) або навпаки, напр.: apium *пєтру(ш)ки* (25), carpentum *санка* (45) «санки», defrenatus бє(з) *узда* (65),

faex *дро(ж)да* (82), illunis nox *тє(м)ни* но(ч) (94) «темна», infidelis бє(з) *вѣра* (96), inuius бє(з) *дорого* (102), uua *винни* яго(д) (180) «винна ягода»; пор. ще всередині слова: frigo *смажати* (87), obdormio *спіти* (122) «спати»; деякі іменники жіночого роду з *-и* можна трактувати і як форми називного множини.

Поплутанням літер якось можна пояснити й чимало інших граматичних помилок, напр.: cynips му(х) *пєскі, псі* муха (63), fauus *прі(с)но* мє(д) (83) «прісний», lalisio *жрєбо* дікого осла (106) «жребє» та ін.

Відповідно до вихідних форм дієслів у книзі А. Калепіна й українські дієслова в Семимовнику мають форми першої особи однини теперішнього часу. Проте абсолютна більшість дієслів української частини пам'ятки фіксується в неозначеній формі; форми в першій особі однини теперішнього часу виступають спорадично, напр.: acido вьризаю (9), accommodo пріположу (10), accredo віру, accresco пріросту сє, accubo лєжу, accuro смотрю; affulgeo свѣтіті (18), aggero громадіт (18), ago учыніті (19), allambo лызаті (20), alligo прівѣзаті (20), alo жівіті, ховати, ка(р)міти (20), applumbo оловую (26) та ін. Значна кількість спотворених дієслів справляє враження, ніби це форми першої особи однини теперішнього часу, механічно перероблені на неозначені форми (насамперед із суф. *-и-*), напр.: ass... доскамі *покладіті* (31), contraho *тє(г)нїтї* (58), contundo *то(л)читї* (58), depuuio *то(л)чіті* (68) (тут можлива й модифікація *толчи* «товкти»), deprpopero *збо(р)жіті,* спішаті (68), eo їті, пуіти, *поїдіті* (78), inuentio *наїдіті* (102), molo *мєліти* (116), peczo *чешати* (130), uolo *хочіти,* воліти (18) та ін. До змінених таким чином (але не так виразно), очевидно, відносяться й форми типу implico *плєтити* (95), contumulo *погрєбїті* (58), decutio *трєсіті* (64), repleo *наполнути* (150).

Іменні частини мови в словнику подаються не лише в прийнятих вихідних формах — називний відмінок однини. Вони фіксуються і в формах родового, напр.: addimentum *зада(т)ка* (12), diluculum рано, *свѣта* (72), falx *сєрпа* (82), lepus *заіца* (108), panis *хлєба* (128), commodum здобу(т), *пожїтку* (54), capricornus *козлорогу* (44), esca *покарму* (79), fundamen *грунту,* ѡсно(в) (88), officium *ураду* (124), oryza *ріжу* (126), pensio *чі(н)шу* (131), prandium *обѣду* (141) та ін. Часом такі форми виявляються поряд із формами називного відмінка, напр.: denso *зуб, зуба* (67), orcus *пєк(л)о, пєкла* (126), ouis *овєц, овца* (127), pomarium *сад, саду* (139), sal *со(л), солі* (153) та ін. Звичайними в пам'ятці є форми родового відмінка замість називного в іменниках на *-й*, напр.: bolbiton волові *гною* (38), fimus *гною* (85), fur *злодію* (88) та ін. Написання desideratus бєз *надію* (69) «без надії», suus *свою* (168) «свій» дозволяє думати, що *-ю* тут з'явилося через неправильне сприйняття літери *и* як *ю* протографу.

Частина українських іменників у Семимовнику мають форми називного множини, напр.: achras *лѣсні гр(у)шки* (11), caryon *волоскі оріхы* (45), follis *мішкі кова(л)скі* (86), mons *горы* (116), orphanus *сіроти* (126), prunum *сліви* (143) та ін., пор. ще: ager *поля* (18), cam-

pus *поля* (41), carmen *піснѣ* (45), що можна трактувати і як форми називного множини, і як форми родового однини.

Іноді форми множини й однини українського слова вміщено поруч, в одній статті, напр.: caelum *нεбо нбоса* [!] (14), oculus *око, очі* (124), os *кости, ко(ст)* (127), rota *коло, колεса* (152).

Іменники першої відміни в пам'ятці виступають із трьома флексіями — *-ом:* aquatus *водо(м)* мεшані (26), bilix двоякім *ні(т)ко(м)* ткані (37), depluo капліті звε(р)ху *водо(м)* (68), demetior міріті *мі(р)ко(м)* (73); *-ою:* raptura *сьлою* взяти (148), *дѣвкою*. Спорадично відзначається *-ов: гадков* [23, *51*]. Флексію *-ом* (навіть при виразному прикметниковому закінченні в формі чоловічого роду *-ім*) можна пояснити як неправильно сприйняту на слух флексію *-ов,* прирівняну до *-ом* за аналогією.

Поплутання приголосних *т, п — д, б,* яке зустрічається в пам'ятці, дехто пов'язує із впливом вірменської фонетики, дехто ж вбачає тут «просте змішування дзвінких та глухих приголосних, досить поширене серед карпатських говорів» [23, *50*]. Однак слід наголосити, що одзвінчення в зазначених говірках спостерігається тільки в деетимологізованих словах, в іншомовних запозиченнях та емоційно забарвлених формах, а в Семимовнику воно виявляється й у звичайних лексемах, напр.: alleuo *гладіді* (20) «гладити», archiater вεлїкі *до(х)до(р)* (27), caterna *сду(д)ня*(50) «студня», cornum *древіні* ягоді (59) «тернини» та ін. Їх можна тлумачити і як результат неправильного сприйняття на слух українських слів.

У пам'ятці виявлено численні випадки неузгодженості форм відмінка й числа між українськими словами перекладу і латинськими реєстровими. Іменники, особливо абстрактні, перекладаються нераз дієсловами, прикметники прислівниками й навпаки; деколи прислівники передаються прикметниками. Показовим є той факт, що відповідні польські слова в книзі А. Калепіна в усіх можливих випадках (за небагатьма винятками) узгоджуються в категоріях і формах із реєстровими латинськими. Особливо яскраво це видно при зіставленні української частини Семимовника й польського матеріалу А. Калепіна, напр.: abba *ѡ(т)чε* (Сем., 1) — Tata, *Ocziecz* (Cal., 4), aliter *іначого* (20) — *Inaczey* (67), dignitus *годно(с)ті, вεлічаті* (72) — *Godnosc* (424), dulcis *солодко* (75) — Slotki (454), gelu *змε(р)знути, моро(з)* (88) — *Mroz, zmarznienie* (607), illustris *ві(д)но, свѣтло* (94) — *Jasny, swietny* (678), ingigno *уродіті, рожо(с)тво* (97) — *Wradzam* (727), insanabilis *нεзгоілосε* (98) — *Niewzlieczoni* (734), mania *сказити* (113) — *Szalienstwo, odstapienie* rozumu (864), nescius *нε знаε(т)* (119) — *Niewiadomi* (943), nullus *нεжадного* (121) — *Zaden* (957), obambulatio *пεрεходіти* (122) — *Przechadzka* (964), os *у(с)та, в ро(т)* (126) — *Vsta* (1005), rabiosus *збεсі(л)сε, сказі(л)сε* (148) — *Wszciekl'i* (1219), reperio наідіти, *нашо(л)* (150) — *Naiduie* (1251).

Такі переклади навряд чи робила одна людина-поліглот, яка б мала знати й усвідомлювати категорії й форми різних мов. Вони справляють враження, ніби хтось, обізнаний із польською мовою

й польським письмом, читав польські слова із книги А. Калепіна, а інша особа — імовірно українець — підбирала українські відповідники, які перша (чи третя) особа фіксувала на папері. Дуже часто відхилення від польського тексту А. Калепіна демонструють вільний, розмовний характер перекладів українською мовою, пор.: boo *річіті, яко во(л)* (Сем., 39) — *Ricze,* becze (Cal. 169), calx *пєті у нога(х)* (42) — *Pieta* (188), cervicale *подушка по(д) голов* (47) — *Poduszka glowna* (226), collactactaneus *поспołу которі о(д)ну ціцку сія(т)* (52) — *Spolu siaci* (265), concolor *о(д)на фа(р)ба* (55) — *Jednakiey farbi* (293), conuictor *товаріши, що спо(л) ідя(т)* (59) — *Spolem do stoly* [!] *chodzacy, towarisz* stolowy (333), creditum *ду(л)г, вінє(н) бути* (61) — *Dlug* (346), emancipo *на волю пу(с)тіті* (77) — *Wolnim czinie, z moiey... wipuszczam* (473), finio *усє, ско(н)чіло* (85) — *Koncze,* doprawuie (565), grauesco *тя(ш)ко бути* (89) — *Cziezcie* (629), hei *ω(х)ді мні* (90) — Auwe, biada, auch (643), heus *го, ці чуєш* (91) — Choicam (647), homonymum *тє(з)ко, о(д)ну імя маєти* (91) — *Jedno miono maiacy* (654), interquito *усєрєдіну іхати* (100) — *We srzotku jade* (750), intercus *що мєжї ску(р)и мясо є(ст)* (100) — *Czo miedzi skora i czialem iest,* zaskorni (749), intro *там, дома* (101) — *Tam w domu* (761), lalla, lalla *ліլу, ліլу діти спати* (105) — Lulanie abi spal'o dzieczie (790), mucosus *смаркати з носу* (117) — Smarkati (916), pennarium скріня, *гдє сховаю(т) пю(р)ки* (131) — *Szkatul'ka dl'a chowania pierza penal'* (1048), perlego *усє* [*про*]*чітаті* (136) — *Od pozatku* [!] *do koncza priczitiwam* (1065), perligo *дужє вєзаті* (136) — *Zwiezuie* (1065), plaudeo *з радо(с)ти рукі оді(н) з д(р)угою біті* (138) — *Raduie sie rekami kliaskaiacz* (1101).

Тільки через сприймання польського матеріалу на слух могли з'явитись одиничні переклади, надто далекі від справжніх значень латинських і польських слів. Якби словник укладала одна людина-поліглот, вона б не допустилася таких помилкових перекладів, пор.: archimimus *кукла вєликії* (27) у Семимовнику — *Kuglarski mistrz* (114) у А. Калепіна, candidatus *білім сукном убрані* (43) — *W biala suknie vbrany* (192), cassis *сєч, сєчка* (45) — *Sziecz zwierzeca* (207) «сітка», cauterium *жєла(з)ні цє(х)* (46) — *Zelazo ktorim ceche* napalamy (215), cygnus *лобода* (63) — *Labecz* (365) «лебідь», gemitus *у(с)ти(х)нєня* (88) — *Westchnienie* (609), lumbus *лєдвє* (110) — Ledzwie (841) «стегно, поперек», nihilum *ні(т)* (119) — Nicz (945) «ніщо», nodus коно(т), *вя(з)ка* (120) — Knot, *wezel'* (949) «вузол», obumbro *зачініти* (123) — *Cziemno czinie, zaczmiewam* (978), olor *лобода* (124) — *Labek* (989) «лебідь», pectus *пє(р)сті* (130) — Piersi (1039) «перса, груди», plebes *по(с)полу лю(д)* (138) — *Pospilistwo* [!], *liud* (1102), quippini *а чому нѣ(т)* (147) — *A czemu nicz* (1215) та ін.

В українській частині Семимовника представлене загалом живе мовлення. Тут наявні також полонізми, часто оказіональні, введені через словник А. Калепіна[55]. Але людина, що укладала українську

---

[55] Невідомо, хто і коли зробив у «Семимовнику» над деякими словами та біля них позначки про мовну належність лексичних одиниць українського й поль-

частину або давала для неї мовну інформацію, брала до уваги й літературно-книжні традиції української мови.

На тлі широкої розмовної стихії в Ѥмимовнику виділяються насамперед звукові риси, притаманні староукраїнській літературній мові. У пам'ятці, як і в інших українських текстах XVII ст., етимологічний *о* в новозакритому складі зберігається, напр.: agolum *о(в)чарскі* лѣско (19), angulus *рог* домові (23), aula *дво(р)* ца(р)скі (33), cosmeta *комо(р)нік* (60), falco *соколо* (82), fossa *до(л)*, liber *во(л)ні* (108), mungo *но(с)* утεраті (117), nox *ночь* (121), operosus *роботні(к)* (125), salsilago *ро(с)сол* (154) та ін. Але фіксується й чимало випадків із *у*, *ю* на місці етимологічного *о* в зазначеній позиції, напр.: clauus *гвуздкі* (51), coaequalis *ру(в)но* (51), cognatus *ру(д)*, повіноваті, кро(в)ні (52), cuias *у(т)кулѧ* ты (62), denubo замуж *пуіті* (67), fulgur пεру(н), *гру(м)* (87), genus *ру(д)* (89), germane *рудны* бра(т) (89), hinc *у(т)сюлѧ* (91), horsum *у(т)* сεї стро(н) (92), inquantum *тю(л)ко* (98), magis *булшε* (112) mel *мю(д)* (114), meus *муї* (115), quot *ку(л)ко, кю(л)ко* (147) та ін. Зрідка зберігається етимологічний *е* в новозакритому складі, напр.: fornax *пεч* (86), magnes ...*камε(н)*... (112), бо звичайно на його місці фіксується розмовний *і* (*ѣ*), напр.: crista *грεбін* (61), culcitra *по(с)ті(л)* (62) та ін.

За одиничними винятками (напр.: lembus *чо(в)но,* чо(л)но, що рібы ловѧ(т) — 107), у пам'ятці на місці давньої сполуки *-ъл-* фіксується книжна *-ол-*, а не *-ов-*, напр.: crasus *толсті* (60), farcimen *колбаса* (83), flauus *жолтави* (85), impleo *полнити* (95), integer *спо(л)но* (100), lana *во(л)на* (106), longisco *до(л)го* бути (110), lupus *вол(к)* (111), plenus *по(л)но* (138) та ін. Традиційним треба вважати й кінцевий *-л* у формах дієслів минулого часу чоловічого роду, напр.: rabiosus *збεсі(л)сε, сказі(л)сε* (148), reperio... *нашо(л)* (150).

Відбиттям літературної традиції слід пояснювати випадки написання твердого *ц*, зокрема в суфіксах, напр.: dimidius *половіца* (73), resina *живіца* (150) та багато ін. До виразних літературних морфологічних рис відноситься флексія *-εт* у формах дієслів третьої особи однини теперішнього й простого майбутнього часу, напр.: desidero сεрцε *хочε(т)* (69), magnes магнε(с) камε(н), що жεлѣзо *поднεмεт* (112), ningit сніх *ідε(т)* (120), praeuius що напεрε(д) дорого *указуїε(т)* (141) тощо, пор. живомовні форми на *-ε*: inuesperascere вεчо(р) *будε* (102), quipote я(к) *можε* бьти (147). На ознайомленість із писемною традицією вказують написання під титлою, напр.: augustus *свт҃* (33), hera *гдн҃ь,* пані (90), magnetes *кнж҃ні* (112).

У пам'ятці засвідчуються, щоправда в обмеженій кількості, слова, які вживалися тільки або переважно в літературній українській мові XVII ст., напр.: antecursor *продωтεчь* (24), пор. *предтеча;* dedico жьртвою, *мл(с)т даті* (64), humanitas лу(д)ко(с)ти, *чоловічε(н)ство* (92), labium *у(с)тнѣ* (105), maiores *прободо(б)ны ω(т)*-

---

ського походження, поданих поруч, напр.: (надрядкові ремарки відзначаємо круглими дужками): saga чаро(в)ніца *(pol)*, відма *(rus)* (153), seu албо *(po)*, лібо (159), s(a)crum слу(ж)ба, літу(р)гіѧ, мьша *(pol)* (153).

цы (112) «преподобні», omnipotens *в[с]єдє(р)жітє(л)* (125), sacerdotissa *старіца,* чєрніца (153) та ін.

Дослідники відзначають південно-західну діалектну основу багатьох фонетичних, граматичних і лексичних особливостей української частини Семимовника. А. А. Бурячок припускає, що батьківщиною автора (або авторів) було українсько-румунське пограниччя [23, *54*], але не конкретизує — Буковина чи східне Закарпаття. Коли ж уточнює локалізацію окремих звукових явищ, зафіксованих у Семимовнику, вчений указує, що:

1. У словнику фіксуються випадки переходу ненаголошеного *и* в *е (кедати, мілостеня),* що характерне для говірок Наддністрянщини.

2. В деяких словах зустрічається одзвінчення приголосних *т, п* між голосними — явище досить поширене в карпатських говорах.

3. Спостерігається спорадична заміна передньоязичних *з', с', ц'* шиплячими (*галаж* «галузь», *коліж* «колись», *бочан* «лелека»), що свідчить, з одного боку, про м'яку вимову *з', с', ц'*, притаманну наддністрянським і надсянським говорам, з другого,— про м'яку вимову шиплячих, характерну для буковинських і гуцульських говірок.

4. Форми *пріводу* «приводжу», *суду* «суджу», *противусе* «противлюся» (вживані поряд із *приходжу, одновлю* та ін.), можливо, відбивають «вимову *привод'у, суд'у, против'усе*», характерну для сучасних гуцульських, а також південно-східних говорів.

5. Давні нечленні форми прикметників середнього роду в пам'ятці (напр.: *жіво* срібро, *ліхо* слово та ін.) властиві й деяким закарпатським говіркам.

6. Засвідчені Семимовником займенники *сес* поряд *той* «цей», *тамтоії* «той» відомі й у сучасних наддністрянських говорах;

7. У пам'ятці виступає дієслівний префікс *ви-* *(вы-, вь-, ві-),* але в низці випадків йому відповідає *у- (умлівані, увісыті, уплювати, упрожниты);* ця риса поширена в карпатських говірках.

8. Певна кількість слів української частини — лексичні діалектизми карпато-наддністрянського походження: *пах* «сморід», *піга* «сочевиця», *узденіца* «вуздечка», *яловіца* «ялівка», *червіці* «червона фарба», *трубатнік* «трубач», *салаш* «літнє приміщення на полонині, станиця», *судня* «посуда», *тарас* «темниця, в'язниця», *дікі вепр* «дикий кабан», *госдіне* «господиня», *моровка* «мурашка», *козлица* «коза», *колотка* «замок», *іезор, язор* «озеро», *хробака* «спина, хребет» та ін. [23, *50—53*].

Але ці розрізнені зіставлення фактів Семимовника та сучасних українських говорів нам не видаються безперечними, тому що:

1. Після *к*, зокрема в суф. *-иня,* перехід *и* в *е* притаманний і південно-східним говорам української мови (пор. літ. *німкеня, туркеня*); у ненаголошеній позиції наявність *е* на місці *и* можна пояснювати й наближенням вимови *и* до *е*, а це особливо характерне для південно-східних і суміжних південно-західних діалектів.

2. У пам'ятці спостерігається не стільки одзвінчення інтерво-

кальних глухих приголосних, скільки поплутання глухих і дзвінких.

3. У явних полонізмах *галаж, бочан* відбивається не українська фонетика, а недосконала транслітерація польського тексту із лексикона А. Калепіна.

4. На фоні звичайних форм із чергуванням приголосних, напр.: abscedo *прихожу* (5), а також abeo *прихожу* (2), adeo *хожу* (13) та ін., написання типу abiudico *суду* (3), adduco *приводу* (13) виглядають як відбиття вирівнювання основ всередині дієслівної парадигми. Вирівнювання за аналогією можна б вбачати і в віддієслівних (віддієприкметникових) іменниках, напр.: aberratio *блудєня* (2), accrementum *ро(с)тєня* (10), itio *ходєня* (104) та ін., пор. відсутність чергування приголосних навіть у таких випадках, як accumulo *згромадаю* (10), sacer *посвѣтєно* (153) «посвячений» [?], apagesis *бєрєгі, вара* (25) «бережи» [?]. Нові форми *ход'у, нос'у* відомі й у південних подільських говірках.

5. Нечленні форми прикметників середнього роду І. Панькевич виявив не в закарпатських говірках, а в острівних лемківських говірках Словаччини.

6. Займенник *сесь* (у різних фонетичних варіантах) функціонує не тільки в наддністрянських, але й у надсянських, гуцульських буковинсько-покутських, подільських, волинських, карпатських, а *тамтой* — в усіх говірках від Карпат до Білорусії на півночі й до м. Хмельницького на сході [134, *135, 137*].

7. Навряд чи в небагатьох дієсловах з преф. *у-* Семимовника, яким у словнику А. Калепіна відповідають польські форми з *wy-* (*wi-*), напр.: deiugo *упрєгаті* (65), effundo *улівати* (76), excido *упа(с)ти* (80), exerco [?] [exereo] *уплювати* (80), exinanio *упро(ж)нити* (80), відбивається те ж фонетичне явище, що і в карпатських говірках української мови. Закреслена літера *у* перед перекладом *выбєрати* у статті *deligo* (65) (пор. і написання *утрєсусє* поруч із *о(д)трєсусє* у статті *allido* — 20) дозволяє припускати, що заміну *вы-* на *у-* з певних міркувань робив той, хто переписував або записував український текст. При переписуванні *у* міг з'явитись на місці *в*, а *в* — на місці *вь (вы-)*, пор. percuro *выличити, вгоїти* (133), тобто «вигоїти».

8. З переліку характерних лексичних діалектизмів необхідно вилучити поширені в багатьох південно-західних і південно-східних діалектах слова *вепр, госдіне* «господиня», полонізми *тарас; іезор, язор* (ст.-пол. taras, iezioro) та слова, які мають ширший, ніж карпато-наддністрянський ареал — *пах* (Гр., III, 103; у діалектах і Семимовнику має значення «запах, приємний запах»), *яловиця* (Гр., IV, 540, пор. і *яловичина*), *червець* (Гр., IV, 452, УРС, VI, 417), *козлиця* (СУМ, IV, 213) *колодка* (Гр., II, 271; СУМ, IV, 229), *хорбак* (УРС, VI, 352). Слово *моровка* українські словники не відзначають. Воно, мабуть, є українізованою (через повноголосся) формою польського *mrowka*. Про слово *судня* і *трубатнік* нічого конкретного невідомо (останнє, очевидно, спотворене слово). Лексеми *піга* «соче-

виця» не фіксує жоден український діалектний словник. У «Лексиконі латинському» Є. Славинецького *пѣга* «веснянка» закономірно подається як відповідник латинського *lentigo* (Сл. Лат., 252). Укладач української частини Семимовника при перекладі латинського lens орієнтувався на правильний польський відповідник слова у книзі А. Калепіна — *soczewicza* (Cal., 805), переклавши його словом *горо(х)* (108), проте перед ним помилково вмістив українське *піга* на основі наступної статті А. Калепіна — *lentigo... Piega* (Cal., 805), тому в Семимовнику вийшла помилка в перекладній частині: lens *піга, горох* (108).

Фонетика слів ignis *ого(н)* (94), (а не *огень*), pomum овоц, щ(ω) іда(т), *яблукі...* (139) (а не *яблыка*) і, може, й nepos *онук* (119; бо пор. iecur *отроба* — 93) мала б вказувати на більш східну, подільську, а не карпато-буковинську говіркову основу української мови досліджуваного лексикона (пор. ще accipiter *я(с)тру(п)* — 9). На говірки східної частини південно-західних діалектів вказують лексеми: canis *собака* (43), celeripes *хуткі* (46), deformitus *нєхорошо* (65), inornate *нєхороши* (98), lepidus *хороши* (108), perbellus *хорошо* (132), derepente ...рі(х)ло, *мє(р)ско,* нєбавіті (68), funi(culu)s *вєровка* (88), interula соро(ч)ка, *руба(ш)ка,* кошула (101).

За матеріалами Атласу української мови (т. II) назва *рубашка* «верхня сорочка» фіксується в окремих подільських говірках (острівці), в західних поліських і північних волинських (досить великі масиви) (карта № 293), прикметник *хороший* виступає в західних поліських й окремих прилеглих волинських (карта № 373), а *хуткий* — у подільських та волинських (карта № 375).

А. А. Бурячок [23, *53*] відносить до білорусизмів такі слова Семимовника: *суднік* «суддя», *надолу* «внизу», *тьхнути* «дихнути», *дмати* «дути», *трістіна* «тростина», а до давньорусизмів — *воняти, ігла, днес* «сьогодні», *ножніца* «ножиці», *еврема* «час», *варагуш* «пропасниця», *давеч* «недавно», *рубашка* «сорочка», *сермаг* «серм'яга», *смотріті* «дивитися» та ін. Проте слова, названі автором давньорусизмами,— це переважно архаїчні лексеми, які, очевидно, в XVII ст. на певних українських землях функціонували, деякі ж — *воняти, ігла, днесь, рубашка* — в окремих південно-західних говірках функціонують і тепер. Слово *єврємя* у пам'ятці знаходиться не в українській, а в молдавській частині. До архаїчних слів, уживаних у XVII ст., відносимо також фіксовану Семимовником лексему capronae *хохол* (44, пор рос. *хохол,* ст.-пол. *chochoł* «чуб»). Невідомо, чи до давньоруської спадщини староукраїнської мови відноситься й слово febris *варагуш* (83), яке функціонує тепер у російських діалектах з цим же значенням «пропасниця» (Даль, I, 343). Засвідчене в українській частині Семимовника слово proxeneta *барі(ш)нік* (143) «посередник у торгівлі» є нормативним у сучасній українській мові *(баришник)*. В російських пам'ятках *барышникъ* засвідчується раніше, в 1587 році (Дорогобуж на Смоленщині) (СР, I, 76).

Невідомо, чому А. А. Бурячок слово *суднік* уважає білорусизмом, адже звичайним білоруським словом є *суддзя*. Оскільки в Се-

мимовнику багато поперекручуваних слів, форму *трістіна* легко пояснити як помилкове написання українського *тростина,* не притягаючи білоруського *трысціна.* А. А. Бурячок не доводить, чому й інші названі ним слова притаманні тільки білоруській мові. З огляду на випадки поплутання дзвінких і глухих приголосних в українській частині Семимовника, а також на написання *ь* на місці *ы, и*, форма *тьхнути* легко пояснюється як запис українського дієслова *дихнути (дыхнути)*. Вже було висловлено здогад, що форми типу *мелiти, чешати* тощо базуються на формах першої особи однини теперішнього часу. Подібним утворення може бути й *дмати* (пор. у А. Калепіна *Flo... Dmie* — 570).

Отже, є підстави вважати, що українська частина Семимовника спочатку була укладена як окремий латино-український словник, введений згодом у Семимовник, для якого вона була підготовлена. Матеріал для неї написав або усно подавав українець родом десь із Поділля — купець, дипломат, полоняник (найімовірніше). При переписуванні тексту або записуванні його з живих уст людиною, що не знала досконало української мови, багато слів і форм було перекручено. Український переклад латинського реєстру зроблено через посередництво польської частини одинадцятимовного лексикона А. Калепіна. Так чи інакше українська частина Семимовника має дотичність до української культури й лексикографії. Той факт, що в словник уведена українська частина (а не польська, яку можна було переписати із книги А. Калепіна), свідчить про те, що Семимовник було укладено для зносин із християнськими народами, які були сусідами Туреччини або її підлеглими чи васалами. Семимовник свідчить і про престиж української мови в той час.

ПРАЦЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ХАРАКТЕРУ В СЕРЕДИНІ – ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Успіхи української лексикографії першої половини і середини XVII ст. не призвели до відмирання традиційних глос. Дальший розвиток письменства, друкарства, освіти спонукали різних авторів до активного вживання цього стародавнього засобу, адже словники, як і раніше, не були доступні більшості читачів, кількість яких зросла. У «Лексиконі» П. Беринди користувач не знаходив дуже багатьох церковнослов'янських слів. До того ж не відпала потреба в поясненні різноманітних іншомовних запозичень у староукраїнській мові. Усвідомлення діалектного членування української мови заохочувало різних авторів давати пояснення тих українських слів, які не мали загального поширення. Внутрішньорядкові переклади (пояснення) стають панівними. Використання їх різними письменниками часто характеризується своєрідними особливостями.

Видатний український письменник другої половини XVII ст. Іоаникій Галятовський у своїх творах, писаних староукраїнською

літературною мовою, застосовує внутрішньорядкові пояснення не тільки окремих церковнослов'янських слів та іншомовних запозичень, але й цілих фраз. Пояснення даються в дужках або написані поруч із пояснюваним і нічим не виділяються; зрідка перед поясненням вставляються слова чи словосполучення *або (албо), то єсть* та ін. Показовим у цьому відношенні є «Ключъ розумѣніѧ» І. Галятовського (Гал. К.): огн(ь) и жупель *(сѣрка)* (11 зв.), гонѧщи(м) сікера *(пѧ(н)ство)* (12), винен(ъ) ему былъ тму, *то естъ десѧть тысѧчей* талантωвъ (12 зв.), точиломъ: *то есть прасою* (29), двохъ ч҃лковъ разслабленныхъ, *то естъ паралѣжемъ зараженыхъ* (59), Азъ же яко маслина плодовита. *я якъ дерево оливное плодовитое...* (284 зв.) та ін. Подібно до словникарів того часу, І. Галятовський дає широкі пояснення іншомовних термінів, напр.: *Монархїа естъ тамъ, где еденъ ч҃лвкъ Крол(ь) албо Цесаръ, албо иншїй Потентатъ пануєт(ъ) и владнетъ всѣмъ Панствомъ, що хочетъ становитъ и ω(т)мѣнѧетъ, нѣкого не докладаючисѧ, Арїстокрацїѧ естъ тамъ, где многыи люде пануютъ, еднакъ не всѣ, такіи сутъ Кнѧзѣ албо Сенаторове, которыи якою речю посполитою сами владнутъ, Демократїѧ зась тамъ естъ, где всѣ люде посполитыи пануютъ и владнутъ зобравшисѧ всѣ судѧтъ кого, караютъ покой и войну становѧтъ* (Гал. К., 32 зв.).

Час від часу до внутрішньотекстових пояснень удається автор літопису XVII ст., названий Самовидцем (Л. Сам.), напр.: в дворахъ грубу *то есть печи* палити, упросили писмо *албо привилей* на роблення челновъ (6), зоставалъ у скарбницѣ *албо коморцѣ,* которая была прибудована у олтарѣ (43), наругання от посполитихъ людей, а найболше от гултяйства, *то есть от броварниковъ, вынниковъ, могилниковъ, будниковъ, наймитовъ, пастуховъ..* (13), кривду *або бѣду* чинили (30) та ін.

Поет кінця XVII ст. Климентій Зіновіїв (К. З.) у свої вірші, писані староукраїнською мовою, залюбки вносив (з стилістичною метою) церковнослов'янські й давньоруські слова й тут же перекладав їх по-українському: хто кому долженъ: *або те(ж) виненъ,* (54), о(т) іны(х) [туне *або те(ж)*] *да(р)мо* ω(т)бирати (57), к(ъ) неимущы(м) никоего началства, *сирѣчь власты* (57), чинячи(х) расколы, *то е(ст) ту(р)бацѣи, або те(ж) бунты,* и за(с) *неспоко(и)ности* (75), ω внезаапно(и) *або те(ж) о напрасно(и)* скорби (84), ω пляшущи(х), *або те(ж) ω танцуючи(х)* (102), ω мужехъ ωставляющы(х), [*сирѣчъ, кидающы(х)*] свои жены (111), ω рабѣхъ, *то е(ст) о наемника(х)* (186), пре(с)тавлю(т)сѧ: *або те(ж) помыраю(т)* (201) та ін. Дуже рідко поет при українському слові називає відповідне церковнослов'янське, напр.: *Шаблѧ* же по славе(н)ску *мечемъ* (сѧ) называетъ (156), *Радо(ст) бо* зове(т)сѧ *то б҃гополучно(ст): а ско(р)бъ* якаѧ ко(л)векъ то ю(ж) *злополучно(ст)* (84).

Мандруючи по українських землях, Климентій Зіновіїв переконався в діалектній розмаїтості рідної мови, спостеріг, що простий люд не розуміє деяких іншомовних запозичень літературної мови.

Через це поет час від часу народні чи літературні лексеми пояснює іншими українськими, напр.: ѡ зеґару, *або те(ж) ѡ годиннику* (39), Індѣ жъ сѧ зоветъ зеga(р) *годи(н)никъ, лю(б) алолой* (39), мистро(в)ство *або те(ж) катовство* (67), ѡ меланколичныхъ людехъ: *сирѣчъ* [*яко бы те(ж)*] *ѡ смутны(х) всегда* (85), близнята ра(ж)дающы(х): *сирѣчъ по двое дѣте(и)* (109), ѡ ратаяхъ: *або те(ж) о пашущы(х) хлѣбъ* (131), ѡ мелникахъ, *або те(ж) о мѣрочника(х)* (139), ѡ кухмистра(х), *або те(ж) о кухаряхъ* (159), ѡ злой ста(т)чинѣ, *або те(ж) товаринѣ* (165), Ското(м) праве *рогаты(и) това(р) сѧ называетъ* (168), ѡ псахъ, *або те(ж) о собакахъ* (169), ѡ нестатечны(х) зымахъ, *або тежъ ѡ нестановкихъ* (177), кому не шкоди(т) *або не вади(т)* (208) та ін., пор. ще: Приповѣсти [або те(ж) *прислоѡвїѧ*] посполитые (211). Часом автор просто тлумачить слово, в тому числі й загальновідоме: ѡ миндзахъ, *або тежъ ѡ ми(н)дзарня(х)*, где гроши робя(т): и ѡ ми(н)дзаря(х) що іхъ робятъ (308), те(р)тки, *що перецъ тру(т);* макогоны, *що макъ мну(т),* брязка(л)ца *що дѣте(й) забавляютъ;* веретена *що жо(н)ки ни(т)ки выпрядаю(т);* качалки, *що жо(н)ки хусты качаютъ* (152), ѡ сага(и)дачника(х), *що сага(и)даки* [*або те(ж) по про(с)тѣ(и) мовячи*] *луки робя(т)* козацкие (163) та ін.

Климентій Зіновіїв в одиничних випадках підкреслює діалектну належність слова. Наприклад, поет називає закарпатські говірки, які (за тодішньою державною належністю Закарпатської України) називає «венгерськими»: ѡ винника(х), іли ѡ винокурахъ, або те(ж) о горѣлчаника(х), що горѣлки робя(т) у винница(х) [*по венgе(р)ски(и) сѧ называе(т) винница* выногра(д)ны(и) огоро(д) або те(ж) левада, а по руски(и) будино(к) то(и) ви(н)ницею сѧ зове(т), в-которо(м) курятъ горѣлку] (145). Показуючи свою обізнаність із іншими слов'янськими мовами, й бажаючи ознайомити з ними читача, Климентій Зіновіїв зрідка поруч із українськими дає російські, білоруські, церковнослов'янські, польські та слова-еквіваленти напр.: ѡ тесля(х), *або те(ж) о плотнака(х) по московски(и): а о деілида(х) по литовски(и)* (135)[56], ѡ муровщикахъ, *що цркви муруютъ: іли палацы мурованые, або те(ж) фо(р)тецы замки,* і про(ч); *А по моско(в)ски(и) о каме(н)щикахъ* (146), ѡ копающи(х) колодязѣ глубокіе; *а по лядзки(и) студнѣ;* или *по славе(н)ски(и) студенцѣ* (146), ѡ банѧ(х), [*то е(ст) о лазняхъ*] *або те(ж) по литовски(и)*[57] *ѡ мылняхъ* (184) та ін.

Внутрішньорядкові пояснення були притаманні всій українській писемності XVII ст. Вони спостерігаються і в закарпатських авторів цього часу. Звичайно так перекладаються (нерідко — діалектними словами) церковнослов'янські елементи в українських текстах. Наприклад, в Углянському ключі кінця XVII ст. (ВБС) маємо: за ківо(т), *скриню* бжію, киво(т), *ладу* бжію (153), аби еи домъ,

---

[56] По-литовському?
[57] По-білоруському?

хыжу, не спалили (153), у стомъ законѣ ава(д) *у правѣ* (163), приа(в) совѣ(т), *раду* (178), не треба мзды, *платы* (179), не треба *(:гатаръ:)* предѣ(л) или *хута(р)* класти бжому милосе(р)дію (182), терпѣ(л) ѡ(т) жоны поруганїа, *примовиска* (194) та ін.

Церковнослов'янський відповідник українському (в тому числі й говірковому) слову у цій пам'ятці може бути й на другому місці, напр.: *подату*, да(н), дае(ш) (158), Тота *ва(р)та*, стра(ж) (182) та ін. У зазначеному тексті автор поруч дає також два слова, притаманних різним закарпатським говіркам, напр.: которыи и(х) *искали, глядали* (152), ко(ж)дый *гу(д)* ава(д) *рукъ* (158), Где са... *пригодило* ава(д) *трафило* (177) та ін.

Більш поширеними на Закарпатті словами в Углянському ключі деколи пояснюються вживані в ньому лексеми української літературної мови XVII ст., напр.: Ска(р)бъ, *и(з)биро(к)* на небесѣхъ ро(з)казуе(т) Хс имати (158), бар(ъ)зо, *дуже* старый былъ (167), ви(л)ми, *дуже* изды(х)нула (186) та ін.

У зв'язку із помітним впливом у Закарпатті угорської мови, в Углянському ключі поруч із українськими словами наводяться запозичення з угорської, напр.: мой родъ оуве(с), *не(м)зет(ъ)* (152—153), не знаетъ, которы(м) чино(м) ава(д) *кипо(м)*... кланалиса (159), и(з) чужои землѣ ава(д) *ѡрсага* (160), видѣ(в)ши болѣзнь *(:бетегъ:)* (171), оузала... постную потраву, *келчикъ* (182), *киве(н)-шагъ*, похо(т) теле(с)ную (185), ву(д) *далазата* ава(д) га(н)бы (188) та ін.

Такі ж глоси притаманні іншій пам'ятці української мови з Закарпаття — Сокирницькому збірнику кінця XVIII ст.: согубая — *двоякая; сановати* — жаловати; *ворогъ* — непріятѣль; ѡ(т) злого *ѡбычаю* албо ѡ(т) нравовъ...; удица — *верша*, по его *дяцѣ* — по воли его, *сакъ* — неводъ; ѡгономъ, то есть *фостомъ; корунуетъся* или вѣнчает, тисящи — *езрии* (угор. ezer «тисяча»), врата ілы *дверѣ* [175, *65*, *66*, *69*].

Аналогічні внутрішньорядкові пояснення церковнослов'янських лексем притаманні й творам закарпатського полеміста кінця XVII — початку XVIII ст. Михайла Андрелли (Оросвигівського) (М. А.), напр.: во умѣ своемъ пощадѣ *(посановалъ* ю), Лжетъ, *брешетъ* (248), Окаянику, *бѣднику* папо римскій (279), Єдного лѣта или *року* (236), мниси, то есть *чръчеве*... рекли (237), Азъ, *я*, першій члкъ (258), Азъ презъ окулярѣ слышу, *чую*, зрю, вижду (278) та ін. Письменник церковнослов'янські слова ставить після однозначних із ними українських (в тому числі й діалектних, запозиченнях), напр.: *Чуйте*, слыште (233), *дѣтемъ*, чадомъ (238), *ганити*, хулити (262), Не *варишъ* или градъ (263). Він же поруч ставить слова різних говірок або української літературної мови, напр.: такого ..., абы нашѣ статки опрочь хлѣба *коштовалъ (стоялъ)*... (236), по правдѣ *мовитъ, гварить* (242), *Никусъ*, то есть *ани мало* (243), *громъ, перунъ* убилъ (259), Ієрусалимъ градъ *огидивъ, оскаридивъ* (263), Унѣята

Изъясненїе темнѣйшихъ словесъ въ поученїи семъ обрѣтающихся.

[illegible]

Рис. 17. Заголовна сторінка «Из'ясненія темнійших словес...» в «Номоканоні». Львів, 1646 р.

ся азъ *пытаю, звѣдую* (263), будетъ скоро южъ *воняти, смердѣти* (260). При діалектних та літературних українських словах Михайло Андрелла наводить синонімічні запозичення з угорської мови, напр.: почала розказовати, *парачаловати* (240), кгвалтомъ або *гатальмомъ*... осѣли (242), о немъ свѣдчитъ, *бизентуетъ* (257), за тоту... подату, *порцію* (259), Подушки или *парны*... принесли (261) та ін. Нерідко автор зіставляє церковнослов'янські, українські (між ними й діалектні) та запозичені з угорської мови слова з однаковими значеннями, досягаючи цим великого емоційного ефекту, напр.: *Злое сѣмя, газъ, плевелы,* то суть твои сынове (246), *гварятъ, мовятъ, глаголютъ* (249), абысте пріяли *миръ, покой, бикешигъ* (253) тощо.

За давньою ж традицією, замість внутрішньорядкових та покрайніх глос до окремих творів додавалися невеликі словнички. Привертає увагу словничок «Из(ъ)ясненіє темнѣйшихъ словесъ въ Поученіи семъ ѡбрѣтающихсѧ», доданий до «Поученіѧ новосщенному іереєви...» єпископа Арсенія Желиборського, що було надруковане разом із «Номоканоном» у Львові 1646 р. Це зібрання налічує 21 статтю з поясненнями та перекладами церковнослов'янських питомих та запозичених слів і словосполук. Автором праці, очевидно, був А. Желиборський. «Из(ъ)ясненіє...» являє значний інтерес бо свідчить про високий рівень філологічної освіти на Україні, спричинений розбудовою шкіл, особливо Києво-Могилянської академії. Лексикони так міцно ввійшли в практику XVII ст. і були такими звичними, що навіть у такому маленькому словничку, як «Из(ъ)ясненіє...» (Ном.), застосовуються основні лексикографічні прийоми того часу. Пояснюваний матеріал розташовано в алфавітному порядку (за першою літерою), однак слова на одну й ту ж літеру надруковано підряд, а не кожне з нового рядка. Великі літери зліва підкреслюють алфавітний порядок. Кожне пояснюване слово (вираз) починається з великої літери. Від перекладу воно відмежовується двокрапкою, напр.:

Б. *Басни звлгомыѧ:* вшетечныи, встыдливыи пѣсни, гадки и байки. *Блгонравіє:* добрыѣ вспаналыѣ, поцтивыѣ ѡбычаѣ: ѡбычайность.

Г. *Глезна:* костка на(д) стопою ноги члчеѣ нижей голени.

З. *Зазоръ:* пригана, подозреніє.

И. *Игры дивы творѧщыѧ, или Дивотворныѧ:* Куґлѧ(р)ства, Куклы, Комедіи абѡ, оубираніεсѧ в(ъ) Машкары, якѡ то Туры и тымъ подобныѣ.

К. ...*Конноє рыстаніє:* Вытѣчки, гарцованіє, бѣганіє кон(ь)ми (83) та ін.

У «Из(ъ)ясненіи...» використано «Лексикон» П. Беринди, що прямо зазначено при одній статті: *Еѯархъ:* ѡбходникъ, то є(ст), Поселъ абѡ Леґатъ Патріаршїй и Єп(с)копскїй. Зри Леѯіконъ (Ном., 83), пор.: *Е*ѯархъ: обходникъ, або посе(л) леґатъ Єп(с)пкїй, или Патріарші(й) (Бер., 204). Автор словничка в самому кінці його навіть наставляє: «Прочаѧ потщисѧ самъ из(ъ)ѡбрѣсти и изоучити въ Леѯіконѣ» (83 зв.). Цим зайвий раз засвідчується великий авторитет

і популярність праці П. Беринди. У словничку є також оригінальні поясненнія слів, яких немає у реєстрі «Лексикона» П. Беринди. Крім поданих вище *Басни звагомыа, Блгонравіє, Глєзна, Зазоръ, Игры дивы творащыа,* такими є, наприклад, ще такі: *Нужу:* примушаю, поневолаю (Ном., 83), *Пристєжєніє:* придатокъ, Аппєндѯ(ъ). по ґрезку, и Єпідосіс.

Характерними для цього зібрання слів є етимологічні спроби, напр.: *Коби, абω, Кυби:* ω(т) грецкого слова, и Κυвεіа: ко(ст)ки, гра, абω, граніє косто(к); *Панамаръ, абω, Панимєрїй:* Вратаръ црковный: то є(ст) стопна Сщенства Клирикъ, абω, Причєтни(к). ω(т) Слова Грецкогω, Панимеріос, такъ названый, якобы, кождωденный: для кождωденного бывана и працована в(ъ) Цркви (83—83 зв.). Це — типові зразки етимологізування XVII ст., коли нерідко видумувався невживаний варіант слова, співзвучний із етимологізованим, який піддавався більш-менш переконливому поясненню (слов'янське *кобь* у формі *кυбь* ніде не фіксується, а *панамаръ* походить від грецького παραμονάριος).

Праця лексикографічного характеру була активною протягом усього XVII ст., але з середини його вона стала допоміжною й остаточно перейшла на другий план. Це було зумовлене, з одного боку, великими успіхами лексикографії, з другого боку,— відносною усталеністю лексичних норм староукраїнської мови й розвитком освіти.

Центральне місце в лексикографії XVII ст. належить творчості видатних філологів П. Беринди та Є. Славинецького. Вершиною староукраїнського словникарства є «Лексикон» П. Беринди. У ньому творчо використано всі основні надбання попередньої східнослов'янської лексикографії: два давньоруські словники — «Рѣчь жидовьскаго языка преложена на роускоую...», «Толкованіє неудобь познаваємомъ въ писаныхъ рѣчємъ...», ономастикон російського філолога Максима Грека — «Толкованіє имєнъ по алфавиту», глоси з українських рукописів та друків XVI — початку XVII ст., особливо київських, глоси білоруського першодрукаря Ф. Скорини, окремі глоси з російських книг, церковнослов'янсько-українські словники «Лексис... просто» і «Лексис Л. Зизанія. Названі рукописні словники й лексикографічні матеріали в складі «Лексикона» П. Беринди знайшли дорогу до ширших освічених кіл й тривалий час служили поширенню знань і культури, а «Лексис» Л. Зизанія дістав друге життя. П. Беринда використав також твори західнослов'янських лексикографів, зокрема чеського вченого П Лодерекера (а через нього — хорватського лексикографа Ф. Вранчича). Особливо повно він залучив до своєї праці ономастикон візантійського філолога Мануїла Ритора та тлумачення топонімів й антропонімів із антверпенського видання Біблії.

Уся попередня східнослов'янська лексикографічна література здебільшого використана в широкому контексті оригінальних по-

яснень самого П. Беринди, і статті з попередніх словників, уведені в «Лексикон» без суттєвих доповнень, складають у пам'ятці зовсім невеликий процент. Але вона була тим благодатним ґрунтом, на якому зросла творчість видатного мовознавця. Іноземні джерела залучено для зіставлення церковнослов'янської та української лексики з лексикою інших слов'янських і деяких неслов'янських мов і, особливо, при з'ясуванні етимологій біблійних топонімів й антропонімів та християнських імен. І цей матеріал використано творчо, з прагненням дати найглибше, всебічне пояснення власних назв. Абсолютна більшість реєстрових слів зібрана й кваліфіковано перекладена чи пояснена українською мовою самим П. Бериндою.

Літературною джерельною базою для реєстру «Лексикона» послужили найрізноманітніші церковнослов'янські тексти — рукописи й, особливо, друки XVI — початку XVII ст., зокрема Острозька біблія та київські видання (над редагуванням і друкуванням яких активно трудився мовознавець). Аналізуючи залучений лексикографічний матеріал та інформацію про значення слів, здобуту на основі широких контекстів і зіставлення церковнослов'янських текстів (де це було можливо, наприклад, Біблії) з грецькими, латинськими та польськими, П. Беринда здійснив наукове пояснення апелятивної лексики словеноросської мови, яке залишилося неперевершеним тривалий час й досі повністю не втратило свого значення.

Разом із цим П. Беринда вдосконалив лексикографічні засоби опрацювання слова. Учений розташував реєстр за алфавітом, який витримується не тільки на першу букву, але й на 2—3 літери внутрішньої азбуки. Реєстр відділено від перекладу виразним технічним засобом — двокрапкою. Реєстрові слова подано в узвичаєних тоді вихідних формах (виняток — слова в формах, зовсім невластивих живій мові — аористі й імперфекті та неопрацьований лексичний матеріал, унесений у процесі друкування). Широко застосовуються стилістичні, рідше — граматичні ремарки. При неслов'янських елементах введено вказівки на мову, з якої запозичено реєстрове слово чи до якої слов'янської воно належить. Семантика слова нерідко ілюструється в контексті, подаються фразеологізми та фразеологічні сполуки, до яких входить реєстрове слово. Автор звичайно вказує на джерело, звідки взято слово для реєстру або кому належить етимологія власного найменування. Так, широко, як у «Лексиконі» П. Беринди, екземпліфікація й паспортизація не практикувалася в жодному із староукраїнських словників. Омоніми, омофони, омографи опрацьовуються в окремих статтях. Широко застосовується вертикальне й горизонтальне гніздування не лише дериватів одного кореня (що було звичайним у тодішній європейській лексикографії), але фонетичних, орфографічних варіантів одного слова. У реєстрі «Лексикона» виявляються й окремі словосполуки (в тому числі фразеологічні) — явище притаманне всій тодішній європейській лексикографії.

У «Лексиконі» старанно опрацьовано перекладну частину. Переклади П. Беринди полілексемні, з численними синонімами й се-

мантично близькими словами, що повною мірою розкривають значення церковнослов'янських слів перед носіями різних українських говірок, а також інших східнослов'янських мов. Вузьких діалектизмів у «Лексиконі» П. Беринди зовсім небагато, тому словник відіграв величезну роль у виробленні й закріпленні лексичних норм старої української літературної мови.

Інослов'янський матеріал лексикографічних джерел своєї праці П. Беринда звичайно пристосовував до норм української писемної мови XVII ст., але в українській частині «Лексикона» спостерігаються й давньоруські, церковнослов'янські й староросійські вкраплення. Глибокому опрацюванню значень слів сприяли й загалом вдалі етимологічні екскурси автора, зіставлення з класичними та живими мовами, лінгвістичні коментарі до окремих слів і форм. Вони разом із розгалуженою системою граматичних та стилістичних ремарок, поясненнями первісних значень топонімів і антропонімів на тривалий час зробили «Лексикон» П. Беринди філологічною енциклопедією. Енциклопедичні розвідки й широкі пояснення термінів науки, мистецтва, довідки про іноземні реалії тощо сприяли поширенню знань серед народних мас.

«Лексикон» протягом XVII—XVIII ст. був найповнішим зібранням науково опрацьованої лексики мови, яка обслуговувала культурні потреби більшої частини слов'янського світу (сходу і півдня), мови, що була модифікованою старослов'янською. Його автор зробив удалу спробу нормалізувати словниковий склад церковнослов'янської мови. Все це дає право вважати П. Беринду одним із зачинателів славістики. Роль П. Беринди в історії слов'янознавства підсилює й підкреслює те, що його «Лексикон» став основним джерелом низки вітчизняних та іноземних словників XVII—XVIII ст., у яких представлена церковнослов'янська мова — одна з найбагатших й найпоширеніших у минулому літературних мов Європи.

Незважаючи на те, що «Лексикон» укладено на основі конфесійних текстів, у поясненнях П. Беринди переважає світське, гуманістичне трактування предметів і явищ навколишнього середовища. «Лексикон» став не тільки джерелом, але й зразком для наступних українських, російських і білоруських лексикографів — автора «Синонімів», Є. Славинецького, А. Корецького-Сатановського, Ф. Полікарпова-Орлова, автора супрасльського словено-польського лексикона та ін. Він стимулював розвиток лексикографії на Україні, в Росії та Білорусії. Все це дає право вважати П. Беринду видатним представником вітчизняної лексикографії, що остаточно оформилася в XVII ст. в окрему лінгвістичну галузь, світську науку.

З «Лексиконом» П. Беринди пов'язане укладання першого румунського словника Мардарієм із Козії (Козіанулом), першого церковнослов'янсько-польського словника польського філолога Маріана з Яслиськ, лексикографічні праці шведського мовознавця Й. Г. Спарвенфельда.

Невідомий автор шляхом «оберненої» переробки «Лексикона» уклав перший українсько-церковнослов'янський словник «Синоніма славенороссках». Ця незакінчена (мабуть, чорнова) робота рівнем лексикографічної обробки словникового матеріалу стоїть нижче, ніж книжка П. Беринди, але вона знаменувала дальший відхід лексикографії від потреб церкви й наближення її до суто освітніх запитів. «Синоніми» показали нові явища в українській літературній мові — швидке наростання в ній елементів південно-східних діалектів.

Чисто освітні потреби східнослов'янських народів викликали до життя словники Є. Славинецького. Лексикони цього видатного вітчизняного мовознавця яскраво свідчать про те, що українська й уся східнослов'янська лексикографія, ставши окремою галуззю лінгвістики (незважаючи на те, що авторами словників були духовні особи), остаточно стала задовольняти насамперед світські сфери життя, а не тільки релігійні (читання й перекладання конфесійних текстів). Процес секуляризації лексикографічної діяльності під впливом ренесансних ідей проходив у всій тодішній європейській лінгвістиці [5, *46—47*]. Як і «Лексикон» П. Беринди, словники Славинецького й Корецького-Сатановського свідчать про дальший розвиток зв'язків східнослов'янської лексикографії з західноєвропейською (А. Калепін, І. Скопула) та інослов'янською (Г. Кнапський) й дедалі більше використання здобутків східнослов'янської науки закордонними вченими (напр., Лакроз, Й. Г. Спарвенфельд та ін.).

Структура статті в словниках Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, особливо в «Лексиконі латинському» й «Лексиконі словено-латинському», досить проста: у них немає ні стилістичних ремарок, ні цитат, ні фразеологізмів, ні етимологічних розвідок, ні зіставлень з іншими мовами; граматичні ремарки — рідкісні (переважно для розрізнення структурно ідентичних іменників і прикметників), посилання на джерела — одиничні. Цим лексикони Є. Славинецького загалом наближаються до нових перекладних словників і відходять від попередньої традиції філологічних словників, представлених працями Л. Зизанія і П. Беринди. Вони поруч із «Синонімами» вказують, що остаточно оформлюється тип перекладного словника в східнослов'янській лексикографії, який також знайшов продовження в XVIII ст. в лексиконі Ф. Полікарпова-Орлова. У працях Є. Славинецького представлена поруч із класичними мовами церковнослов'янська. Це демонструвало високий ступінь розвитку словеноросської мови, якого вона досягла в середині й другій половині XVII ст. завдяки праці цілих поколінь східнослов'янських філологів, й відносне усталення її лексичних і граматичних норм завдяки працям П. Беринди, М. Смотрицького та освітній роботі Києво-Могилянської школи. Численні живомовні елементи, особливо українські, в «Лексиконі латинському» й «Лексиконі словено-латинському» разом із цим показували, що ці норми не стійкі, що жива мова їх розхитує, що життя вимагає літературної

мови на народній основі в усіх сферах писемності. Словники Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського відзначаються точністю й багатством перекладу. Характером опрацювання матеріалу до них наближається українська частина Семимовника.

Отже, в XVII ст. давня українська лексикографія досягла найвищого розквіту, збагатившись творчістю видатних мовознавців П. Беринди та Є. Славинецького.

Завдяки творчості П. Беринди, Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського українська лексикографія стояла на рівні тодішньої европейської науки. Творчість і діяльність цих учених — яскраві зразки духовного єднання братніх східнослов'янських народів, їх взаємозбагачення культурними й науковими надбаннями.

«Лексикон» П. Беринди, «Синоніми», «Лексикон латинський» Є. Славинецького показують, що в XVII ст. Київ стає провідним центром української науки і культури.

ВИСНОВКИ

Лексикографія — одна з найдавніших практичних галузей вітчизняного мовознавства. Виникнення й розвиток її тісно пов'язаний з історією народу, його освітою, культурою й писемно-літературною мовою. Лексикографії звичайно передує підготовчий етап — праця лексикографічного характеру, що виявляється в глосах, за допомогою яких пояснюються малозрозумілі чи незрозумілі для широкого читача лексичні елементи в літературній мові — запозичені, застарілі (архаїчні), рідкісні слова. Глоси не зникли навіть при існуванні високорозвиненої лексикографії. Це явище було зумовлене кількома чинниками. По-перше, давні словники ніколи не охоплювали усіх малозрозумілих або незрозумілих елементів писемної мови, навіть у часи створення лексиконів. По-друге, внаслідок розвитку лексичного складу літературної мови та її контактів із іншими мовами в ній постійно функціонували слова (неологізми, архаїзми, діалектизми, запозичення), що вимагали пояснення. Оскільки лексикографічна праця в давнину не була регулярною, такі елементи найзручніше було пояснювати за допомогою глос у кожному конкретному тексті. По-третє, друковані словники не мали великих тиражів, а кількість примірників рукописних була обмежена, тому вони були доступні далеко не всім активним читачам старої доби. Глоси, особливо невеликі глосарії XVII ст., нерідко заміняли словники. Глоси були будівельним матеріалом для давньоруських і староукраїнських словників. Давньоруський словник «Тлъкованиѥ неудобь познаваѥмомъ въ писаныхъ рѣчемь...» і великою мірою перший український словник «Лексис... просто» становили зібрання глос. Глоси виявляються і в давньоруських ономастиконах. Навіть у пізніші церковнослов'янсько-українські словники глоси часто переносилися без суттєвих змін, тому в «Лексисі» Л. Зизанія і «Лексиконі» П. Беринди представлені всі ті засоби розкриття значення слова, які притаманні глосам XVI—XVII ст.: простий переклад, широке пояснення, етимологічний екскурс, енциклопедична довідка. Досвід у поясненні слів цими засобами використали Л. Зизаній та П. Беринда у оригінальних, незапозичених статтях. Письменники середини й другої половини XVII ст., пояснюючи відповідні слова текстів за допомогою глос, нерідко використовували «Лексис» Л. Зизанія і, особливо, «Лексикон» П. Беринди (на

який покликалися або до якого відсилали читача). Таким чином, ці два види лексикографічної праці на Україні активно взаємодіяли. Необхідно підкреслити, що в лексиконах, пов'язаних із давньою традицією пояснення слів за допомогою глос («Лексис» Л. Зизанія, «Лексикон» П. Беринди), перекладна частина багатша й різноманітніша, ніж у працях, створених поза цією традицією («Синоніми», «Лексикон латинський» Є. Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського). Активне використання глос часом порушувало стрункість словникових статей у лексиконах, бо вони вводилися часом в невихідних формах. Зв'язок старих лексиконів із глосами зумовив і те, що всі церковнослов'янсько-українські словники XVI—XVII ст. були диференційними й пояснювали тільки відмінні елементи споріднених мов.

Другий етап у розвитку староукраїнської лексикографії — період її становлення в XVI ст., коли виникають перші невеликі словники «Лексис... просто» й «Лексис» Л. Зизанія. На цьому етапі йде формування типу церковнослов'янсько-українського словника, становлення основних засобів лексикографічної обробки словникового матеріалу. Великі заслуги в цьому належать відомому лінгвістові Л. Зизанієві.

Третій етап у розвитку староукраїнської лексикографії — період розквіту в XVII ст. В цей час вона зросла якісно: П. Беринда довершив і застосував головні лексикографічні засоби опрацювання церковнослов'янського матеріалу, а Є. Славинецький — неслов'янського. Розширився й мовний діапазон словників. Крім церковнослов'янсько-українського «Лексикона» П. Беринди, були створені українсько-церковнослов'янський словник «Синоніма славенороська», латинсько-церковнослов'янський «Лексикон латинський», «Лексикон греко-словено-латинський» Є. Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Стара лексикографія — оригінальне явище в історії української культури, але у становленні та розвитку її велику роль відіграла давньоруська спадщина й постійний активний обмін духовними надбаннями між братніми українським, російським і білоруським народами. З давньоруською традицією безпосередньо пов'язаний звичай пояснювати малозрозумілі слов'янські й неслов'янські слова за допомогою глос. Давньоруські словники були в активному вжитку в Росії, на Україні і в Білорусії протягом цілого періоду — XIV—XVII ст. Їх досить повно використали українські лексикографи при створенні своїх праць — автор «Лексиса... просто» і П. Беринда.

Уже перший український словник «Лексис... просто» має в своєму складі матеріали з ономастикона російського філолога Максима Грека та глоси з книг білоруського першодрукаря Ф. Скорини. Дуже повно філологічні праці Максима Грека, зокрема тлумачення антропонімів, використав П. Беринда.

Українські лексикони активно вживалися й у Росії та в Білорусії (1653 р. у Кутеїні біля Орші «Лексикон» П. Беринди був навіть

перевиданий). Матеріали з «Лексиса» Л. Зизанія і «Лексикона» П. Беринди запозичували укладачі російських азбуковників. Книга П. Беринди була важливим джерелом для російських лексикографів XVIII ст. Ф. Полікарпова-Орлова, П. Алексеєва та ін., базою анонімного білоруського укладача церковнослов'янсько-польського лексикона 1722 р.

Яскраві сторінки в історію українсько-російських лексикографічних зв'язків уписали своєю творчістю Є. Славинецький та А. Корецький-Сатановський, лінгвістична творчість яких проходила як у Києві, так і в Москві. Словники Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського також широко використав Ф. Полікарпов-Орлов. Українсько-російсько-білоруські зв'язки в ділянці лексикографії були важливою ланкою культурного єднання трьох братніх народів.

Староукраїнське словникарство мало контакти з лексикографіями інших народів Європи. Ці контакти позитивно відбивалися насамперед на виробленні засобів лексикографічного оформлення словникових статей і на змісті творів П. Беринди та Є. Славинецького. П. Беринда залучив у свій «Лексикон» тлумачення імен візантійця Мануїла Ритора та ономастикона Антверпенської біблії. Із багатомовного словника чеського вченого П. Лодерекера він узяв невеликий апелятивний матеріал для зіставлень. Є. Славинецький використав латинський словник А. Калепіна і греко-латинський лексикон візантійця І. Скопули.

Ширше використали досягнення староукраїнської лексикографії іноземні вчені. На основі «Лексикона» уклав перший румунський словник Мардарій із Козії (Козіанул) і церковнослов'янсько-польський словник Маріан із Яслиськ. Словники П. Беринди та Є. Славинецького майже повністю ввійшли в лексикони шведського мовознавця Й. Г. Спарвенфельда. Отже, староукраїнські словники відіграли певну роль не тільки в східнослов'янській, але й усій європейській лексикографії.

Староукраїнська лексикографія переконливо свідчить про те, що організація реєстру словника була одним із найважчих, найвідповідальніших завдань у всі періоди історії. Ні один із лексикографів давнини не обійшовся тільки власною працею в цьому напрямку. Так, автор «Лексиса... просто» увів у реєстр пам'ятки матеріал із давньоруського словника «Тлъкъ ω неразумныхъ словесѣхъ» й ономастикона Максима Грека, Л. Зизаній широко використав реєстр «Лексиса... просто», а П. Беринда — реєстри двох давньоруських словників, словника Максима Грека й обох попередніх українських — «Лексиса... просто» й «Лексиса» Л. Зизанія. Тридцятирічною наполегливою працею П. Беринда створив найповніше зібрання церковнослов'янських слів у старій східнослов'янській лексикографії, яким користувалися всі наступні укладачі (українські, російські, білоруські, румунські, польські, шведські, французькі) словників XVII—XIX ст. з церковнослов'янським (і старослов'янським) реєстром. Щоправда, з близько 7000 реєстрових слів «Лекси-

кона» з попередніх словників узято тільки близько 1500, решту зібрав П. Беринда із літературних джерел. При наявності великих словників латинської й грецької мов Є. Славинецький, природньо, використав уже готові реєстри.

Спадковість спостерігається й у перекладних частинах староукраїнських лексиконів. Проте у розробці значення реєстрового слова чи не найбільшою мірою виявляється оригінальна індивідуальна лінгвістична творчість авторів лексиконів. Переклади, пояснення, тлумачення реєстрових слів у Л. Зизанія, П. Беринди, Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського відзначаються точністю й глибиною. І провідне місце належить П. Беринді, який вивчав семантику слова в контексті, зіставляв церковнослов'янські конфесійні тексти з грецькими, латинськими й, можливо, польськими та чеськими, а первісне значення топонімів і антропонімів з'ясовував через усі доступні йому ономастичні джерела.

У лінгвістиці, як і в інших галузях знання, об'єктивні відомості про предмет є науковими, незалежно від часу здобуття їх. Про це свідчить те, що автори церковнослов'янських й історичних східнослов'янських словників залучали й залучають до своїх праць пояснення із давніх лексиконів, що на тлумачення значень слів у старих лексиконах посилаються сучасні лексикологи. Лексикографія кінця XVI—XVII ст. у найкращих своїх здобутках є не тільки для свого часу, але й для нас справжньою лінгвістичною наукою, а не донауковим мовознавством.

У своїх лексикографічних працях українські та російські учені старої доби — Л. Зизаній, П. Беринда, Є. Славинецький, А. Корецький-Сатановський, Ф. Полікарпов-Орлов вивчали й кодифікували міжслов'янську літературну мову, тому вони відіграли визначну роль в історії славістики.

Староукраїнська лексикографія — органічна частина історії української літературної мови. Вона яскраво відбивала в собі взаємодіяння церковнослов'янсько-книжної та живої народної стихій у писемній мові XV—XVII ст. й відіграла важливу роль у нормалізації старої української літературної мови. Вона — першорядне джерело для дослідження історії лексичного складу української мови.

Староукраїнська лексикографія задовольняла культурно-освітні потреби свого часу. Діяльність найвидатніших українських лексикографів XVI—XVII ст. пов'язана з двома найбільшими центрами української освіти й культури того часу Львовом і Києвом, причому в XVII ст. за Києвом закріплюється провідна роль. Дуже сприятливі умови склалися для Є. Славинецького в Москві, де вчений створив ще три словники.

У XVII ст. українська лексикографія оформилася в окрему галузь мовознавства, світську науку.

Староукраїнська й староросійська лексикографія були міцною основою, на якій виросла нова лексикографія східнослов'янських народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ *

АЖ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К. : Наук. думка, 1965.

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— СПб., 1846—1853.— Т. 1—5.

АК — Τερατουργημα lubo.. cuda... Athanasiusa Kalnofojskieg(o).— Київ, 1638.

Ан. Б. — [Антверпенська біблія] Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece et latine.— Hebraea, chaldaea, graeca et latina nomina virorum, mulierum. populorum, idolorum, urbium, fluviorum, montium, caeterorumque locorum quae in Bibliis utriusque Testamenti leguntur in veteri interprete... Antverpiae, 1569—1571, t. 7.

Ан. С. — Збірка творів Анастасія Сінайського : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 166/45 С).

Анф. — Анѳологїонъ, или Трифологїонъ.— Київ, 1619.

Ап. — Воскресенский Г. Древнеславянский Апостол.— Свято-Троицкая Сергиева лавра; Сергиев Посад, 1906—1908.— Вып. 2—5. Вып. 2. Свято-Троицкая, Сергиева лавра. Вып. 3—5. Сергиев Посад.

Апок. — Стгѡ... Андреа... Тлъкованїє на Апокаліѱін(ъ)... Іѡанна Бгослова.— Київ, 1625.

Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. Киев, 1859—1914 **.— Ч. 1—8.

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Спб., 1861—1892.— Т. 1—15.

Бер. — Лексикон словенороський Памви Беринди — Надрук. з вид. 1627 р. фотомехан. способом / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.

Бер. В. — Беринда П. На Рж(с)тво... Вѣршѣ...— Львів, 1616.— В кн.: Резанов В. Драма українська. К., 1926, вип. 1.

Бс. ап. — ... Іѡанна Зла(т)[о]устаго... Бесѣды на ді посланій свѧтаго апостола Павла.— Київ, 1623.

Бс. д. — ... Іѡа(н)на Златоустагѡ... Бесѣды на ДѣѦнїѦ... ап(с)лъ. — Київ, 1624.

---

* У прикладах і цитатах із пам'яток надрядкові літери вносяться в рядок у круглих дужках. Після прикладів (цитат) відповідна арабська чи римська цифра вказує на час, до якого відноситься цитата або пам'ятка; остання цифра вказує на сторінку рукопису й стародруку або сторінку видання рукопису й перевидання стародруку; перед нею іноді стоїть цифра, що вказує на том, частину, випуск відповідного джерела.

** При покликанні на це видання арабська цифра вказує на частину, римська — на том.

Бс. I. — [Толкованїе с: Іωа(н)на Зла(т) на єvста с: Іωанна] : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр Поч. / Б. 3.).

Бс. Мт. I — Толкованїе с: Іωа(н)на Зла(т) на єvлиста с: Матθєа : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр Поч. / Б. 1).

Бс. Мт. II — Толкованїе с: Іωа(н)на Зла(т) на єvлиста с: Матθєа : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр Поч. / Б. 2.).

Б.-Н. — Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1966.

БП — Болонски псалтир...— Фототипно изд. с увод и бележки от Иван Дуйчев.— София : Изд-во Болг. акад. наук, 1968.

Бус. — Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков.— М., 1861.

Б. Ф. — Федоров І. Буквар.— Львів, 1574.— Фотомехан. перевид. К. : Дніпро, 1975.

В. — Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, статья и комментарии И. П. Еремина.— М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1955.

ВБС — Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVII-го века.— Наук. зб. т-ва «Просвіта», Ужгород, 1927, р. 5.

ВУР — Воссоединение Украины с Россией : Док. и материалы в 3-х т. М. : Изд-во АН СССР, 1954.— Т. 1—3.

Гал. К. — Галятовський Іоанникій. Ключъ разумѣнія...— Львів, 1665.

Гал. Кл. — Галятовський Іоанникій. Ключъ разумѣнїя... —К., 1659.

Гор. — Горький М. Твори: в 16-ти т. К. : Держлітвидав, 1953.— Т. 8.

Гр. — Словар української мови / Зібр. ред. журн. «Киев. старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. К., 1907—1909.— Т. 1—4

Грам. 1591 — Граматїка доброглаголиваго еллинословенского языка...—Львів, 1591.

Грам. 1596 — Зизаній Л. Грамматїка словенска.— Вільно, 1596.

Грам. 1619 — Смотрицький М. Грамматїки Славенския правилноє сvнтаґма... Єв'є, 1619.

Грам. 1638 — Грамматїки или письменница языка Словєн(ь)скаго.— Кременець, 1638.

Грам. 1648 — [Смотрицький М.] Грамматика. М., 1648.

Д. — Діωп(ъ)тра мірозрітє(л)ная а или Зєрцало... словєньски многогрѣшным виталиєм игумєно(м) ч(с)тного кр(с)та в дубнѣ... новоизражє(н)но..., 1604 р. : Рукопис. — (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у м. Києві, шифр І 4001). З глосами книжка 1612 р. надрукована в Єв'ї.

Д. А. — Главы книги стго диωнисїа арєωпагита ω нб(с)нѣ(м) сщєноначалїи главизнъ єі : Рукопис XVI ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр Поч. / Б. 8).

Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4-х т. М. : Госиздат. иностр. и нац. словарей, 1955.— Т. 1—4.

ДК — [Евсеев И. Е.] Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих по рукописи XVI в.— Чтения в О-ве истории и древностей рос., 1902, кн. 3.

Дор. — Прп(д)бнагω... Аввы Дороθєа Поученїа.— Київ, 1628.

ЕК — Перетц В. До історії перекладу Біблії в Західній Русі : Книга Естери в перекл. кінця XV віку.— В кн.: Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. К., 1915.

ЄА — Смокина Н. П., Смокина Н. Н. Вновь найденный фрагмент древ-

него евангелия.— В кн.: Изучение русского языка и источникознание.— М., «Наука», 1969.

Є. Вол. — Трипольський Н. П. Волынское рукописное Евангелие XVI в.— Волын. ист.-археол. сб. —Житомир, 1900, вып. 2.

ЄД — Добромирово евангеліе: Бълг. паметник от началото на XII век / Подгот. изд. Боряна Велчева.— София : Изд-во Бълг. акад. наук, 1975.

ЄК — Евангелїе учителное... Каллиста...— Крилос, 1606.

Є. Літк. — Грузинский А. С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке: Летк. Евангелие.— Киев, 1912.

Є. Нег. — Євангеліє в перекладі В. Негалевського. 1581 р. : Рукопис.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР в Києві, шифр 451 П/1636).

ЄО — Остромирово евангелие 1056—1057 г.— 2-е фотолитогр.— изд. / Иждивением... И. К. Савинкова.— Спб., 1889.

ЄУ I — Учительне євангеліє XVI ст. : Рукопис. (Зберігається у Львів. філіалі ЦНБ АН УРСР, шифр НТШ/23).

ЄУ II — Учительне євангеліє XVI ст.: Рукопис.— (Зберігається у Льв. філіалі ЦНБ АН УРСР, шифр. П—32).

ЄУС — Єv(г)ліє учителноє... Каллиста... / Перекл. М. Смотрицького.— Єв'є, 1616.

Зас. — Заседание в книжной палате 18-го февраля 1627 года по поводу исправления катехизиса Лаврентия Зизания.— Спб., 1872 — (Памятники древней письменнсcти и искусства / Об-во любителей древней письменности; Вып. 17).

Зиз. — «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славенороссская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.

И. Ф. — Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.; Л. : Изд-во АН СССР. 1958.

Ізб. 1073 — Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.— Спб. 1880.

Ізб. 1076 — Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Демьянов, Г. Ф. Нефедов.— М.; Наука, 1965.

ІПВ — [О единой истинной православной вѣрє...].— Острог., 1588.

Ірм. — Ірмологіон : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр ДА/95 Л).

КА — Крехівський апостол 1560 рр. Рукопис зберігається у Львівській бібліотеці АН УРСР, № 1291.

КВ — Книга о вѣрѣ... : Рукописна копія XVII ст. Стародруку.— [К., 1619—1620].— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 376/309 С).

К. З. — Климентій Зіновіїв : Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. Вступ. стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги. Іст.-літ. коментар В. П. Колосової.— К. : Наук. думка, 1971.

Коп. — Копиевский И. Номенклаторъ на рускомъ, латинскомъ и немѣцкомъ языкѣ.— Петербург, 1718.

Кот. — Котляревський І. П. Повне зібрання творів: В 2-х т.— К. : Вид-во АН УРСР, 1952.— Т. 1.

Кр. Є. — Збірка творів Кирила Єрусалимського : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 220 П. / 65).

Крм. — Кормча XVI ст. : Рукопис.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 1, 5531).

ЛІ — Ипатьевская летопись.— М. : Изд-во вост. лит. 1962.— (ПСРЛ; Т. 2).

Ліст. — Лѣствица : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр. 237 П./88).

Ліф. — Лιθos.— К., 1649.— АрхЮЗР 1/IX

ЛЛ — Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись [illegible]ическому списку.— М [illegible] Изд-во вост. лит., 1962 — [illegible] 1).

Л. Сам. — Лѣтопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник / Изд. Киев. врем. комиссиею для разбора древних актов.— Киев, 1878.

ЛСП — Лєзиконъ Сирѣчь словєсникъ славєнскій Имѣющъ в(ъ) сєбѣ Словєса первѣє Славєнскїѧ, Азбучныѧ, по сє(м) жє По(л)скїѧ.— Супрасль, 1722.

Лун. — Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды. вып. 2. К истории Лунника.— Спб., 1901.

Луц. — Луцидарій.— В кн.: Карский Е. Ф. Малорусский Луцидарий XVII века. Варшава, 1906.

Льв. СБ — Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство : [Опыт церковноистор. исслед]. Приложения.— Киев, 1904.

М. А. — Иерея Михаила «Оброна вѣрному члвку».— В кн.: Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 7. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв.— Пг., 1921.

Марг. — Книга... Іоанна Златоустаго... маргаритъ глема.— Острог, 1595.

М. Г. — Сочинения преподобного Максима Грека.— Казань, 1860—1862.— Ч. 2—3.

М. Гр. — ... Инока максима толкованїє имєна(м) по алфавиту : Рукопис — (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр ДА/П.521). Дві редакції пам'ятки за різними списками XVI—XVII ст. опублікувала Л. С. Ковтун в кн.: «Лексикография Московской Руси начала XVII ст.» Л. : Наука, 1975, с. 313—348.

МС — [Медведев Сильвестр]. Оглавленіе книгъ, кто ихъ сложилъ.— Чтения в император. О-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1843, № 3, отд. 4.

МСЛ — Історія міст і сіл УРСР: Льв. обл.— К. : Гол. ред. УРЕ, 1968.

МУР — Петров А. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Спб., 1911.— (Материалы для истории Угорской Руси).

НГБ — Арциховский А. В. и др. Новогородские грамоты на бересте.—М.: Изд-во АН СССР, 1953—1978.

НЛЗ — Временник : Науч.-лит. зап. Льв. ставропигиона на 1936 и 1937 гг.— Львов, 1937.

Нов. — Новицкий И. П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. Т. 2. Имена географические.—Киев, 1882.

Ном. — Номоканонъ.— Львів, 1646.

Н. Ч. — Книга преподобнагѡ ѡца нашего Никона, игумена Чєрныѧ горы.— Почаїв, 1795.

ОБ — Библіа сырѣ(ч) книги вєтхаго и новаго завѣта, по языку словенску.—Острог, 1581.

П — [Поликарпов-Орлов Ф.]. Лєѯїконъ треѧзычный, сирѣчь Рєченій славєнски(х), єллиногрєчєски(х) и латінски(х) сокровище. Из(ъ) различныхъ дрєвнихъ и новыхъ книгъ собраноє и по словєнскому алфавіту въ чинъ розположєноє.— М., 1704.

Пер. — Перестрога зѣло потребная на потомные часы православным христианом.— В кн.: Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1954.

ПЄ — Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр. : Рукопис.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, № 15512).

ПН — Нягівські повчання.— В кн.: Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 7. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Пг., 1921.

Пов. — Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в.— Спб., 1903.

Пом. — Сунадикъ Ал(ъ)бо Поми(н)нікъ ѡбитєли Межигорскїѧ... 1625 р. : Рукопис. (Зберігається в ЦНБ АН УРСР, шифр 375/374 С).

ПП — Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви.— Основа, 1861, нояб.— декаб.

Пр. — «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто»... с предисловием архимандрита Амфилохия.— Чтения в О-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, кн. 2, апрель — июнь. II. Материалы историко-литературные. М., 1884. Фотомеханічне повторення цієї публікації, зроблене в кн. Зизаній Л. «Лексис» «Синоніма славенороссская». К. : Наук. думка, 1964, с. 175—194.

Прол. — Прологъ.— Спб., 1895.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.

ПТ — Палея толковая по списку, сделанному в г. Коломне в 1406 г. / Труд учеников Н. С. Тихонравова.— М., 1892.

ПФ — Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.) : Зб. док. К. : Наук. думка, 1975.

Р. — Южнорусские грамоты / Собр. В. Розовым.— К., 1917.— Т. 1.

Рєз. — Рєзанов В. Драма українська. К., 1926—1929.— Вип. 1—6.

РИБ — Русская историческая библиотека.

РО — Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.— Спб., 1905.— Т. 3. Ч. 2.

Рч. — Рѣчь жидовьскаго языка. преложена на роусскоую..., сп. XIII ст.— В кн.: Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья. М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1963.

Рч. гр. — Никольский Н. Рѣчь тонкословія греческаго : Рус.-греч. разговоры XV—XVI в. [Спб.], 1896.— [Памятники древней письменности; 114].

Сем. — Семимовний словник (латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавський): Рукопис.— (Зберігається у Бодлеанській б-ці в Оксфорді, № M. S. March 187).

С. Є. — Ставровецький К. Т. Еvлїє учителное албо казаня...— Рохманів (на Тернопільщині), 1619.

С. З. — Ставровецький К. Т. Зєрцало бгословіи — Почаїв, 1618.

Син. — Синоніма славенороссская.— В кн.: Л. Зизаній. «Лексис». «Синоніма Славенороссская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.

Сир. Є. — Поученїя Ефрема Сирина.— М., 1946.

Сир. І. — Иже въ сты(х) ѡ(т)ца нашего иса(а)ка Сиринянина... словѣса по(ст)нїческа. : Рукопис XVII ст.— / Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 232 П/68).

СК — Щепкин В. Саввина книга. (Памятники старославян. яз.; Т. 1. Вып. 2).— Спб., 1903.

Слав. — Збірник «Здѣ лежащая словеса сочиненная іер... нахомъ єпіфаніемъ славінецкимъ...» : Рукопис поч. XVIII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР, шифр 290 П/145).

Сл. Лат. — Славинецький Є. Лезїконъ латински(й) з калєпина прєложє(н)ный(й) на славєнски(й) : Рукопис 1642 р.— (Зберігається в Центральному державному архіві давніх актів у Москві, фонд 181, № 241/441).

Сл. Лекс. І — Славинецький Є. Лексикон латинський.— В кн.: «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1973.

Сл. Лекс. ІІ — Славинецький Є. Лексикон словено-латинський. В кн.: «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1973.

Сл. Слав. — Лезікон словєнолати(н)скі(й) Трудолюбиємь иноко(в) Арсєнїя и Епифанїя в бгоспасаємомъ градѣ Москвѣ сост.: Рукопис

XVII ст.— (Зберігається в Національній бібліотеці в Парижі, колекція слов'янських рукописів, № 6).

См. К. — Смотрицький Г. Ключь цр(с)тва небесного...— [Острог, 1587].

СП — Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина.— М. : Наука, 1967.

Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1893—1912.— Т. 1—3.

СРЯ — Словарь русского языка XI—XVIII вв. М. : Наука, 1975—1978.— Вып. 1—5.

Стеф. — Стефаник В. Повне зібрання творів: в 3-х т.— Т. 1, К. : Вид-во АН УРСР, 1949.— Т. 1.

Ст. З — Зизаній С. Казанье стго Кирилла...— Львів, 1906.— (Пам'ятки укр. мови і літ.; Т. 3).

СУ — Ищенко Д. С. «Устав Студийский» по списку XII в. (фрагменты).— В кн.: Источники по истории русского языка. М. : Наука, 1976.

СУМ — Словник української мови. К. : Наук. думка, 1970—1978.— Т. 1—11.

Сщ. — Иже в ст҃ыхъ ѡ҃ца нашего іωанна Златоустаго... Книга ω с҃щенъствѣ.— Львів, 1614.

Т. — Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка.— Х; К. : ДВУ, 1930—1932.— Т. 1.

Тіт. — Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII—XVIII вв. : Всезбірка передмов до укр. стародруків.— К., 1924.

Тлк. — Толкованіє о нерозумныхъ словесѣхъ : Список (російського походження) XVI ст. Рукопис.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр ДА/П. 572).

Тлк. неуд. — Тωлкованіє неоудобь познаваемы(м) в писаніи(х) рѣчемъ... Список другої редакції пам'ятки : Рукопис (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 236 П/86).

Тр. — Тріωдіон, си есть: тріпѣснецъ. К., 1627.

Трав. — Німчук В. В. Мова українського травника XVI ст.— Мовознавство, 1976, № 5.

Туров. — Еремин И. П. Литературное наследие Кирилла Туровского.— Тр. Отд. древнеруск. лит., т. 15, 1958.

Ук. Л. — Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей. Отдел первый. Указатель лиц.— Спб., 1898.

Укр. п. — Українська поезія : Кінець XVI — початок XVII ст. / Упорядники В. П. Колосова, В. І. Крекотень.— К. : Наук. думка, 1978.

Ук. С. — Словарь русского языка XI—XVII вв. : Указ. источников.— М., 1975.

УРС — Українсько-російський словник. К. : Вид-во АН УРСР, 1953—1963.— Т. 1—6.

Усп. зб. — Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.

УЦ — Уставъ церковный.— М., 1610.

Ф. — Вер(ъ)тоградъ д҃шевный, сиречъ Собраніе... Інокомъ Фікарею С҃тогорцемъ.— Вільно, 1620.

Фас. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М. : Прогресс, 1964—1973.— Т. 1—4.

Ф. Б. — Збірник з тлумаченнями на чотирьох євангелістів Феофілакта Болгарського : Рукопис XVII ст.— (Зберігається в ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 14 П./106).

Фіз. — Фізіолог.— В кн.: Карнеев А. Материалы и заметки по литературной истории «Физиолога». —Спб., 1880.

Ф. С. — Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі.— Мінск : Навука і тэхніка, 1969.

ХА — Книгы временьныя и образныя Геωргия мниха.— Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 1. Текст.— Пг. 1920.

ХД — Житье и хожденіе Данила Русьскыя земли игумена, 1106—1108 : Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века, изд. Православ. палест. об-вом. Спб. : Глазунов, 1896.

Хрэст. — Хрэстаматыя па гісторыи беларускай мовы.— Мінск : Вид-ва АН БССР, 1961.

Х. Ф. — Филалет Х. Апокрисисъ албо о(т)повѣдь на книжкы о съборѣ берестейском...— Острог, бл. 1598.

Цел. — Целларій Х. Краткой латинской лексиконъ съ россійскимъ и нѣмецкимъ переводомъ, Спб., 1746.

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН УРСР у Києві.

ЦС — Алексеев П. Церковный словарь или истолкованіе реченій славенскихъ древнихъ...— М., 1773.

Ч. — Уривки з Четьї 1489 р.— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. Л., 1928.— [АН СССР. Сб. по рус. яз. и словесности; Т. 1., вып. 1].

Час. — Часослов.— Краків, 1491.

Чет. — Четья 1489 р. : Рукопис — (Зберігається в ЦНБ АН УРСР в Києві, шифр ДА/415 Л).

Ч. М. — Іосиф [Волоколамский]. О еже убо како подобаетъ попеченіе имѣти о трапезном благоговѣньствѣ и о благочиніи и о пищи и о питіи. Слово 2-е.—В кн.: Памятники славнорусской письменности. Великие Минеи Четии / Собр. всерос. митрополитом Макарием, сент., дни 1—13.— Спб., 1868.

ЯР — Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке.— В кн.: Исследования по русскому языку. Спб., 1885—1895, т. 1, ч. 3.

Ak. gr. — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.—Lwów, 1884.— T. 10.

Bon. — Boniecki A. Herbarz polski.— Warszawa, 1900.— Cz. 1. T. 3.

Br. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa : Wiedza powszechna, 1957.

Cal. — Ambrosii Calepini dictionarium undecim linguarum, iam postremo... Respondent autem latinis vocabulis hebraica, graeca, gallica, italica, germanica, belgica, hispanica, polonica, ungarica, angelica...— Basiliae, 1605.

Cn. — Thesauri polono-latino-graeci Gregorii Cnapii. Tomus secundus, latino-polonicus.— Ed. quarta.— Cracoviae, 1648.— (Перше вид. 1621 р.).

EP — S. Orgelbranda encyklopedja powszechna.— Warszawa, 1903.— T. 14.

Kr. — Krman D. ml. (1663—1740). Itinerarium (Cestovní dennik z rokov 1708—1709).— Bratislava : Vyd-vo Slov. akad ved, 1969.

L. — Frančić V. Dział polski w siedmiojęzycznym słowniku Piotra Lodereckera z 1605 roku.— Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1972.

Lau. — Laucevičius E. Popierus Lietuvoje XV—XVIII a. : Atlasas.— Vilnius, 1967.

M. — Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.— Vindobonae, 1862—1865.

Mach. — Machek V. Etimologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.

M. J. — «Dictionarium sclauo-polonicum... «Mariana z Jaślisk. 1641.— In : Karaś M., Karasiowa A. Mariana z Jaślisk Dykcjonarz słowiańsko-

polski z roku 1641.— Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1969.

Recz. — Reczek St. Podręczny słownik dawnej polszczyzny.— Wrocław etc.., Wyd-wo Pol. acad. nauk, 1968.

S. — Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków : T-wo mibośników języka pol., 1952—1956.

SJStSl — Slovník jazyka staroslověnského / Nakl. Českosl. akad. věd.— Praha, 1958—1966.— 1d; 1967—1973.— 2 d.

Sk. — Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika / Ured. akad. M. Deanović i L. Jonke.— Zagreb : 1971—1974. Jugosl akad. znanosti i umjetnosti. Kn. 1—4.

SNO — Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod. red. W. Taszyckiego.— Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1965.— T. 1. Z. 1.

U. — Uchastkina Z. V. A history of russian hand paper-mills and their watermarks.— Hilversum, 1962.— (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia; vol. 9).

Vol. — Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. 2.

Vr. — Vrančić F. Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum.— Venetiis, 1559 (фотомеханічне перевидання, Загреб, 1971).

W. — Wutz F. Onomastica sacra.— Leipzig, 1914—1915.— 1—2 H.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Енгельс Ф.* Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20. с. 319—577.
2. *Ленін В. І.* Конспект книги Гегеля «Наука логіки».— Повне зібр. творів, т. 29, с. 73—202.
3. *Тези* про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.).— К. : Держполітвидав УРСР, 1954.— 24 с.
4. *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик.— К., 1931.— XXVI, 234 с.
5. *Алексеев М. П.* Словари иностранных языков в русском азбуковнике XVII в.— Л. : Наука, 1968.— 156 с.
6. *Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В.* Очерки по истории лингвистики.— М. :Наука, 1975.— 559 с.
7. *Анічэнка У. В.* Беларуска-украінскія пісьмова-моўныя сувязі.— Мінск. : Навука і тэхніка, 1969.— 294 с.
8. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею.— Киев, 1856.— Ч. 1. 370 с.
9. *Березин Ф. М.* История лингвистических учений. — М. : Высш. школа; 1975.— 304 с.
10. *Березин Ф. М.* История русского языкознания.— М. : Высш. школа, 1979.— 223 с.
11. *Березин Ф. М.* Русское языкознание конца XIX — начала XX в.— М. : Наука, 1976.— 366 с.
12. *Биргегорд У.* И. Г. Спарвенфельд и его лексикографические работы.— Scandoslavica, 1973, **19**, с. 135—141.
13. *Биргегорд У.* Лексикографические работы И. Г. Спарвенфельда и их место в истории русской лексикографии.— Slavica lundensia: 1975, **3** (р.) Очерки по раннему периоду словяноведения в Швеции, с. 29—55.
14. *Білодід І. К., Чепіга І. П.* Возз'єднання України з Росією і розвиток української літературної мови.— Мовознавство, 1979, № 1, с. 3—12.
15. [*Болховитинов Е.*]. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви.— Спб., 1827.— Т. 1. 343 с.
16. *Борковский В. И., Кузнецов П. С.* Историческая грамматика русского языка.— 2-е изд., доп.— М. : Наука, 1965.— 555 с.
17. *Ботвинник М. Б.* Лаврентий Зизаний Тустановский — педагог, просветитель и гуманист второй половины XVI — начала XVII века : Автореф. дис... канд. ист. наук.— Минск, 1970.— 19 с.
18. *Ботвинник М. Б.* У истоков учебной книги.— Минск : Вышэйшая школа, 1964.— 66 с.
19. *Брайловский С.* Заметка о греко-славяно-латинском словаре Епифания Славинецкого.— Рус. филол. вестн., 1890, **33**, вып. 4, с. 231—233.
20. *Брайловский С.* Филологические труды Епифания Славинецкого.— Рус. филол. вестн., 1890, **24**, вып. 2, с. 236—250.
21. *Булгаков М.* История Киевской академии.— Спб., 1843.— 226 с.
22. *Булич С. К.* Очерк истории языкознания в России, [XIII в.— 1825 г.].— Спб., 1904.— Т. 1. 1248 с.

23. *Бурячок А. А.* Семимовний словник початку XVII ст.— Мовознавство, 1969, № 2, с. 47—54.
24. *Веселовська З. М.* Мова «Лексикону» Памви Беринди.—Зап. Іст.-філол. від. УАН, 1927, кн. 13—14, с. 311—339.
25. *Веселовська З. М.* Український наголос у «Лексиконі» П. Беринди.— Зап. Іст.-філол. від. ВУАН, 1929, кн. 21—22, с. 7—28.
26. *Виноградов В. В.* История русских лингвистических учений.— М. : Высш. школа, 1978.— 365 с.
27. *Владимиров П. В.* Несколько данных для изучения северновеликорусского наречия в XVI и XVII ст. : [По рукописям Соловец. б-ки).— Казань, 1878.— 39 с.
28. *Возняк М.* Історія української літератури.— Львів, 1921,— Т. 2. Ч. 1, 416 с.
29. *Возняк М.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів : Вид-во Льв. ун-ту, 1954.— 68 с.
30. *Возняк М.* Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія.— Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1908, **83**, вип. 3, с. 31—88.
31. *Востоков* А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума.— Спб., 1842.— III, 899, 3 с.
32. *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Киев : Наук. думка, 1966.— 240 с.
33. *В'юник А. О.* Гравюра XVI — першої половини XVII століття.— В кн.: Історія українського мистецтва : В 6-ти т. К. Гол. ред. УРЕ, 1967, т. 2, с. 337—374.
34. *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис : [Процес складання, редакції і редактори].— К. : Вид-во АН УРСР, 1958.— 103 с.
35. *Голубев С.* История Киевской духовной академии. Вып. 1. Период домогилянский.— Киев, 1886.— III, 233, II; (прилож.) 117, III с.
36. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— Киев, 1898,— Т. 2. VI, 528, 12, 3, 498 с. (прилож.).
37. *Голубев С.* Петр Могила и его сподвижники.— Киев, 1883.— Т. 1. XII, 559, 576 с. (Прил. : Материалы для истории зап.-рус. церкви).
38. *Горецкий П. И.* Изучение украинского языка в досоветский период.— В кн.: Белодед И. К., Борковский В. И., Горецкий П. И. Изучение украинского и белорусского языков. М., 1958, с. 5—43.
39. *Горецький П. Й.* До початків української лексикографії.— Лексикогр. бюл., 1952, вип. 2, с. 30—39.
40. *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.— 342 с.
41. *Горецький П. Й.* Памва Беринда і його «Лексикон славеноросскій».— Укр. мова в школі, 1956, № 2, с. 22—29.
42. *Грінченко Б.* Огляд української лексикографії.— Зап. Т-ва ім. Шевченка, 1905, **66**, с. 1—30.
43. *Дзендзелівський Й. О.* Рец. на кн.: Mieczysław Karaś i Anna Karasiowa. Mariana z Jaślisk Dykcjonarz słowiańsko-polski z roku 1941 (Dictionarium sclauo-polonicum...).— Мовознавство, 1970, № 3, с. 90—93.
44. *Дидиакин М., Стрекалова З. Н.* Из истории русской лексикографии : [«Лексикон полоно-слав.» 1670 г.].— В кн. : Славянское источниковедение. Сб. статей и материалов. М. : Наука, 1963, с. 124—131.
45. *Дурново Н. Н.* Введение в историю русского языка.— М. : Наука, 1969.— 295 с.
46. *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. С приложением текста евангелия от Луки.— Киев, 1876.— 79, 4 с.
47. *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века.— Киев, 1889.— 162, 102 с.
48. *Жураўскі А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1967.— Т. 1. 340 с.
49. *Жураўскі А. І.* Тыпы і асаблівасці глос у «Евангеллі» В. Цяпінскага.— Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР, 1960, вып. 7, с. 213—226.

50. *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст.— Львів : Вид-во Льв. ун-ту, 1971.— 310 с.
51. *Звегинцев В. А*. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях.— М. : Просвещение, 1964.— Ч. 1. 466 с.
52. *Здобнов Н. В.* История русской библиографии до начала XX века.— 3-е изд.— М. : Госкультпросветиздат, 1955.— 607 с.
53. *Иванов А. И.* Литературное наследие Максима Грека.— Л. : Наука, 1969.— 248 с.
54. *Ильинский Ф. М*. Большой Катехизис Лаврентия Зизания.— Тр. Киев, духов. акад., 1898, май, с. 75—87.
55. *Истрин В. М*. Книгы временьныѭ и ѡбразныѭ Геѡргиѭ мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе : Текст, исслед. и словарь.— Пг., 1922.— Т. 2. 454 с.
56. *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI — XVIII ст.— К. : Наук думка, 1966.— 251 с.
57. *Ісаєвич Я*. Юрій Дрогобич.— К. : Молодь, 1972.— 122 с.— (Життя славетних).
58. *Історія* Української РСР.— К. : Наук. думка, 1967.— Т. 1. 807 с.
59. *Йордан Йоргу*. Романское языкознание.— М. : Прогресс, 1971.— 619 с.
60. *Йосиф з Покуття.* Памво Беринда.— Зоря галицька, 1851, січ., ч. 4, с. 34—36.
61. *Каждан А. П.* Книга и писатель в Византии.— М. : Наука, 1973.— 152 с.
62. *Калайдович К*. Иоанн, ексарх болгарский.— М., 1824.— VI + 2 + 222 с.
63. *Каратаев И.* Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491 по 1652 г.— Спб., 1883.— 8 + 554 с.
64. *Карпенко Ю. А*. Лексический состав «Синонимы славенороссокой».— В кн. : Тез. докл. отчет. науч. сессии проф.-преподават. состава Черновиц. ун-та. Черновцы, 1958, с. 179—180.
65. *Карский Е. Ф.* Западнорусские переводы Псалтыри в XV—XVI веках.— Варшава. 1896.— XIII, 444 с.
66. *Кирячок І.* «Лексикон» П. Беринди на Закарпатті.— Літ. Україна, 1967, 7 квіт.
67. *Клепиков С. А*. Русские гравированные книги XVII—XVIII веков.— Книга : Исслед. и материалы. М. : Книга, 1964, с. 141—177, сб. 9.
68. *Ковтун Л. С.* Древние словари как источник русской исторической лексикологии.— Л. : Наука, 1977.— 110 с.
69. *Ковтун Л. С.* Лексикография в Московской Руси XVI — начала XVII в.— Л. : Наука, 1975.— 351 с.
70. *Ковтун Л. С*. Русская лексикография эпохи средневековья.— М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1963.— 445 с.
71. *Коляда Г. І*. До життєпису Памви Беринди.— Рад. літературознавство, 1973, № 1, с. 47—56.
72. *Коляда Г*. Рец. на кн.: Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука...— Slavia, 1964, ч. 38, s. 2, s. 233—340.
73. *Коляда Г. И.* Памво Берында — архитипограф.— В кн. : Книга : Исслед. и материалы, сб. 9, М. : Книга, 1964, с. 125—140.
74. *Коляда Г. И*. Памво Берында и его «Лексикон славенороссский».— Учен. зап. Пед. ин-та им. Т. Г. Шевченко. Филол. сер , 1953, вып. 3, с. 29—55.
75. *Коляда Г. І*. Рец. на кн. : Словник Памви Беринди.— Рад. літературознавство, 1963, № 6, с. 135—138
76. *Константинов Н. А., Струминский В. Я*. Очерки по истории начального образования в России.— 2-е изд.— М. : Учпедгиз, 1953.— 272 с.
77. *Королюк В. Д*. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв.— М. : Наука, 1964.— 383 с.
78. *Котермак Юрій з Дрогобича.* Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету.— Репродукція першої друк книги укр автора.— Львів, 1968.— 5, 19 с.
79. *Краўчук Р. У.* Бярындаўскае *алманскій* «нямецкі» — Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. Філалогія і журналістыка, 1969, № 1, с. 55—56.

80. *Крымский А.* Украинская грамматика.— М., 1907.— Т. 1. 545 с.
81. *Курдюмова І. Ю.* «Лексикон словенороський» П. Беринди як джерело вивчення формування термінолексики російської науки.— В кн.: Українська культура в її інтернаціональних зв'язках : Тез. доп. і повідомл. восьмої укр. славіст. конф. К., 21—24 жовт. 1971 р. К., 1971, с. 112—113.
82. [*Лазаревський О. М.* Замітка про «Лексикон латинський» Є. Славинецького].— Киев. старина, 1902, апр., 77, с. 7—8.
83. *Леонид* архимандрит. Систематическое описание славянских рукописей собрания графа А. С. Уварова.— М., 1894.— Ч. 4. 562 с.
84. *Лер-Сплавинский Т.* Польский язык.— М. : Изд-во иностр. лит., 1954.— 367 с.
85. *Лесів М. Я.* Фонетичні особливості віршів і передмов Памви Беринди.— Зб. наук. праць асп. з філології / Київ. ун-ту, 1961, № 16, с. 81—92.
86. *Лоя Я. В.* История лингвистических учений : [Материалы к курсу лекций].— М. : Высш. школа, 1968.— 308 с.
87. *Лукьяненко В. И.* Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI—XVII вв.— Л., 1973.— Вып. 1, 196 с.
88. *Майков Л. М.* Очерки из истории русской литературы XVII и XVIII столетий.— Спб., 1889.— 434 с.
89. *Макарий,* епископ винницкий. История русской церкви.— Спб., 1857.— Т. 2. 368 с., IV.
90. *Макеева В. Н.* История создания «Российской грамматики» М. В. Ломоносова.— М. : Л. : Изд-во АН СССР, 1961.— 171 с.
91. *Маслов С. И.* Обзор рукописей библиотеки императорского университета св. Владимира.— Киев, 1910.— 45 с.
92. *Медынцева А. А.* Новгородские надписи-граффити.— В кн. : Памятники русского языка : Вопр. исслед. и изд. М. : Наука, 1974, с. 3—28.
93. *Медынцева А. А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV века.— М. : Наука, 1978.— 311 с.
94. *Методологические* проблемы истории славистики.— М. : Наука, 1978.— 339 с.
95. *Мороз О. Н.* Етюди про сонет.— К. : Дніпро, 1973.— 111 с.
96. *Москаленко А. А.* Нарис історії української лексикографії.— К.: Рад. школа, 1961.— 162 с.
97. *Назаревський М.* Лексикограф, друкар, поет. 330 років з дня видання «Лексикону славеноросского» Памви Беринди.— Веч. Київ, 1957, 27 груд.
98. *Непокупный А. П. Литавия* и другие литуанизмы в украинских (восточнославянских) грамматиках и словарях XVI—XVII вв.— Baltistica, 1971, N 7 (1), s. 53—62.
99. *Никольский Н.* Рѣчь тонкословія греческаго : Рус.-греч. разговоры XV—XVI в.— [Спб.], 1896.— XXVIII, 81 с.— [Памятники древней письменности; 114].
100. *Німчук В. В.* З лексикографічної спадщини Є. Славинецького.— Лексикогр. бюл., 1961, вип. 8, с. 86—96.
101. *Німчук В. В.* «Лексис» Лаврентія Зизанія — перший український друкований словник.— В кн. : «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская». К. : Наук. думка, 1964, с. 7—22.
102. *Німчук В. В.* «Лексіконъ латинский» та «Лексікон словенолатинскій» і їх місце в історії старої української лексикографії.— В кн. : «Лексикон латинський» Є. Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К. : Наук. думка, 1973, с. 5—58.
103. *Німчук В. В.* Мовознавча спадщина Максима Грека в «Лексиконі» П. Беринди.— В кн.: Слово і труд.— К. : Наук. думка, 1976, с. 180—190.
104. *Німчук В. В.* Памво Беринда і його «Лексіконь славенорωсскій и именъ тлъкованіе».— В кн.: Лексикон словенороський Памви Беринди. К. : Вид-во АН УРСР, 1961, с. V—XXXVIII.
105. *Німчук В. В., Чепіга І. П.* [Про відзначення 350-річчя від виходу в світ «Лексикона» П. Беринди].— Мовознавство, 1978, № 3, с. 90—91.
106. *Німчук В. В.* Синоніма славеноросскаѦ — пам'ятка давньої української

лексикографії.— В кн. : «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская». К. : Наук. думка, 1964, с. 93—97.
107. *Німчук В. В.* Словник П. Беринди та його місце в історії лексикографії (до 350-річчя виходу в світ «Лексикона»).— Мовознавство, № 2, с. 24—36.
108. *Ольшки Л.* История научной литературы на новых языках.— М.; Л. : Гостехиздат, 1934.— Т. 2. 211 с.
109. *Ошуркевич Л. А.* Памво Берында и первые иллюстрированные издания на Украине.— В кн.: Народная гравюра и фольклор в России XVII—XIX вв.: (К 150-летию со дня рождения Д. А. Ровинского : Материалы науч. конф., 1975). М. : Сов. художник, 1976, с. 34—56.
110. *Ощипко І. Й.* Із спостережень над побутовою лексикою української мови XVII ст. (На матеріалі «Лексикону славенорос.» Памви Беринди).— Питання укр. мовознавства, 1960, кн. 4, с. 117—126.
111. *Павлюк М. В.* Історія українського мовознавства XIV—XVIII ст. Конспект лекцій для студентів філологічного факультету.— Одеса, 1970.—36 с.
112. *Павлюк М. В.* Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду.— Київ; Одеса : Вища школа, 1978.— 184 с.
113. *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія.— К. : Наук. думка, 1978.— 202 с.
114. *Певницкий Ф. Ф.* Епифаний Славинецкий — один из главных деятелей русской духовной литературы XVII в.— Тр. Киев. духов. акад., 1861, № 8, с. 405—438; № 10, с. 135—182.
115. *Пекарский П.* Наука и литература в России при Петре Великом.— Спб., 1862.— Т. 1. 7, VI, 578, 1 с.
116. *Перетц В. Н.* До історії перекладу біблії в Західній Русі. Книга Естери в перекладі кінця XV віку.— В кн.: Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. К., 1915, с. 23—45.
117. *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII в.— Л., 1928.— 107 с. (Сб. по рус. яз. и словеності; Т. 1. Вып. 1).
118. *Перетц В. Н.* Новые труды о «жидовствующих» XV в. и их литературе.— Унив. изв., 1908, окт., с. 1—42.
119. *Перетц В. Н.* Отчет о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г.— Унив. изв., 1907, окт., с. 1—22.
120. *Петров А.* Озвук реформации в русском Закарпатьи XVI в. : Няг. поучения на Евангелие.— Прага, 1923.— 122 с.— (Материалы для истории Закарпат. Руси; Т. 8).
121. *Петров Н. И.* Киевская академия во второй половине XVII века.— Киев, 1895.— 171 с.
122. *Петров Н.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Киев, 1875.— Вып. 1, 280 с.
123. *Петровский Н.* О старинном латинско-русском словаре.— Казань, 1901.— 9 с.
124. *Пизани В.* Этимология : История — проблемы — метод.— М. : Изд-во иностр. лит., 1956.— 188 с.
125. *Плющ П. П.* Життя і діяльність Памви Беринди. (до 330-річчя з дня його смерті).— Вісн. Київ. ун-ту, 1962, № 5. Сер. філології і журналістики, вип. 2. Мовознавство, с. 72—78.
126. *Погорелов В.* Библиотека Московской синодальной типографии. Ч. 1. Рукописи. Вып. 2. Сборники и лексиконы.— М., 1899.— 108 с.
127. *Погорелов В.* Латино-славянский словарь XVII в.— Рус. филол. вестн., 1904, 51, № 1, № 2, с. 337—339.
128. *Православная* богословская энциклопедия.— Пг., 1904.— Т. 5. 1177 с.
129. *Регушевский Е. С.* Научная терминология староукраинского языка и фиксация ее в словарях XVI—XVII вв.— В кн.: Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков. (Днепропетровск, нояб. 1975 г.) : Тез. докл. и сообщ. Днепропетровск, 1975, с. 84.
130. *Ротар И.* Епифаний Славинецкий, литературный деятель XVII в.— Киев. старина, 1900, 71, окт., с. 1—38; нояб., с. 189—217; дек., с. 347—400.
131. *Ружицький Е.* Невідомий документ про смерть Стефана Зизанія.— Арх. України, 1972, № 1, 63—64.

132. *Русанівський В. М.* Вшанування пам'яті П. Беринди.— Укр. мова в школі, 1958, № 2, с. 90—91.
133. *Рыбаков Б. А.* Первые века русской истории.— М. : Наука, 1964.— 240 с.
134. *Самійленко С. П.* Нариси з історичної морфології української мови. — К. : Вища школа, 1970.— Ч. 2. 190 с.
135. *Свєнціцький І.* Нариси з історії української мови.— Львів, 1920.— 88 с.
136. *Семчинський С.* Про «румунські» слова в «Лексиконі» Памва Беринди.— Мовознавство, 1973, № 1, с. 89.
137. *Сенатович П.* Причинки до життєпису Памва Беринди.— Мовознавство, 1970, № 6, с. 70—71.
138. *Симони П. К.* Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV—XVI столетий.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук, 1908, 13, кн. 1, с. 175—212.
139. *Соболевский А. С.* Переводная литература Московской Руси XVI—XVII в. : Библиогр. материалы.— Спб., 1903.— 460 с.— (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук; Т. 74).
140. *Сперанский М. Н.* Один из источников «Триязычного лексикона» Федора Поликарпова — рукописный белорусско-латинско-польский словарь XVII в.— В кн.: Сперанский М. Н. Из истории русско-славянских литературных связей. М. : Учпедгиз, 1960, с. 198—210.
141. *Срезневский И. И.* Рец. на кн.: Словарь церковнославянского и русского языка, составленный II Отделением императорской Академии наук : Статья вторая.— Спб., 1843.— Журн. М-ва просвещения, 1848, ч. 58, отд. 6. (Новые книги, изд. в России), с. 217—225.
142. *Станівський М. Ф.* До початків слов'яно-румунської лексикографії.— В кн.: Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. Чернівці : Вид-во Чернів. ун-ту, 1958, с. 59—67. (Наук. зап. Чернів. ун-ту; Т. 31, Сер. філол. наук; Вип. 7).
143. *Степанов Г. В.* Внешняя система языка и типы ее связи с внутренней структурой.— В кн.: Принципы описания языков мира. М. : Наука, 1976, с. 147—163.
144. *Строев П. М.* Библиографический словарь и черновые к нему материалы П. М. Строева / Приведены в порядок и изд. под ред. акад. А. Ф. Бычкова.— Спб., 1882.— 532 с.
145. *Строев С.* Описание памятников славянорусской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции.— М., 1841,— XIII, 3 ненум., 176 с.
146. *Суднік М. Р.* Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары.—Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР, 1957, вып. 4, с. 62—122.
147. *Сумцов Н. Ф.* Иоанникий Гялятовский : (К истории южнорус. лит. XVII века).— Киев, 1884.— 83 с.— (Оттиск из март. кн. журн. «Киев. старина»).
148. *Сырку П.* Заметки о славянских и русских рукописях в Bodleian Library в Оксфорде.— Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук, 1907, 12, кн. 7, с. 87—140.
149. *Сычевская А. И.* Памва Берында и его Вирши на Рождество Христово и другие дни.— Киев, 1912.— 50 с.
150. *Творогов О. В.* Древнерусские хронографы.— Л. : Наука, 1975.— 320 с.
151. *Тихомиров М. Н.* Русская культура XI—XVIII в.— М. : Наука, 1968.— 447 с.
152. *Томсен В.* История языкознания до конца XIX века.— М. : Учпедгиз, 1938.— 130 с.
153. *Традиции* русского языкознания на Украине.— Киев : Наук. думка, 1977.— 282 с.
154. *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена.— 2-е изд., переработ. и расшир.— М. : Изд-во АН СССР, 1953.— 312 с.
155. *Трифуновић Ђ.* Азбучник српских средньовековних кньижевних појмова.— Београд : Изд. «Вук Караџић», 1974.— 359 с.
156. *Українські* письменники : Біо-бібліогр. словник / Уклав Л. Є. Махновець.— К. : Держлітвидав УРСР, 1960.— Т. 1. 979 с.

157. *Ундольский В. М.* Очерк славянорусской библиографии, с добавлениями А. Ф. Бычкова и А. Викторова.— М., 1871.— IV, 388 с.
158. *Успенский Б. А.* Первая русская грамматика на родном языке : Доломонос. период. отечеств. русистики.— М. : Наука, 1975.— 232 с.
159. *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне : Очерки по истории чеш.-рус. отношений (X—XVIII ст.).— Прага, 1947.— Ч. 2.
160. *Харлампович К. В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным.— Казань, 1898.— XII, 524, LXV с.
161. *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.— Т. 1. XXIV, 878, LXVI с.
162. *Худаш М. Л.* Памва Беринда у світлі антропоніміки (до питання про форму власного імені та походження прізвища).— Мовознавство, 1974, № 6, с. 62—68.
163. *Худаш М. Л.* Рец. на вид. : Пам'ятки української мови.— Мовознавство, 1967, № 1. с. 88—93.
164. *Чистович И. А.* Труды Иакова Блоницкого.— Изв. Акад. наук по Отд-нию яз. и словесности. (Второе отд.), 1858, 7, вып. 1, с. 65—68.
165. *Чудинов А. Н.* О преподавании отечественного языка : Очерк истории языкознания в связи с историей обучения родному языку.— Филол. зап., 1871, вып. 3, с. 142—204.
166. *Шарлемань М. В.* Слов'янська природнича номенклатура першої половини XVII ст. : (На матеріалі «Лексикона» Памви Беринди).— Мовознавство, 1959, 15, с. 96—98.
167. *Шахматов А. А.* Древнейшие судьбы русского племени.— Пг., 1919,— 64 с.
168. *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови.— К. : Друкар, 1922.— 184 с.
169. *Шило Г. Ф.* Звідки походить Памво Беринда — автор Лексикона словеноросського.— В кн.: Тези доп. V Міжвуз. респ. славіст. конф., Ужгород, 25—30 верес. 1962 р.— Ужгород, 1962, с. 106—107.
170. *Шило Г. Ф.* Из наблюдений над лексикой лексиконов Е. Славинецкого и А. Корецкого-Сатановского. — В кн.: Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнословянских языков. (Днепропетровск, нояб. 1975 г.) : Тез. докл. и сообщ. Днепропетровск, 1975, с. 153—155.
171. *Шимановский В.* Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI—XVII вв.— Варшава, 1893.— 103 с.
172. *Ширский К.* Очерк древних славянорусских словарей.— Филол. зап., 1869, вып. 1, с. 9—11; вып. 2—3, с. 17—31.
173. *Шляпкин И. А.* Св. Дмитрий Ростовский и его время.— Спб., 1891.— XIV, 460, 102, 3 с.— (Зап. ист.— фил. фак. Спб. ун-та; Ч. 24).
174. *Шолом Ф. Я.* Зародження і розвиток наукової філологічної думки в Росії і на Україні в XVI ст.— В кн.: Філологічний збірник. К. : Вид-во АН УРСР, 1958, с. 40—72.
175. *Яворский Ю. А.* Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII веков.— Прага, 1931.— 135 с.
176. *Ягич И. В.* История славянской филологии.— Спб., 1910.— 961 с.— (Энциклопедия славян. филологии; Вып. 1).
177. *Якубович Т. Д.* Об источниках «Лексикона треязычного» 1704 г. Ф. П. Поликарпова.— Л., 1958.— 18 с.
178. *Яременко Т. К.* Стефан Зизаній — український письменник-полеміст кінця XVI ст.— Рад. літературознавство, 1958, № 2, с. 39—54.
179. *Яцимирский А. И.* Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек.— Пг., 1921.— Т. 1. 912 с.— (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук. Т. 98).
180. *Barnicot D. A., Simmons J. S. G.* Some unrecorded earlyprinted slavonic books in english libraries.— In: Oxford slavonic papers. Oxford : Cladendon press, 1954, vol. 2, p. 98—118.
181. *Bugarski R.* Jezik i lingvistika.— Beograd : Nolit, 1972.— 297 s.
182. *Creţu G.* Pambo Berînda...— In: Mardarie Cozianul. Lexicon slavo — românesc şi tîlcuirea numelor din 1649 : Publ. cu studiŭ, note şi indicele cuvintelor românescĭ de Grigorie Creţu.— Bucuresci, 1900.

183. *Cytowska M.* Od Aleksandra do Alvara : (Gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.). Warszawa : Wyd-wo Pol. akad. nauk. 1968.— 105 s.
184. *Densusianu Ovid.* Istoria limbii romîne.— Bucureşti : Ed. ştiinţifică, 1961.— 455 p.
185. *Didiakin M.* Odbicie żywego języka w «Leksykonie» P. Beryndy.— Spraw. prac nauk. Wydz. nauk społecz. PAN, r. 3, z. 2—3, 1960, s. 93—96.
186. *Didiakin — Leming M.* Fleksja ukraińska w Leksykonie Pamby Beryndy (Kom. słwianoznaw. PAN. Monogr. slaw; T. 16).— Wrocław etc.: Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1969.— 122 s.
187. *Eşanu Ş. T.* Pambo Berînda.— Limba şi lit., 1969, 22, p. 179—184.
188. *Friedhof G.* Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580—1581).— Frankfurt am Main : Athenäum, 1972.— 182 S.
189. *Guiraud P.* L'etymologie.—2-me. éd.—Paris : Press univ. France, 1967.—125 p.
190. *Helbig G.* Geschichte der neueren Sprachwissenschaft.— Leipzig : VEB Bibliogr. Inst., [1971].— 392 S.
191. *Istoria* ştiinţelor in România : Lingvistica.— Bucureşti : Ed. Acad. RSR, 1975.— 175 p.
192. *Ivić M.* Pravci u lingvistici.— Liubljana : Državna založba Slovenije, 1963.— 190 s.
193. *Janów J.* Leksykografia wschodnio-słowiańska do końca XVI w. Cz. I. Uwagi o «Azbukownikach» i «Rozmówkach» bizantyńsko-rosyjskich.— Spraw. czyn. i pos. PAU, 1951, **52**, N 2, s. 129—135.
194. *Janów J.* Leksykografia wschodnio-słowianska do k. XVII w. Cz. 2.I. Leksykon P. Beryndy i jego stosunek do nauki zachodnio-europejskiej.—Spraw. czyn. i pos. PAU, 1951, **52**, N 4, s. 327—334.
195. *Janów J.* Leksykografia wschodnio-słowiańska do końca XVII w.Cz. 2. 2. Etymologie Maksyma Greka, Manuela Retora i innych autorow w słowniku imion P. Beryndy z 1627 r.— Spraw. czyn. i pos. PAU, 1951, **52**, N 6, s. 466—474.
196. *Janów J.* Z badań nad słownokami staroruskimi. Cz. I. Uwagi o zbiorze «Synonima sławenorosskaja» (z XVII w). Spraw. TN we Lwowie, 1939, 18, s. 3—11.
197. *Karaś M., Karasiowa A.* Mariana z Jaślisk Dykcjonarz Słowiańsko-polski z roku 1641 (Dictionarium slcauo-polonicum...) — Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. acad. nauk 1969.— 151 s.
198. *Keipert H.* [Рец. на кн.:] Leksykon latyns'kyj Je. Slavynec'koho. Leksykon slovenolatyns'kyj Je. Slavynec'koho ta A. Korec'koho-Satanovs'koho...—Z. slav. Phil., 1975, **38**, H. 2, S. 390—394.
199. *Klemensiewicz Z.* Historia języka polskiego.— Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1974.— 596 s.
200. *Kochman S.* Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku.— Wrocław etc., 1967.— 163 s.
201. László M. [Рец. на кн.:]. Лексикон словенороський Памви Беринди.— Romanoslavica, 1964, **10**, p. 560—564.
202. *Leeming M.* Greek and latin elements in Pamvo Berynda's Lexicon of 1627.— In: Slavonic and East European Review. Cambridge : Univ. press (б. р.), p. 182—218.
203. *Łopaciński H.* Najdawniejsze słowniki polskie drukowane.— Pr. filol. 1895, **5**, z. 1, s. 393—454.
204. *Łużny R.* Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska.— Kraków, 1966.— 170 s.
205. *Martel A.* La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche, 1569—1667.— Lille, 1938.— 318 p.
206. *Martinov P.* Les manuscrits slaves de la Bibliothèque impériale de Paris.— Paris, 1858.— 12, 111 p.
207. *Mayerowa M. R.* Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej.— Warszawa, 1955.— 215 s.
208. *Mecherzyński K.* Historya języka łacińskiego w Polsce.— Kraków, 1833.— 169 s.
209. *Munteanu. Ţara Vasile.* Historia limbii române literare (secolele al XVI-lea — al XVIII-lea) — 2-a ed. Timişoara, 1972,— 291 p.

210. *Obrońcy* języka polskiego / Oprac W. Taszycki.— Wrocław : Wyd-wo Pol. acad. nauk, 1953.— LXXXVII, 393 s.
211. *Padley G. A.* Grammatical theory in Western Europe, 1500—1700 : Latin tradit.— Cambridge etc. : Univ. Press, 1976.— VII—XIII, 290 p.
212. *Robins R. H.* A short history of Linguistics.— [London, 1969].— 248 p.
213. *Simmons J. S. G., Unbegaun* B. O. Slavonic manuscript vocabularies in the Bodleian library.— Oxford slav. pap. 1951, **2**, p. 119—127.
214. *Schneider L.* «Imen Tołkowanije» P. Beryndy a onomastikon poliglotty antwerpskiej.—Spraw. pr. nauk. Wydz. nauk spolecz. PAN, 1960, r. 3, z. 2/3, s. 90—92.
215. *Strungaru D.* Începuturile lexicografiĕi române.— Romanoslavica, 1966, **10**, p. 141—158.
216. *Studies* in the history of linguistics : Tradit. and Paradigms / Ed. Dell Hymes.— Blumington; London : Indiana Univ. press, [1974].— 519 p.
217. *Študie* z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia.— Bratislava : Veda, 1978.— 511 s.
218. *Teodorescu M.* Probleme de interpretare a grafiei textelor moldoveneşti (secolŭl al XVII-lea).— Stud. şi cercet. lingv., 1970, N 2, p. 157—170.
219. *Wandas A.* Język staroruskiego przekłładu polskich statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły.—Wrocław etc. : Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1966.— 80 s.
220. *Witkowski* W. Dwa rękopiśmienne słowniki polsko-cerkiewnoruskie z. XVII w.— Zesz. nauk. UJ. Pr. językoznaw., 1961, z. 4 (filol. z, 8), s. 217—225.
221. *Witkowski W.* Fonetyka Leksykonu Pamby Beryndy.— Zesz nauk. UJ, N 70. Pr. językoznaw., 1964, z. 7, s. 1—58.
222. *Witkowski W.* Fonetyka wyrazów zapozyczonych z polskiego w Leksykonie Pamby Beryndy (1627).— Zesz. nauk. UJ, N 37. Pr. językoznaw., 1961, z. 4, (filol. z. 8), s. 210—208.
223. *Witkowski W.* Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy.— Zesz. nauk. UJ. N 60. Pr. językoznaw., 1963, z. 5, s. 93—122.
224. *Witkowski W.* Jeszcze raz o pochodzeniu i nazwisku autora Leksykonu sławienorosskiego.— Onomastica, 1973, r. 18, z. 1/2, s. 257—260.
225. *Witkowski W.* Nowsze publikacje z zakresu leksykografii wschodniosłowiańskiej.— Rocz. sławist. 1967, **28**, cz. 1, s. 114—128.
226. *Witkowski W.* Nowsze publikacje z zakresu XVII-wiecznej leksykografii ukrainskiej.— Rocz. sławist., 1964, **23**, cz. 1, s. 162—169.
227. *Witkowski W.* O pochodzeniu i nazwisku Pamby Beryndy.— Odbitka spraw. posiedzeń Komis. Oddziału PAN w Krakowie, 1962, stycz — czerw., s. 166—169.
228. *Witkowski W.* Próba lokalizacji gwarowej języka Pamby Beryndy na podstawie analizy jego prac.— Spraw. pr. nauk. Wydz. nauk spolecz. PAN, 1960, r. 3, z. 2/3, s. 84—89.
229. *Witkowski W.* Uwagi o kilku wyrazach polskich w Leksykonie Pamby Beryndy z 1627 r.— Jezyk pol., 1959, r. 39, z. 4, s. 317—318.
230. *Živković S.* Ruske riječi u Stullijevu rječniku.— Јужнослав. филолог, 1957/1958, **22**, кн. 1/4, с. 241—264.

ЗМІСТ

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ ИНСТИТУТ
ЯЗЫКОВЕДЕНИЯ им. А. А. ПОТЕБНИ

ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ НИМЧУК

СТАРОУКРАИНСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ
В ЕЕ СВЯЗЯХ С РУССКОЙ
И БЕЛОРУССКОЙ

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор *О. Н. Тобілевич*
Оформлення художника *Ю. В. Бойченка*
Художній редактор *І. М Косарева*
Технічні редактори *І. М. Лукашенко, Г. М. Терезюк*
Коректори *К. В. Рибалко, Є. О. Кривіла*

Інформ. бланк № 3650

Здано до набору 22.02.80. Підп. до друку 13.08.80. БФ 00610.
Формат 60×90/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 19. Обл. вид. арк. 20,41.
Тираж 1200 пр. Зам. 0-324. Ціна 3 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка» 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика «Комуніст» РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 310012, Харків-12, Енгельса, 11.